

ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

Т. Н. ҚОРИ-НИЁЗИЙ

ҲАЁТ МАКТАБИ

(ЭСДАЛИК ЛАВҲАЛАРИ)

ҚУШИМЧАЛАР БИЛАН ҚАЙТА
ИШЛАНГАН 3-НАШРИ

ЎЗБЕКИСТОН ССР „ФАН“ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ - 1970

517
Қ 60

Қўлингиздаги китоб Ўзбекистон ССРда социалистик фан ва маданият қурилишида Октябрь революциясининг биринчи кунлариданоқ актив қатнашиб келаётган энг кекса ўзбек совет олими Социалистик Меҳнат Қаҳрамони академик Т. Н. Қори-Ниёзийнинг эсдаликларидан иборат.

Авторнинг хотиралари фан ва маданият тарихи фонида берилган. Асарда катта комплекс ва ғоят муҳим идеологик масалалар устида сўз боради, чунки у фақат эсдалик фактларини қайд қилиш билангина чегараланмай, балки ҳар бир фактни тарбия нуқтаи назаридан анализ қилиб, китобхонни маълум ибратли хулосага олиб келади.

Асар барча китобхонларга мўлжалланган.

Қори-Ниёзий Т. Н.

Ҳаёт мактаби (Эсдалик лавҳалари).

Қўшимчалар билан қайта ишланган 3-нашри.
1970. 368 бет, расм.

Қори-Ниязов Т. Н., Школа жизини
517.2+001 (С52) (09)

7-2-2

КИРИШ

...одам гидрокли бўлиб туғилмайдн, лекин фақат гидрокли бўлиш қобилиятига эга бўлади; гидрокли бўлиш учун унга узоқ тажриба керак.

В. Г. Белинский

Тарихидаги (ибратли) мисоллар, шону ша- раф, Ватанга муҳаббат каби ёшлик йилларида уйғонган ҳақиқий тушунчалар, ўз вақтида куч ва завқимизни шундай олижаноб йўлга солсин- ки, улар ўлим ваҳимаси устидан тантана этиш- га муяссар этсин.

Н. И. Лобачевский

ҲАЁТ ВА УНИНГ САБОҚЛАРИ ТУҒРИСИДА

аёт... Қандай мураккаб тушунча! Одамзод- нинг босиб ўтган йўли ғоят машаққатли бў- либ, у планетамизда пайдо бўлгандан буён ҳаёт учун, яшаш учун оғир шароитларда табиат билан курашиб келмоқда. Бу кураш натижасида унинг эришган ютуқлари қонли фожиалар, мислсиз қурбонлар, айниқса, ижодий меҳнат туфайли қўлга киритилгандир.

Умуман, Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистон халқларининг тарихи ғоят машаққатли ва фожиалидир. Дарҳақиқат, Искан- дар Зулқарнайн ва Чингизхон каби ташқи босқинчилар, тож- тахт таллашиб ўзаро урушган хон ва амирлар каби ички золим- лар меҳнаткашларнинг минглаб йиллар мобайнида азоб-укубат ва пешана тери билан вужудга келтирган моддий ва маънавий бойликларини ер билан яксон қилиб, харобага айлантирган- лар. Босқинчилик ва талон-торож натижасида қанча қурбон- лар бўлган, гуноҳсиз қонлар тўкилган! Ким билади, дейсиз, Ўрта Осиё ерининг қаватларида ҳақиқат учун курашган қаҳ- рамонларнинг қанчадан-қанча суяклари ётибди!

Аммо ҳукмдорлар келиб-кета берган, халқнинг энг яхши фарзандлари эса харобаларда сақланиб қолган соғлом уруғ- ларни экиб, уларни оғир шароитларда парвариш қилиб, янги- янги моддий ва маънавий бойликлар яратган.

Урта Осиё олимлари кўп вақт тор ва зах ҳужраларда ёгчи-роқ ёки шамнинг хира нурлари остида кечасию кундузи фавқулодда сабр ва матонат билан ижодий меҳнат қилганлар, фан, ҳақиқат йўлида фидокорлик қилиб, инсониятнинг тараққиёти учун йўл очиб берганлар. Афсуски, буларнинг ривожланиши учун зарурий шарт-шароит бўлмаган, натижада улар турли тўсқинликларга учраган. Реакцион кучлар прогрессив мутафаккирларни таъқиб этганлар, ватанларидан ҳайдаб чиқарганлар, зиндонга солганлар, қатл қилганлар. Беруний ва Ибн Синонинг реакция таъқиб натижасида чеккан азобу уқубати, Улуғбекнинг фожиали тақдири, Навоийнинг:

*Йўқ даҳрда бир бесару сомон мендек,
Ўз ҳолига саргаштаю ҳайрон мендек,
Ғам куйида хонумони вайрон мендек,
Яъники, алохону аломон мендек, —*

деб қилган фарёди, Фузулийнинг:

*Ман кимам: бир бекасу бечораи бехонумон,
Толиим ошуфта, иқболим нугун, бахтим ёмон.
Намлу ашкимдан замин намлу, унимдан осмон,
Оҳу нолам новаки пайваста ҳам қаддим камон*

деб қилган оҳу ноласи, Муқимийнинг:

*Оҳким, афсус, эмас ҳеч ишда раҳбар толеим
Вожсундур имтиҳон қилдимки, аксар толеим,
Рўзғорим тийра, иқболим забун, бахтим қаро
Бўлса равшан, бормукин тадбири дигар толеим,*

деб, афсусланиши тасодифий бўлмай, балки ўз замонасининг қонуний ҳодисасидир.

Ниҳоят, Улуғ Октябрь туфайли омманинг ижодий фаолияти учун олижаноб замин вужудга келди: меҳнаткашлар социалистик хўжаликнинг хўжайини ва ташкилотчиси бўлиб қолдилар, мамлакатнинг давлат ва ижтимоий ҳаётини қуриш ва бошқаришда актив иштирок қила бошладилар.

Айрим кишининг ҳаёти ҳам ғоят мураккаб бўлиб, у жамиятда маълум муҳит ва шароитда ўтади; унинг босган йўли эса фақат тўппа-тўғри ва текисгина бўлмай, балки паст-баланд, эгри-бугри, чақир-чуқур ҳам бўлади. Шунинг учун бу йўлда учраб турадиган кутилмаган қийинчиликларга қарши доимо кураш олиб боришга тўғри келади.

Ҳаёт — муаммоларнинг муаммосидир. Ҳолбуки, баъзи кишилар буни ғоят енгилтақлик билан ечмоқчи бўладилар. Минглаб йиллар мобайнида ҳаётда синалган ҳалол меҳнат йўли турган ҳолда, фирибгарлик қилиб, «муваффақият» қозонмоқчи бўладилар. Бироқ бу «муваффақият»нинг қанча вақт давом этишидан қатъи назар, у бефойдадир. Шубҳа йўқки, эрта ёки кеч ундай қалбаки «муваффақият» совун кўпигидек йўқ бўлиб кетади. Ҳатто, кўпинча, халқимиз айтганидек «мен қиламан ўттиз, эгам қилади тўққиз» бўлиб, ошиғи билан бурнидан чиқиб кетади.

Шуниси диққатга сазоворки, ҳаётда ажойиб тарози мавжуд. Бу тарозининг хусусияти шундаки, унинг бир палласида меҳнат ва иккинчи палласида шунга муносиб мукофот бўлган ҳолдагина, у мувозанатда бўлади. Бироқ турли айёрликлар воситаси билан «хўжа кўрсин» деб, уни мувозанатга «келтирган» билан, охири тегишли томонга тортмай қолмайди: «сувники — сувга, қолди қатиқнинг пули» дейди халқимиз.

Кишини ҳаётга тайёрлаш ва унда учрайдиган баъзи «типик» масалаларни тўғри ҳал қилишни ўргатиш учун турли босқичлардаги умумий ва ихтисосий мактаблар мавжуддир. Бу мактабларда, улар қандай тип ёки босқичда бўлмасин, маълум шартларга риоя қилиб ўқиганда, уларни битириш мумкин. Лекин бу расмий мактаблардан бошқа яна бир ғайри расмий мактаб бор, у ҳам бўлса ҳаёт мактабидир. Мана бу мактабни ҳеч ким ва ҳеч вақт битира олмайди; фақат ҳар ким қўлидан келганча, лаёқатига, маълумотига, ёшига, меҳнатига ва бошидан ўтган, кечирган ҳаётига қараб, унинг муайян «синфи» дагина бўлиши мумкин, чунки ҳаёт доимо ўсиб боради ва унинг «синф»лари ҳам саноқсиз кўп бўлади. Шунинг учун ҳам кишининг ҳақиқий ёши йил билан эмас, балки унинг мундарижаси билан ўлчанади.

Хуллас, кишининг ҳаёти саноксиз тажрибалардан иборат бўлиб, бу тажрибалар фойдали ёки зарарли, ибратли ёки беҳуда бўлиши мумкин. Ҳамма гап шундаки, ҳаёт тажрибалари қандай бўлмасин, уларнинг ҳар биридан тўғри хулоса чиқариш, яъни фойдалиларини ривожлантириб, зарарли ва беҳудаларини такрор қилмасликдир. Башарият тараққиётининг асосий қонуни ҳам шундан иборат. Шунинг учун ҳаётнинг равнақи нуқтаи назаридан, ҳатто, майда-чуйда, салбий ва ижобий факт ва ҳодисалар ҳам ўзига хос аҳамиятга эга.

Кузатиш, ҳаёт тажрибалари шуни яққол кўрсатадики, йўламай қилинган аҳмоқона ишлар узоқ яшамаса-да, лекин унинг тавбаю пушаймони кўп вақт давом этади.

Ҳар ҳолда ҳаётнинг сабоқлари гоҳо ғоят даражада қимматга тушади, лекин у ҳар қанча қиммат бўлса-да, ундан тўғри хулоса чиқариб, амал қилинса, арзийди, ҳатто ўз баҳосидан кўра кишичи кўпроқ баҳраманд қилади.

Ҳар бир киши шуни яхши биладики, икки нуқта орасидаги энг қисқа масофа тўғри чизиқдан иборат. Ҳолбуки, ҳаётда исталган ва изланган мақсадга кўп вақт кишилар турли йўллар билан яқинлашиб борадилар. Масаланинг тўғри, муваффақиятли ҳал қилиниши эса мавжуд бўлган йўллардан энг қулай, энг манфаатлисини излаб топишдир.

Ф. Бэкон «Янги Атлантида» асарида бундай мисол келтиради: «Аниқ йўл билан кетаётган чўлоқ йўртоқни орқада қолдириши мумкин, агарда у, яъни йўртоқ, аниқ бўлмаган нотўғри йўл билан юрса, ҳатто, йўлдан адашиб қолган йўртоқ югурган сари, у, чўлоқнинг орқасида шу нисбатда узоқда қолиб кетади».

Гарчи Пушкин айтганидек: «тез оқиб бораётган ҳаёт тажрибаларини бизга фан қисқартиб берса-да», лекин инсониятнинг вужудга келтирган билимни ўзлаштириш процесси, бизни ўраб олган оламнинг ўрганиши ҳар кимнинг ҳаётида содир бўлган шарт-шароитга қараб, турлича бўлади. Шундай қилиб, *фаннинг ҳаёт тажрибалари билан ўзаро боғланиши ва бунинг асосида ижодий меҳнатнинг такомиллашиб бориши — ҳаётда муҳим аҳамиятга эгадир.*

Ажойиб ҳикмат: фалакнинг ёки, бошқача таъбир билан айтганда, тарихнинг улуғвор чархи доимо айланиб туради ва табиатда ҳеч қандай куч йўқки, уни тўхтата олса! Ҳақиқатда ҳам, у ҳеч кимга итоат қилмайди, чунки унинг айланиши бизга боғлиқ бўлмай, балки объектив қонуниятдир. Бошқача қилиб ифода этганда, тарих чархининг айланиши вақтнинг биздан қочиб кетаётганидир. *Шунинг учун ҳамма гап мумкин қадар унинг ҳар бир лаҳзасидан, ақл-идрокка суяниб, тўғри, рационал фойдалана билишда. Менимча, ҳаётнинг энг муҳим ҳикматларидан бири ҳам ана шунда!*

Кейинги сатрларда сўз фақат вақт ва ундан фойдаланиш устида боради (биз бу тўғрида кейинча яна муфассалроқ тўхтаб ўтамиз), Ҳолбуки, дунё ёки жамият масаласига келганда марксизм-ленинизм таълимотига мувофиқ, жамиятни билиш, тушуниш билангина чегараланиб қолмай, балки революцион тарзда янгидан ишлаб чиқишдадир.

Ҳар ҳолда масала кишиларнинг меҳнат фаолиятига ва унинг йўналишига боғлиқ. Меҳнатнинг йўналиши эса халқнинг ҳаёти учун объектив аҳамиятга эга бўлиши, жамиятнинг прогрессив ривожланиши учун зарурий эҳтиёжларни рўёбга чиқаришда ёрдам қилиши керак. Бу эса бизнинг давримизда коммунизм қуриш учун хизмат қилишдан иборат бўлиб, ҳар ким ўз соҳасида бу улуғвор мақсадни юзага чиқаришда ҳиссасини қўшиши лозим. Иккинчи томондан, кишининг бундай олижаноб фаолиятни шахснинг барча потенциал имкониятларини, ғоявий савиясини, унинг лаёқатини тўлиқ равишда ривожлантириб, такомиллаштириб, катта ҳарф билан ёзиладиган ҳақиқий Инсон даражасига кўтариб боради.

Ниҳоят, шу муносабат билан қадим юнон философи Эпикурнинг ушбу ҳикматли сўзини эслатишни лозим топаман: «Биз мавжуд бўлган ҳолда, ўлим йўқ; ўлим ҳозир бўлганда эса, биз йўқ». Бироқ бу — биология нуқтан назаридан. Ҳолбуки халқ манфаати учун, унинг бахту саодати учун йўналтирилган Ленин партиясининг олижаноб ғояларини рўёбга чиқариш йўлида ҳалол меҳнат қилувчи совет кишиси — абадий барҳаётдир.

Саъдий айтганидек, «гарчи оқиллар олдида сукут этиш маърифат аломати бўлса-да, лекин икки ҳол ақлу идрокка мухолифдир: «лозим бўлмаганда сўзлаш ва сўзлаш лозим бўлганда сукунатда бўлиш». Мен эса сўзлашга жасорат этдим. Менинг ёшимда бу ҳол табиийдир, чунки ҳаётнинг маълум босқичида бунга қонуний эҳтиёж туғилади ва баъзи тарихий факт ва ҳодисаларга қайтадан баҳо бериш даври бошланади. Шунинг учун ўтмишга бугунги кўз билан назар солиш ҳам қонунийдир.

Биринчи боб
БОЛАЛИК ЙИЛЛАРИ

(Ибратли ҳодисалар)

Утмишни тўлароқ англаб, ҳозирги замонни аниқлаб оламиз; ўтганларнинг маъносига чуқуроқ тушуниб, келажакнинг маъносини очамиз: орқага қараб, олға қадам қўямиз.

А. И. Герцен

Қўриш ва сезиш — мавжудликдан, тафаккурда бўлиш — яшашдан иборат.

В. Шекспир

«МИЛТИЛЛАБ ЕНИБ ТУРГАН ЕҒЧИРОҚ ЕРУГИДА». МУНОЗАРА...

Мен 1897 йил 2 сентябрда Хўжанд¹ шаҳрида дунёга келганман, болалик йилларим ҳам то 1909 йилгача шу ерда, сўнгра Фарғонада ўтган. Аммо туғилган йилимнинг ой ва куни Октябрь революциясигача менга равшан эмас эди. Ниҳоят 1917 йилда Фарғона (ёки эскича Скобелев) шаҳрида, бир анкетадаги саволга жавоб бериш муносабати билан мен отамдан суриштириб, уни ҳисоб ёрдами билан аниқлаган эдим. Отам эса мен дунёга келганда бу санини бир эски китобнинг биринчи varaғига ёзиб қўйган экан.

Хўжанд шаҳри Сирдарёнинг чап соҳилида бўлиб, аҳолиси асосан тожик ва ўзбеклардир. Ўз вақтида қалин ва баланд девор (қалъа) билан ўралган ва кейинги вақтларда ҳам унинг баъзи қолдиқлари бўлган бу қадим шаҳар баъзи маълумотларга қараганда, ҳатто, Искандар Зулқарнайн даврида, яъни эрамыздан илгариги IV асрда ҳам мавжуд эканлиги фараз қилинади. 1897 йилда ўтказилган рўйхатга мувофиқ, бу ерда 30076 киши, 144 масжид ва 4 мадраса бўлиб, булар орасида Ҳазратбобо ва Ҳазратихўжа Қамол каби масжидлар XVII асрнинг бошида қурилган.

¹ Ҳозирги Ленинобод.

Шаҳарнинг аҳолиси асосан косиб, деҳқон, майда дўкондор ва йирик савдогарлардан иборат бўлиб, у ўз вақтида Тошкент, Қўқон, Бухоро ва Балх шаҳарлари орасидаги савдо йўлларининг маркази бўлган. Бу шаҳар қадим замонлардан бери ўзининг узумчилик ва боғдорчилиги билан машҳур. Масалан, хурмойи ва мирсанжали каби ўриклари тағоби ва шакарангур каби узумлари, бодом шафтолилари, лўбиёги ва шакарпора каби қовунлари талантили миришкорларнинг ижодий меҳнат самараси бўлиб, авлоддан-авлодга ўтиб келган қадимги маданиятдан далолат беради.

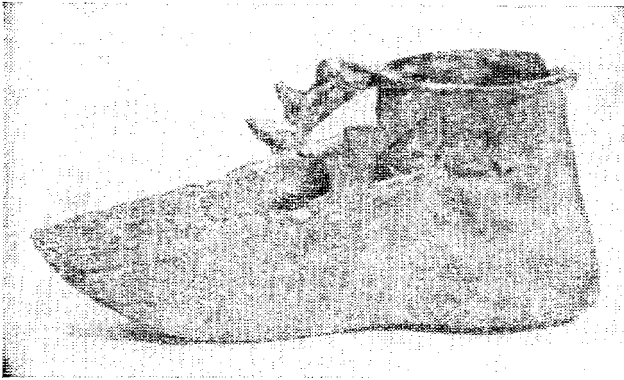
Саноат эса, асосан ҳунармандчиликдан, айниқса, ипакчиликдан иборат бўлиб, XIX асрнинг охиридагина фақат битта пахта ва битта шиша заводи қурилган эди. Шундай қилиб, зикр этилган йилларда бу ерда Тошкент, Қўқон, Фарғона каби шаҳарларга нисбатан хўжаликнинг капитализмдан олдинги формалари кўпроқ устунлик қиларди.

* *
*

Тажрибанинг кўрсатишича, тафаккур учун қулай вақт кечаси, айниқса, саҳар пайтидир. Кечаси ҳал бўлмаган масала кўпинча саҳарда ҳал бўлади. Эрта туриб ишлашнинг ўзига хос завқи ҳам бор: бу соатларда қандайдир тантанали сукунат, жимжитлик ҳукм суради ва гоҳо фақат қичқирган хўрознинг товуши эшитилиб қолади.

Ажойиб ҳикмат: бу жимжитликнинг қандайдир ўзига хос олижаноб тили ҳам бор: у фикрни бир нуқтага тўплашга даъват қилади. Фақат бу тилнинг овози йўқ, уни қулоқ эмас, баъки қалб эшитади. Шундай саҳарлардан бирида ўтмишга назар солиб, хаёл суриб турган ҳолда кўзим столимда турган ёғчироққа тушиб қолди. Бу ёғчироқ бизнинг онладан қолган ягона ёдгорлик бўлгани учун, мен уни ҳамма вақт кўз олдимда, иш столимнинг устида сақлаб келаман. У меннинг учун гоят табаррук, чунки мен ана шу чироқнинг хира ёруғида дунёга келганман ва болалик йилларим ҳам, асосан, шунинг атрофида ўтган.

Бу ёгчироқда гап кўп! У халқимиз тарихининг маълум даврига оид бўлган ажойиб ва мужассам тимсолдир: у милт-милт қилиб ёниб турар, гоҳо ялт этиб қолса-да, лекин хира ёнар... Бу ёгчироққа қараганим сари, кўз олдимда унинг тарихи тикланиб боради, яъни бунинг учун руда ишлаб чиқарган ишчиларнинг, темирга айлантирган оҳангарларнинг, чироқ ҳолатига келтирган усталарнинг, пилтасидаги пахтани ўстирган деҳқонларнинг, ёғ билан таъмин этган жувозкашларнинг машаққатли меҳнати кўрниниб туради.

Табаррук оилавий ёгчироқ.

Тақдирнинг ажойиб кинояси: фалакнинг гардиши билан ёгчироқ столимдаги электр лампа ёнида турибди. Шунинг учун кўзим гоҳо ёгчироққа, гоҳо электр лампага тушиб қолади. *Ёгчироқ кўп йиллардан буён истеъмолдан қолган бўлса-да, лекин ўз даврида фавқулудда муҳим роль ўйнаган, хизмати сингган, шунинг учун ҳам у чуқур ҳурматга сазовордир.*

Жамиятнинг ўсиб бориши, унинг ривожланиши йўлидаги қарама-қаршиликларда маълум қонуният ҳукмронлик қилади; ҳар бир ҳодисанинг ўтмиши, ҳозирги ҳолати ва келгуси мавжуддир. Масалан, ёгчироқ кўп асрлик умр кўрган *мўйсафид* бўлса, электр лампа унга нисбатан жуда ёш, ҳатто айтиш мумкин, *навқирондир*. Улардан ҳар бири маълум даврнинг вакили;

айни замонда менинг столимда иккаласи юзма-юз бўлиб турмоқда. Назаримда, булар бир-бири билан мунозара қилиб турганга ўхшайди:

— Яша, ўғлим! Доим соғ-саломат бўл!— дейди ёғчироқ, электр лампага қараб.

— Раҳмат! Фақат, энди марра бизники-да, ота! Шундай эмасми?— деб, кулимсираб ҳамда кеккайиб, унга жавоб беради, электр лампа.

— Албатта, марра сеники ўғлим, лекин масала шундаки, аввало марра абадий ҳодиса эмас; иккинчи томондан ҳаёт ёлғиз биргина маррадангина эмас, балки *саноқсиз кўп марралардан иборат*. Шунинг учун «энди марра бизники» деб, ҳовлиқма, ғафлатда қолма, ўғлим!

— Марралар саноқсиз бўлиб, охири бўлмаса, унга интилишнинг нима фойдаси бор?

— Аксинча, ҳамма гап ана шу *интилишда*, маррадан маррага ўтиб боришда. Бўлмаса ҳаётда тараққиёт, прогресс бўлмай, у кўлмак сувдек бир «марра»да тўхтаб қоларди.

— Менимча, сўзингизда қарама-қаршилик борга ўхшайди, ота!

— Балки, эшитаман ўғлим, тортинмай сўзлайвер!

— Мана, ахир сиз қариб қолдингиз, биз эса сизнинг маррангиздан ўтиб кетдик!

— Кеккайма, ўғлим! Одобни ва камтарликни унутма! Агарда ҳақиқатни билишни истасанг, сенинг маррадан ўтишингга мен замин тайёрлаб берган эдим. Ўз вақтида менинг ёруғлигимда Берунийлар ва Хоразмийлар, Навоийлар ва Жомийлар каби улуг зотлар ижод этганлар, ўзларининг оламшумул асарларини яратганлар. Демак, *сенинг эришган муваффақиятларингда менинг ҳам ҳиссам бор. Жамиятнинг равнақи ҳам шунда: эстафетани авлоддан авлодга етказиб беришда. Фақат, уни ўз вақтида шараф билан топшириш лозим!*

Ажабо! Худди шу пайтда электр токнинг кучланиши сусайиб, ярқираб ёниб турган электр лампанинг симлари қизариб қолди. Ёғчироқ электр лампага қараб сўзини давом эттирди:

— Баракалла, ўғлим! Бу қизаришинг сенда ҳаё борлигидан далолат беради. Бу яхши фазилат!

— Раҳмат, ота!

— Иккинчи томондан ёшлик ғурури, сенда катта қувват борлигидан гувоҳлик бермоқда. Агарда бу қувватни тўғри, оқилона *сарф қилсанг*, шубҳасиз ажойиб ютуқларга эришасан, ўғлим.

— Шундай қилишга ҳаракат қиламан, ота.

— Бу йўлда сенга муваффақиятлар тилайман, ўғлим.

— Раҳмат, ота!

Бу ҳодисадан кейин яна қизариш устида хаёл суриб, натижада бундай хулосага келдим: гарчи қизариш — шарму-ҳаёнинг ёрқин аломати бўлса-да, бироқ ҳикамий нуқтаи назаридан қизармай, балки руҳан кишининг виждони азобда бўлиши ҳам мумкин. Шунинг учун *тегишли ҳолларда виждоннинг азобланиши оғли кишининг табиий олижаноб хусусиятидир*. Акс ҳолда-чи? Қўйилган саволга жавоб беришни ҳурматли китобхонга ҳавола қилиб, ҳамон қадрдон ёғчироққа қайтамиз.

Юқорида тасвир этилган замонда гарчи керосин лампа мавжуд бўлса-да, лекин у ҳар кимга муяссар бўлмас эди. Шунинг учун аҳолининг кўпчилигини ташкил этган меҳнаткашларда ёғчироқ бўларди.

Шунга ўхшаш ўчоғимизнинг олдида доимо бир сопол косада куйдирилган латта парчалари билан *чақмоқ* ҳам турарди. Чақмоқ эса одатда чуст дўпли гулининг формасидаги темир бўлиб, уни тошга урганда учқун чиқарди ва у косадаги куйдирилган латтага тушганда ўт пайдо бўлар, сўнгра уни пуфлаб, хасдан қилинган узун *«хасгугурт»* ёрдами билан ўт ёқиларди. Аммо ўша вақтда ҳозирги қутидаги гугурт ҳам бор эди, лекин у *«хасгугурт»*га қараганда қиммат бўлгани учун уни ишлатишга ҳар кимнинг қурби етмас эди.

Ота-онамининг айтишларига қараганда, мен куз мавсумида «намозшом» вақтида дунёга келган эканман. Тасаввур этман, гувалакдан ясалган тўққиз ёғочли уй, кириш эшиги қаршисида мўрили ўчоқ ва унинг олдида иккита сопол кўза, тахмонда сандиқ устида бир неча кўрпа-ёстиқ, токчаларда рўзгор идишлари, ерда намат, ўртада сандал учун қилинган чуқурча, тўнтариб қўйилган сопол косанинг устида милт-милт ёниб турган ёғчироқ...

Қишининг мияси маълум физиологик хусусиятга эга: ёш улғайган сари жуда узоқдаги воқеалар эсда сақланиб боргани ҳолда, аксинча, яқиндагилари эсда ҳамма вақт турмайди. Масалан, менинг ёшлигимда — олтмиш йил илгари ўтган воқеалар, кечирган кунлар, кўрилган манзаралар кўз олдимда тургани ҳолда, ўтганига бир неча кунгина бўлган баъзи воқеалар эсда турмайди. Шунинг учун ёғчироққа қарагандек, тасаввур этсам, умуман XX аср бошларидаги машаққатли ҳаётнинг характерли кўринишлари янада кенгайиб экрандагидек кўз олдимга келиб туради.

Масалан, бўз тўқийтган тўқувчилар, қозонда қайнаб турган сувдаги пилладан ипак тортаётган пиллакашлар, ёғоч болга билан гурсиллатиб беқасам, атлас ва банорасни кудунглаб турган кудунгчилар; қишу ёз лой билан ишлаб турган кудоллар, мешкопда букилиб сув ташиб кетаётган мешкопчилар ва ҳоказо. Шунингдек, санъатлари авлоддан авлодга ўтиб келган наққошлар, хаттот (каллиграф)лар, мискарлар, ўймакорлар, заргарлар, чеварлар каби моҳир талантили санъаткорларнинг ажойиб ишлари...

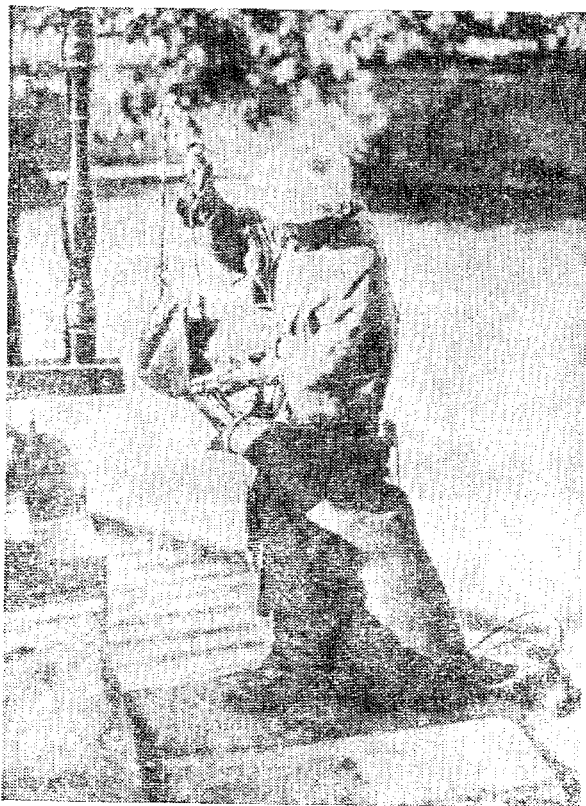
Иккинчи томондан, бу моддий бойликларни вужудга келтирган меҳнаткашларнинг аҳволи, айниқса, зикр қилинган 1897 — 1909 йилларда жуда оғир эди. Бу йилларда эса синфий қарама-қаршиликлар кучайиб бораётган бўлиб, Ватанимизнинг сиёсий ва ижтимоий ҳаёти тарихида гоё катта воқеалар рўй берган эди: масалан, 1898 йилги Андижон кўзғолони, 1900 — 1903 йиллардаги иқтисодий кризис, Қонли якшанба (9 январь), большевиклар партиясининг барпо бўлиши, Бутунроссия иш ташлаши, рус-япон уруши, 1905 — 1907 йиллар революцияси.

Шундай қилиб, *менинг дунёга келишим ва болаликнинг биринчи йиллари ана шу қарама-қаршиликлар билан тўлган оғир ва мураккаб даврда ўтди.*

«ТАҚ-ТАҚ» ВА «ҒУМ-ҒУМ» ТОВУШЛАРИ ОСТИДА

Бизнинг кулбамиз шەҳарнинг «Панжшанбе» деган қисмида Довудхўжа маҳалласида бўлган. Маҳалланинг ўзи эса дарахтсиз бир қанча эгри-бугри тор кўча ва жин кўчалардан

ва уларнинг иккала томонида гуваладан ясалган уйлардан иборат эди. Кўчалар ёзда чанг ва қишда ҳаддан ташқари лой бўларди. Қишда кўчадан юриш жуда машаққатли бўлиб, ҳатто, ёғочдан қилинган баланд кавш билан ҳам зўрға ўтиларди. Кўчанинг ўртаси тиззагача лой, чети эса қия ва

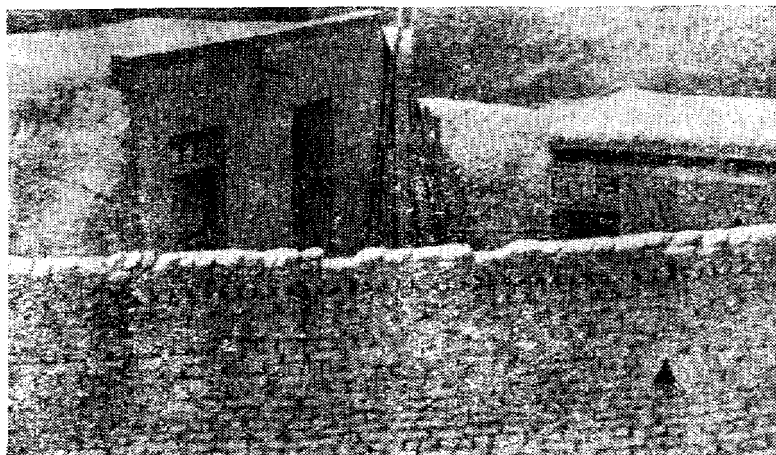
Мешкобчи

сирпанчиқ бўлганидан қоронғи кечаларда девор гувалаларини пайпаслаб, секин-секин қадам қўйилмаса, йиқилиб, лойга беланар эди.

Маҳалла хонадонлари асосан косиб, деҳқон ва майда дўкондорлардан иборат бўлиб, фақат Ҳожинотабой ва Раҳимбой

деган иккитагина бой бор эди. Қўшниларимизнинг иккаласи ҳам кулол бўлиб, улардан бири Мирқайюм кулол ва иккинчиси Мирмаҳмуд кулол эди.

Менинг отам 1859 йилда Хўжанд шаҳрида боғбон оиласида дунёга келган. У болалик вақтида мактабда, сўнгра бир йилча мадрасада қориликка ўқиган ва ёшлигида отаси ва-

Хўжанд. Автор туғилган ва болалик йиллари ўтган ҳовли (олдинда девор—кўча томони)

фот қилгандан кейин мадрасани ташлаб, олдин (беш йилча) боғбонлик билан ва сўнгра узоқ вақт (йигирма беш йилдан кўпроқ) то 1909 йилгача (яъни Хўжандда турган йилларида) маҳсидўзлик билан машғул бўлган.

У вақтларда киши исми одатда унинг касби билан birlikда айтилар эди. Масалан, фалончи кулол, фалончи муқовасоз, фалончи тақачи ва ҳоказо. Менинг отамни эса одатда: «Қори-Ниёзи маҳсидўз» дер эдилар (ҳозирги таъбир билан «этиқдўз»). У ўрта бўйли, чўзиқ юзли, кенг пешанали, кўзлари осойишта, озғин, хушовоз, мулойим киши эди. Ғоят камтар, пок, беш вақт намозини қанда қилмайдиган, ҳеч кимга озор бермайдиган киши бўлиб, бўш вақтларини доимо мутолаа билан ўтказарди. У, хусусан, Ҳофиз ва Хайём шеър-

ларини, турли дoston парчаларини яхши кўрар, қуввайн муҳофазаси кучли бўлиб, кўп шеърларни ёд биларди.

Онам эса саводсиз, чевар бўлган. У дўппи, белбоғ, сўзана тикарди. Онамнинг чеварлиги халқ орасида машҳур бўлганидан унга жуда узоқ ерлардан иш олиб келишарди. У вақтларда мен бу санъатнинг қадр-қимматини билмас эдим. Ҳозирги вақтда эса қаерда бўлмасин сўзана кўриб қолсам, кўз олдимга букилиб гул тикаётган раҳматли онам келади. Ким билади, балки бу сўзаналар орасида онамнинг иши ҳам бордир? Афсуски, санъатлари авлоддан-авлодга ўтиб келган ажойиб халқ санъаткорларининг кўплари тарихда номаълум қолган.

Мен эндигина юра бошлаганимда содир бўлган бир воқеани онам, сўнгра отам ҳам айтиб берган эди. Оилада ҳамма иш билан банд бўлгани учун мен йўлга кирган кунданоқ шўхлик қилиб ишга халақит бера бошлаган эканман. Ниҳоят, жуда бўлмагандан кейин онам белимга арқон боғлаб, унинг иккинчи учини ерга қоқилган қозиққа боғлаб қўйишга мажбур бўлган. Мен эса жувознинг отига ўхшаб, қозиқ атрофида гир айланиб юрар эканман. Бир куни тез югурганимдан қоқилиб қалтис йиқилибман ва ўнг оёғим майиб бўлиб қолибди. Бунинг аломати ўнг оёғимда ҳозирга қадар сақланиб қолган.

Олти-етти ёшдан бошлаб мен отамга ёрдам берадиган бўлдим; у ишлаб ўтирган вақтда мен ип товлаб, сўнгра уни мумлаб берардим. Бундай ҳолларда жимжит бўлиб, фақат отамнинг ҳар бир-икки чокдан кейин бигиз дастасини «тақ-тақ» ургани, онам чархининг «ғум-ғум-ғум» овози ва менинг ип товлашимдан чиққан «шир-шир» товуш эшитилиб турарди. Ҳозирги вақтда ҳам столимда турган ёғчироққа кўзим тушганда, бу меҳнат «трио»си гўё қулоғимга эшитилгандек бўлади ва ўша манзара кўз олдимга келади.

«БЎЗЧИНИНГ МОКИСИДЕК», «ЖУВОЗКАШНИНГ ОТИДЕК»

Улуғ Октябрь революциясидан илгариги меҳнаткашларнинг оғир ва машаққатли ҳаётини одатда: «бўзчининг мокисидек»

ёки «жувозкашнинг отидек» деб тасвир қилардилар. Менинг болалик йилларим ҳам ана шу муҳитда ўтди.

Ачамнинг бобом вафотидан кейинги рафиқи, яъни иккинчи бобом ҳам биз яшаган маҳаллада турар эди ва бўз тўқирди. Бу бобом ҳам менинг ёш болалик вақтимда вафот қилган бўлса-да, лекин ўзи ва унинг корхонаси кўз олдимда туради. У серсоқол, нуроний мўйсафид бўлиб, кўзойнаги доимо бурнининг учида, бир томони ип билан қулоғига ўралган бўларди. Кечалари тўқувчилик дастгоҳининг икки томонида ип билан шипга осилган иккита тахтачада иккита ёғчироқ ёниб турарди.

Унинг ишлаб турган вақтларида икки қўли билан отиб турган мокисининг «шалақ-шулуқ» қилиб, ўнгдан чапга ва чапдан ўнгга бориб келиши мени жуда қизиқтирарди. Бу иш жуда машаққатли бўлиб, мокининг ҳар бир ҳаракатидан кейин оёқ билан дастгоҳнинг тепкисини босиб туришга ва бу ҳаракат бир неча марта такрор бўлгандан кейин, тўқилаётган ип торларининг устидан унинг пудларини тороқ билан тортиб, зичлаб туришга тўғри келарди. Мен борган чоқларда мабодо ипнинг тори узилиб қолса, бобом: «Ке, буни ушлаб тур!» деб, ипнинг бир учини менга ушлатиб, ўзи иккинчи учини топиб улаб қўярди.

Шундай қилиб, кунлар, тунлар, ҳафталар, ойлар, йиллар ҳамиша бир оҳангдаги «шалақ-шулуқ» билан ўтарди...

Табийики, фақат бизнинг оилагина эмас, балки кўп оилалар ҳам ана шу тарзда ҳаёт кечирарди. Масалан, гоҳо ёр олиб келиш учун отам мени маҳалладаги жувозхонага юборарди. Жувозхонанинг иши мени жуда қизиқтирарди; шунинг учун мен уни диққат билан кузатиб борардим. Ҳозир бу сатрларни ёзиб турган чоқда ҳам жувозхона манзараси ва ундаги оғир, машаққатли иш кўз олдимга келиб қолди.

Одатда жувозхона ертўлада бўларди. Ертўланинг ўртасига катта кунда ўрнатилган ва бу кундани ўртасидан ўйиб, чуқур қилинган. Сўнгра бу чуқурнинг ичига оғма ҳолатда ўрнатилган йўғон ёғочнинг юқоридаги иккинчи учини бошқа ёғоч ва арқон билан отга қўшилган. Кундадаги чуқурни чигит билан тўлдириб, унинг атрофида от ҳайдаб турилади. Ёғоч айланиб, чигитни сиқиб бориши натижасида ундан ёғ чиқади.

Жувозкашнинг ўзи бир қўлида қамчи билан отни ҳайдаб, унинг орқасидан юриб, гоҳо иккинчи қўли билан кунда чуқуридаги чигитларни босиб, уни тузатиб боради, яъни от

Жувозхона

қанча юрса, жувозкаш ҳам асосан шунча юради. Кунда атрофида от орқасидан айланиб юрган жувозкашнинг бир марта айланиб чиққан йўли тақрибан 12 метр бўлган ҳолда,

бунинг учун тақрибан ярим минут вақт кифоя қилади. Жувозкаш эса одатда саҳардан то ярим кечагача, яъни ўрта ҳисоб билан 18 соат ишларди. Демак, отни ҳайдаб, унинг орқасидан юрган бечора жувозкашга ҳар бир суткада 26 километр чамасида машаққатли йўл босишга тўғри келган!

Одатда эртадан кечгача ҳаётнинг оғир гирдобиди уринган меҳнаткашларни жувозкашнинг оти билан таққос қилардилар. *Ҳақиқатда ҳам, меҳнаткаш омманинг ҳаёти халқнинг ўз ифодаси билан «жувозкашнинг отидек» эди.*

БЕҲУДА МАРОСИМ ВА УНИНГ ОКИБАТИ

Кўр-кўрона эътиқод!... Афсуски, бу икки сўз билан ифодаланган жоҳиллик натижасида келиб чиққан фожиали ҳодисаларни тасвир қилиш учун қалам ожизлик қилади. Сўзни қисқа қилиб, бу ерда фақат шуни таъкидлаб ўтиш кифояки, одамзоднинг тараққиёти йўлидаги энг катта тўсқинликлардан бири — ана шу кўр-кўрона эътиқоддан иборат. Ҳақиқатда ҳам, бу соҳада инсоният тарихи кўнгилсиз ҳодисалар, саноқсиз қурбонлар билан тўлиб-тошган (китобнинг навбатдаги саҳифаларида бу масала устида биз яна бир неча марта тўхтаб ўтамиз).

Оилада мен ёлғиз ўғил эдим. Анчадан буён отам менинг «қўлимни ҳалол» қилмоқчи бўлиб, суннат тўйи қилиш орзусида юрар эди. Ниҳоят, 1904 йилда бўлса керак тўй қилинди. Шу тўй муносабати билан бизда керосин лампа пайдо бўлиб қолди. Мени хатна қилаётган вақтда устимда лампа осилиб турган бўлиб, менинг кўзим шу янгилик билан овора эди...

Расм-одат бўйича, яқин ёру оғайнилардан ташқари маҳалла масжидида намоз ўқийдиганларнинг ҳаммасини тўйга таклиф қилиш керак эди. Бундан бошқа кўп вақт қўшни масжидларнинг намозхонлари ҳам тўйга чақириларди. Одатда масжидда намоз тамом бўлгандан кейин сўфи: «фалончиникига ўғил тўйига» деб намозхонларни таклиф қилар эди. Шундан кейин масжиддан чиқиб, тўғри тўйга борар эдилар. Хуллас, тўй икки кун давом этди. Бу тўй натижасида отам қарзга ботиб қолди ва бир неча йилгача қарздан қутулол-

май, сарсон бўлиб юрди (бунинг оқибати тўғрисида сўз китобнинг иккинчи бобида бўлади).

Афсуски, бу каби маросимлар натижасида қарздор бўлиб, ҳатто, хонавайрон бўлган айрим oilаларни ҳозирги вақтда ҳам учратиш мумкин. Ажабо, хатна ёки бошқача таъбир билан «суннат» маросимини бажариш учун бирор зарурият борми? Йўқ. Масалага дин нуқтаи назаридан қараганда бу маросим тўғрисида, ҳатто, қуръоннинг ўзида ҳам ҳеч қандай сўз йўқ. Бу маросим Муҳаммаднинг ҳаёти ва унга оид ҳикояларнинг тўпламидан иборат бўлган «суннат» дагина зикр этилган. Шунга қараганда, мусулмонлар ўз ўғилларини 10—11 ёшга етгунча хатна қилишлари керак бўлиб, гўё шундан кейин боланинг қўли ҳалол ва ўзи мусулмон бўлар эмиш.

Ҳолбуки, *ислом дини нуқтаи назаридан «суннат»да айтилган нарсаларни қилиш шарт эмас, яъни уларни қилмаса ҳам бўлади.* Иккинчи томондан, хатна қилиш маросими Муҳаммаднинг туғилишидан илгари, яъни ислом дини вужудга келишидан бир неча минг йиллар муқаддам бошқа халқларда ҳам, жумладан, яҳудийларда ҳам мавжуд бўлиб, у ибтидоий жамият давридан бошлаб сақланиб келган жоҳиллик ва кўркўрона эътиқоддан иборатдир.

Ҳақиқатда, ибтидоий жамиятда ўғил бола маълум ёшга етганда, унинг жамоа аъзолигига лойиқ эканлигини жисмоний жиҳатдан синаб кўрганлар. Масалан, ўсмирнинг тишини сугурганлар, оч қолдирганлар, баданини тилганлар, пўстини кесиб олганлар ва ҳоказо. Бора-бора бу синов ўсмирнинг энг нозик аъзоси пўстини кесиб олиш одатига айланиб қолган. Шундан бошлаб бу одат руҳонийларга хос бўлиб, диний маросимга, яъни даромад манбаига айланган.

Баъзи кишилар хатна қилишни гўё гигиена талабига мувофиқ деб ўйласалар керак. Ҳолбуки, медицина фанининг далолатига қараганда, у хавфли операция бўлиб, баъзан унинг натижасида бола оғир касалликка дучор бўлиши мумкин. Ҳамма гап шундаки, бундай ҳолларда касалнинг, ҳатто, фожианинг хатна натижасида бўлгани ҳеч кимнинг хаёлига келмайди!

Хуллас, масалага медицина нуқтаи назаридан қараганда, у хатнани зарурий операция деб ҳисобламайди. Фақат айрим

қоллардагина, махсус касалликлардагина медицина хатнага йўл қўяди. Ҳақиқатда ҳам хатна саломатлик учун фойдали бўлганда эди, шубҳасиз, у ҳамма маданий халқларда одат бўлиб тарқалиб кетарди. Шундай қилиб, *хатна қилиш на дин ва на медицина нуқтаи назаридан ҳеч бир шарт эмас!* Демак, у асоссиз кўр-кўрона маросимдан иборат. Шунинг учун бизнинг кунларда бу эътиқод планетамизнинг қаерида бўлмасин кишини таажжублантиради!

«ҚАЛТАҚДАН АЙИҚ ҲАМ МУЛЛА БУЛАДИ»

Суннат тўйдан кўп вақт ўтмай, отам мени мактабга берди. Ҳолбуки, тўйдан илгари мактабга киришни ҳавас қилиб, мен бир неча марта отамга мурожаат қилган эдим, чунки мендан кўра ёш бўлган бир неча ўртоқларим мактабда ўқишарди. Лекин отам ҳар сафар: «Ҳали вақт бор» ёки «вақт-соати келиб қолади»,— деб жавоб берарди. У вақтларда мен бу воқеанинг сирини билмаган эдим. Энди ўйлаб қарасам, бунинг сабаби диний эътиқод бўлса керак, чунки суннатдан кейин, гуё менинг қўлим ҳалол бўлиб, мактабга кириш учун йўл очилган.

Хуллас, мактабга кирадиган тарихий кун ҳам етиб келди. Отам бир куни: «Мана, мактабга кириш вақт-соати келди. Худо хоҳласа, эртага сени мактабга олиб бораман»,— деди.

Буни эшитиб, мен жуда севиндим, албатта. Ниҳоят эртасига отам мени мактабга олиб борди. Мактабнинг биноси эса маҳалла масжидининг вақфи бўлиб, у шу масжидга қўшни ҳовлида эди.

Отамнинг қўлида дастурхон (ундаги нонларнинг устига онам тиккан дўппи билан белбоғ қўйилган) эди. Йўлда мактабга кета туриб: «Мактабга кириб, домлани кўришинг билан қўлингни қовуштириб, салом қилгин, албатта»,— деди отам.

Мактабга борганимизда, ҳали ўқиш бошланмаган экан, Болалар мактаб ҳовлисида қий-чув қилиб, ўйнаб юришган эди. Бизнинг келганимиздан кимдир хабар берди шекилли, домла уйидан чиқиб келди. Отам унга салом бериб, домла билан кўришганда, мен ҳам қўлимни қовуштириб:

— Ассалом алайкум!— дедим.

Домла менга қараб, табассум қилгандай бўлди ва қироат билан:

— В-а-а-лайкум ассалом!— деди.

Домланинг бу илтифотидан мен севиниб кетдим. Бироқ бунинг кетидан қулоғимга бутунлай бошқача диалог эшитилиб қолди.

— Бугундан бошлаб ўғилни сизга топширдим, домла. Беадабчилик қилса, айтганингизни қилмаса, танбеҳ беринг, гўшти сизники, суяги маники, — деди отам.

Бунга жавобан, домла кулимсираб:

— Албатта, ахир «хирс мулло мешавад аз зарби чўб», яъни «калтакдан айиқ ҳам мулло бўлади» дейдилар,— деди.

Шундан кейин кўнглим анча хира бўлиб қолди. Отам домла билан хайрлашиб уйга кетди. Домла эса менга қараб: «Бор, болалар билан ўйнаб тур, бирпасдан кейин ўқиш бошланади»,— деб ўзи ичкарига кириб кетди.

Мактабга келганлигимни билиб, бу ерда ўқиётган бир неча ўртоқларим мени ўраб олишди. Ниҳоят, дарс бошланган бўлиб бир уйга — «синф»га кирдик. «Синф» гуваладан ясалган қоронғи ва зах бир уй эди. Унда битта эшик ва ёруғ тушиш учун кўча томондан ўйилган бир туйнук бор эди, холос. Уйнинг уч томонида китоб қўйиш учун скамейкалар қўйилган, ерга эса похол солинган эди. Болалар шу похол устида ўтиравергани учун у янчилиб, сомонга айланган. Уйнинг тўртинчи томонида ерга солинган бўйра устида эски кўрпача ва унинг олдида турли узунлик ва йўғонликдаги жазо калтаклари турарди.

Кўп фурсат ўтмай, ташқаридан домланинг овози эшитилиб қолди. Болалар дарҳол жимжит бўлиб, жой-жойларига ўтирдилар. Сўнгра домла кириб келди. Ҳамма ўрnidан туриб, қўл қовуштирди. «Ўтиринглар, китобларингни очиб, сабоқларингни ўқинглар!»— деди домла.

Дарс бошлангач, ҳамма ёқда гов-гув бўлиб кетди; бировлар сабоқларини баланд овоз билан, бировлар шеърни оҳанг билан ўқирди. Сўнгра домла мени ёнига ўтқазиб, «Ҳафтияк»дан сабоқ бера бошлади. «Ҳафтияк»— еттидан бир демакдир, чунки у қуръоннинг еттидан бири. Шунинг учун ҳам

у араб тилида, яъни болагагина эмас, ҳатто, катталарга ҳам бегона бўлган тилда ёзилган.

Домланинг менга берган биринчи сабоғи «Ҳафтияк»нинг биринчи «алҳамду» сўзи эди. Буни ўргатиш эса ўз замонасига ниебатан жуда характерлидир. Масалан, китобни очиб, «бисмилло»ни айтгандан сўнг, хатчўп билан «алҳамду»ни кўрсатиб, домла:

— Ин алиф, ин забараш,— деб, мени такрорлашга буюрди.

Мен буни, домланинг айтганидек, такрор қилдим. Сўнгра:

— Ин лом, ин сокинаш, абомиза-ал!— деди.

Мен буни ҳам такрор қилдим. Шу тарзда сабоқ давом этиб борди:

— Ин ҳе, ин забараш!

— Ин мим, ин сокинаш, ҳебомиза-ҳам, алҳам!

— Ин дол, ин вешаш, дол пешту алҳамду!

Шу тартибда домла алҳамдуни икки-уч марта ўқиди, мен эса уни такрорлаб бордим. Лекин ҳеч нарсага тушунмадим. Ниҳоят домла:

— Тушундингми?— деб, сўраб қолди.

Мен қўрққанымдан нима дейишни билмай:

— Тушундим!— дедим.

Шундан кейин домла менга жой кўрсатиб:

— Бор, у ерга ўтириб, сабоғингни такрор қил!— деди.

Бироқ домла кўрсатган жойга то бориб ўтиргунча, унинг менга ўргатганлари эсимдан чиқиб кетди. Домла эса олдига бошқа болани чақириб, унинг билан ҳалигидек машғулот ўтказа бошлади. Бошқа болалар эса ўтирган жойларида худди туя миниб кетаётгандек тебраниб, баланд овоз билан ўз сабоқларини такрор қилишарди. Домла эса буни кузатиб борар, агарда бирор бола шўхлик қилса, унга дўқ қилиб, огоҳлантирар ва буни билан у тийилмаса, ўрнидан ирғиб туриб, болани калтак билан савай бошларди. Бундай ҳолларда гов-ғув, шовқин яна ҳам кучайиб кетар эди.

Шуниси ажабланарлики, шу тарзда олиб борилган ўқиш-ўқитиш натижасида ҳам баъзи болалар хат-саводли бўлиб чиқарди. Бу, албатта, ёш мянанинг қобилияти туфайлидир. Масалан, ҳатто, ҳозирги вақтда хитой ёзуви тақрибан беш минг

пероглифдан иборат (илгари қирқ мингдан ҳам ортиқ бўлган). Демак, бола мияси шундай қобилиятга эгаки, унинг шунчалик кўп белгиларни ҳам ўзлаштиришга қурби етади. Ҳолбуки, кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотларга қараганда, умуман киши миясининг имконияти жуда ҳам катта. Афсуски, илгарилари бу бебаҳо хазинадан етарли даражада фойдалана олмаганлар. Бу эса тасодифий бўлмай, балки қонуний ҳодиса эди, чунки умуман ўша замоннинг сиёсий ва тарихий шароити шу аҳволга олиб келган эди.

Мен ўқиган мактабда ҳаммаси бўлиб 10—12 бола ўқир эди. Лекин бошқа мактабларда ҳам асосан аҳвол шундай эди. Буни расмий ҳужжатлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, 1899 йилдаги маълумотларга қараганда, Туркистоннинг уч областида, яъни ҳозирги Ўзбекистон ССР составига кирган: Сирдарё, Самарқанд ва Фарғона областларида 4632 та мактаб бўлган. Юзаки қараганда бу сон оз эмасдай кўринади. Ҳолбуки, ўша йили бутун Туркистондаги мактабларда ҳаммаси бўлиб 44773 бола ўқиган. Демак, ўрта ҳисобда ҳар бир мактабда ўқиган болаларнинг сони ўнтадан ҳам оз бўлган.

Бу эса тасодифий эмас эди, чунки Сирдарё областида болаларнинг 2 проценти, Самарқанд областида 0,9 проценти, Фарғона областида эса 0,5 проценти мактабга қатнаган. Туркистон ўлкаси халқ маорифидаги бу аҳвол тасодифий бўлмай, балки қонуний эди. Шунинг учун ҳам ўлкани текширган граф К. К. Пален: «Агарда иш кейинча ҳам шундай борса, ўлканинг Европа даражасига етиши учун 1600 йил керак бўлади» деб ёзишга мажбур бўлган эди.

МУЛЛА ИҶЛДОШ МИРЗО

Мактабда ўқиш муддати аниқ бўлмай, ҳар бир боланинг лаёқатига боғлиқ эди. Одатда «Ҳафтияк»дан кейин «Чоркитоб» бошланарди. Савол-жавоб тарзида ёзилган бу китобда диний ақидалар баён қилинган. Масалан: «Агарда сендан эрталабки намоз неча ракаат? деб сўрасалар, сен: тўрт ракаат, деб жавоб бер» каби.

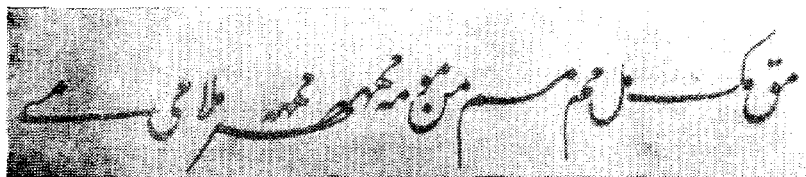
«Чоркитоб»дан кейин ўқиладиган китобни ҳар кимнинг лаёқатига қараб, домланинг ўзи тайин қиларди. Масалан,

баъзи болаларга авлиё-анбиёлар ва худони мақташга бағишланган «Сўфи Оллоёр» ва баъзиларига «Хўжа Ҳофиз» шеърлари бериларди. Одатда, ҳеч қандай китоб системали равишда охиригача ўтилмас эди. Масалан, мен «Чоркитоб»нинг тақрибан ярмига бориб етганимда «Хўжа Ҳофиз»ни ўқишга киришган эдим.

Ҳар ҳафтанинг пайшанба кuni домлага «пайшанбалик» олиб келардик. Кўп болалар одатда иккита нон, бойларнинг болалари эса 5—10 тийин пул олиб келарди. Пайшанба кuni сабоқ тамом бўлиб, мактабдан қайтиш олдида ҳар бир бола домланинг олдига борар ва икки қўлини узатиб тирноқларини кўрсатар эди. Домла эса қўлида тахтача ушлаб ўтирар ва олдига борган боланинг тирноқлари олинган ва тоза бўлса, тахтачаси билан унинг қўлига астагина уриб қўярди. Агарда тирноқлари ўсган ва ифлос бўлса, тахтачаси билан жуда қаттиқ урарди ва бола дод деб йиғлаб кетар эди.

Гарчи домла ўқитувчи сифатида қаттиқ ва раҳмсиз бўлса-да, лекин турмушда гоят даражада мулоим, хушмуомала, камтар ва покиза эди. Шунинг билан баробар у хушхат, моҳир каллиграф (хаттот) бўлиб, дарсдан кейин ҳар кун кечаси билан деярли тонг отгунча котиблик қиларди. У кўпинча Ҳиндистонда, Манбай (Бомбей)да литографияда босилган китобларни қайтадан литографияда босиб кўпайтириш учун кўчириб ёзар эди. Унинг кўчирган нусхаси асосида босилиб чиққан китобларни ҳозирги вақтда ҳам айрим кишиларда ёки катта кутубхоналарда учратиш мумкин. Домламиз халқ орасида: «Мулла Йўлдош мирзо» исми билан машҳур эди. Унинг ўз қўли билан ёзилган ва бизга ўргатган ҳусни хатнинг баъзи намуналари менинг архивимда сақланмоқда.

Авлоддан авлодга ўтиб келган Мулло Йўлдош мирзо қаби таланти каллиграфларнинг санъати ўз вақтида Самарқандда ривожланган бўлиб, бу ерда бутун Шарққа донги кетган каллиграф Абдураҳмон Хоразмий билан унинг моҳир каллиграф ўғиллари — Абдураҳим ва Абдукарим бўлган. Булар ҳусни хат шакллариининг таланти ижодчисидир. Шунингдек, Бухорода машҳур каллиграф-рассом Мавлоно

Мақтабдаги ҳусни хат (каллиграфия) намунаси

Низомиддин ўтган. Тарихий маълумотларга кўра, унинг, ҳатто, бармоқ билан ёзган хатлари ҳам ҳусни хат жиҳатидан кишиларни ҳайратда қолдирган.

Мақтабдан қайтиб келгандан кейин отам ўтилган сабоқни сўраб, иш устида менинг ўқишимга қулоқ солар эди ва янглиш ўқиганимда, луқма ташлаб тузатар эди. Ниҳоят, сабоқни такрор қилиб бўлгандан кейин мен яна ип товлаш билан машғул бўлар эдим. Шундай кунлардан бирида отамга мурожаат қилиб:

— Дада, менга ҳам маҳсидўзлиқни ўргатсангизчи,— дедим.

Отам менга жавобан, қандайдир, аччиқ табассум билан:

— Э, ўғлим, маҳсидўзлиқни ўрганиш ҳеч гап эмас, лекин сен буни ўрганма, ўқигин, шояд одам бўлсанг. Биз бўлсак, мана шу билан ўтиб кетяпмиз!— деди.

ФАЛАҚҚА ОСИЛИШ ВА УНИНГ ОҚИБАТИ

Мақтабни тамом қилишга оз вақт қолган бўлса-да, лекин ундан чиқиб кетишга тўғри келди. Бунга менинг «фалақ»қа осилишим сабаб бўлди. Бу жазо эса мактабда бериладиган жазоларнинг энг каттаси эди.

Фалақ тақрибан бир метр узунликдаги ёғоч бўлиб, ундаги иккита тешикдан арқон ўтказиб, иккита осма ҳалқа қилинган. Домланинг амри билан икки халифа (катта, пешқадам шоғирдлар) гуноҳкор бўлган боланинг оёғини ҳалиги икки ҳалқадан ўтказиб, сўнгра баланд кўтариб туради ва боланинг боши пастга қараб осилиб қолади. Домла эса калтак билан боланинг товонларига ура бошлайди.

Мен варрак учиришни яхши кўрар эдим. Бир куни эрта билан турсам қаттиқ шамол бўлаётган экан. Шундан фойдаланиб, кўчада варрак учириб юраверибман. Натижада, ҳар қанча ҳаракат қилсам-да, мактабга бирмунча кечикиб бордим.

— Нега кеч қолдинг?— деб сўради домла қовоғини солиб.

— Иккинчи қилмайман, домла,— дедим, қўл қовуштириб.

Домла имо билан иккита халифани чақириб мени фалаққа осеишни буюрди ва тавбаю тазаррумга қарамай, халифалар мени зўрлик билан ағдариб фалаққа осдилар. Билмадим, нима сабабдандир, домланинг жаҳли чиқиб турган бўлса керак, мени жуда қаттиқ савалади. Натижада, ҳатто, бир оёғимнинг товонидан қон чиқиб кетди. Қиш вақти эди. Шунинг учун товондаги яра газаклаб, бирмунча вақт ҳасса билан юришга мажбур бўлган эдим.

Бу воқеа ва мени мактабга олиб келганда, отамнинг домлага мурожаат қилиб: «Тақсир, энди бугундан бошлаб гўшти сизники, суюғи меники» деган сўзи ва бунга жавобан домланинг «Албатта, ахир калтакдан айиқ ҳам мулла бўлади» деб айтган жавоби ҳеч эсимдан чиқмайди... Фалаққа осилиш воқеаси менга қаттиқ таъсир қилган бўлса керак, шундан кейин бутунлай мактабга бормай қўйдим.

Лекин бошида хато мендан ўтган, албатта, чунки мактабга ҳатто бир неча минут бўлса-да кечикиб боришим узрсиз бўлган, яъни айб менда бўлган.

Бироқ домла мени ҳар қанча саваган бўлса-да, мен у кишини чуқур ҳурмат билан эслайман, чунки бу киши менинг устозим. Устозни эса ҳар қанча ҳурмат қилса оз! Мана, бу фикрни тасдиқлайдиган бир мисол. Қуялардан бирида Луқмони ҳаким бир шогирди билан от миниб, бирин-кетин кетаётган экан. Шунда, бир қабристон ёнидан ўтишга тўғри келган. Ниҳоят, бир қабрга яқинлашганда Луқмони ҳаким отдан тушиб, бир қўли билан отни етаклаб, иккинчи қўлини кўксига қўйиб, боши эгилган ҳолда юра бошлаган ва қабрдан бир мунча ўтгандан сўнг, яна отга миниб, жўнаб кетган.

Луқмони ҳакимнинг орқасидан отда кетаётган шогирди ҳайрон бўлиб, воқеанинг сабабини билмоқчи бўлади:

— Тақсир, агарда мумкин бўлса, айтиб берсангиз: нима сабабдан отдан тушиб юрдингиз?

— Бунинг сабаби шуки, ўша ердаги қабрда мени ўқитган устозим ётибди,— деб жавоб беради Луқмони ҳаким.

Энди яна ўқиш масаласига қайтамиз. Фалаққа осилиш воқеасидан кейин менинг ўқишимни отамнинг ўзи давом эттириб борди. Шунинг билан бирга, отам ўтадиган илгариги машғулот ҳам энди бир мунча тартибли бўлиб қолди. У ҳар куни иш вақтида қулай пайт топиб:

— Ўғлим, бугунга ип етарли, кел энди, сабогингни ўқигин!— деб, менинг ип товлашимни тўхтатар эди.

Мактабда мен Хўжа Ҳофиздан анча ўтган эдим. Ҳофизни эса отамнинг ўзи жуда яхши кўрарди. Мактабда домла фақат ўқишни ўргатиб, ўқилганнинг маъносига мутлақо аҳамият бермас эди. Отам эса ҳам ўқишни, ҳам ўқилган шеърларнинг маъносини тушунтириб берарди. Ҳатто, Ҳофизнинг айрим шеърларини ёддан билиш зарурлиги тўғрисида сўзлаб, ўзи мусиқий оҳанг билан ўқиб берарди ва мендан ҳам шундай оҳанг билан ўқишни талаб қиларди. Хуллас, отамнинг таълими мактабдагига қараганда юқори савияда бўла бошлади. Бунинг натижасида Ҳофизни мен жуда равон ўқийдиган бўлиб қолдим. Мағрурланиб, бир куни:

— Ота, энди менинг саводим чиққан бўлса керак?— дедим. Бироқ отам менга бир тикилиб қўйди. Сўнгра кулимсираб:

— Йўқ ўғлим, ҳали пича бор,— деди.

Бунга жавобан:

— Нега бундай дейсиз, агарда хоҳласангиз Хўжа Ҳофизнинг истаган бетини очиб беринг, мен сизга шариллатиб ўқиб бераман,— дедим.

— Тўғри айтасан ўғлим, лекин ҳар қандай китобни равон ўқиш учун ёлғиз Хўжа Ҳофизни ўқий билиш кифоя қилмайди. Сен бир оз сабр қилгин, яқинда мен сенга бир китоб олиб келаман. Ана шунда ҳали чала саводлигингга ўзинг иқроп бўласан,— деб яна тикилиб қўйди.

Кўп фурсат ўтмай, отам ваъда қилган китобини топиб, олиб келди. У «Девони Мирзо Бедил» бўлиб, «хатти шикаст» билан ёзилган экан. Бу хат эса шу даражада мураккабки, уни ҳатто саводи чиққан ҳар қандай киши ҳам ўқий олмайди.

— Қани, китобни очиб, биринчи бетидан бошлаб ўқигин, қийналсанг ёрдам қиламан,— деди отам.

Мен китобни очиб, ўқимоқчи бўлдим. Бироқ тишим ўтмади: бирор сатрини ҳам ўқий олмадим. Китобга тикилган шимча туравердим. Отам ўз иши билан овора бўлса-да, лекин бу ҳолни кузатиб борса керак:

— Хўш, нима бўлди? Ўқигин, ахир!— деди, ниҳоят.

— Ўқиёлмаяпман!— дедим.

— Ахир, сен «шариллатиб» ўқир, эдинг-ку!

— Тўғри, лекин бу китобни эмас,— дедим.

— Баракалла, ана энди ўзингга келдинг,— деди отам кулимсираб,— сен китобга қараб тур, мен ўқиб берай,— деб ёддан ушбу икки мисрани ўқиб берди:

Ба авжи кибриё газ паҳлави ажзаст

роҳ онжо,

Сари мўйи гар инжо ҳам шави бишкан

қулоҳ онжо¹.

Мен эса китобга қараб, бу мисраларни таъқиб этиб борардим.

Биринчи пайт «хатти шикаст» билан ёзилган «Мирзо Бедил»ни ўқиш анча секинлик билан борди. Лекин кундалик ва системали машқ натижасида кундан-кунга ўқиш суръати ўсиб бориб, ниҳоят «хатти шикаст»ни ҳам равон ўқийдиган бўлиб қолдим.

Ишдан бўшаган соатларида эса отам турли ҳикоя ва достонларни ўқиб берарди. Ачам эса туганмас эртақлар манбаи бўлиб, уларни гоят усталик билан, жуда содда, болалар тилида, бадий қилиб айтиб берарди. Бундай соатларни мен сабрсизлик билан кутар эдим, чунки улар мени шу даражада қизиқтирардики, ҳатто, айрим эртақ ва дoston воқеалари менинг тушларимга кирар эди.

КУЛОЛ ВА УНИНГ ШОГИРДИ. ЛОЙДАН ЧИҚҚАН ОВОЗ...

Одатда ҳар бир касбнинг ўзига хос хусусиятлари, унинг нозик кайфиятлари бўлади. Бироқ ҳар ким уларга диққат

¹ Мирзо Бедилнинг девони форс тилида ёзилган.

қилмайди, эътибор бермайди. Ҳолбуки, улар «арзимаган» дек кўринса-да, лекин муҳим аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Қуйидаги воқеа шундан далолат беради.

Икки томондаги ён қўшнимизнинг кулол эканлиги тўғрисида юқорида зикр қилинган эди. Гоҳо булардан, айниқса, Мирқайюм кулолнинг олдига кириб, унинг ҳунарини «томоша» қилишни яхши кўрар эдим. Мирқайюмнинг айтишига қараганда, унинг отаси, бобоси, ҳатто, бобосининг бобоси ҳам кулол ўтган. Дарҳақиқат, кулолчилик гоаят қадимий ҳунарлардан бири бўлиб, тарихий маълумотларга қараганда, унинг чархлик дастгоҳи Урта Осиёнинг жанубида эрампиздан илгариги икки мингинчи йил бошида мавжуд бўлган.

Кулолнинг дастгоҳи тепада бир туйнукчаси бўлган қоронғи уйга ўрнатилган эди. Дастгоҳнинг ўзи эса ёғочдан қилинган ва ўзаро маълум масофада турган иккита чархдан ва уларнинг марказларидан тикка бўлиб ўтган ўқдан иборат. Унинг остидаги катта чарх оёқ билан айлантирилса, устидаги кичик чарх устига қўйилган лой ҳам айланар ва кулол икки қўли билан ушлаб туриб, унга исталган шакл беради. Дастгоҳ чархини яланг оёқ билан айлантириш шарт бўлгани учун, ҳатто, қиш кунларида ҳам кулол яланг оёқ ишлар эди (фақат бундай ҳолларда лойга иситилган сув қўшиларди).

Кулолга унинг ҳунари тўғрисида мен кўп савол бера эдим ва у ишлаб турган ҳолда эринмасдан менга жавоб қайтарар ва қизиқ, ибратли ҳикоялар айтиб бера эди. Мана, шулардан, хусусан, ушбу ҳикоя ҳеч эсимдан чиқмайди:

Еш йигит бир кулолда кўп йиллар шогирд бўлиб ишлаган. Ниҳоят кулолчилик ҳунарини эгаллагандан кейин, устанинг фотиҳасини олиб, ўзи мустақил кулоллик қила бошлаган. Бироқ худди устандан ўрганган тарзда ишласа-да, унинг маҳсулоти устаникидек бўлмаган. Охири бир кун устозининг олдига келиб, унга воқеани айтиб беради. Шунда устози шогирдидан:

— Қани, қиладиган ишларингни менга бирма-бир айтиб берчи,— дейди.

Шогирди жавоб бера бошлайди:

— Олдин лой қиламан.

— Яхши! Ундан кейин нима қиласан?

- Кейин яхшилаб лойни оёқ билан пиштаман.
- Яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Лой етилгандан кейин, ундан идиш ясай бошлайман.
- Жуда яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Уларни қуритиш учун офтобга олиб чиқиб, териб қўяман.
- Яхши! Ундан кейин?
- Улар яхши қуригандан кейин тарашлаб, силлиқлайман.
- Яхши! Ундан кейин нима қиласан?
- Хумдонга солиб пишираман.
- Жуда яхши! Ундан кейин?
- Улар пишгандан кейин хумдондан олиб, яна очиқ ҳавога чиқариб қўяман.
- Яхши! Ундан кейин?
- Шундан кейин гул (ранг) бера бошлайман.
- Ана холос! Ахир, «пуф» қолиб кетибди-ку!
- Сўзингизга тушунмадим, уста!
- Ахир, сополга ранг беришдан олдин, уни *пуфлаб*, чангдан тозалаш керак эди. Ана шуни қилсанг ишинг жойида бўлади!

Ҳақиқатан ҳам, устанинг айтганини қилгандан кейин маҳсулотнинг сифати яхшиланиб, устозининг маҳсулотидек бўлган. Демак, ҳамма гап «пуф»да экан. Шунинг учун бу воқеани билганлар, одатда ишда бирор нуқсон бўлиб қолса: «Бунда бирор «пуф» етмаса керак», дейдилар. Халқнинг «Чумчуқни сўйса ҳам қассоб сўйсин» деган мақоли тасоdffий эмас. Ҳикоядаги «пуф» зоҳиран нақадар «майда деталь» бўлса-да, лекин амалда муҳим аҳамиятга эга бўлган, чунки кулолчилик шароитида сополга доимо чанг ўтириб қолади ва у тозаланмаса, чанг устига бўёқ яхши ёпишмайди.

* * *

1968 йилнинг иссиқ ёз куни эди. Мен ҳовлида очиқ ҳавода қўлингиздаги асарни ана шу учинчи нашрига тайёрлаш билан машғул эдим. Юқорида кулол тўғрисида айтилган ҳикоя муносабати билан Умар Хайёмнинг кулол тўғрисидаги

бир рубойси эсимга тушиб қолди. Мен дарҳол уйга кириб, китобхо намдан Хайёмнинг рубойлар тўпламини топиб чиқдим. Ниҳоят уни варақлаб, эсимга келган ушбу шеърни топдим:

*Бозорда бир кулол кўрсатиб ҳунар,
Бир бўлак хом лойни тегиб пишитар.
Лой инграб, айтади: «ҳой секинроқ теп,
Мен ҳам кулол эдим сендек, биродар!»*

Бу рубойнинг таъсири остида мен хаёлга ботиб кетдим. Шу пайт кўзим ерга, оёғим турган жойга тушиб қолди. Уйлаб туриб, фикран:

— Ажабо, оёғим остида кимларнинг хоклари бор экан,— деб, ўзимга хитоб этдим.

Ҳақиқатда ҳам, ахир бу дунёни «дунёи кўҳна» дейдилар, чунки инсон ҳаётини ҳатто ибтидоий жамиятдан бошлаган ҳолда, унда юзминглаб йиллар ўтиб кетди. Шундан буён бу даргоҳи азимга кимлар келиб кетмади! Шубҳа йўқки, ҳар биримизнинг оёғимиз остида минг-минглаб кишиларнинг хоклари бор. Ажабо, улар кимлар? Афсуски, бу саволга жавоб бериб бўлмайди. Фақат шуниси маълумки, табиатнинг темир қонуни бу борада ҳеч кимни истисно қилмаган ва ҳеч вақт қилмайди ҳам!

Ажабо, оёғимиз остидаги хоклар кулолнинг лойига ўхшаган тилга кириб қолганда, улардан не-не овозлар чиқмас эди! Шубҳа йўқки, бу ерда халқнинг фарзандлари ва улар ўрта-сида золимлар зулмидан эзилганлар, ҳақиқат учун курашган қаҳрамонлар, кечасию кундузи тинмай меҳнат қилган талант-ли ҳунармандлар, шоирлар, ёзувчилар, олимлар, хонандау созандалар, хуллас, фан, маданият ва санъат арбоблари бўлган. *Шунинг учун ҳам бу зотларнинг табаррук хокларини ёдлаб, фикран уларга самимий ва чуқур таъзим этдим.*

БИР БУРДА НОН, УНИНГ ТАРИХИ ВА ҚАДРИ

Бир кун и ҳовлида обрез учун чуқур қазимокчи бўлдик. Ура қазилган киши тўпланган тупроқни пақирга солиб юқо-

¹ Ш. Шомухамедов таржимаси.

рига узатар ва юқорида турган киши уни арқон билан тортиб олиб турар эди. Бироқ бирмунча вақт ўтгандан кейин навбатдаги бўш нақирни қайтариб туширганда, ўра ичидаги кишидан дарак бўлмади қолди. Фақат баланд овоз билан чақиргандан кейин ўрадан овоз эшитила бошланди, лекин кишининг нима деяётганини англаб бўлмас эди. Шунинг учун тездан яна бир кишини топиб, белидан арқон боғлаб, чуқурга туширишга тўғри келди.

Хуллас, ҳодисани текшириш натижасида мана бундай «сир» ошкор бўлди: ўранинг чуқурлиги мўлжалга яқинлашганда бирданига унинг ости ўпирилиб, қазнётган киши аллақандай ғорга тушиб кетган. Чироқ билан юриб қараганларида ғор табиий бўлмади, балки одам томонидан қилинганлиги маълум бўлган. У бир неча томонга қараб кетган йўлақлардан иборат бўлиб, кўп жойларида ернинг ўзидан устун қолдирилган. Кейин маълум бўлишича, кулол қўшнимизнинг бобоси ўз ҳовлисининг остидаги тупроқни олиб бўлгандан кейин, бир неча йиллар мобайнида тупроқни шу ердан олган экан ва бизнинг ҳовлимизга етиб, сўнгра ундан ҳам ўтиб кетган экан.

Ўз вақтида мен бу ҳодисадан тегишли хулоса чиқара олганим йўқ эди. Ҳолбуки, у кулолнинг ғоят оғир, машаққатли меҳнатини кўрсатади. Ҳақиқатда, оддий мулоҳаза ва тақрибий ҳисобга қараганда, чуқурдан энг камини бир минг кубометр тупроқ олинган. Чуқурнинг бўйи паст бўлгани учун, уни эмаклаб юриб, теша билан қазилшга тўғри келган.

Чоризм даврида энг оғир меҳнатни сургун қилинган маҳбусларнинг жуда оғир шароитдаги меҳнати билан солиштириб, уни одатда «*каторга меҳнати*» дер эдилар. Ҳолбуки, бечора кулолнинг қандай шароитда чуқур қазиганини, қандай, машаққат билан ундаги тупроқни юқорига олиб чиқишини, у тупроқдан лой қилиб, сўнгра у лойни сопол идиш ҳолига келтиргунча қилган меҳнати кўз олдига келтирилса, кулол меҳнатининг каторга меҳнатидан нақадар оғирлиги маълум бўлади. Ана сабр тоқату, матонат!

Кулолнинг ва у каби қашшоқ бечораларнинг ҳаёти ҳақида ўйлаб, хаёл сурган чоқда, Зиёпшонинг ушбу икки мисраси эсимга тушади.

*Ераб на дур бу кашмакаши дарди эҳтиёж,
Инсоннинг эҳтиёжи ки бир луқма нонадур!*

Чиндан ҳам башарият тарихи бир бурда нондан, унинг атрофидаги *саргардонликдан* бошланади! Одатда мўйсафидлар ноннинг бурдасини ёки, ҳатто, ушоғини ерда кўриб қолганда, уни «увол» деб дарҳол ердан олиб ўпардилар, сўнгра оёқ остидан бирор четга, масалан, бирор деворнинг ковагига олиб қўяр эдилар. Ҳолбуки, на қуръонда ва на бошқа китобда бу тўғрида ҳеч нарса дейилмаган, яъни унинг *диний асоси йўқ!* Шунинг учун, *шубҳасиз, бу одатнинг ҳақиқий маъноси: меҳнаткаш халқнинг машаққатда, оғир меҳнат натижасида топилган нонга қилинган чуқур ҳурматида иборатдир!*

Агарда дастурхонда турган бир бурда ноннинг қандай пайдо бўлиши назарда тутилса, ҳатто, у чуқур таъзимга сазовордир! Планетамизда одамзоднинг пайдо бўлганига тақрибан бир миллион йил бўлган, бироқ буғдойнинг ўзи ва буғдойдан ун тортиб нон қилиш қачон кашф этилганлиги маълум эмас. Фақат археологик қазилар натижасида эраמידан 5—6 минг йил илгари табиатда буғдой борлиги аниқланган (шубҳасиз, ундан кўп минг йиллар илгари ҳам буғдой мавжуд бўлган). Ҳар ҳолда то буғдойнинг нима эканлигини билиб, уни экишни ва ундан фойдаланишни ўргангунча кишилар шубҳасиз бир неча юз минг йиллар машаққат чеккан! Бироқ шундан кейин ҳам буғдойни нон ҳолатига олиб келиш осон иш эмас! Аксинча, у ғоят катта меҳнат талаб қилади.

Хуллас, олдингида дастурхон устида турган ноннинг тарихи ғоят каттадир. Ҳатто, тайёр буғдойни экиб, уни нон ҳолатига келтиргунча лозим бўлган барча меҳнатни синчиклаб кузатиб борилса, уларни, айниқса, илгариги шароитда бажариш учун лозим бўлган меҳнатнинг нақадар узоқ ва машаққатли эканлиги равшан бўлади. Афсуски, бу машаққатли меҳнат натижасида вужудга келган бир бурда ноннинг қадр-қиммати ҳамма ҳам етавермайди!...

АҚЛ-ИДРОҚКА СУЯНИБ

Илгариги вақтда ҳар бир маҳаллада ҳовуз бўлиб, ҳовли-сидан оқар сув ўтмаган киши шу ҳовуздан сув олар эди.

Тул хотинлар ва, умуман, эркак кишиси бўлмаган хонадонлар эса одатда кўзаларини кўчага, эшик олдига олиб чиқиб қўяр эдилар. Табиий, бундай аҳвол қашшоқ оилаларда бўларди. Бундай ҳолларда кўчадан ўтиб кетаётган киши савоб деб, кўзани олиб ҳовуздан сув келтириб қўяр эди. Гоҳо отам билан бирга кетаётганда бирор эшикда кўза кўриниб қолса, у «тўхта ўғлим, бечора аёл сувсиз ўтиргандир, ҳожати чиқсин» деб, шу маҳалладаги ҳовуздан сув келтириб, жўнаш олдида эшикни қоқиб кетарди.

Ҳолбуки, бу ҳодисанинг ҳеч қандай диний асоси йўқ, чунки ҳеч қаерда, жумладан, қуръоннинг ўзида ҳам бунинг савоблиги тўғрисида мутлақо сўз йўқ! Бу эса *халқнинг ўзидан, унинг олижаноблигидан, меҳнаткашларнинг ўзаро меҳру шафқатидан келиб чиққан!*

Шунингдек, чанқаган йўловчига сув бериш, овқат олди-дан қўл ювиш, қўл юваётган кишига сув қуйиш, дарахт ўтқазиш каби одатлар ҳам савоб саналган ҳолда уларнинг динга ҳеч қандай алоқаси йўқ. Ҳақиқатда ҳам *савоб сўзи* умуман *ҳайр иши*, яъни *яхшилик иши* маъносида бўлиб, унинг диний асоси йўқдир.

Гоҳо, кишилар орасида зоҳиран хурофий бўлиб кўринган баъзи одатлар орасида ҳам фойдалиси чиқиб қолиши мумкин. Бунинг учун характерли мисол *исириқ* тутатишдир. Маълумки, бу «ирим» халқимиз орасида асрлар мобайнида одат бўлиб келган. Илгари бозорларда, чойхоналарда, умуман, кишилар тўпланган жойларда баъзи кишилар *исириқ* тутатиб юрарди. Шунингдек, оилаларда, касал бўлган кишининг атрофидан *исириқ* тутатиб айлантирардилар, қиш кунларида *исириқни* танчада тутатиб қўярдилар, кўз тегмасин деб иморат устунларига боғлаб қўярдилар ёки болаларнинг чўнтакларига солиб қўярдилар.

Фақат бу одат «ирим» ниқоби билан ўралиб қолган, ҳолбуки, аслида донишманд халқ бу «ирим»нинг муҳим фойдаси борлигини билган, уни ўз тажрибасидан ўтказган.

Химикларимизнинг текширишларига қараганда, *исириқ*да фойдали алкалоид бор экан. Бу алкалоид шундай хусусиятга эгаки, у зарарли, юқумли микробларни қиради, ай-

ниқса, тумов бўлган ва гриппнинг баъзи турлари билан оғриган беморларни тузатади.

Исириқни уйларда сақлаш ёки уни тутатиш натижасида бу жойлар дезинфекция бўлади, кўп инфекциялар ўлиб кетади, шунинг учун халқ исириқни уйларда сақлайди, лозим бўлганда тутатади.

Иккинчи томондан «қурбонлик», «мавлуд», «ифтор», «хатми қуръон», «чилёсин» каби *хурофий* реакцион маросимларни ҳам руҳонийлар «савоб» деб талқин қилганлар, чунки булар ва буларга ўхшаган диний маросимлар руҳонийларнинг даромад манбаидир. Мисол тариқасида қурбонликни олайлик. Бу маросим ислом динигагина мансуб бўлмай, ҳамма динларда ҳам турли формаларда мавжуддир. Ҳақиқатда, ислом дини еттинчи асрнинг бошида пайдо бўлган бўлса, қурбонлик кишилик жамиятининг энг бошланғич даврларида, яъни исломнинг вужудга келишидан минглаб йиллар илгари мавжуд бўлган.

Кишилар, асосан, овчилик билан тирикчилик қилиб кун кўрган даврларда, улар овда тушган ўлжанинг энг яхшисини ўлган кишиларнинг қабрига гўё уларнинг арвоқлари учун қолдирганлар. Бора-бора бу қурбонликлар турли халқларда, турли динларда турли формаларга эга бўлиб, руҳонийларнинг ихтиёрига ўтган ва шундан бошлаб улар бу маросимни ўзлари манфаатдор бўлгани учун халқ орасида тарқатиб келганлар. Ҳақиқатда ҳам, бу маросимдан, асосан, текинхўр руҳонийлар фойдаланади. Хуллас, қурбонлик жаҳолат асоратининг энг характерли, ваҳшиёна намуналаридан биридир.

Умуман, диний маросимларнинг манбаи қуруқ эътиқоддан иборат. Ҳар қандай дин, жумладан, ислом дини ҳам, ақлидрокдан, мантиқдан ўзоқ туради. У ҳар бир ҳодисани, ҳар бир кайфиятни исботсиз, далилсиз, ёлғиз ишонч билан қабул қилади. Агарда, «бунинг сабаби нима?», деб, савол берсангиз, бунга дин ҳеч вақт мантиқий равишда қониқарли жавоб бермайди. Шунинг учун дин нима деса, унинг маъқул-номаъқуллигидан қатъий назар, у қабул қилишни талаб қилади. Ана, ҳамма *фожиа мана шунда, яъни маса-*

лага танқидий кўз билан қарамасдан, кўр-кўрона эътиқод қилшида!

Ҳар бир кишининг ёки жамиятнинг ҳаётида шундай воқеалар ва ҳодисалар содир бўладики, улар одатдагилардан ажралиб туради. Масалан, янги йилнинг кириши, турли халқ байрамлари, кишининг туғилган куни, йигит ёки қизнинг янги турмуш қуриши ва шунга ўхшашлар. Маданият тарихининг далолатига кўра, кишилар бундай кунларни тантана билан ўтказишга интиладилар, бу табиийдир.

Бундай урф-одатлар асосида ижтимоий ёки оилавий саналар бўлса-да, бироқ кўп вақт руҳонийлар ўз шахсий манфаатлари учун буларни ҳам диний, хурофий сафсаталар билан ниқоблаб келганлар. Шунинг учун ҳар бир совет кишиси ижтимоий ёки оилавий саналардан иборат бўлган урф-одатларни ярамас ва зарарли диний хурофотлардан тозалаб, уларни давримизга муносиб ҳолда ўтказиши лозим.

Совет даврида вужудга келган ҳамма традициялар илғор, олижаноб фазилатларга эгадир. Масалан, қардош республикаларнинг ўзаро адабиёт ва санъат ҳафталиги ўтказилиши, машҳур прогрессив олимларнинг, ёзувчиларнинг, рассомларнинг, композиторларнинг, жамоат арбобларининг туғилган кунини тантанали юбилей тариқасида эслаш традициялари, Октябрь, 1 Май, Конституция куни каби байрамлар ёки Бинокорлар куни, Шахтёрлар куни, Темирўлчилар куни каби бир қанча традициялар мавжудки, уларнинг ҳар бирини барча совет халқлари камоли активлик билан ўтказадилар. Буларнинг ҳар бири совет халқларини янги-янги фидокорликка илҳомлантиради.

Умуман, ҳар бир миллатнинг урф-одатлари турли даврларда, турли тарихий ва иқтисодий шароитларда, маданиятнинг турли босқичларида вужудга келади. Жамият моддий ва маънавий ҳаётининг ўсишига қараб, улар ўзгариб боради, яъни маълум шароитнинг талабларига жавоб бера олгунча сақланади ва акс ҳолда йўқолиб кетади.

Эски урф-одатларга тўғри баҳо бериш учун, *ақлу идрокка суяниб*, улардан қайсиларининг хурофий, кэнсерватив, яъни зарарли ва қайсиларининг прогрессив ва фойдали эканлигини ажратиш лозим.

ЖИНОЯТ ВА ЖАЗО

Ҳар қандай маданий ўсимликлар атрофида, уларнинг қандай, шароитда ўсишига қараб, маълум даражада бегона ўтлар, паразитлар, зараркунандалар бўлиши мумкин. Боғ-бон нақадар парвариш қилса-да, лекин уларни ҳамма вақт тамомила йўқотиш жуда қийин, ҳар қанча тозалаган билан жуда оз бўлса-да, уларнинг, ҳатто, кўзга кўринмайдиган қолдиқлари бўлиши мумкин.

Шунингдек, бола тарбиясида оиланинг роли нақадар катта бўлса-да, лекин боланинг қандай тарихий шароитда, қандай муҳитда ўсиши ҳам жуда катта роль ўйнайди. Ҳолбуки, ўсаётган муҳитнинг таркиби турлича бўлиб, унда маълум вақтгача ўтмиш қолдиқлари давом этади. Башарият тарихининг кўрсатишига қараганда, бу қолдиқларни тамомила йўқотиш узоқ муддат талаб қилади.

Тўққиз-ўн ёшларда бўлсам керак, бир куни отам менга ўн беш тийин пул ҳада қилди. Пулни менга узатиб:

— Мана, буни қандай сарф қилиш ўзингнинг ихтиёригидан. Фақат билгинки, пул топиш жуда қийин, лекин пулни билиб сарф қилиш ундан ҳам қийин,— деди.

Билмадим, отамнинг мақсади нима бўлган. Агарда пулни отам мени синаш учун берган бўлса, бу синовнинг натижаси жуда хунук бўлиб чиқди. Унинг шундай бўлишини на отам ва на менинг ўзим ҳам мутлақо кутмаган эдик.

Бир неча кун пулни сарф қилмай, нима олсам экан, деб ўйлаб юрдим. Ниҳоят, бир куни гузардан ўтиб кетаётсам, бир четда 5—6 киши давра қилиб туришган экан. Уларга яқинлашиб, давранинг ичига қарасам, ўртада бир киши ўтириб, учта (иккитаси қора, биттаси қизил) қартани: «қизили сизники, қораси меники» деб тезлик билан икки қўллаб ташлаб турар ва гоҳо қартани очиб қизилини кўрсатар эди. Бу ўйинни мен биринчи марта кўришим эди. Диққат қилиб қарасам, ташлаб турган қарталардан қайси бирининг қизиллигини аниқлаш назаримда осон кўринди. Бунинг устига кўз олдимда тез фурсатда кетма-кет икки киши пул ютиб олди. Хаёлимда, пул қўйсам мен ҳам ютадиганга ўхшайман. Ўйлаб-ўйлаб мен ҳам 5 тийин қўйдим. Бир неча марта тез-

тез ва усталик билан «қизили сизники, қораси меники» деб, қарталарни алмаштириб ташлагандан кейин тўхтаб, «кўтар истаганингни» деди. Мен жуда диққат билан ўйинчи қўллари-нинг ҳаракатига ва қарталарни алмаштириб, қизилининг қаерда турганлигига қараб турган эдим. Шунинг учун диллик билан қизил деб мўлжалланган қартани кўтардим, қизил чиқди, демак 5 тийин ютдим. Шундан кейин мазаҳу-рак бўлиб, иккинчи марта 10 тийин қўйдим. Қартани кўтарсам... бу сафар қораси чиқиб қолди. Натижада, 5 тийин кетди ва қўлимда ҳалиги ютган билан 10 тийин қолди. Қайфим учди, бошим гаранг бўлди. Бир оз ўзимга келгандан кейин: «Яна бундан ҳам маҳрум бўлиб қолмайин» деб, тез уйга қайтдим.

Воқеадан орада бир кун ўтгандан кейин, отам сўраб қолди:

— Пулни сарф қилдингми ёки турибдими?

— 5 тийинини йўқотиб қўйдим, 10 тийини ёнимда турибди,— дедим қўрққанимдан (отам битта 10 тийинлик ва битта 5 тийинлик берган эди).

— Қачон йўқотдинг?

— Кеча!

— Қаерда?

— Қаерда йўқотганимни билмайман.

— Бил-май-сан?— деб қаҳр-ғазаб билан отам қўлоғим-нинг тагига бир шапалоқ қўйиб юборди. Мен ерга қараб йинглаб турар эдим.

Отам иягимдан ушлаб бошимни кўтарди ва кўзимга тик қараб, ҳамон қаттиқ ғазаб билан давом этди:

— Аҳмоқликнинг устига ҳали сен ёлғон ҳам гапирадиган бўлдингми! Айт, гузарда нима қилдинг?

Шундан билиндики, отамга бўлган воқеа маълум экан. Кейинча билсам, маҳалламиздаги бир киши мени «жиноят» вақтида кўриб қолиб, отамга айтган экан. Отам қаҳр билан саволини яна такрорлади:

— Айт дейман, гузарда нима қилдинг?

Энди иккунча бўлишдан бошқа чора қолмади.

— Уйин ўйнадим,— дедим.

— Уйин ўй-на-динг!— деди отам чўзиб,— қанақа ўйин?

— Қарта ўйини.

— Нима-нима?

— Қарта ўйини...

Шундан кейин яна бир шапалоқ билан қўйиб юборди отам. Сўнгра:

— Эсингда турсин деди,— биринчи шапалоқ қарта ўйнаганинг учун, иккинчиси бўлса, ёлгон гапирганинг учун! Агарда яна шунга ўхшаш аҳмоқликни такрор қилсанг, уйга қамаб калтак билан савалайман!

Бу воқеа менга шу даражада таъсир этган эканки, ҳатто, ҳозирги вақтгача мен умуман ҳеч қандай қарта ўйинини билмайман ва мабодо қаерда бўлмасин қартани кўриб қолсам, қулоғим қизигандек бўлади...

Яна бир муҳим деталь: кейин маълум бўлишича, гузардаги ўйинда мendan олдин ўйнаб ютган иккала киши ҳам қиморбознинг махсус қўйган ўз ёрдамчиси экан. У биринчи марта менга жўрттага ютқизиб, ҳийла қилган экан.

«БЕРСА — ҲАЛОЛ МЕҲНАТДАН БЕРСИН!»

Бир куни отам ўз иши билан, мен эса одатдагича ип товлash билан шуғулланиб ўтирганимда, маҳалладан отамнинг яқин бир таниши кириб келди ва отамдан:

— Санжар қиморбоз билан бўлган воқеани эшитдингизми?— деб сўради.

— Йўқ, нима бўлибди?

— Бутунлай хонавайрон бўлибди.

— Нима бўларди, қиморнинг оқибати шу бўлади-да!

— Тўғри айтасиз!

— Хўш, нима бўлибди? Бутун қимордан ютганларини ютқизгандир-да!

— Ютганларини ютқизиш у ёқда турсин, отасидан қолган ҳовлидан ҳам ажралибди!

— Ҳовлини сотибдими?

— Йўқ, қиморга ютқизибди. Олдинги куни қўлидаги пулларининг ҳаммасини қиморга ютқизган экан. Шундан кейин кеча эрталабки бомдод намозини ўқиб, «агарда шу сафар ютсам, қиморбозликни иккинчи қилмайман» деб, тавба қилибди ва шундан кейин бориб, ҳовлисини қиморга қўйибди. Тавбасини худо қабул қилмабди: ҳовлисини ютқизиб қўйибди.

— Э, сиз ҳам қизиқ экансиз,— деди отам,— ишни қилиб қўйиб, орқасидан тавба қилишнинг нима фойдаси бор! Қимор оқибати азалдан маълум. Қимор орқасидан одам бўлган бирор кишини ҳалигача мен кўрмадим. Лекин, таажжубки, кишиларга сабоқ бўлмайди. Мана, мен сизга бир ҳикояни айтиб берай:

Билсангиз керак, қиморбозларнинг пири Жамшид саналади. Ҳатто, у ҳам охири қимордан хонавайрон бўлиб, қиморбозликни йиғиштириб қўйган. Жамшиднинг ўз вақтидаги шуҳратини эшитган ва қиморга гўё жуда уста бўлган бир шаҳзода унинг билан баслашмоқчи бўлади. Ниҳоят, бир куни шаҳзода барча давлатини бир неча туяларга ортиб, Жамшиднинг олдига кириб келади. Жамшид шаҳзоданинг илтимосини эшитиб, унга айтадики:

— Уғлим, мен қимор ўйнашни аллақачондан бери йиғиштириб қўйганман. Мана, ўйнамаганимга бир неча йиллар бўлди. Мен сизга ҳам маслаҳат берардим, шу ишдан қайтинг!

— Йўқ, ахир, мен сизнинг шуҳратингизни эшитиб, атайлаб узоқ ердан овора бўлиб келдим. Армон қолмасин, ҳеч бўлмаганда бир марта ўйнайлик,— деди шаҳзода.

— Агарда менинг гапимга кирсангиз, шу ишни қилманг, шаҳзода, бўлмаса давлатингиздан маҳрум бўлиб қоласиз,— деб Жамшид сўзини таъкидлайди.

— Майли, унинг билан ишингиз бўлмасин,— деб шаҳзода қаттиқ туриб олади.

— Хайр, ундай, бўлса, айтганингизга мувофиқ, бир марта ўйнай. Фақат, менда сизга арзийдиган ҳеч нарсам йўқку,— дейди Жамшид.

Шаҳзоданинг ўзига ишончи жуда зўр эди. Шунинг учун у Жамшидга қараб:

— Майли, ота, бир марта ўйнайлик; ошиқни сиз ташланг. Агарда — сиз ютсангиз, менинг олиб келган ҳамма молларим сизники; агар мен ютсам — ютқаздим деб менга тилхат берсангиз кифоя қилади,— дейди.

Охири, Жамшид шаҳзоданинг бу шартини қабул қилади. Қозикда кўп йиллардан бери чанг босиб, осилиб турган бир халтачада Жамшиднинг ошиқлари турган экан. Шундан

тўртта ошиқни олиб, Жамшид шаҳзода билан ташқарига, ҳовлига чиқади ва ҳалиги тўртта ошиқни қўлига териб, томга отади. Сўнгра Жамшид шаҳзодага қараб, айтади:

— Қани, шаҳзода, томга чиқиб қаранг: бири олчи, иккитаси пикка ва биттаси чикка, демак ютқиздингиз!

Ҳақиқатда, шаҳзода томга чиқиб қараса, худди Жамшиднинг айтганидек экан. Шундай қилиб, шаҳзода олиб келган ҳамма молларидан ажраб кетади. Жамшиднинг ўзи бўлса, бу воқеанинг эртасига вафот қилади.

Отанинг олдига келган киши бу ҳикояни эшитгандан кейин бир оз ўйланиб, сўнгра:

— Қаранг-а, — деди, — Жамшид қариган чоғида шунча давлатни ютиб олган бўлса-да, аммо ўзига насиб қилмабди!

— Ахир, мен сизга айтдимку, қимордан одам бўлган кишини мен кўрмадим деб. Иложи йўқ, ҳаром бир кун эмас, бир кун кишининг бурнидан чиқади. «Сувники сувга, қолди қатиқнинг пули» деган халқнинг мақоли бор. Шубҳасиз, Жамшиднинг ўзи бунақа ютишларнинг кўпини кўрган, лекин уларнинг ҳар бири охири бурнидан чиққан. Шунинг учун ҳам, у, энди қимор ўйнамайман, деб тавба қилишга мажбур бўлган; ҳаром ҳамма вақт ҳаромлигини қилади; берса — ҳалол меҳнатдан берсин!

— Тўғри айтасиз! — деди меҳмон.

ОРЗУ ВА САВИЯ

Гоҳо отанинг олдига яқин дўсти мулла Неъмат деган киши келарди. Бундай вақтларда булар орасида бўлган суҳбатларда Ҳофиз, Бедил, Ҳувайдо, Мулло Мушфиқий каби шоирларнинг номлари ва улардан келтирилган шеър парчалари қулоғимга кирар эди. Булардан Ҳофиз, Бедил, Ҳувайдо асарларининг баъзи парчалари айрим мактабларда ўқитилса-да, бироқ унда фақат савод чиқариш нуқтаи назаридан машқ тариқасида ўтиларди. Шунинг учун отам билан мулла Неъмат суҳбатларида келтирилган шеър парчаларининг маъноларини мен мутлақо билмас эдим.

Бу ерда шуни айтиш керакки, умуман, жуда оз бўлса-да, ҳар ҳолда халқ орасидан чиққан «Бедилхон», «Ҳофизхон»,

«Навойихон» деган, айниқса, Урта Осиё халқларининг классик адабиётини яхши билганлар бор эди. Шу билан баробар, умуман, Урта Осиё халқларида шоирона табиат ҳам бор. Шунинг учун оддий хат-саводга эга бўлган баъзи кишиларнинг ҳаваскорлик тариқасида шеър ёзишлари тасо-дифий эмас эди. Жумладан, ҳатто, менинг отамдек оддий киши ҳам 1910—1912 йилларда, замонадан шикоят қилиб: «Нест тоқат зарраи асло» деган шеър ёзган (бу шеърлар тўғрисида кейинча батафсил сўзлаймиз).

Мулла Неъматнинг энг катта орзуси Самарқандни кўриш эди. Самарқандни жуда ҳам мақтайдилар, уни чиройли, обод шаҳар дейдилар деб, бу фикрни исбот қилиш учун:

«Самарқанд сайқали рўйи заминаст» деган машҳур мисрани келтирар эди. У ҳар бир келганида доим:

— То Самарқандни кўрмасам, орзум ушалмайди,— деярни.

Отам эса бунга жавобан:

— Мен бўлсам, то Маккани зиёрат қилмасам, армонда кетаман,— деярни.

Бу фикрни менинг отам юқорида зикр қилинган шеърларининг бир мисрасида ҳам ифода қилиб кетган. Ҳолбуки, гарчи Хўжанд билан Самарқанд ораси поезд билан бир неча соатлик йўл бўлса-да, лекин қашшоқлик натижасида мулла Неъмат Самарқандга, отам эса Маккага боролмай, иккаласи ҳам дунёдан ўтиб кетди.

Бир куни мулла Неъмат билан отам орасида бўлган суҳбатда: «фалончи вафот қилибди, раҳматликнинг ўғли Қўқонда экан, унга «сим қоқдилар» деган гап қулоғимга кириб қолди. «Сим қоқиш» деган сўзни биринчи эшитганим учун, унинг маъносига тушунмадим ва домла кетгандан кейин отамдан сўрашга мажбур бўлдим. Менинг саволимга жавобан:

— Мен ҳам шунга ҳайронман,— деди отам,— ўруслар келгандан бери жудаям ажойиб ишлар бўлаяпти. Уз кўзлари билан кўрган кишиларнинг айтишларига қараганда, қарерда бўлмасин бирор зарур хабар бериш керак бўлиб қолса: «тик-тик-тик» қилиб сим қоқар экан. Мана, илгари вақтда Қўқонга хабар бир неча кунда борарди, ҳозир бўлса бир неча соатда боради, дейдилар.

Албатта, бундаги «сим» — телеграф симлари, «тик-тик-тик» — морзе аппаратининг одатдаги товуши бўлса керак. Ҳолбуки, отамнинг «изоҳи»дан кейин менинг тасаввуримда гўё Қўқонгача узундан-узун ва тўппа-тўғри сим тортилган бўлиб, бу сим ўз йўлида учраган уй ва деворларни тешиб бориши керак эди. Эртасига чиқиб мен бунини ўртоқларимга айтиб бердим. Табиий, булар ҳам ҳайрон бўлиб қолишди. Шу вақтда болалардан бири узоқда кўриниб турган тоққа қараб:

— Симнинг уй деворларини тешиб кетиши тушунарли, бироқ йўлда тоғ учраб қолса нима бўлар экан? — деди.

Бунга иккинчи бола ўйлаб туриб:

— Ахир, сими жуда йўғон ва учи ўткир бўлса керак-да! — дегани менинг ҳали-ҳали эсимда.

Шунингдек, граммафон ҳам янги чиққан вақтда ҳаммани ҳайратда қолдирган мўъжиза бўлган эди. Биринчи марта мен уни кўрганимда тақрибан тўққиз-ўн ёшда бўлсам керак. Бозор куни. Граммафон баланд курси устига қўйилган, курсининг атрофи қизил мато билан ўралган. Томошабинлар катта давра қилиб, уни ўраб олган.

Ниҳоят граммафонни юргизганда ундан қандайдир ашула эшитилди. Ҳамма ҳайрон бўлиб, «тавба!», деб ёқаларини ушлаб қолди; бир-икки минут ўтмай, граммафонни тўхтатиб, эгаси «ҳар бир ашуланинг баҳоси беш тийин» деб эълон қилди. Шундан кейин пул тўлаган бир неча кишини граммафон атрофига тўплаб, унинг карнайини олиб юргизиб қўйди. Бирмунча паст бўлса-да, лекин узоқдаги даврада турганларга ҳам ашула эшитилиб турарди.

Граммафон ўйнаб бўлгандан кейин, ашула эшитганлар қайтганда, уларни бир неча томошабинлар ўраб олдилар:

— Пастроқ бўлса-да, аммо ашула бизга ҳам эшитилиб турди. Сизларга жуда яхши эшитилган бўлса керак?

— Жуда яхши эшитдик!

— Буни сиз нима деб ўйлайсиз?

— Нима бўларди, найрангда!

— Албатта, найранглигига найранг. Лекин найранг сирини қаердалигини билдингизми?

— Сирини курсида.

- Нима демоқчи бўласиз?
- Ашулачи курсининг ичида ўтирибди.
- Тўғри айтасиз, мен ҳам худди шундай деб ўйлайман.

Мен ҳам ўйлаб, шу фикрга келган эдим. Ҳолбуки, ҳозирги болалар, жумладан, менинг олти ёшдаги набирам, мустақил равишда радио ва телевизор қабул қилади!

БУНАҚАСИ ҲАМ БУЛАДИ

Ҳаётнинг сабоқлари ғоят даражада ҳикматли ва бебаҳодир. Табиий, ҳар бир ота-она ўз фарзандини севади, уни қўлидан келганча тарбия қилмоқчи бўлади ва унга заррача бўлса-да, ёмонликни раво кўрмайди. Ҳолбуки, тарбия ғоят даражада мураккаб масала бўлиб, гоҳо яхши ният билан болага қилинган «насиҳат», аксинча, зарарли бўлиши ҳам мумкин.

Бир куни ҳовлидан кўчага чиқсам, икки ит бир-бирини ғажиб, уришиб турган экан. Мен буни томоша қилиб турган эдим, бироқ улардан бири менинг томонимга қараб қочиб қолди, иккинчиси эса қувлаб келди. Қочиб келаётган ит менга яқин келганда, қўрққанимдан мен унга пўписа қилиб, қўлимни кўтарган эдим, у «ваф» деб тишламоқчи бўлди, лекин тишламасдан, ўқдек олдимдан ўтиб кетди. Мен қўрқиб, бақирганимча уйга қочиб кирдим. Отам ишлаб ўтирган эди; менинг аҳволимни кўриб, у:

— Ҳа, ҳа, нима бўлди?— деб сўради.

Мен бўлган воқеани айтиб бердим.

— Тишлагани йўқми?

— Йўқ!— дедим.

— Қўрқма, зарари йўқ, — деди отам, — бундан буён ит кўрсанг: «Суммўн, букмўн, умйўн фаҳўм ло-яржиун»ни уч марта ўқиб, ўзингга «суф» десанг, ит олдингга келмайди.

— Ахир, шуни менга илгарироқ айтсангиз бўлмасмиди,— дедим отамдан гина қилиб, сўнгра — ундай бўлса, айтган нарсангизни менга ёзиб беринг!

Бир парча қоғозни олиб, отам ҳалиги айтган сўзини ёзиб менга берди. Шундан кейин мен уни ёд қилиб, таъсирини амалда синаб кўрмоқчи бўлдим. Кўчага чиққанда ит излаб,

тўрт томонга қараб юрсам-да, лекин ҳеч қулай пайт топмадим. Ниҳоят, бир куни чойхонага яқин бир жойда ит суяк ғажиб турган экан. Уни кўриб, мен жуда суюндим ва «Суммўн, букмўн»ни уч марта ўқиб, ўзимга суфлагандан кейин, аста-секин итга яқинлашиб бордим. Ит эса ҳеч парво қилмади, суяк билан овора эди, фақат бир-икки марта кўзининг қири билан менга қараб қўйди. Шундан сўнг яна «Суммўн, букмўн»ни ўқиб туриб, итга жуда яқин борган эдим, бу сафар ит бирданига вағиллаб менга сакради. Яхшики, тиши ҳеч қаеримга тегмади, фақат куйлагимнинг этагидан бир парча узиб олди. Дод деганча қалтираб уйга кириб бордим. Отамнинг олдида юқорида зикр қилинган мулла Неъмат ўтирган экан.

— Ҳа, тағин нима бўлди? — деб сўради, отам.

— Ит тишлади, — дедим.

— Қаерингни тишлади, қани кўрсатчи?

— Тиши баданимга теккани йўқ, аммо, мана, куйлагимни йиртди!

— Ахир, итни кўрганда «Суммўн, букмўн»ни ўқимадингми?

— Уқидим!

— Уқишга ўқибсану, аммо қўрққанга ўхшайсан. Қўрқмаслик керак эди! Қурғур ит жуда зийрак бўлади. У сенинг қўрққанингни албатта сезган.

Кейин бир оз ўйлаб туриб:

— Майли, зарари йўқ! Бунақаси ҳам бўлади, — деди.

Бунга қулоқ солиб, жим ўтирган мулла Неъмат кулиб отамга қараб:

— Қори, сизнинг гапингиз худди Бағдод қозисининг гапига ўхшаб қолдику! — деди.

— Хўш, у нима деган экан? — деб отам сўради.

— Қозининг қабул қиладиган маҳкамаси ўзининг уйида бўлган, — деб бошлади сўзини мулла Неъмат, — унинг олдига арз қилиб келган кишиларнинг ва қозининг сўзлари кўпинча деворнинг орқасидаги уйда ўтирган хотинига ҳамма вақт эшитилиб турар экан. Бир куни қозининг олдига икки киши кириб келибди: бири даъвогар ва иккинчиси жавобгар. Қози даъвогарнинг сўзини эшитиб, унга: «гапинг тўғри, ша-

риятга мувофиқ» депти. Сўнгра бунга қарши гапирган жавобгарнинг сўзини эшитиб, унга ҳам: «сенинг гапинг ҳам тўғри» деб, ҳеч қарор чиқармасдан иккаласини жўнатиб юборибди.

Қозининг бу сўзларини унинг иккинчи уйда турган хотини эшитиб қолган экан. Қози ишини тамом қилиб, хотинининг олдига кирганда, у қозига қараб:

— Мен сизнинг қозилигингизга ҳеч тушунмай қолдим-ку! — дейди.

— Нега? — деб қози сўраса:

— Даъвогарнинг сўзини эшитиб, унга «гапинг тўғри» деб айтдингиз; сўнгра жавобгарнинг сўзини эшитиб, унга ҳам «гапинг тўғри» дедингиз. Ахир, қози деган шунақа бўлади-ми? — дебди.

Бунга қулоқ солиб турган қози:

— Э, хотин, сенинг гапинг ҳам тўғри, — деб жавоб берибди.

Бу ҳикояни эшитгандан кейин, отам ҳам табассум билан:

— Э, мулла Неъмат сизнинг гапингиз ҳам тўғри, — деди, сўнгра ўйлаб туриб, — аммо мен бу ҳикоянинг бошқа хилини эшитган эдим. Ҳақиқатда, қозининг олдига келган даъвогарнинг сўзи шариятга мувофиқ бўлгани учун, қози даъвогар фойдасига ҳукм чиқариши керак эди. Лекин қози авлиё бўлган эди. Шунинг учун у даъвогарнинг қалбига «ботин» кўзи билан қараса, унинг айтгани нотўғри чиққан. Натижада қози жуда оғир аҳволга тушиб қолган, чунки агарда у, даъвогарнинг фойдасига ҳукм қилса, жавобгарга жабр бўлади; агарда жавобгарнинг фойдасига ҳукм чиқарса, шариятга хилоф бўлади, чунки даъвогарнинг сўзи шариятга мувофиқ. Шунинг учун қози худога мурожаат қилиб: ол, омонатингни, дейишга мажбур бўлган экан.

Э, хом сут ичган Қори! — деди кулимсираб мулла Неъмат, — масала жуда осон: фақат «мулла жиринг» керак. Агарда ҳамёнингизнинг кучи етса, қози поччангиз истаган ҳукминини чиқариб бераверади!

— Бу ҳам тўғри! — деди отам.

«КАТТА БЎЛСАНГ, КЕЙИН БИЛАСАН»

Туркистонда XX аср бошларидаги даврнинг хусусиятларидан бири шунда эдики, маҳаллий аҳоли орасида табиат ҳодисаларининг илмий сабабларини биладиган кишилар деярли йўқ эди (бундан айрим кишилар, айниқса, рус мактабларида ўқиганлар мустаснодир). Шунинг учун ҳам бу ерда турли сафсаталар ҳукм сурган.

Маданият тарихи гоят даражада мураккаб бўлиб, унинг ҳамма томонларини ўз ичига олган китоб ҳеч қайси бир тилда йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас. Ҳозирги замон кишиларининг, айниқса, совет кишиларининг маданий савияси шу даражада ўсганки, ҳатто, космосда парвоз қилиб юрган кемаларимиз ҳам одатдаги ҳодисадек бўлиб қолди. Ҳолбуки, узоққа бормай, яқиндагина, Октябрь революциясигача бўлган воқеаларни олсак, киши таажжубда қолади. Масалан, 1907 йилдаги Қуёш тутилиши ҳеч эсимдан чиқмайди.

Қиш куни эди. Осмон булутсиз, тоза, ҳаво очиқ бўлса-да, бироқ аста-секин қоронғи бўла бошлади. Бир оз фурсатдан кейин ҳамма ёқдан даранг-дурунг, тақ-туқ товушлар пайдо бўлиб, борган сари кучайиб кетди, ҳатто, итлар улий бошлади. Бу чоқда мен кўчада ўртоқларим билан бирга ўйнаб юрган эдим. Ваҳимада қолган йўловчиларнинг кўзлари осмонда бўлиб, улар: «тавба қилдим», «ғазабингдан сақла», «ўзинг раҳимсан, раҳмонсан», дер эдилар. Мен ҳам қўрқиб, югурганча уйга кириб кетдим. Уйга кирсам: онам патнис ва ачам лагани калтак билан тақиллатиб урмоқда: иккаласи ҳам эсанкираган, ваҳимали аҳволда. Ҳовлига киришим билан менга ҳам патнис топиб бериб, уни тақиллатиб уришни буюрдилар. Бу ҳолда атрофдаги даранг-дурунглари, одамларнинг товушлари ва итларнинг улишлари аралашиб, шу даражада кучайиб кетдики, ҳамма ҳаяжонланиб, тасвир қилиб бўлмайдиган ҳолда даҳшатли ваҳимага тушди. Кейин маълум бўлишича, бу тақир-туқурлардан мақсад гўё қуёшни ютмоқчи бўлган аждарни қўрқитиб, уни ҳайдаб юбориш экан.

Ниҳоят, кўп вақт ўтмай, яна қайтиб секин-асталик билан ёруғ бўла бошлади, шовқин-сурон ҳам босилди. Худди шу пайтда қаердандир отам етиб келди. Мен унга қараб:

— Дада, бу нима гап?— деб сўрасам, у қовоғини солиб:
— Катта бўлсанг, кейин биласан, деди.

Ҳолбуки, табиатнинг бу ажойиб ҳодисаси оламда Қуёш системаси вужудга келгандан бери маълум вақтларда содир бўлиб келади. Бу ҳодисани у содир бўлмасдан илгари ҳисоблаб аниқлаш мумкин. Шарқда эса минглаб йиллар илгари давлатнинг ободонлиги, кишининг бахти осмондаги жисмларнинг вазиятига боғлиқ, деган эътиқод бўлган. Бу эътиқод фанга нақадар зид бўлса-да, лекин осмондаги жисмнинг вазиятини аниқлашга интилиш натижасида баъзи илмий кашфиётлар ҳам бўлган. Ҳатто, хитойларнинг «Шу-Кинг» деган китобида эрамиздан 2137 йил илгари Хитойда содир бўлган Қуёш тутилиши зикр қилинган. Бироқ у замондаги хитой астрономлари бу ҳодисанинг вақтини олдиндан аниқ қила олмаганлари учун халқ ҳаяжонга келиб, тўполон бўлиб кетган. Натижада хитой подшосининг фармониға мувофиқ, саройдаги икки астроном ўлдирилган. Ҳозирги ҳисоблашнинг кўрсатишига қараганда, зикр қилинган Қуёш тутилиши Хитойда эрамиздан 2137 йил илгари 22 октябрда бўлган. Бу тутилишнинг ўртаси ҳақиқий вақт ҳисобида эрта билан соат 7-ю 37 минутда содир бўлиб, Қуёш сиртининг олтидан беш қисми соя билан қопланган.

ҲИЙЛАИ ШАРЪИЙ ВА ЛАЙЛАТУЛҚАДР

Шариат ақидаларига «мутахассис» бўлиб қолган мунофиқ риёкорлар одатда пулга «ривоят» сотар эдилар, яъни қандай ҳол бўлмасин, унинг учун шариатдан «асос» топиб берар эдилар. Бора-бора бу «санъат», ҳатто, «ҳийлаи шаръий», яъни «шариат ҳийласи» деган очикдан-очик алдаш методига айланган. Шуниси характерлики, бу метод одатда бойлар томонидан ишлатилар эди. Масалан, «мусулмон киши ҳар йили закот бериши лозим», яъни молу мулкининг баҳоси қанча бўлса, унинг қирқдан бирини камбағалларга садақа қилиши керак. Бироқ ҳеч вақт ва ҳеч қайси бир бой буни амалда бажармагани ҳолда, шариатдан шундай «асос» топишар эдики, у «бажарилган» саналар эди. Одатда бу

«ҳийлаи шаръий» бойнинг меҳмонхонасида, маҳалладаги руҳонийларнинг ҳузурда, уларнинг актив қатнашиши билан бўлар эди. Масалан, маҳалла масжидининг имоми бойнинг отбоқарини чақириб, айтади.

— Бой отанг сенга ёрдам қилмоқчилар. Шу мақсадда сенга отларини жудаям арзон сотмоқчи бўлдилар. Хўш, бунга сен нима дейсан?

Табийий гапнинг тагида нима борлигини билмаган отбоқар ҳайрон бўлар ва агарда, у:

— От олишга пулим йўқ-ку, пулни мен қаердан оламан, — деса, бунга имом:

— Сенинг ишинг бўлмасин. Биз ўзимиз ҳаммасини тўғрилаймиз. Фақат биз нима десак, шунга яхши қулоқ сол ва хўб дегин.

— Ундай бўлса, хўб тақсир!

Шундан кейин, имом бойга қараб:

— Қани, шу хизматчингизга отингизни юз сўмга сотдикигизми?

• — Тақсир, сиз нимани муносиб кўрсангиз, шуда!

— Сен-чи, юз сўмга шу отни олдингми?

— Хўб тақсир, олдим!

— Балли! Фақат, энди сен бой отангдан юз сўм қарздор бўлдинг.

Сўнгра имом бойга қараб:

Шу юз сўмни хизматчингизга садақа қилдингизми?

— Қилдим!— дейди бой.

Демак, натижада бой гўё юз сўм закот берган бўлди.

Шундан кейин имом яна отбоқарга қараб:

— Албатта, сен мусулмон-а? Шундай эмасми?

— Худога шукур, мусулмонман, тақсир!

— Ундай бўлса, сен ҳозирча шу отни бой отангга бир сўмга сотишинг керак. Хўб дегин!

— Агар шариятда шундай бўлса, хўб тақсир!

— Баракалло!

Шундан кейин отбоқарнинг қўлига бир сўм бериб юбордилар. Натижада, бой юз сўм закот берган саналади. Худди шундай воқеанинг ўзи юқорида зикр қилинган бизнинг маҳалладаги Раҳимбой томонидан содир бўлган эди.

Умуман, ҳеч қандай ақлу идрокка тўғри келмайдиган хурофий сафсаталар жуда кўп эди. Нима қилишларини билмай, турмушда қийналган бечоралар эса руҳонийлар томонидан тарқатилган турли «мўъжиза»ларга ишониб, худодан бахт тилашга мажбур эдилар. Масалан, рамазон ойининг 27-кечаси «лайлатулқадр», яъни «қадр кечаси» саналар эди. Диний ақидага мувофиқ, гўё шу кечада худонинг нури ялт этиб ҳамма ёқни мунаввар қилар эмиш ва уни кўриб қолган киши бахтли бўлар эмиш. Агар шунда, яъни «худонинг нури тарқалган вақт»да киши нимани ушлаб қолса, ўша нарса қўлида тилла бўлиб қолар эмиш! Хом сут ичган банда ёшлигимда мен ҳам бир-икки йил рўза тутиб «лайлатулқадр» кечаси олдимга катта бир тошни қўйиб, «шояд тилла бўлиб қолса» деган умид билан тонг отгунча ухламай чиққан эдим, лекин «мўъжиза»ни кўрмадим...

Иккинчи боб

ЯНГИ МУҲИТДА

Киши ўз кучига ишониши лозим...

В. И. Ленин

Муҳтожлик соатларини унутгин, аммо улар ўргатганларини унутма.

С. Геснер

«ҲАР БИР ЕМОНЛИҚДА БИР ЯХШИЛИК БОР»

енинг болалик йилларим XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида ўтганлиги тўғрисида биринчи бобда сўз бўлиб ўтган эди. Туркистон худди шу йилларда, яъни XIX асрнинг охирида Закаспий, XX аср бошида эса Оренбург темир йўли орқали Россия билан тугаштирилди. Бу воқеа Туркистон ва Россия халқлари ўртасида маданий ва иқтисодий алоқанинг кенгайиб боришида муҳим роль ўйнади.

Поезднинг пайдо бўлиши маҳаллий халққа фавқулодда катта таъсир этди. Паровоздан чиққан товушга қараб, халқ унга «поп-поп арава», кейинча «оташ арава» деб от қўйган эди. Шунга ўхшаш велосипеднинг пайдо бўлиши кишиларни янада ҳайратда қолдирди. Шунинг учун ҳам халқ унга «шайтон арава» деб от қўйган эди. Бунинг каби ҳодисалар Октябрь революциясидан илгариги Туркистон ҳаётини тасвир этадиган характерли мисоллардандир.

Улкада секин-аста қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини дастлаб ишлаб берадиган саноат корхоналари, асосан, пахта тозалаш ва ёғ заводлари пайдо бўла бошлади. Масалан, 1913 йилда ҳозирги Ўзбекистон территориясида 208 та пахта тозалаш заводи ва 22 та ёғ заводи бор эди. Саноатнинг бош-

қа соҳалари эса касиблик характеридаги корхоналардан иборат эди.

Хуллас, саноат корхоналари асосан хом ашёни дастлаб ишлаб бериш вазифасини бажариш билан чекланар эди.

Аммо саноатнинг бир томонлама ўсишига қарамай, унинг прогрессив аҳамияти жуда катта эди. Масалан, 1913 йилда Ўзбекистон территориясида 17959 та саноат ишчиси бўлиб, унинг 22,8 проценти руслар, 77,2 проценти маҳаллий миллатлардан эди. Пролетариатнинг вужудга келиши маҳаллий халқларнинг тарихий тақдирига катта таъсир этди.

Зикр қилинган ҳодисалар Туркистоннинг Россияга қўшилиши туфайли содир бўлган эди. XIX асрнинг биринчи ярмида Россияда саноат тез ривожлана бошлаб, корхоналар сони кўпая борди. Шунинг учун, бир томондан, мол чиқариш бозорини ва иккинчи томондан, хом ашё манбаини кенгайтириш проблемаси юзага келиб чиқди. Бу эса қонунийдир, чунки капитализм ўз ҳукмронлиги доирасини кенгайтира бормай туриб ва капиталистик бўлмаган мамлакатларни жаҳон хўжалиги гирдобига тортмай туриб, ривожлана олмайди.

Асрлар бўйи феодалларнинг ўзаро урушлари натижасида ишлаб чиқариш кучлари хароб бўлган Ўрта Осиё Россияга қўшиб олинishi арафасида иқтисодий жиҳатдан ғоят орқада қолиб кетган, сиёсий жиҳатдан тарқоқ бўлиб, унинг маданияти қаттиқ тушкунликка юз тутган эди. Туркистонни ре-визия қилган К. К. Пален ўлканинг Россияга қўшиб олинган вақтдаги аҳволига тўхталиб, бундай деб ёзган: «Хонлар ва уларнинг одамлари томонидан солинадиган солиқлар дастидан маҳаллий аҳолининг ишлаб чиқарувчи кучлари нақадар қақшаганлигини қўшни Ўрта Осиё хонлиқларининг бугунги аҳволига қараб яққол кўриш мумкин»¹.

Ўрта Осиё гарчи чоризмнинг XIX аср иккинчи ярмидаги истилочилик сиёсати натижасида қўшиб олинган бўлса-да, Туркистон тарихининг шундан кейинги ривожланиши бу қўшиб олишнинг Ўрта Осиё халқлари тақдирида, подшо ҳу-

¹ К. К. Пален, О недостатках управления Туркестанским краем, стр. 20. Бу ҳужжат Тошкент шаҳридаги Навоий номли халқ кутубхонасида сақланади.

кумати буни хоҳламаса ҳам, объектив суратда ғоят муҳим прогрессив роль ўйнади.

Туркистон Россияга қўшиб олиниши билан бу ерда ўзаро феодал урушлар тугади; Туркистонни инглиз империализмининг (очиқдан-очиқ ёки шарқий давлатларнинг феодаллари воситаси билан) босиб олиш хавфининг олди олинди. Бу қўшиб олиш Туркистон халқларининг, шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам тақдирини улуғ рус халқининг тақдири билан бирга, унинг революцион курашига боғлади. Қўшиб олиш натижасида Туркистонда синфий табақаланиш ва синфий зиддиятлар кучайди, бу эса Туркистон халқлари билан рус халқи манфаатлари бирлигини очиб беришга ёрдам қилди.

Марказий Россия билан иқтисодий алоқаларнинг кенгайтирилиши туфайли Туркистонда капиталистик муносабатлар ривожлана бошлади. Бунинг натижасида бир томондан хўжаликнинг қолоқ ўрта асрчилик формалари барбод бўла бошласа-да, иккинчи томондан унинг капитализмдан олдинги формалари устулик қиларди; феодализм сарқитлари ҳали ҳам кўп сақланган эди, чунки капитализм Туркистонга мустамлака зулми шароитида кириб, феодал муносабатлар ҳам ана шу зулм шароитида емирилиб бормоқда эди.

Меҳнаткашлар оммаси икки томонлама зулм остида — бир томондан помещиклар, бойлар ва бошқа маҳаллий золимлар зулми остида, иккинчи томондан подшо сатраплари ва рус капиталистлари зулми остида эзиларди; ҳуллас, меҳнаткашлар «капитализмдан ҳам, унинг етарли даражада ривожланмаганлигидан ҳам азоб тортарди».

Меҳнаткашлар худди илгариги каби энг оддий гражданилик ҳуқуқларидан ҳам маҳрум эди; подшо ҳукумати ва унинг мустамлакачилик сиёсати шароитида бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас эди, албатта.

Иккинчи томондан илғор рус тафаққури деярли бутун XIX аср давомида Россия халқларини озод қилиш учун кураш олиб борди, рус жамиятида гуманизм ва революцион демократиянинг буюк традицияларини яратди, барча эзилган халқларга хайрихоҳлик, золимларга нафрат туғдирди; русларнинг илғор тафаккур намояндалари чоризмни доим

ўзларига ашаддий душман деб билар ва улар ғоят қаттиқ қувғинга дучор қилинарди.

Рус илғор маданият арбобларининг асарлари ҳамма вақт бошқа халқларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат руҳи билан суғорилган бўларди. Масалан, Добролюбов: «Инсониятга муҳаббат билан қарашнинг хусусий кўриниши сифатидаги ҳақиқий ватанпарварлик айрим халқларга адоват билан қарашнинг душманидир»¹, Герцен эса: «Қўшнингнинг бўйнига сиртмоқ солиб туриб, ўз ватанинда озодлик даврини бошламоқ мумкин эмас²,— деган эди. Хуллас, Россиядаги энг яхши кишиларнинг буюк идеялари Туркистон халқларининг илғор рус маданиятидан баҳраманд бўлишларига ёрдам берди.

Подшо маъмурияти ва маҳаллий реакцион кучларнинг халақит беришларига қарамай, илғор рус маданияти ўзбек халқи тараққиётига анчагина таъсир этди. Масалан, рус классик адабиётидан Л. Толстойнинг «Одамлар нима билан ҳаёт», Пушкиннинг «Балиқчи ва балиқ эртаги», «Боқчасарой фонтани», «Шоир» шеърлари ва бошқалар XIX асрнинг охирларидаёқ ўзбек тилига таржима қилинган эди. Бундай маданий ҳодисалар айниқса Фурқат, Гурбат, Нодим каби ўзбек шоирларининг ижодий фаолиятига самарали таъсир этди.

Масалан, Фурқат илғор рус маданиятини куйлаб, бундай деган эди:

*Зиҳи даврони фарҳанда нишони
Замон ўлди Урусия замони.*

*Неча иш илмила бунёд бўлди...
Бу ҳикмат Русиянинг давлатидин
Бўлубдир илмнинг хосиятидан...*

1959 йилда Тошкентда Навоий номидаги академик Опера ва балет театрининг биносида шоир Фурқатнинг туғилганига 100 йил тўлиши муносабати билан тантанали мажлис бўлган

¹ Н. А. Добролюбов, Собр. соч., т. VI, М., 1937, стр. 241.

² А. И. Герцен, Полн. собр. соч. и писем, т. XV, М., 1920, стр. 514.

эди. Бу мажлисда мен ҳам қатнашган эдим. Ушанда, шоирнинг ижоди тўғрисидаги таассуротимни қуйидаги шеър билан ифода қилиб, ўқиб берган эдим:

*Аё дўстлар, баён айлай: ким эрди асли ул Фурқат:
Тафаккур баҳрида ул гавҳари аъло эди Фурқат.
Таассуфки, замони билмади ул қадри гавҳарни,
Сабаб шулким: замона аҳлидин боло эди Фурқат.*

*Дили содиқ, тили гўё ва фикри бебаҳо Фурқат,
Ўзи оддию, хоксору кўзи дурбин эди Фурқат.
Улуғ рус халқи бирлан дўст бўлишининг жарчиси бўлган
Этурмиз сенга биз: пешбинлигига офарин Фурқат.*

*Агарда ушбу кун бизлар билан бўлсанг эдинг Фурқат
Кўрардинг нақадар ўсган сенинг фарзандларинг Фурқат.
Камолу завқу шавқингдин қараб бизга хитоб айлаб:
Мана, мен излаган даврим шу эрди, дер эдинг Фурқат.*

Подшо ҳукумати томонидан Туркистонга сургун қилинган рус революцион-демократларининг издошлари маҳаллий халқларнинг ижтимоий-сиёсий фикрини, чоризмга ва миллий зулмга қарши миллий озодлик ҳаракатини ривожлантиришга катта ҳисса қўшдилар. XX аср бошлари (1903—1904 йиллар) да Туркистонда социал-демократларнинг биринчи яширини тўғарақлари тузилгач, Ўзбекистон маданияти тараққиётида янги давр бошланди.

Россиядаги биринчи социал-демократик революция, яъни Россия империясининг негизини ларзага келтириб қақшатган 1905 йил революцияси бу империянинг узоқ бурчаклари, шу жумладан Ўрта Осиёга ҳам келиб етди. Чор Россиясида яшовчи халқлар икки томонлама зулм остида эзилар, уларни ўз капиталист ва помешчиклари ҳам, рус капиталист ва помешчиклари ҳам эзарди. 1900—1903 йиллардаги иқтисодий кризис меҳнаткашлар оммасининг азоб-кулфатларини кучайтирарди, рус-япон уруши натижасида меҳнаткашлар оммасининг аҳволи яна беш баттар ёмон бўлди. Бу урушда чор ҳукуматининг енгилиши чоризмга нисбатан омманинг нафратини яна оширди.

Ўзбек ишчиларининг илғор рус ишчилари билан доим алоқада бўлиши маҳаллий меҳнаткашларнинг кўзи очилишига ёрдам берди. 80-йиллардан бошлаб, ишчилар билан корхона эгалари ўртасида «жанжаллар» чиқиб турадиган, киши чидай олмайдиган оғир меҳнат шароитидан норози бўлиб, шикоятлар қиладиган, иш ташлашлар ва ҳоказолар юз бериб турадиган бўлди. Аммо биринчи чиқишлар уюшмаган ва етилмаган, ғўр формалардаги чиқишлардан иборат эди.

Туркистонда рус тилида нашр қилинган газеталардан иккитаси алоҳида диққатга сазовордир. Булардан бири 1898 йилдан бошлаб Тошкентда нашр этилган «Русский Туркестан» бўлса, иккинчиси 1904 йилдан бошлаб Самарқандда чиқарилган «Самарқанд» газетасидир. Энг аввал бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, бу газеталар турли вақтларда турли йўл тутиб келган.

1905 йилги революцион тўлқинлар кўтарилиши муносабати билан безиллаб қолган подшо ҳукумати кейинга тисарилиб, баъзи бир ён беришларга, хусусан, бир қадар «матбуот эркинлиги»га йўл қўйишга мажбур бўлганида «Русский Туркестан» билан «Самарқанд» газеталарининг раҳбарлиги большевик редакторлар қўлига ўтган эди. Шу вақтдан бошлаб, Туркистон большевиклари бу газеталардан пропаганда қилиш ва подшо ҳукуматининг сиёсатини фойдаланган эдилар.

Ўлкадаги подшо маъмурияти бундай газеталарни таъқиб қилган, уларнинг раҳбарлари ва ходимларини жазога торган эди. Шуларга қарамасдан бу газеталар чиқа берди. Масалан, «Русский Туркестан» газетаси таъқиқлангандан кейин «Туркестан», сўнгра «Вперёд» номи билан чиқарила бошланган эди ва ҳоказо. «Самарқанд» газетаси ҳам таъқиқлангандан кейин бир неча марта номини ўзгартирган эди. Ниҳоят, 1906 йили бу газеталарнинг большевик редакторлари кесилиб, турмага қамалгач, иккала газета ҳам бекитилган эди.

1905 йилги революцион воқеалар таъсири, демак, юқорида зикр қилинган сабаблар таъсирида XX асрнинг биринчи ўн йиллигида ўлкада ўзбек тилида биринчи газеталар чиқа бошлади. Бу хусусий газеталарнинг редакторлари эксплуататор-

лар синфининг вакиллари, нуфузли бойлар, буржуа миллатчиларидан бўлган. Масалан, «Тараққий» газетасининг редактори ва ношири катта татар савдогарининг ўғли, «Тужжор» (яъни «Савдогар») газетасининг редактори ва ношири «Наслий фахрий гражданин» деган унвон олган катта ўзбек бойи эди ва ҳоказо. Бундай газеталар, табиийки, меҳнаткашлар оммасининг орзу-умидларини ҳам, кайфиятини ҳам акс эттирмас эди.

XIX аср охирларида рус илмий жамоатчилиги олдида Туркистоннинг табиий бойликларини, маҳаллий халқларнинг маиший турмуши ва тарихини ўрганишдан иборат ғоят муҳим ва катта масала кўндаланг бўлиб қолди. Ўлкада давлат қарамоғидаги илмий текшириш муассасалари бўлмаганлигидан рус жамоатчилигининг прогрессив қисми ўз ташаббуси билан бир қанча илмий ва оқартиш жамиятларини ташкил этди.

Рус тадқиқотчиларининг Туркистонни текшириши ва ўрганиши ўлкадаги ишлаб чиқариш кучларининг ўсиши учун, қисман қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, табиий бойликлардан фойдаланиш ва кон саноатининг вужудга келиши учун қулай шароит туғдириб берди. Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин рус олимлари ўлканинг табиатини текшириш ишларини янада кучайтириб юбордилар.

Шу нарса диққатга сазоворки, Туркистонни ўрганиш мақсадида рус олимлари олиб борган илмий тадқиқот ишлари подшо ҳукуматининг пули билан бўлмай, балки улар, асосан, ҳар хил илмий жамиятларнинг маблағлари ҳисобига бўлган. Рус олимларининг экспедициялари бунгача одам боласи мутлақо қадам босмаган, йўл ва сўқмоқ ҳам бўлмаган жойлардан от, туя, эшак миниб юрганлар; улар ҳар қандай кутилмаган ҳодисалар юз бериб турадиган, ҳаёт учун ҳар қадамда хавф туғдирадиган жойларни босиб ўтганлар, жазирама иссиқда саҳро ва чўлларни кезганлар, карталарда бўлмаган абадий қорлар, катта-катта музликлар билан қопланган тоғлар ва жуда кўп дёвонлар ошганлар.

Туркистонни текширган рус олимларининг саёҳатларини тасвир қилган асарларни ўқиб мисли кўрилмаган оғир ма-

шаққат ва қийинчиликларга бардош берган шу фан кишиларининг сабот ва матонатига, чидам ва фидокорлигига ҳайрон қоласан, киши. Фан йўлида ҳар қандай қийинчилик ва маҳрумликлардан ҳам қайтмайдиган кўпгина олижаноб меҳнатсевар олимларнинг фидокорона ташаббуси туфайлигина Туркистоннинг географиясини, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсини, тупроғи ва геологиясини янада чуқурроқ ўрганиш учун йўл очилди.

Туркистон ўлкасини текширган рус олимлари маҳаллий аҳолига катта ҳурмат билан қараганлар ва самимий муносабатда бўлганлар. Кунлардан бир кун Туркистон ўлкасининг генерал-губернатори Кауфман Н. А. Северцовга, у текширган жойларнинг колонизация учун мувофиқ эканлиги ҳақида маълумот ёзиб беришни таклиф қилганда, Северцов бунга жавобан бир неча шарт қўйган ва колонизация ўтказилганда шу жойдаги маҳаллий аҳолига ҳеч қандай малол келтирмаслик ана шу шартлардан бири деб айтган. Бу муҳим факт ўша замондаги рус жамиятининг прогрессив кайфиятини акс эттиради.

Революцион-озодлик курашининг ҳамма босқичларида Россиянинг илғор кишилари мазлум миллатларнинг меҳнаткашлари билан яқин алоқа қилишга интилар, уларни чоризм ва капитализмга қарши курашда ўзларининг иттифоқчилари деб билардилар. Туркистон меҳнаткашлари чоризмга қарши рус пролетариати билан бирликда олиб борган революцион кураши процессида рус пролетариати ўзининг дўсти ва иттифоқчиси эканлигини ўз кўзи билан кўриб ишонган эди.

Марказий Россиядаги рус ишчи ва деҳқонларининг подшога, помещик ва капиталистларга қарши олиб борган қарамонона кураши Урта Осиёдаги мазлум халқларни реакцион кучларга қарши курашга илҳомлантирди. Яширин социал-демократик тўғарақлар Урта Осиё халқларининг революцион ҳаракатида катта ташкилотчилик ролини ўйнади.

Ўз вақтида тушкунликка дучор бўлган Урта Осиё халқларининг маданияти мураккаб шароитда, икки ўзаро қарама-қарши йўналишдаги кураш негизида ривожланиб боради. Бунинг бири чоризм тутган реакцион йўл бўлиб, ўлкада фео-

дал ва патриархал-феодал муносабатларни сақлаш сиёсатидан, халқ оммасини нодонлик ва жаҳолатда тутиб туришга интилишдан иборат эди. Подшо ҳукумати бу йўлни ўтказишда помешчикларга, бойларга ва реакцион руҳонийларга таяниб иш кўрарди. Иккинчиси, жамиятнинг илғор қисми тутган йўл бўлиб, бу қисм маданий тараққиётга интилар, демократик тенденцияларни акс эттирар, яъни чоризм сиёсатига, ўрта асрчилик сарқитларига, туғилаётган буржуа миллатчилик тенденцияларига қарши кураш олиб борар эди.

Кейинги йўналишнинг ёрқин намоёндаларидан, мисол тариқасида, Муқимий, Фурқат, Аваз Утар, Ҳамза Ҳакимзода, Аҳмад Дониш, Садриддин Айний, Абай Қунаибоев каби маданият арбобларини кўрсатиш мумкин.

Аммо маданиятнинг ривожланиши учун демократик ҳаракат билан бир қаторда, туғилиб келаётган буржуазиянинг реакцион, буржуа миллатчилик ҳаракати, яъни жадилизм ҳам бор эди; бу ҳаракатнинг идеологлари бўлган жадиждлар чоризм билан муроса қилиш сиёсатини олиб борар, пантуркизм ва панисломизм байроғи остида иш кўрар эдилар.

Жадиждлар тўғрисида матбуот саҳифаларида кўп ёзилган эди. Шунинг учун мен бу ерда масаланинг фақат принципал томонига тўхтаб ўтишни лозим топдим. Аввало шуни айтиб ўтиш керакки, «жадид» сўзи арабча «янги» сўзидан олинган бўлиб, янгилик тушунчасини ифода қилади. Шунинг учун, табиий, рус маданияти таъсири остида бўлганлар, албатта янгилик тарафдори бўлган. Иккинчи томондан, ҳатто, калиш кийган ёки соқоли қирилган меҳнаткашларни ҳам, ёки «янгилик тарафдори» бўлиб, чоризм билан муросасозлик қилган олифта бой ва бойваччаларни ҳам жадиждлар деярдилар. Шунинг учун янгилик тарафдори бўлганларнинг ҳаммасини ёппасига реакцион «жадид» деб айтиш, албатта, нотўғри бўларди.

Шундай қилиб, В. И. Лениннинг икки маданият тўғрисидаги таълимотига мувофиқ, бу ҳодисанинг ҳам икки томони бордир: меҳнаткашларнинг демократик йўналиши ва буржуазиянинг реакцион йўналиши. Бошқача қилиб айтганда: амалий ишларига, кирдикорига қараб илғор рус маданияти

ва унинг демократик тафаккури таъсирида бўлиб, прогрессив роль ўйнаганларга бир хил баҳо, аксинча, рус ҳамда маҳаллий буржуазия ва миллатчилар билан фикрдош бўлиб, реакцияон роль ўйнаганларга бутунлай бошқа баҳо бериш керак. Хуллас, «жадид» деганда ана шу кейинги тоифа фараз қилиниши лозим.

ЯНГИ МУҲИТДА. ОТАМНИНГ ФАРЕДИ

Менга қилинган суннат тўйи туфайли бечора отамнинг топган-тутгани сарф бўлиб, қарзга ботиб қолгани тўғрисида биринчи бобда сўзлаб ўтган эдим. Ёшнинг натижасида 1909 йилда отам мени олиб Фарғонага келишга ва Қози Хўжаевнинг арпафурушлик дўконида хизматчи бўлиб ишлашга мажбур бўлди. Шундай қилиб, оғир аҳволда қолган икки муштипар аёл Хўжандда ва бир дардманд мўйсафид билан унинг 11 ёшдаги ягона фарзанди Фарғонада бесару сомон, хонавайрон ҳолатда эди. Мен эса бу ёшдаги болага хос бўлган ўинкулгилардан бутунлай маҳрум эдим ва маъюс бўлиб, отамнинг ва узоқдаги муштипар, меҳрибон онамнинг фожиали аҳволини вужудим, қалбим билан сезардим.

Фарғона шаҳри Туркистон Россияга қўшилгандан кейин, 1876 йилда қурилган янги шаҳар эди. У то 1907 йилгача Янги Марғилон (ёки маҳаллий халқ орасида Сим) ва 1907 йилдан то 1924 йилгача Скобелев деб аталган. Бу шаҳарнинг кўчалари кенг ва тўғри бўлиб, уларнинг икки томонидаги тротуар бўйлаб қатор дарахт (чинор) ўтқазилган.

Бу ерда Вадьяев ва Потеляховларнинг пахта заводлари, Ивановнинг арақ ва Стефаннинг пиво заводи, Евтихидининг пилла уруғи заводи, Инъомбоев, Олимбоев, Мираҳмедов, Зиёвуддинов, Кокуев, Филатов, Қаплан, Шнейвайс каби бойларнинг магазинлари, Отахонбой ва Йўлдошбой каби катта мулкдор бойларнинг жойи бўлган. Бироқ бу даврда бундай бойлар Фарғонадагина эмас, Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида ҳам, айниқса, Қўқонда, Андижонда, Тошкентда ҳам бўлган. Масалай, Комилжонбой, Солижонбой, Орифжонбой каби маҳаллий бойлар; Кнабе, Мейеркарт, Крафт, Зальм ка-

би немис бойлари бўлганди. Халқнинг «замона бойники» деган мақоли ҳам, айниқса, шу даврда кўп эшитилар эди.

Бу шаҳар — Фарғона областининг маъмурий маркази, область губернаторининг резиденцияси, округ суди, почта-телеграф ва бошқа идораларнинг ва улардаги хизматчиларнинг, Покровский, Ненсберг каби катта адвокатларнинг турган жойи бўлган. Булардан бошқа бу ерда бошланғич рус мактаби, эрлар, қизлар гимназияси, «рус-тузем» («рус-маҳаллий») мактаби, эски ўзбек мактаби, икки масжид ва булардан бирининг ёнида кичик бир мадраса ҳам бўлган. Қосиблар эса бу шаҳарда жуда оз эди, фақат бир неча темирчилар, эгарчилар, арва ва извош ясайдиган усталар, этикдўзлар, соатсозлар бор эди.

Шундай қилиб, менинг бу даврдаги ҳаётим ана шу жиддий қарама-қаршилиққа эга бўлган янги муҳитда ўта бошлади.

Бечора, ғариб отам ўзининг дарду ғамини ва оҳу ноласини бўш вақтларида шеър ёзиб, кўнглини бўшатар эди. Менинг архивимда отамнинг ўз қўли билан ёзган 138 мисрадан иборат шеърлари сақланган. Булар бир томондан унинг оғир, фожиали аҳволини ва иккинчи томондан ўша замоннинг фисқу фужурини, адолатсизлигини, бойларнинг қутурганликларини, камбағал меҳнаткашларнинг чеккан азоб-уқубатларини тасвир қилади. Мана бу шеърларнинг баъзи парчалари¹:

*Кезарман дарбадар Фарғона, аҳволимни сўрмаслар,
Дилимда розлар кўп, розу-аҳволимни сўрмаслар.*

*Бу ерда мен суҳан фаҳмига етганларни топмасман,
Қани бу сирларим саррофи, аҳволимни сўрмаслар.*

¹ Езувчи Султон Акбарий ижодий иши учун отам шеърларини менидан сўраб олган эди. Шу муносабат билан улардан бирмунчасини шоир Васфий форсчадан ўзбекчага таржима қилган. Фурсатдан фойдаланиб, Васфий ва Акбарий ўртоқларга ташаккур изҳор этаман (шеърлардан баъзилари — менинг таржимам. Булар ўз ўрнида кўрсатилган).

*Қасод бозорида қолди мени бекаснинг иқболи,
Харидоримни топмасман, бу аҳволимни сўрмаслар.*

*Кўзимда ёш, дилимда ғам, қаддим букчайди, бўлди ҳам.
Кани бир жон куярки, ушбу аҳволимни сўрмаслар,*

*Табибим қайда, топмасдан уни ҳайрону сарсонман,
Ушал Луқмон ҳақим борму, шу аҳволимни сўрмаслар.*

*Қаноат пеша этдим, сабр қилдим, ҳарна истар у,
Раво қил ҳожатим, матлубу аҳволимни сўрмаслар.*

Бу юрак қони билан ёзилган мисраларда муаллифнинг асрор саррофини тополмагани, ғариблиги, иқбол бозорининг қасодга учраши, гирясидан кўзларининг намлиги, қоматининг ҳам бўлиб қолгани, бағрининг ғамга тўлганлиги ифода қилинган.

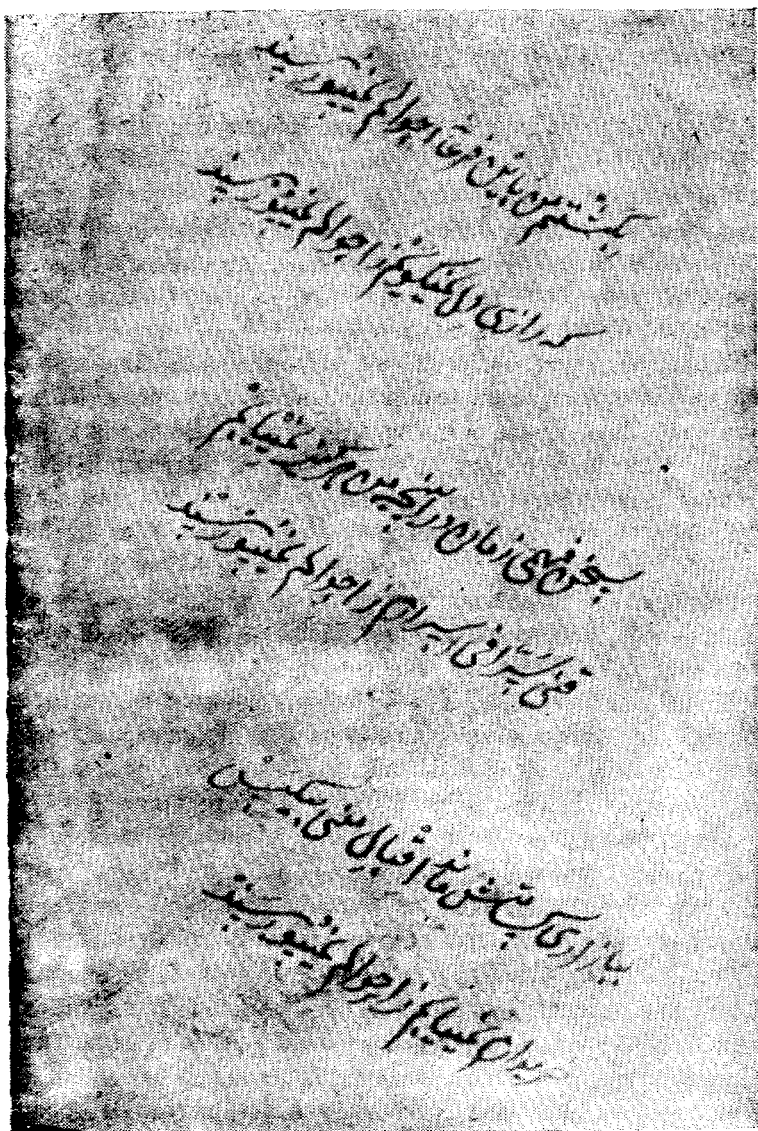
Эксплуатация кучайиб, меҳнаткашларнинг қонини сўриб ётган текинхўрлар кўпайган сари, уларнинг кирдикори ҳам ҳаддан ошиб кетди. Амалдорлар ва бойлар фиққу фужур ва кайф-сафо билан, қутурган бойваччалар Фарғонадаги «Сойнинг нариги томони» деб аталган очиқдан-очиқ расмий ишловотхоналарда хотинбозлик, қимороозлик қилиб, кечалари тонг отгунча извошларда қийқириб маст юрардилар. Бу аҳвол отамнинг ушбу мисраларида ҳам акс эттирилган:

*Замона бўлди охир, шарму инсофу диёнат йўқ,
Қарини фарқ этувчи ёш бир аҳли жамоат йўқ.*

*Қимикки гар либоси бўлса зарбоф, ўлтирар тўрда,
Ўзи нодон ва лекин сўзи сўз, донога навбат йўқ.*

*Агар минг оқилу доно эса бир камбағал одам,
Писанд этмаслар они, лоақал нодонча ҳурмат йўқ.*

*Киши гар бўлса Афлотун табиат, соҳиби тадбир,
Бироқ бой олдида унга тариқча қурбу иззат йўқ.*

Автор отасининг ўз қўли билан ёзган шеърлари (намунa).

*Кўпаймиш ору номусдан жудо бўлган киши бунда,
Шу боисдан фақиру бенавога раҳму шафқат йўқ.*

Мана, ҳаддан ташқари қутурган бойваччаларнинг кирди-корини, феълу атворини, безорилигини тасвир қиладиган характерли бир факт. Бир куни булардан бири катта ресторани бир кечага баҳолаб олган. Бунда «дўст»лари билан бирга ичиб, ўлгидай маст бўлгандан кейин, ресторандаги мол ва ашёларнинг пулини тўлаб, сўнгра уларни пачақ-пачақ қилиб синдириб, ер билан яксон қилган.

Ниҳоят, ресторандан чиқиб кетаётган чоқда биринчи учраган гуноҳсиз бир кишига бир неча шапалоқ урган. Калтак еган киши урган бойваччани судга берган. Воқеани кўрган кишилар гувоҳ бўлиб, ниҳоят судда тасдиқ бўлгандан кейин, суд бойваччани 15 сўм штраф қилган. Бироқ суд тамом бўлиб, ташқарига чиқиши билан ҳалиги бойвачча «дўст»лари билан бирликда калтак еган кишининг олдига бориб:

— Ҳой, менга қара, сенинг баҳонг ҳаммаси бўлиб 15 сўм экан-ку!— дейди ва олдига яна 15 сўмни иргитиб, бир шапалоқ солади. Ана қутуришлик!

Моддий оламда ажойиб қонун ҳукм суради: қай бир ерда бирор миқдорда, бирор нарса ортса, иккинчи бир ерда ўша миқдорда у камаяди. Шунингдек, синфий жамиятда ҳам бойларнинг чўнтаклари тўлган сари меҳнаткашларнинг чўнтаги бўшаб боради, бойлар қутурган сари меҳнаткашнинг азоб-уқубати кучайиб боради, чунки бойларни қутуртирган пул «қомати хам, дидаси нам, бағри пурғам» бўлган минг-минг меҳнаткашларнинг пешана тери билан топилади.

Отамнинг кейинги ёзган шеърларида ҳам бир томондан «замона кажрафтор»ларининг «авжда»лиги, қўлларида зар бўлган кишиларнинггина иззат-ҳурматга эга бўлиши каби ўша даврнинг қусур ва иллатлари ва иккинчи томондан умрининг зое ўтганига афсуслангани акс эттирилган. Масалан:

*Замона бўлди расво, росликдан бир нишон топмам,
Нетайки бунда кажрафтор дарифо умрим ўтмишидир.*

Кишилар ўртасида кимники бўлса пули бисёр,
Ушал кимса кўрар иззат, дариғо умрим ўтмишидир.

Маломат айладинг, чандон, не фаҳм этдинг, не билдинг,
Сўзингни қисқа қил энди, дариғо умрим ўтмишидир.

Ўзинга сен насиҳат айла Қори, ҳеч кечиктирмай,
Дами фурсат тополмайсан, дариғо умрим ўтмишидир.

Отамнинг доду фарёдию оҳу ноласи унинг ушбу «Куйгай»
шеърида ўз ифодасини топган:

Агар чексам дилимдан оҳ, биёбон беомон куйгай,
Кўкатлар, сабзаю райхон ила оби равон куйгай.

Мабодо мен ибодат қилгали масжид сари борсам,
Бутун меҳробу-минбар, масжиду, шайхи замон куйгай.

Томошо этгали гоҳида дарёга агар борсам,
Балиқлар бирла сув остидаги гавҳар ҳамон куйгай.

Зарурат бўлганида кемага тушсам бирор кун мен,
Бари жонзод ила ҳам кемачи жисмида жон куйгай.

Агарда кемага ўлтирсаму дарё томон боқсам,
Менинг оҳимни таъсири ила тошлар чунон куйгай.

Дилимнинг ғунчасини соҳибим очса карам айлаб,
Фигоним оташидан боғда булбул бегумон куйгай.

Бу мискин Қориин бечорадир, бир ошиқи зоринг,
Ки зору хаста дил ошиқларингда хонумон куйгай.

Ниҳоят, пичоқ суякка бориб етгандан кейин, чидаб ту-
ролмай, отам ҳамиша саргардонликка мубтало бўлганлиги-

ни: «Энди заррача ҳам тоқат қолмади» деб ёзган ушбу шеърларида ифода қилади. Масалан:

Кел энди қил тараҳхум, ҳеч тоқат
қолмади асло,
Кел энди қил иноят, ҳеч тоқат
қолмади асло.
Тиним йўқ доимо дарди аламга мубтало —
дурман
Кел энди мосиво қил, ҳеч тоқат
қолмади асло¹.

Отамнинг айниқса Фарғонада яшаган йиллари жуда оғир бўлганидан мен унинг бирор кун ҳам хурсанд бўлганини кўрмадим. У қандайдир маъюс ва паришон кўринарди, унинг бирор марта бўлса ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулганини билмайман. У ҳаминша хаёл суриб ўтирарди. Ўзининг бу аҳволини у шеърларидан бирида таъкидлаб ўтади:

Дилим маъюсдир доим, ки хуррамликни
кўрмайман,
Ҳаётим шул эрур доим, нима бўлғайки
билмайман².

Афсуски, бечора отам замона фиққ-фужурининг, адолат-сизлигининг ва фожиали аҳволининг асосий сабабларини, унинг ижтимоий илдизларини билмас эди. Лекин у кейинча оҳу фарёднинг ва тоат-ибодатнинг фойдасизлигини билган бўлса керак. Унинг саргузашти, ҳаётининг ўзи — шу хулосага олиб келди. Бунга унинг «Чи суд?», яъни «Нима фойдаси бор?» деб ёзган шеъри асос бўла олади. Масалан:

Модомики қабул этмас экан сен,
тоатдан не фойда?
Ҳамма вақт саҳар туриб, қон
йиғлашдан на фойда?³

¹ Таржима меники.

² Таржима меники.

³ Таржима меники.

Ажабо, беш вақт намозини ва рўзасини тарк қилмаган, бирор кишининг ҳақиға хиёнат қилмаган, бирор кишига, ҳатто, махлуққа ҳам озор етказмаган, бутун умрини меҳнатда ва тоат-ибодатда ўтказган бечора ғарибнинг гуноҳи нима? Нега, у тоат-ибодат қилган сари «қомати ҳам, дидаси нам, бағри пурғам, сарсону саргардон?». Ҳолбуки, ислом дини «оллоҳ»ни умуман бандаларига, айниқса, унга тоат-ибодат қилганларга — меҳрибон, раҳмдил, шафқатли деб талқин қилади! Ажабо, бу каби талқиндан кўра, бошқа даҳшатли заҳар ҳам бормикин? Шунинг учун ҳам у «меҳрибон»га қараб, Машраб айтган эди:

Ки, ман ҳар қайда борсам, дод этарман, дод дастингдан!

Қариган чоғида қон йиғлаб ёзган шеърларидан бирида бечора отам айтади:

*Гузашт фурсат ба иқболам, ба вақти марг наздикаст,
Равам охир ба зери хок ду ғиштат будо болинам.*

Яъни: «Иқболимининг фурсати ўтиб кетди, ўлим вақти яқин келди. Охири борурман хок остига, икки ғишт ёстиқ бўлур менга»!

ЗАМОННИНГ ТАҚОЗОСИ

Маълумки, Туркистоннинг Россияга қўшилиши натижа-сида содир бўлган муҳим ва прогрессив оқибатлардан бири рус халқи илғор маданиятининг маҳаллий халқ маданияти ривожланишига таъсири эди. Табиий, бу соҳада рус тилининг роли фавқулодда катта, чунки ўзбек халқининг рус халқи билан алоқа қилишида ва унинг илғор маданияти хазинасидан баҳраманд бўлишида рус тили муҳим воситадир.

Фарғонада эса бошқа шаҳарларга қараганда рус тилини ўрганиш учун имконият каттароқ эди, чунки бу шаҳар, бир томондан, янги қурилган ва, иккинчи томондан, область гу-

бернаторининг резиденцияси бўлгани учун бунда рус аҳолиси кўпчиликни ташкил қиларди.

Шуниси диққатга сазоворки, оддий рус ва ўзбек кишиларни ҳамма вақт ўзаро дўстлик муносабатида эдилар. Бундай бўлиши табиий эди, чунки меҳнаткашлар қайси миллатдан бўлишидан қатъий назар, чоризм зулми остида бўлиб, унга қарши кураш олиб боришда ўзларини иттифоқчи деб билардилар.

Отанинг алоқаси асосан руслар билан бўлгани учун у бир-икки йил ичида рус тилини бирмунча ўрганиб қолган эди. Ана шу рус тили туфайли у Любичанковский деган бир рус киши билан ҳамсуҳбат бўлиб, бора-бора у билан дўстлашиб кетди. Любичанковский эса тақрибан 75 ёшдаги камтар ва нуроний чол бўлиб, бизга қўшни эди. У ўзи ёлғиз турарди (хотини ўлган, қизи эса Қўқондаги Рабиза деган нотариусга теккан эди). Вақт мусоид қилганда отам Любичанковский билан суҳбатлашиб турарди. Чолнинг ўзи юрист бўлса-да, лекин практикаси жуда оз эди. Ана шу Любичанковскийнинг таъсири ва маслаҳати билан отам мени Фарғонадаги рус-тузем мактабига берадиган бўлди.

Умуман, бундай мактаблар XIX асрнинг 80-йилларида прогрессив рус жамоатчилигининг ташаббуси билан очилган. Бу мактабларнинг, айниқса улардаги ўқитувчиларнинг моддий аҳволи жуда оғир эди. Бу ҳақда рус ўқитувчилари матбуот саҳифаларида ёзиб турсалар-да, лекин Туркистондаги подшо маъмурияти бунга ҳеч парво қилмас эди. Масалан, Уш шаҳридаги рус-тузем мактабининг ўқитувчиси В. Орлов 1906 йилда ёзган мақоласида бундай деган эди: «Заррача инсофи бўлган ҳар бир хўжайин ҳам шуни жуда яхши билардики, ҳатто, ҳайвонни ҳам тўқ бўлгандагина ишлатиш мумкин. Лекин фақат сизлар, жаноб амалдорлар бу ҳақиқатни эътиборга олишни хоҳламайсизлар ёки била олмайсизлар! Қандай уят ва шармандаликки, сизларнинг минглаб оладиган маошларингиз хўрланган, ғариб ва оч ўқитувчи ҳисобигадир!»¹. Шунинг учун гарчи бу мактаблар расмий жиҳатдан

¹ «Средне-азиатская жизнь», 1906, № 183.

давлат бюджетида бўлса-да, бироқ Қ. Паленнинг Туркистон ўлкасини қилган ревизияси ҳисоботида: «жамоат маблағининг кўп қисми рус-тузем мактабларининг таъминотига сарф қилинади», дейилган.

Бу мактабларнинг асосий вазифаси таржимон тайёрлаш бўлган. Ҳақиқатда ҳам маҳаллий аҳолининг рус тилини билмаслиги турли ҳукумат идораларида (масалан, судларда, уезд бошқармаларида, нотариал контораларда, шаҳар ва областлардаги ҳар хил ташкилотларда) катта қийинчиликлар туғдирган, чунки уларда барча ишлар фақат рус тилида юргизиларди.

Шу сабабдан бўлса керак, бу мактабларда бойларнинг болалари жуда кам бўлар эди, чунки улар болаларининг таржимон бўлиб хизмат қилишини ўзларига муносиб кўрмас эдилар. Ҳатто, булардан кириб қолганлари эса кўпинча мактабни битирмай чиқиб кетар эдилар, чунки бойлар одатда болаларига: «конвертга адрес ёзишни ўргандинг, бўлди-да» деб, болаларини мактабдан олиб, савдо ишларига қўяр эдилар. Хуллас, рус-тузем мактабларига, асосан, паст табақадаги кишиларнинг болалари кирар эди (кейинги йилларда архивларда топилган юзлаб ҳужжатлар бу фактни тамомила тасдиқ қилди).

Қолбуки, рус-тузем мактаблари тўғрисида реакцион руҳонийлар томонидан турли иғволар тарқатилган эди. Айниқса, бу мактабларда «болаларни чўқинтиради» ёки «битиргандан кейин саллотликка олади» деган иғволар кенг ора-сида тарқалиб кетган эди. Натижада, бундай иғволарга ишонган кишилар бу мактаблардан бирмунча чўчиб қолган эди. Сезишимча, бу мактаблар тўғрисида тарқалган иғволар отамнинг қулоғига ҳам етганга ўхшади. Бир кун отам:

— Мен сени рус-тузем мактабига берадиган бўлдим,— деди ва бир оз ўйлаб,— фақат бу мактаб тўғрисида ҳар хил миш-миш гаплар бор; кишилар билан маслаҳат қилсам, бири ундай, иккинчиси бундай дейди. Аммо яхшилаб ўйлаб қарасам, қандай бўлса ҳам ўқишинг керак. Замон шуни талаб қилади,— деди.

Ниҳоят, 1911 йил бўлса керак, баҳор куни эди, отам мени «рус-тузем» мактабига олиб борди. Биз борганда дарс бошланган экан. Шунинг учун бизни мактабнинг қоровули Исмоил ота деган киши қарши олди:

— Утириб туринглар, бирпасдан кейин қўнғироқ бўлади, домла дарсдан чиқади,— деди.

Биз ўтирган баланд айвондан мактабнинг кенг саҳни, ундаги дарахтлар, очилиб турган гуллар, гимнастика қиладиган асбоб-ускуналар кўриниб турарди. Шу ерда, то домла дарсдан чиққунча отам билан Исмоил ота орасида суҳбат бошланди.

— Бу мактабда сиз кўпдан бери ишлайсизми?— деб сўради отам қоровулдан.

— Ҳа, саккиз йилча бўлиб қолди,— деб жавоб берди у.

— Ундай бўлса, мактабнинг баъзи икир-чикирларини яхши билсангиз керак. Шунинг учун мен сиздан бир нарсани сўрамоқчиман.

— Сўранг, билсам айтаман, билмасам — билмайман дейман.

— Тўғриси айтсам,— деди отам секин атрофга қараб,— мактаб устида ҳар хил миш-миш гаплар бор...

Отам сўзини тамом қилмасдан:

— Э, бўлди-бўлди,— деди Исмоил ота, кулимсираб,— сиз айтмасангиз ҳам мен у гапларни жуда яхши биламан, ҳаммаси эски, сафсата гаплар.

— Хўш-хўш?

— У миш-миш гаплардан биттаси, бу ерда болаларни чўқинтиради деган гап, иккинчиси бўлса, мактабни битиргандан кейин саллотликка олармиш деган гап. Шундай эмасми?

— Тўғри, мен ҳам худди шундай деб эшитдим, аммо ўйлаб-ўйлаб, бунга ишонмадим, нега десангиз, бу гаплар рост бўлганда, ахир ҳеч ким бу мактабга боласини бермас эдику!

— Жуда тўғри айтасиз, буларнинг ҳаммаси бекорчи гаплар. Мана, мен шу ерга хизматга кириб ишлаганимдан бери бирмунча болалар мактабни битириб чиқди. Бироқ булар-

нинг ҳаммасиям юрибди: на саллотликка олинган, на чўқинган!

Шу пайт қўнғироқ бўлиб қолди. Тўполон қилиб синфлардан болалар чиқди. Бирпасдан кейин бир ўзбек киши кириб келди: тахминан 50 ёшларда, устида камзул, белида белбоғ, бошида чувт дўппи, узун бўйли, озгин, чўққи соқол. Кейин маълум бўлишича, бу киши рус-тузем мактабининг «мусулмонча» ўқитувчиси Сайфиддинхўжа экан. Исмоил ота бизни домлага имо билан кўрсатиб:

— Мана, бу киши ўғлини мактабга олиб келибди,— деди.

— Жуда яхши қилибсиз, ўғилни олиб келиб,— деди домла отам билан кўришиб.

— Биз бўлсак, ҳеч нарса бўлмадик, домла. Умр бекорга ўтиб кетди. Уқисин, шояд одам бўлса!

— Албатта!

Худди шу вақтда бир рус киши пайдо бўлиб қолди: тахминан 35 ёшларда, устида оқ китель, оқ шим; ўрта бўйли, оқ юзли, қора қош, кўк кўз, соқоли қирилган, хушмўйлов. Сайфиддинхўжа домла унга қараб, бошини бизнинг томонга қимирлатиб:

— Ота ўғилларини мактабга олиб келибдилар,— деди.

— Жуда яхши қилибсиз, ота,— деди соф ўзбек тилида рус киши отам билан кўришиб.

Сўнгра Сайфиддинхўжа домла отамга қараб:

— Бу киши бизнинг бошлиқ бўладилар, мактабнинг мудири, Андреев жаноблари, Григорий Владимирович,— деди.

— Кўп яхши!— деди отам, қўлларини қовуштириб.

— Ана шу бизнинг мактаб бўлади,— деди Андреев. Сўнгра, кулимсираб:— қалай ота, ёқдимиз сизга?

— Ҳа, анча кишининг баҳри очиладиган жой экан, яхши гулларингиз ҳам бор экан. Мен ҳам бир вақтлар ёшлигимда бир оз боғбонлик қилган эдим. Шунинг учун, айниқса, гулни жуда яхши кўраман.

— Мен ҳам гулни яхши кўраман, ота. Лекин тўғриси айтсам гулдан кўра мен кўпроқ болаларни яхши кўраман. Ўқитувчи ҳам гўё бир боғбон. Фақат, бизнинг боғимиз — мактаб, болалар бўлса — ундаги гуллар ва ниҳолчалар.

Агарда тўғри парвариш қилинса, гуллар очилади, ниҳолчалар мевага киради.

— Жудаям тўғри, тақсир!

— Хотиржам бўлинг, ота. Худо хоҳласа ўғлингизни мева берадиган қиламиз!

— Раҳмат, саломат бўлинглар, илоҳи мингга киринглар!

Шундан кейин дарсга киришга қўнғироқ бўлди. Отам домлалар билан хайрлашиб, кетди. Андреев бўлса, мени қўлимдан ушлаб, синфга олиб кирди. Сўнгра болаларга қараб:

— Мана, сизларга яна бир ўртоқ келди,— деди ва менадан:

— Сенинг отинг нима?— деб сўради.

— Тошмуҳаммад,— дедим.

— Тошмуҳаммад?

— Ҳа, Тошмуҳаммад!

— Тошмат деб айта қолсак бўлмайдими?

— Бўлади,— дедим.

— Жуда яхши, Тошмат, мана ўтир бу ерга,— деб, мени бир партага ўтқизиб қўйди,— ана шу сенинг жойинг бўлади.

Шундай қилиб, шу кундан бошлаб, мактаб доирасида менинг отим «Тошмат» бўлиб қолди.

Синфда икки қатор, 8—10 парта қўйилган бўлса-да, лекин уларнинг анчаси бўш эди; ҳаммаси бўлиб синфда ўнтача бола бор экан. Синфнинг деворларида рангли расмлар, қаршимизда синф тахтаси, унинг устида катта рамкада подшо Никололай II портрети, ўртада ўқитувчининг столи ва унинг устида катта глобус турар эди. Болалар асосан менинг ёшимда бўлиб, кейин маълум бўлишича, улар шаҳардаги эски мактабдан (баъзилари битириб, баъзилари битирмасдан) келган экан.

— Мусулмонча ўқиш-ёзишни биласанми?— деб сўради Андреев.

— Ҳа, бир оз биламан,— деб жавоб бердим.

Шунинг учун бўлса керак, биринчи кун тўғридан-тўғри рус алфавитининг бир неча ҳарфлари билан танишиш ва уларни ёзиш билан ўтди.

Г. В. Андреевнинг мактабдаги гаплари, айниқса, унинг соф ўзбек тилида сўзлагани отамга катта таъсир қилган экан. Шунинг учун мактабдан қайтиб боришим билан, у мендан мактаб таъсиротини сўраб, менинг қувонган жавобимни эшитгандан сўнг:

— Ўрус домланинг сўзини эшитиб, мен ҳайрон бўлиб қолдим, худди ўзбекдай гапиради-я! Тавба! У жудаям мулло киши бўлса керак,— деди.

Ниҳоят, сўзининг охирида менга насиҳат қилиб, бундай деди:

— Домлаларингни ҳурмат қил, беадабчилик қилма, гапларига яхши қулоқ соь, айтганларини, буюрганларини вақтда бажаргин!

ЯНГИ ТУШУНЧАЛАР ДУНЕСИДА

Рус-тузем мактабида ҳаммаси бўлиб 20—25 тача бола ўқирди ва уларнинг сони доимо ўзгарар — гоҳо камайиб, гоҳо ортиб турарди. Мактабни битириб чиққанлар ҳам жуда кам, бармоқ билан санарли эди, чунки ўқувчиларнинг кўпи турли сабаблар билан битира олмай чиқиб кетарди. Шунинг учун мактабнинг штати ҳам фақат уч кишидангина иборат эди: Андреев (мудир ва русчадан ўқитувчи), Сайфиддинхўжа (мусулмонча хат-савод ўқитувчиси) ва Исмоил ота (қоровул ҳам фаррош). Кейинча иккинчи рус ўқитувчиси қўшилди.

Г. В. Андреев Тошкент ўқитувчилар семинариясини битирган бўлиб, ўзбек тилини жуда яхши биладиган методист эди. У ўз устида кўп ишлар ва ерли халқ маорифининг турли актуал масалалари тўғрисида Туркистонда рус тилида чиқадиган газеталарга системали равишда ёзиб турар эди. У маориф соҳасидаги прогрессив арбоблардан бўлиб, Фарғона область маориф инспектори Ф. Егоров билан доимо зид эди.

Сайфиддинхўжа домла эса ёшлигида бир оз мадрасада ўқиб, сўнгра ўзи мустақил суратда рус тили билан шуғулланган. У рус тилида яхши гапиролмасада-да, лекин яхши

ёзарди. Ўзбек классик адабиётини яхши билар ва кўп вақт улар тўғрисида Андреев билан суҳбат қиларди. Гоят мулоҳим, хушмуомала, камтар ва истеъдодли киши эди.

Табиий, рус-тузем мактабларида ўқитиш ишлари турли йилларда турлича бўлиб, унинг сифати асосан ўқитувчиларнинг савия ва малакасига, ўзбек тилини қай даражада билишига боғлиқ бўлса керак, чунки XX асрнинг бошларида бу соҳада анча тажриба тўпланиб қолган эди.

Бу мактабларда рус тили, бутун сонлар билан тўрт амал доирасида арифметикадан, тарихдан, географиядан (асосан Россия географиясидан) ва табиётдан бошланғич маълумот бериларди; шу билан бирга «маҳаллий (ўзбекча) савод» ва ислом динининг асослари ҳам ўқитиларди.

Рус-тузем мактаблари учун махсус тузилган дарсликларда — «Ўқиш китоблари»да табиат, одамлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳаётидан энг оддий бошланғич маълумотлар келтирилар ҳамда унга рус адабиёти классиклари — Пушкин, Лермонтов, Крилов ва бошқаларнинг қисқа-қисқа шеър ва ҳикоялари киритилган бўларди.

С. Граменицкий тузган ва 1898—1899 йилларда нашр этилган биринчи, иккинчи ва учинчи «Ўқиш китоблари» методика ва мундарижа жиҳатдан энг тузук дарсликлар деб ҳисобланарди. Масалан, «Учинчи ўқиш китоби» тўрт бўлимдан иборат бўлиб, биринчи бўлимида: Ушинскийнинг «Болалар дунёси»дан олинган «Шамол билан қуёш», Л. Толстойнинг «Зийрак деҳқон» ҳақидаги ҳикояси, Криловнинг «Меҳнатсевар айиқ», «Демьяннинг балиқ шўрваси», «Эшак ва булбул», «Қарға билан тулки», «Тришканинг камзули» масаллари, Некрасовнинг «Қизил бурун Совуқ» поэмасидан парча, Пушкиннинг «Балиқ ва балиқчи эртаги» ва бошқалар бор эди.

Иккинчи бўлимида Россия тарихига бағишланган ҳар хил маълумотлар ва рус шоирларининг шеърлари, учинчи бўлимида Россиянинг Европа қисми, Сибирь ва Туркистон ҳақидаги географик маълумотлар ва ниҳоят тўртинчи бўлимида табиатдан энг оддий маълумотлар, масалан, унда «Тошқўмир ҳақида», «Туз қаердан чиқади ва уни қандай чи-

қарадилар?», «Заҳарли ўсимликлар», «Туркистондаги фойдали ўсимликлар ва ҳайвонлар» ва бошқалар бор эди.

Т. Н. Қори-Ниёзий. Фарғона, 1915 йил

Шундай қилиб, бу «Уқиш китоби» баъзи материалларни истисно қилганда, умумий маълумот берадиган, асосан фойдали материалларни ўз ичига олган қўлланма эди. Шунинг

каби ҳисобдан ҳам С. Граменицкийнинг «Мисол ва масалалар тўплами» деган қўлланмаси ишлатиларди.

Ўзбекча савод дарси учун аталган қўлланмалардан эса бизда С. Саид-Азизовнинг «Устоди аввал» деган китоби ишлатиларди. Бу биринчи марта 1900 йилда нашр этилиб, кейинча яна бир неча бор босилиб чиққан. Бу дарсликдан мақсад араб алфавити асосида ёзилган текстни ўқишга ўргатиш эди. Шунинг учун бўлса керак, Сайфиддинхўжа домла мени ўқитиб кўриб:

— Сенинг саводинг жойида экан, мусулмонча дарсга кирмасанг ҳам бўлади,— деб иккинчи кундан бошлаб, мени ўзбекча дарслардан озод қилиб қўйган эди.

Албатта, эски мактабдаги «алҳамду» усулига қараганда, рус алфавитини ўзлаштириш ва унинг асосидаги русча текстни ўқиш жудаям осон эди. Шунинг учун гарчи мактабда ҳар куни бир-икки, гоҳо уч ҳарф ўргатилса-да, лекин мен пешқадам болалардан сўраб, бутун алфавитни уч кун мобайнида ўрганиб олган эдим. Мактабга кирганимнинг учинчи куни эди, дарсдан чиқиб кетаяпсам, мактаб ёнидаги деворга ёпиштирилган Юпатов циркининг русча ёзилган афишасига кўзим тушиб қолди. Унинг олдига бориб, чала-чулпа бўлса-да, бошдан-оёқ ўқидим. Табиий, афиша текстининг маъносига яхши тушунмас эдим. Лекин мен шундай қувондимки, уни ҳеч қандай сўз билан ифода қилиб бўлмайди; қисқаси гўё менинг кўз олдимда гўзал бир манзара очилиб қолди. Кейинча, рус тили билан шуғулланганим сари бу ҳолатнинг нақадар чин ҳақиқатлиги кундан-кунга менга аён бўлиб борди.

Билмадим, ҳаддан ташқари ўқишга чанқоқликданми ёки бошқа сабабданми, менда «ўзбошимчалик» бўлиб, Андреевнинг навбатдаги дарси билан чегараланмасдан, ҳамма вақт олға юриб, навбатдаги дарсларни ишлаб чиқардим. Танаффусга қўнғироқ бўлганда болалар тўполон қилиб синфдан чиқишар, мен эса кўп вақт синфда қолиб, ўқиш билан машғул бўлардим. Кундан-кунга менда рус сўзларининг запаси ортиб борарди. Мен уларни махсус дафтарчага ёзиб, тўплаб юрар эдим.

Иккинчи синфга ўтганимда рус тилини анчагина билиб қолган эдим. Андреев менинг рус тили билан қизиққанганимни билиб, менга русча оддий брошюраларни ўқишга тавсия қила бошлади. Масалан, унинг бу соҳада менга қилган биринчи тавсияси Илья Муромец, Добрыня Никитич, Алёша Попович деган рус паҳлавонлари ҳақидаги қиссалар эди. Одатда буларнинг ҳар бири 15—20 бетдан иборат китобча бўлиб, ғоят даражада содда, халқ тилида ёзилган бўларди. Бундай оддий ҳикояларни ўқиш рус тилини ўрганишда жуда яхши ёрдам қилди. Шундай қилиб, кундан-кунга рус тили туфайли рус адабиётига йўл очила бошланди.

Андреев тавсия қилган нарсаларни мен тезда ўқиб бўлардим. Шунинг учун мен бу тўғрида унга яна мурожаат қилишдан тортиниб, ҳамон «ўзбошимчалик» қилардим, яъни ўзимча китоб танлаб ўқирдим. Табиий, бу ҳолда натижа ҳамма вақт муваффақиятли бўлмас эди. Шундай қилиб, бир куни Ф. Нишенинг «Веселая наука» деган асари қўлимга тушиб қолди. Китобнинг сарлавҳасидаги «веселая» деган сўз мени ўзига жалб қилган бўлса керак. Ҳолбуки, бу асар ғоят даражада жиддий, фалсафа характеридаги китоб экан. Табиий, на тилига ва на мазмунига тишим ўтди. Ёз куни эди, мактаб боғидаги скамейкага миниб олиб, бутун хаёлим олдимда очилиб турган шу китобда эди, бирдан тепамда турган Андреевнинг овозини эшитиб қолдим:

— Ҳа, нима ўқияпсан?

Ўрнимдан ирғиб турдим ва китобни Андреевга кўрсатиб:

— Бундай қийин китобни биринчи учратишим, Григорий Владимирович,— дедим,— ҳеч нарса тушунмадим!

Андреев китобни қўлига олиб, кулиб юборди. Сўнгра менга қараб:

— Ҳали сенга бундай китобларни ўқиш эрта. Агарда яхши ўқиб борсанг, балки, кейинча тушунадиган бўларсан,— деди.

Бу воқеа менга анча сабоқ бўлди. Шундан кейин ўқиш учун китоб танлаш масаласига бирмунча жиддийроқ қарайдиган бўлиб қолдим. Хуллас, секин-секин рус тили туфайли рус адабиётига ва рус адабиёти орқали илғор рус маданиятига йўл очила бошланди.

«ХУДОЕ, ПОДШОНИ ДАФН ҚИЛГАЙСАН!»

Чор ҳукуматининг юқорида зикр қилинган вакили бўлган граф К. К. Пален Туркистонни текшириш натижасида тузган ҳисоботида ўқитувчиларга ишончсизлик баён қилиб, улар «кўпроқ революцион руҳ билан оғуланган»¹ деб ёзган эди.

1905 йил революцияси бостирилгандан кейин бошланган реакция натижасида подшо ҳукумати полиция режимини кучайтириб юборди. Столипин реакцияси вақтида рус халқининг энг яхши намояндаларининг Урта Осиё халқлари маданиятини ривожлантириш йўлидаги ҳар қандай қадамига ишончсизлик билан, қинғир қарар эди. Худди шу пайтда мактабда сиёсий тусга эга бўлган бир воқеа содир бўлиб қолди.

Мактабни назорат қилиш мақсадида гоҳо Фарғона область маориф инспектори Ф. Егоров келар эди. У жуда инжиқ, формалист, тирноқ остидан кир излайдиган чиновник эди. Шунинг учун ҳам уни кўришга ўқитувчиларнинг тобу тоқати йўқ эди. Егоров мактабга келганда баъзи болаларнинг дафтарларини текширар, савол берар, тахтага чиқариб ёздириб кўрарди.

Одатдагича, бир куни Егоров мактабга келганда бир неча болалар билан савол-жавоб қилиб, ниҳоят менинг олдимга келиб қолди.

— Как тебя звать?— деб сўради.

Мен ўрнимдан ирғиб туриб:

— Тошмат!— дедим.

— Скажи, чей это портрет?— деб сўради, деворга осилган Николай подшонинг портретини кўрсатиб.

Инспекторнинг бу саволига қоида бўйича «Это портрет его императорского величества» деб жавоб бериш керак эди. Мен эса шошилганимдан:

¹ К. К. Пален. О недостатках управления Туркестанского края, стр. 13. Бу ҳужжат Тошкентдаги Навоий номли халқ кутубхонасида сақланмоқда.

— Это... это... деганча қолдим.

— Отвечай!.. деб бақирди, Егоров.

Инспектор бақиргандан кейин мен ўзимни бутунлай йўқотиб қўйиб, ерга қараб туравердим. Бироқ у:

— А гимн ты знаешь?— деб, жаҳл билан сўраб қолди.

— Знаю,— дедим.

— А ну-ка, спой!— деди.

Қўрққанимдан титраб турган ҳолда бошладим:

— Боже, царя хорони...

Яъни «худое, подшони дафн қилғайсан» дебман, ҳолбуки тўғриси:

«Боже, царя храни...» яъни «худое, подшони сақлағайсан» бўлиши керак эди. Инспектор яна қаттиқроқ бақириб:

— Что-о, что?! Повтори-ка еще раз!— деди.

Мен инспектор сўзимни яхши эшитмаган бўлса керак деб, иккинчи марта дона-дона қилиб, баланд овоз билан:

— Бо-о-же, царя хо-ро-ни!.. дедим.

— Молчать! Болван!— деб бақирганича жаҳл билан инспектор синфдан чиқиб кетди. Унинг орқасидан Андреев ҳам чиқиб кетди.

Табиий, менинг инспекторга нотўғри берган жавобим жўртгага қилинган эмас эди. У вақтда бизлар рус тилини маълум даражада билсак-да, лекин русча сўзларнинг талаффузини, айниқса, рус тилининг нозик хусусиятларини ҳали билмас эдик. Русча «храни» сўзида ёнма-ён иккита ундош товуш бор (х ва р.) Шунинг учун ўзбекча талаффузда буларнинг орасида унли (о) товуш пайдо бўлиб, «храни» ўрнига «хорони» бўлган. Масалан, кўп вақт рус тилини яхши билмайдиган ўртоқлар «книга»ни «кинига» деб айтадилар.

Уқувчиларда бир томондан рус сўзларининг запаси озлигидан ва иккинчи томондан «храни» сўзининг талаффузида бўлган хатонинг нозиклигидан бўлса керак, ўша кун синфдаги ҳеч қайси бола ҳам воқеанинг моҳиятига тушунмаган эди, чунки инспектор Егоров билан Андреев синфдан чиқиб кетгандан кейин болалар мени ўраб олиб:

— Нима бўлди, а?— деб ҳайрон эдилар.

Албатта, ҳозир «храни» билан «хорони» орасидаги фарқни ҳар бир мактаб ўқувчиси яхши билади. Лекин у вақтда бизлар учун бу масала анча жиддий саналарди.

Кейинроқ билишимизча, Андреев инспектор Егоровга бўлган воқеанинг тил нуқтаи назаридан моҳиятини тушунтириб берган бўлса-да, у Андреевни анча хафа қилган ва, айниқса, шундан бошлаб Егоров билан Андреев ўртасидаги муносабат бузилиб, кескинлашиб кетган.

Егоров мактабдан чиқиб кетгандан кейин Андреев яна синфга қайтиб кирди. Унинг ранги ўчган, авзои анча бузилган эди, лекин, бизнинг кутишимизга қарши, у на бўлган воқеанинг моҳиятини тушунтирди. Ваъна мени уришди. Гап ёйилиб кетмасин деб воқеанинг моҳиятига болаларнинг диққатини жалб этмаган бўлса керак. У мени юпатмоқчи бўлиб:

— Майли, хафа бўлма!— деди ва кулимсираб,— хутбани ўқиганингда, бошингда фаришта турган бўлса керак!

Табиий, биз болалар бу сўзнинг маъносига тушунмаганимиз учун унга ҳеч қандай аҳамият ҳам берганимиз йўқ. Унинг маъносини мен кейинча, мактабни битириш имтиҳонида билган эдим.

АЛАМЗАДАНИНГ КИНОЯСИ ВА УНИНГ ОҚИБАТИ

Ўтган саҳифаларда баён этилган сабаблар туфайли рус-тузем мактабларининг ўқитувчилари билан уларни назорат этувчи формалист инспекторлар орасида ўзаро алоқа йилдан-йилга кескинлашиб борарди. Ўқитувчиларнинг баъзилари ноиложликдан тишни-тишга қўйиб ишлашга мажбур бўлганлар, аммо қолганлари эса баҳона изловчи мансабдор бюрократларга қарши кураш олиб борганлар, пайтини топиб, турли йўллар билан қасд олганлар.

Мана, бошқа бир рус-тузем мактабида содир бўлган яна бир воқеа. Кунларнинг бирида инспектор рус-тузем мактабига келиб, ўқувчиларнинг русчадан сўз бойлигини синаб кўрмоқчи бўлган. Шу мақсадда инспектор чўнтагидан рўмолчасини қўлига олиб, сўнгра синфда ўтирган ўқувчилардан бирининг олдига борган. Рўмолчани болага кўрсатиб туриб:

— Бу нима?— деб, ўқувчи боладан сўраган.

— Тряпка (яъни латта)!— деб, бола жавоб берган.

Ўқувчининг жавоби тасодифий эмас, албатта, чунки воқеа иккинчи синфда содир бўлган ва шунинг учун ҳам бу синф ўқувчиларида русча сўзларнинг запаси ҳали жуда чегараланган, саноқли бўлган.

Бироқ боланинг берган жавоби инспекторнинг иззат нафсига теккан. Шу сабабдан, у жаҳл билан бақириб:

— Нима-нима? Шундай деб, ким сени ўргатди?— деб, ғазабланган.

Бу ачинарли воқеани кўриб турган ва аламзада бўлиб, қасд олишга пайт пойлаб юрган ўқитувчи, фурсатдан фойдаланиб, жуда усталик билан инспекторга зарба берган:

— Тақсир!— деган ўқитувчи, инспекторга мурожаат қилиб,— бола рўмолча деган сўзни билади, албатта, лекин... кечирасиз, рўмолчангиз ифлосроқ экан, шунинг учун бўлса керак, у латта деб жавоб берди...

Ўқитувчининг бу кинояси мансабдор инспекторни очиқдан-очиқ шарманда қилган, албатта. Лекин, бу киноя ўқитувчига жуда қимматга тушган: шу воқеадан кейин бир неча баҳоналар туфайли ўқитувчи ишдан бўшатилган.

«ЮҚ КУТАРГАН ЭШАК ҲУРМАТГА САЗОВОР»

Ез кунн эди. Ёнимиздаги чойхонага, қишлоқдан бўлса керак, устига нимадир юкланган эшакни ҳайдаб бир чол келди. Эшакни чойхонанинг яқинидаги бир дарахтга боғлаб қўйиб, ўзи чойхонага кириб кетди. Орадан кўп фурсат ўтмай эшак турган жойини ифлос қилиб қўйди. Бунга чойхона олдидан ўтиб кетаётган полициячининг кўзи тушиб қолди. Чойхона ташқарисида ўтирганларга қараб, у:

— Бу кимнинг эшаги?— деб бақириб сўради.

— Билмадик,— деган овоз эшитилди.

Эшакнинг эгаси чол эса чойхонанинг ичида эди. Билмадим ё чойхонадаги ғовур-ғовурдан чол полициячининг сўзини эшитмади, ёки эшитган бўлса-да, қўрққанидан билмасликка солдими. Полициячи индамасдан бориб, дарахтдан

эшакни ечиб, орқасидан итарган эди, эшак юрмади. Шундан кейин полициячи унинг орқасига бир тепди. Бунга жавобан, эшак орқа оёғини кўтариб, полициячини қаттиқ тепиб юборди. Полициячи йиқилиб, бошидан шапкаси учиб кетди, сочлари тўзиб, устидаги мундир ва шими ахлатга булганиб, ифлос бўлди. Унинг бу аҳволини ва башарасини кўрган ҳар қандай киши ҳам кулгидан ўзини тўхтата олмас эди. Шунинг учун чойхонадагилар бирданига қаҳ-қаҳ уриб, кулиб юбордилар.

Полициячи ўрнидан тургандан кейин унинг кўзи ерда сочилиб ётган оқ нарсаларга тушиб қолди. Улар эса полициячини эшак тепганда, унинг устидаги юк билан бирга қандайдир идишда турган тухумлардан ерга тўкилган экан. Полициячи шарманда бўлганидан нима қилишини билмай, жаҳл билан бир нималар деб, ҳалиги ерга тўкилган тухумларни оёғи билан тепа бошлади. Чойхонада шов-шув бўлиб кетди. Ҳодисани кўриб турган кишилар ғазабланиб турганда, чойхонадан югуриб эшакнинг эгаси чиқиб қолди. Чол полициячига қараб:

— Ҳой, ҳой! Сенга нима бўлди, ахир бу эшак-ку, ҳайвонку!— деган эди, полициячи «эшак» сўзини эшитиб, бутунлай қутуриб кетди, чунки ўзбекчани билмаган полициячи гўё чол уни эшак деб ҳақорат қилди, деган бўлса керак. Шунинг учун у чолга қараб:— Нима, нима? Ишни қилиб қўйиб, яна мени эшак ҳам дейсанми?— деб бақирганича бечора чолни ура бошлади.

Чойхонада қий-чув, тўполон бўлиб кетди. Одатда бу чойхонада пахта заводида ишлайдиган ишчилар келиб чой ичишарди. Бўлган воқеа вақтида булардан чойхонада анчагина киши бор эди, чунки яқиндагина гудок бўлиб, улар сменадан чиқиб келишган эди. Шунинг учун буларнинг орасидан учта забардаст рус ишчиси бориб, дарҳол бечора чолни полициячи чангалидан қутқазиб олди. Булардан бири полициячига қараб:

— Ҳой, сенга нима бўлди, жинни бўлдингми! Ахир, бу ерда чолнинг нима гуноҳи бор!— деган эди, бунга у:

— Сенинг нима ишинг бор!— деб бақирди.

Унга қараб, иккинчи ишчи:

— Бақирма! Ундан кўра башарангга қара, нимага ўхшаб қолибсан!— деди.

Полициячи бутунлай ўзини йўқотиб, яна ҳам қаттиқ бақириб:

— Қет, йўқол кўзимдан!— деди, лекин шу замон ҳаяжонга келган оломонга кўзи тушиб, жўнаб қолди.

— Нақадар аблаҳ бу полициячилар, ҳатто, улардан эшак ҳам ҳазар қилади!— деди ишчилардан бири.

— Бечора эшакни хафа қилма,— деди, унга қараб иккинчи ишчи,— биринчидан, у гуноҳсиз ҳайвон, иккинчидан, у ўз овқатини меҳнат қилиб топади.

Дарҳақиқат, Саъдий айтганидек: гарчи эшак хору бетамиз ва ҳайвонлар орасида адно саналса-да: лекин у юк кўтарганда азиз, золимдан афзал ва аълодир:

*Гар эшак хору бетамиз ўлди,
Юк кўтармак била азиз ўлди.
Гарчи ҳайвонлар ичрадур адно,
Лек золимдин афзалу аъло¹.*

Бу ҳолда эшак, ҳатто, ҳар қандай олифга, бекорхўжалардан юқори туради!

Ишчилардан бири эшакни силаб туриб:

— Ну и молодец твоей эшак, бабай,— деди кулимсираб.

Сўнгра эшакка қараб:

— Прими наше рабочее спасибо!— деди.

— Смотри, он улыбается,— деди кимдир.

— А как же, он ведь знает с кем имеет дело. Смотрите, как он спокойно стоит. А ведь полицейскому задал трёпку.

Чойхонада чой ичиб ўтирганлардан бири бурчакда хаёл суриб ўтирган чапаннамо бир кишига қараб:

— Қарим ака, тагин нима бўлиб қолди, мазангиз йўқ?— деган эди, унга жавобан:

¹ Огаҳий таржимаси.

- Эшак бўлмаганимга ачиниб ўтирибман,— деди.
- Бўлганингизда нима қилардингиз?
- Ҳар бир учраган полициячини тумшугига қараб тепардим!

Шундай қилиб, чойхонада бўлган воқеа тўғрисидаги гап кўп кунлар давом этди. Бу гап бир томондан меҳнаткашларнинг чоризм зулмига қаҳр-ғазаби ва иккинчи томондан рус ва маҳаллий меҳнаткашлар орасидаги дўстона муносабат устида борарди.

ИККИ КЎРИНИШ, ИККИ МАҚСАД

Отам ишлайдиган жойнинг қаршисида яланглик ва чап томонида темирчилар бор эди. Кўп вақт менинг кўзим ана шу ишлаб турган темирчиларга тушарди. Фарғона шаҳри одатда ёз кунларида, айниқса, саратонда, жуда иссиқ ва дим бўлади. Бундай ҳолларда, ҳатто, дарахтнинг барги ҳам қимирламайди.

Темирчининг ўғли босқонга дам бериб, ўтни кучайтирар, темирчи уста билан унинг ёрдамчиси эса ўтда қиздирилган темирни олиб, унга лозим бўлган шакл берар эди.

Уста ва унинг ёрдамчиси белигача яланғоч, бошлари рўмолча билан танғиб олинган, иккаласи ҳам белигача чуқурда тикка турар, буларнинг орасида — сандон бор эди. Устанинг бир қўлида узун дастали омбур ва иккинчи қўлида болға. Ёрдамчисининг қўлида эса оғирлиги 5—6 килограмм келадиган катта болға.

Уста ўтда қизиган темирни олиб, ҳалиги узун омбур билан ушлаб турган ҳолда уни сандон устига қўйиб, болға билан лозим бўлган шаклга келтирмоқчи бўлади. Бунинг учун у темирни у ёқ-бу ёққа айлантириб, болға билан ура бошлайди. Устанинг ёрдамчиси эса, у ҳам темирнинг қандай вазиятда турганлигига ва устанинг уришига қараб, уста билан бирликда, кетма-кет ўзининг оғир болғаси билан уриб турар; бундан ер ларзага келиб, ҳар икки болғанинг кетма-кет уришидан: «дук-дурук, дук-дурук» садоси эшитилиб турарди. Саратон иссиғида, ўт олдида ҳансираб болға ураёт-

ганларнинг устидан тер оқиб турар; гоҳо, пешонасидан оқаётган терни бармоқ билан сидириб ташлаб, пиёлага қуйиб қўйилган чой билан ҳалқумини намлаб, ҳамон: «дук-дурук, дук-дурук» давом этарди...

Айни замонда қаршимиздаги ялангликда секин-аста одамлар тўпланиб, кўп фурсат ўтмай, улардан давра ҳосил бўлиб қолди: бу ерда Намангандан келган маддоҳнинг талқини бошланди. Маддоҳнинг нима сўзлагани аниқ бўлмаса-да, лекин унинг овози эшитилиб турарди. Кўп вақт ўтмай, давра кенгайиб кетди. Қизиқиб мен ҳам бордим. Қарасам, давранинг ўртасида, 45 ёшларда бўлса керак, ўрта бўйли, серсоқол киши баланд овоз билан сўзлаб, у ёқдан-бу ёққа юриб турган экан. Устида оқ тўн, бели белбоғ билан боғланган, бошида чўст дўппи; кифтида осилган рўмол, қўлида эса тарелка бор эди. Давранинг ичида, бир чеккада, тиззаси билан чўкка тушиб маддоҳнинг иккита ёрдамчиси ўтирарди. Булар маддоҳнинг сўзларини қувватлаб, вақти-вақтида: «Маақуул!», «Чин ҳақиқаат!», «Ҳайҳоот!» деб турарди.

Табиий, маддоҳнинг айтган ҳамма сўзлари менинг ёдимдан чиқиб кетган, лекин унинг баъзи парчалари эса ҳозир ҳам эсимда турибди. У ҳар кимнинг тақдири «арши аъло»да ёзилгани, тақдирга тан бериш лозимлиги, бандасининг кирдикори, ҳар бир иши «иродайи ҳақ»данлиги, яъни худонинг ихтиёри билан содир бўлиши, қиёматнинг даҳшати, дўзахнинг азоби, жаннатнинг роҳати тўғрисида сўзлар эди.

Масалан: «Рўзи маҳшарда,— деди маддоҳ,— сури асрофилнинг наърасидан ер ларзага кирар, тоғлар ўрнидан қўзғалиб кетар, ой мисдек қизиб куяр, юлдузлар нурсизланиб кетар, осмон парча-парча бўлиб кетар, дўзахнинг ўти ёниб, алангаланиб кетар, одамларнинг кўзи хираланиб кетар, одамизод ҳаяжонга келиб, йиғи-сиғи, оҳ-воҳ, дод-фарёд кўкқа кўтарилар. Аммо художўй бандаларнинг жойи жаннатда бўлади. Лекин жаннатда бўлиш учун дўзах устидаги пулисирот кўпригидан ўтиш лозим. Пулисирот эса худонинг қудрати билан шундай қилинганки, у сочдан ингичка ва шамширнинг тигидан ўткирдир. Барча тақводор, художўй мусулмонлар худди ер устида юргандек бунинг устидан жаннатга ўтиб

кетадилар ва бунда абадий роҳат ва ҳузуру ҳаловатда бўладилар. Гуноҳкор бандалари эса пулисиротдан иккига бўлиниб, туг тўкилгандек дўзахга тушиб кетадилар... Дўзахда азоб чекиб, баданга ўт таъсир қилмай қолганда, бундаги гуноҳкор бандаларни абадий совуққа ташлайдилар. Гуноҳкорларнинг таналари музлаб, совуқ таъсир қилмайдиган ҳолга келганда, уларни яна дўзахга ташлайдилар» ва ҳоказо.

Худди шу пайтда:

— Сайра-сайра! Ундай бўлса дўзах жуда санбоп жой экан!— деган пичинг овози эшитилиб қолди.

Овоз чиққан томонга қарасак, даврада турган бир киши жўнаб кетаётган экан. Кишилар унинг орқасидан қараб турарди.

— Қим у?— деб биров сўраган эди, бунга жавобан:

— Қим бўларди, Пирмат! Жуда тўғри гапирди,— деди иккинчи бир киши; шундан кейин маддоҳнинг сафсатасига қулоқ солмай, ўзи ҳам жўнаб кетди. Маदдоҳга пичинг отган Пирмат эса шу ердаги чойхонада чой ташувчи бўлиб хизмат қиларди ва ўзи ўткир аскиячи эди.

Маддоҳ шундай усталик билан талқин қилардики, кишилар ўртасида: «тавба қилдим», «бад қилдим», «ўзинг сақла» деган овозлар эшитилар, ҳатто, йиғлаганлар ҳам бор эди. Хуллас, бошдан-оёқ маддоҳнинг талқинига қулоқ солганлар гўё унинг гипнози остида эди. Бу ҳол маддоҳга равшан бўлиши билан, у асли мақсадга яқинлашиб, давом этар эди:

«Қиёмат куни қуёш шу даражада паст бўлиб, ерга яқинлашиб келадикки, ер ўтда қизиган мисдек бўлади, бандаларининг тили осилиб, кўзлари косасидан чиқиб кетади. Кишининг оёғи ерга ёпишиб қолади ва дод деб оёғини кўтарганда, пўсти ерда қолади. Аммо олло-таолонинг қудрати билан оёқни қайтиб ерга қўйгунча яна унда пўст пайдо бўлиб қолади... Мана шундай рўзи махшарда худонинг баъзи бандаларининг бошларида соя пайдо бўлиб, у чидаб бўлмайдиган иссиқликдан сақлайди... Бу соялар эса бу фони дунёдаги сахий кишиларнинг қилган садақаларидир! Э, мусулмонлар! Илоҳи сиз-

ларнинг садақаларинг рўзи махшарда бошларингга соябон бўлсин, омин!»

Натижада хом сут ичган бандалардан тут қоққандек пул ёғилар ва булар орасида темирчи каби пешана тери билан топган энг сўнги тангаларидан ажралган бечоралар кўпчилиكنи ташкил қиларди.

Маълумки, маддоҳнинг талқини асосида ислом ақидалари туради. Булардан энг марказий, бошланғич ақидалар шулардан иборат: 1) ҳар кимнинг тақдири гўё азалдан «арши аъло»да ёзилган бўлиб, унга бўйсунуш, тақдирга тан бериш лозимлиги ва 2) «киродаи ҳақ», яъни нимаики (табиатда, жамиятда, кишининг ҳаётида) содир бўлса, гўё худонинг хоҳиши билан бўлиши.

Агарда бу ақидаларнинг моҳиятига бир оз диққат қилинса, уларнинг фан, жамият ва шахснинг ўсиши учун нақадар зарарли ва тараққиёт йўлида нақадар жиддий тўсиқ эканлиги ошкор бўлади. Дарҳақиқат, бу икки ақидага риоя қилганда, кишининг олға қараб интилиши, ўсиши, орзу-ҳаваси мутлақо керак бўлмайди, чунки у хоҳласа-хоҳламаса «тақдири» ўзгармайди, сабаби у «азалдан белгиланган». Бу эса шахсни, демак, жамиятни ҳам харобаликка олиб келади.

Иккинчи томондан кишининг кирдикори қандай бўлса-да «киродаи ҳақ» ақидасига мувофиқ, у гўё худонинг хоҳиши билан содир бўлади. Масалан, киши бировнинг ҳақини еса, ўғирлик қилса ёки одам ўлдирса, у гўё худонинг хоҳиши билан бўлар эмиш. Ҳолбуки, ислом динига мувофиқ, бундай жиноятларни қилган гуноҳкор бандасига худо жазо бериши керак. Демак, жиноятни қилдирган ҳам худонинг ўзи, сўнгра у жиноятчи бандасига жазо берган ҳам худонинг ўзи экан. Ажабо, на ҳожатки, аввал бандасига амр қилиб, уни жиноят қилдирса-ю, сўнгра унинг қилган жинояти учун жазо берса! Ўзи буюриб гуноҳ қилдирса-ю, орқасидан у гуноҳ учун жазо берса! Ахир, бу бандасини масхара қилиш, хўрлаш, таҳқирлаш эмасми? Бундай «банда»ни «яратиш»нинг нима ҳожати бор эди?

Мунофиқ диндорларнинг ривоятларига кўра, гўё, гуноҳ шайтоннинг маккорлигидан, бандаларни йўлдан уришидан

бўлар эмиш! Модомики, шундай экан, бандаларини йўлдан оздирадиган бундай аблаҳ иблисни худо нега йўқ қилмайди? Ахир унинг, яъни худонинг қудрати, гўё, чексиз-ку?

Агарда худо иблисни йўқ қилишни хоҳламаса, демак, бандалари орасида бундай маккор, ифвогарни сақлашга унинг ўзи талабгор эканда? Ундай бўлса: худо иблис воситаси билан ўз бандаларини гуноҳ қилдириб, сўнгра уларга яна жазо берар эканда?

Бозорларда, шаҳар ва қишлоқларда, деярли ҳар қадамда: «Е олло дўст, ё олло; ҳақ дўст ё олло!» деб тиламчилик қилиб юрган кўп қаландарларни учратиш мумкин эди. Ажабо, нега у «дўст» буларни, шундай тиланчилик аҳволига олиб келди? Ҳолбуки, булар бутун умри эртадан кечгача «ҳақ дўст» деб, охири у «дўст»нинг «марҳамати»дан тиланчилик билан ўлиб кетадилар!

Ислом ақидасига мувофиқ худо гўё одил эмиш! Ундай бўлса, нима сабабдан: у «азалдан» бировни бой, бировни камбағал; бировни оқил, бировни аҳмоқ; бировни бахтли, бировни бахтсиз қилади?

Худо гўё бўлаётган жиноятни кўриб турар эмишу, лекин сабр қилармиш! Ахир, у қандай одиллики, бўлаётган жиноятни томоша қилиб тураверса? Ҳолбуки, у одил бўлганда, бирор минут ҳам чидаб турмаслиги керак эди! Ислом дини «мутахассис»ларининг ривоятларига кўра, худо сабр қилсада, лекин охири гуноҳкор бандасига жазо берармиш. Демак, бу ҳолда ҳам оқибат ҳамон аввалгидек, яъни бандасига гуноҳни қилдириб, «сабр» ниқоби остида олдин адолатсизликини томоша қилар, сўнгра яна унга жазо берар экан!

Умуман, бундай таълимот Ўрта Осиё халқларининг орасида 13 аср мобайнида давом этиб келди. Мен шахсан чилла ўтирганлардан, яъни зах ва қоронғу ҳужраларда, бўйра-устидида чордона қуриб ўтириб қирқ кечаю қирқ кундуз намозу рўза, тоат-ибодат билан машғул бўлиб, умр ўтказган бир неча кишиларни кўрганман. Албатта, у бечораларда ҳеч айб йўқ эди, чунки, биринчидан, улар ҳалиги таълим билан заҳарланган бўлса, иккинчидан, қашшоқлик шунга олиб келарди: «шояд, тоат-ибодатни қабул қилса» деб умид қилар эдилар.

Шунинг учун бўлса керак, ҳеч вақт на бойларнинг ўзлари ва на уларнинг болалари чилла ўтирмас эдилар!

Афсуски, бутун умрларини деярли тоат-ибодат билан, чилла ўтиришлар билан ўтказиб, оқибатида ноумид бўлган гуноҳсиз қурбонлар, шу меҳнатни илм-фан соҳасида сарф қилганда, балки улардан кимлар чиқмас эди!

«КИШИ АҚЛУ ИДРОК ИЛА МУЎТАБАР»

Урта Осиёнинг шаҳар ва қишлоқларида ҳар йили рамазон ойида кундуз кунлари ҳаёт суръати жуда сустлашиб қоларди, чунки мусулмонлар рўза тутардилар: чойхона, ошхона ва ҳатто кўп дўконлар кундузи ёпиқ бўларди. Рўза тутганлар эса очликдан дармонсиз бўлиб, вақтни асосан уйқу билан ўтказардилар. Лекин ифтор, яъни овқатланиш мумкин бўлган вақт яқинлашиши билан ҳаракат бошланиб, чойхона, ошхона ва кўп дўконлар очилиб, «бозоршаб» бўларди.

Юқорида зикр қилинган бизнинг олдимиздаги чойхонада бахшилар дутор ёки тамбур билан «Алпомиш», «Гўрўғли», «Тоҳир ва Зухро» ва шунинг каби бошқа дostonлардан ёки машҳур шоирларнинг асарларидан ўқиб берарди. Халқ бундай ўқишларни жуда яхши кўрарди, чойхона кишилар билан тўлиб-тошиб, кўп кишилар тикка туриб қулоқ соларди.

Ҳали-ҳали бу ўқишлар кўз олдимда туради: мана, соқоли кўкрагига тушган нуроний мўйсафид; кўзида кўзойнак, олдида ёстиқ устида очилиб турган катта китоб. Баланд ва ёқимли овоз билан: *«Ровиёни ахбор ва ноқилони осор андоғ ривоят қилибдурларки...»* деб, суҳан бошлар эди. Шунинг каби: *«Рустами дoston наърайи жаро-жар уриб, шамширлари бирла шернинг фарқи сарига андоғ урибдурларки, у икки хиссайи баробар бўлибдур...»* каби дoston услубига хос бўлган жумлалар ҳали-ҳали эсимдан чиқмайди.

Зотан, бундай ўқишлар вақтида чойхонада жим-житлик ҳукмронлик қиларди. Кўп вақт мен қулоқ солиб, бу ўқишларни эшитиб борардим. *Урта Осиё халқлари қадим маданиятининг хазинаси бўлмиш бундай дoston, ҳикоя ва шеърларни ўқишдан маҳрум бўлган ва билимга чанқаган савод-*

сиз халқ уларни севиб тинглар эди. Мана, мисол тариқасида Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сидан бир парча:

*Киши ақлу идрок ила мўътабар,
Шу бўлмайд туриб нақл бермас самар.*

*Тамиз айла, жону танингдир шуур,
Бусиз дунёда топмагайсан ҳузур.*

*Нима истасанг у муҳайё қилур,
Дилингни қуёшдек мусаффо қилур.*

*Тилинг, қулоғинг, кўзинг — ҳар учов,
Ёмон — яхшиликларгадирлар гаров.*

*Шуурни улуғловчи ҳар кимки бор,
Шу йўлда у бўлғусидир менга ёр.*

*Қани, бир қулоқким эшитса буни,
Тириклик нима? айта олса шуни.*

*Яратган-ку берди сенга эътибор,
Қилиб ҳамма сирни сенга ошкор.*

*Азиз сақлагил ақлу идрокни,
Тегизма унга бошқа нопокни!*

*Қулоғингга тут яхши доно сўзин:
Ўринсиз қизортирма ўзга юзин.*

*Бирор яхши сўзни эшитсанг агар,
Уни билгали боғла маҳкам камар¹.*

Бир томондан бу каби ўқишларнинг ва иккинчи томондан отамнинг Ўрта Осиё шоирлари асарларини яхши билиши ту-

¹ Васфий таржимаси.

файли менда ҳам шеърятга дид ва ҳавас ўсиб борди. Натижада, айниқса Муқимий, Фурқат, Хайём, Саъдий, Ҳофиз, Навоий асарларини яхши кўриб қолдим. Бу эса тасодифий бўлмаса керак, чунки худди шу асарлар отам китобхонасида мавжуд эди. Бу китоблар ҳеч вақт отамдан ажралмас эди. Масалан, у Фарғонага келиб турганда ҳам, китоблари ичидан ана шуларни олиб келганди.

**«НЕГА ДОИМО ДАФТАРЧАНГИЗГА ЁЗАСИЗ-У,
ЛЕКИН ҲЕЧ НАРСА ОЛМАИСИЗ?»**

Фарғона шаҳрининг бозорига киришда очиқ жойда иккита узун стол устида ёйилган русча китоблар ва турли расмлар соғиларди. Мен бу ерга кун оралаб бориб, ундаги янгиликларни кўздан кечирав эдим, китобларни варақлаб кўриб, маъқул бўлганининг авторини ва сарлавҳасини хотира дафтарчамга ёзиб олардим. Лекин ёққан китобни сотиб олишга кучим етмас эди. Шунинг учун хотирага олинган китобни, мавжуд бўлса кутубхонадан олиб ўқирдим, чунки акс ҳолда кутубхона каталогига кўрсатилган китобнинг фақат сарлавҳасидан мазмунини билолмас эдим.

Кунларнинг бирида китоб сотувчи чол кулимсираб:

— Йигитча, нега доимо дафтарчангизга ёзасизу, лекин ҳеч китоб олмайсиз?— деди.

Ўзим ҳам шунинг каби савол албатта бир куни менга берилса керак деб, ўйлаб юрардим. Мен ҳам кулимсираб, ҳақиқатни айтишга мажбур бўлдим:

— Китобларингиз,— дедим,— жуда қиммат, шунинг учун ҳозирча олишга кучим етмайди. Лекин қўлимга пул тушган ҳамон албатта сотиб оламан.

— Ундай бўлса,— деди сотувчи чол, қандайдир янги пачкани очиб туриб,— мен ҳозирча сизга мана бу китобни тавсия қиламан; ўйлайманки, сизни қизиқтиради деб; нархи ҳам арзон — беш тийин; ўзи ҳам янги; кўрдингизми, ҳозир очдим.

Шундай қилиб, қўлимга кичкинагина, 16 бетдан иборат бир китобчани берди. Унинг титул варақасида катта ҳарфлар билан: «Приключения знаменитого сыщика Шерлока Холмса»

ва майда ҳарф билан: «Пять зернышек апельсина» деб ёзилган Конан Дойл асарни эди. Сотувчига беш тийин тўлаб, китобчани олиб кетдим. Китобча асосан ўсмирларга аталгани учун жуда оддий тилда ёзилган экан. У мени шу даражада қизиқтирдикки, бир ўтиришда бошимни кўтармай, ўқиб тамом қилдим. Мазохўрак бўлиб эртасига яна сотувчининг олдига бордим. У мени кўрган ҳамон:

— Қалай, китобча ёқдимиз?— деб сўради.

— Раҳмат сизга, жуда яхши китобча экан, кечаёқ мен уни ўқиб бўлдим,— дедим, сўнгра,— яна борми шунга ўхшаш китобдан?— деб сўраган эдим, у:

— Бор, лекин бу ерда эмас, эртага олиб келаман,— деди.

Эртасига бориб, шу сериядан Канон Дойлнинг «Человек с рассеченой губой» деган китобчасини олдим. Хуллас, шунинг каби кичкина 16—20 бетлик брошюралардан иборат бўлган Конан Дойл асарларининг бирортасини қолдирмай, ҳаммасини топиб ўқидим.

Бу каби китобчалар рус тилини ўрганишимга жуда катта ёрдам берган эди.

Конан Дойл асарларининг «қаҳрамони» бўлган Шерлок Холмснинг кузатиш қобилияти ва мантиқи жуда кучли. Масалан, у, кишини биринчи кўришдаёқ касбини ёки у кишига хос бўлган баъзи хислатларини айтиб беради. Шунинг учун унинг текшириш методи китобхонни маълум даражада мантикий муҳокама қилишга ва кузатишга ўргатади.

Юқорида Любичанковский деган юрист қўшнимиз тўғри-сида сўз бўлган эди. Мен маълум даражада рус тилини ўрганганимдан кейин, олдига маслаҳат ёки ариза ёздириш учун кишилар келганда, у мени таржимонликка чақирар эди. Мен бир илож қилиб, билганимча ҳар икки томоннинг сўзини бир-бирига таржима қилиб берардим. Бу чолнинг практикаси жуда оз ва ўзи ёлғиз бўлгани учун унинг кўп вақти бўш бўларди. У жуда хушчақчақ киши эди ва бўш вақтларида менга кўп ҳикоялар айтиб берарди.

Любичанковскийга ҳар ҳафта «Нива» деган журнал келарди. Бу журнал чиройли расмлар ва рус рассомларининг репродукциялари билан безатилган бўлиб, турли ҳикоя,

очерклар босилар ва унга қўшимча тариқасида рус классикларининг асарлари, жумладан: Л. Н. Толстой, И. С. Тургенев, Ф. М. Достоевский, А. С. Грибоедов, В. Г. Короленко, И. А. Гончаров, Д. Н. Мамин-Сибиряк ва бошқаларнинг асарлари келарди. Любичанковский билан ҳамсуҳбат бўлишим туфайли мен унга келадиган «Нива» журналидан ва унга илова қилинган рус классикларининг асарларидан мумкин қадар фойдаланишга муваффақ бўлдим.

«БУ ЕРДАН ШАЙТОН ҲАМ ҚОЧСА КЕРАК!»

Фарғонада кичкина бўлса-да, битта мадраса борлиги тўғрисида юқорида зикр қилинган эди. Бу мадраса катта масжиднинг олдидаги 5—6 та хужрадан ва 7—10 ўқувчидангина иборат эди. Бу ҳол тасодифий эмас. Умуман XX асрнинг бошларида Туркистондаги кўп мадрасалар ўқувчисиз қолган эди, чунки бу мадрасаларда умрнинг ва қимматли вақтнинг нақадар беҳуда ўтишини ҳаётнинг ўзи яққол кўрсатди.

Зикр қилинган мадрасада, Ўзбекистон халқ артисти марҳум Муҳитдинқори Ёқубов ҳам ўқиган эди. Муҳитдинқорининг ўзи мадрасада сарф қилган вақтнинг нақадар беҳуда ўтганлигига ёрқин мисол бўлади, чунки мадраса таҳсили натижасида унинг орттиргани шу бўлдики, у Февраль революцияси вақтида «Шўрон Ислому» идорасида хат ташувчи (рассылный) бўлиб ишлашдан бошқа ишга ярамади. Фақат Октябрь революцияси унинг талантини рўёбга чиқарди.

Мен кўпдан бери умуман мадрасанинг ўқув ишлари билан танишиш ниятида эдим. Ниҳоят бир куни менинг илтимосимга мувофиқ Муҳитдинқори мени ҳалиги мадрасага олиб борди. Бу вақтда мен рус-тузем мактабининг сўнгги — тўртинчи синфида эдим.

Биз мадрасага борган вақтда битта ўқувчи масжиднинг ичида қуръон ўқиб, иккинчиси араб товушларидан: «айн», «сот», «зот», «итқи», «изғи»ларнинг талаффузини машқ қилиб турган эди. Хужралардан бирида эса иккита ўқувчи «Мулла Жалол», яъни дин ақидаларидан баҳс этадиган эски бир китобни ўқишиб ўтирган экан. Кўп фурсат ўтмай, булар-

нинг устига яна бир ўқувчи кириб келди. Куннинг иккинчи ярми эди. Ниҳоят, одатдаги кўкчой устида суҳбат бошланди ва бунинг натижасида мадрасанинг нимадан иборатлиги ҳам маълум бўлиб қолди.

Аввало, мадрасада на ўқув плани ва на программа бор эди. Шунинг каби ўқиш муддати ҳам маълум эмас эди. Мад-расанинг бош мударриси Мажид домла бўлиб, ўқиладиган дарслар эса: қуръон ўқишдан, зикр қилинган «Мулло Жалол»дан, «Мухтасарул виқоя» деган қисқача шариат қонунларидан, «Фиқҳи Қайдоний» деган фарз, суннат, савоб, гуноҳ, тушунчаларидан ва «Фароиз»дан, яъни эскириб қолган ҳисоб элементларидан иборатлиги маълум бўлди.

Мадраса ўқувчилари билан танишгандан кейин, яна бир неча марта мадрасада бўлишга тўғри келди. Бунинг натижасида бора-бора ундаги сир-ҳикматлар ҳам ошкор бўлаверди. Аввало, бу ерда шунини таъкидлаб ўтиш керакки, ўқувчиларнинг сўзлари гоят даражада дабдабали «болохоналик» бўлиб, суҳбат давомида қуръондан ёки бошқа диний китоблардан парчалар келтиришарди. Шунинг билан баробар қуръонда бир-бирига қарама-қарши кайфиятларнинг кўплигидан ўқувчилар схоластик мунозара ва муноқашалар воқитаси билан қуръондаги ҳар хил ақидаларни талқин қилиш ва шарҳлашда маҳорат орттирардилар. Шунинг учун мадрасани битириб чиқаётган ўқувчига, унинг қуръондаги энг чигал ақидаларни «асосли» равишда талқин қила билишига қараб баҳо бериларди.

Муллаваҷчаннинг ҳужрасида бўлган суҳбатлардан бирида:

— Бу ҳужрага мадраса тўлайдими ёки сиз тўлайсизми?— деб сўраган эдим, бунга жавобан у:

— Ҳужра вақфники бўлгани учун унга тўламаслик керак эди. Аммо тўлашга тўғри келади,— деди.

— Нега, вақфники бўлганда тўласа шариатга хилоф бўладими?

— Албатта, хилоф бўлади.

— Нега шариатга хилоф бўла туриб, тўлайсиз?

— Астафурилло, ҳеч хилоф иш қилганимиз йўқ!

— Ахир, ўзингиз айтдингизку, хилоф бўлса ҳам тўлашга тўғри келади, деб?

— Бўлмаса тушунмабсиз: пулни ҳужрага эмас, ундаги ашёга тўлаганмиз.

— Ҳалиям тушунмадим!

— Масалан, бу ҳужрада биздан илгари бир муллавачча турарди. У бизга ҳужрани ўтказганда, биз унга 65 сўм тўладик. Аммо 65 сўмни ҳужрага эмас, ундаги ашёга тўладик!

— Ашёси кўп эдимиз?

— Ана ўша товоқ билан қозон! Қолганлари бизники!

Булардан бошқа ҳужрада, кўрпа, кўрпача, эск. шолча, чойнак, лиёла каби оддий ва зарурий нарсалар бор эди.

— Қозон-товоқ қанча турса керак?— деб сўрасам:

— Уч сўм чамаси,— деди.

— Демак, 3 сўмлик нарсага 65 сўм тўланибди-да?

— Ҳа, 65 сўм.

— Ундай бўлса, ҳужрага 62 сўм тўланибди-да?

— Йўқ, йўқ! Ундай деб бўлмайди, ҳаром бўлади!

— Нега?

— Чунки ҳужра вақфники, шунинг учун уни бировга сотиш аз рўйи шарият мумкин эмас!

— Ахир, 3 сўмлик нарсага 65 сўм тўлабсизларку?

— Йўқ, 65 сўмга биз фақат ҳужра ичидаги ашёсини савдо қилганмиз!

— Ахир, ҳужрани сизларга бериб кетибдику!

— Тўғри, ҳужрани бизга берди, лекин бекорга, пулсиз берди, чунки биз 65 сўмни фақат ҳужрадаги ашёга тўладик!

— Ҳужрада қолдирилган ашё фақат қозон-товоқдан иборат эди. Демак, 3 сўмлик қозон-товоққа 65 сўм тўланибди-да?

— Ҳа, 65 сўм.

Шундай қилиб, диний ақида нуқтаи назаридан ҳужрага пул тўлаш мумкин бўлмаса-да, «ҳийлаи шаръий» қилиб, 65 сўм пулни гўё «ҳужрага эмас», қозон-товоқ пули деб тўланган. Ҳолбуки, бундай мадрасалардан ислом динини муҳофаза қилувчи «художўй мусулмонлар» чиқиши керак эди!

Мен бир оз ўйлаб туриб, сўнгра:

— Ундай бўлса,— дедим, табассум билан,— қозон жуда табаррук экан, унда пиширилган ош ҳам жуда ажойиб бўлса керак!

— Бўлгандаям қандай! Худо хоҳласа, янаги келишингизда кўрасиз!

— Хоҳламасачи?

— Э-э, ундай деманг! Ноумид шайтон!

— Бу ердан шайтон ҳам қочса керак?

— Албатта, тоат-ибодат қилган жойда шайтон нима қилсин?

— Шунинг учун ҳам бу қозон-товоқ баракали бўлса керак, акс ҳолда унга 65 сўм тўланмас эди!...

— Албатта, худо берса ҳеч гап эмас!

— Бермасачи?

— Бермаса, бандаси сабру қаноат қилиши керак! Худо, албатта унинг ризқини етказди:

*Ризқ ҳар рўз мерасад аз ҳақ,
Ғами беҳуда мехурад аҳмақ!*

Яъни:

*Ризқни ҳар кун етказди ҳақ,
Беҳуда ғамни ейди аҳмақ!*

Ана, Туркистоннинг XX аср бошларидаги фақат исмигина қолиб ўзи танқиддан тубан бўлган мадрасаларида шундай реакцион идеология ҳукмронлик қиларди! Фақат бу реакцион идеология ботқоғига ботиб кетаётганини ўз вақтида сезиб қолган кишилар, мадрасадан чиқиб кетиб, соғлом муҳитда ижодий меҳнат туфайли ўзларини сақлаб қолган бўлсалар, қолганлари у ботқоққа ботиб, жоҳиллик қурбони бўлганлар.

Шундай қилиб, бир вақтлар ўз замонасига кўра юксак даражада ривож топган Урта Осиё халқларининг маданияти тушкунликка дучор бўлиши натижасида XIX аср ва айниқса XX аср бошларидаги Туркистон мадрасаларида тамомила диний схоластика ҳукмронлик қилди. Ҳолбуки, ўз вақтида, ҳатто, XV асрда ҳам, масалан, Улуғбек замонидаги мадрасаларда ҳақиқий фанлар ўқитиларди, уларда йирик олимлар дарс беришарди.

Туркистон мадрасаларидаги сира йўл қўйиб бўлмайдиган аҳволни фош қилиб, илғор рус кишилари ёзган кўпгина ма-

қолалар Туркистонда чиқадиган газета-журналларда босилиб турарди.

Октябрь революциясидан кейин мен ўқитувчи бўлиб юрганимда, Фарғона шаҳар гимназиясининг собиқ директори, совет йилларида эса рус ўрта мактабининг директори, Фарғона аҳолисининг чуқур ҳурматига сазовор бўлган энг обрўли педагоглардан бири — А. В. Яхонтов, мадрасалар тўғрисида сўз бўлганда, Октябрь арафасида бўлиб ўтган бир воқеани менга гапириб берган эди.

Бир вақт Яхонтов Фарғонага қўшни бўлган Марғилон шаҳаридаги мадрасаларнинг аҳволи билан танишиб чиққан ва улардаги сира йўл қўйиб бўлмайдиган фактларни баён қилиб, Фарғона губернаторига ёзиб берган. Сўнгра губернатор Яхонтовни чақириб олиб, роса таъзирини берган ва «мадрасаларда аҳвол шундай бўлиши керак, чунки император аъзам ҳазратларининг сиёсати шундай бўлишини тақозо қилади» деган.

Мударрислар ва муллаваччалар тўғрисида халқ орасида: «муллоини беамал» деган гап юрарди. Бу эса тасодифий бўлмай, балки бора-бора ҳаётининг кундалик фактлари, уларни диний ақидаларга ишонмайдиган қилиб қўйган эди. Шунинг учун улар бошқаларга берган таълимни ўзлари бажармас эдилар ва турли ниқоблар остида, усталик қилсалар-да, лекин кирдикорларини, уларнинг «ҳийлаи шаръий»ларини халқ ўз кўзи билан кўрарди.

Муллаваччалар билан ҳамсуҳбат бўлганимда, улардан бири бу ҳолни тасвир қиладиган бир ҳикояни айтиб берган эди. Энг аввал, ҳикоянинг моҳиятига тушуниш учун шунини билиш керакки, дин ақидаларига мувофиқ, гўё худо томонидан: «ўлдириш ва тирилтириш чиндан ҳам ҳақиқат». Бунга ўзини мусулмон деб санаган ҳар бир киши албатта ишониши керак. Лекин муллавачча бунини ҳар қадамда формал равишда айтса-да, ўзи ишонмайди. Ҳикоя эса шундан иборат: бир мадрасадаги муллаваччалардан бири шу даражада қашшоқ бўлганки, овқатга ҳеч нарсаси қолмаган. Шунинг учун бир мусича гўштидан шўрва қилишга мажбур бўлган. Ниҳоят, шўрва

пишгандан кейин, қозоннинг устини қопқоқ билан ёпиб қўйиб, ўзи нон излаб, ҳужрадан чиқиб кетган.

Шу пайтда қандайдир бир иш билан ҳужрага бошқа муллававча кириб келади. Қарасаки, ҳужрада ҳеч ким йўқ, лекин қозонда тайёр мусича шўрва. Кўп ўйламай, овқатни сузиб ейди, сўнгра бир мусичани ушлаб, тириклай қозонга солиб қопқоғини ёпиб кетади.

Ниҳоят, ҳужранинг эгаси нон топиб, қайтиб келади. Нонни косага тўғраб, ўчоқ бошига бориб, шўрвани сузмоқчи бўлиб, қозон устидаги қопқоқни кўтариши билан, ундаги мусича париллаб учиб кетади. Шу замон муллававча ёқасини ушлаб: «албатта, ўлдириш ва тирилтириш чиндан ҳам ҳақиқат, лекин бу қадар бўлмаса керак!»— дейди.

Кейинги жумланинг охиридаги: «бу қадар бўлмаса керак» деган сўзни одатда муллававчалар мадраса тилида: «ва илло ин қадар нест» деб айтадилар. Шунинг учун шубҳаланган ҳар бир ҳодисага нисбатан улар одатда: «ва илло ин қадар нест» дейдилар.

УЙҚУ ҲИСОБИГА

Рус-тузем мактабини битириш яқинлашиб қолганда, менда бир ташвиш пайдо бўлиб қолди, у ҳам бўлса мактабни битиргандан кейин яна ўқишни қандай қилиб давом эттириш масаласи эди. Энг аввал бу ерда шунини таъкидлаб ўтиш керакки, рус-тузем мактаби бошланғич бўлиб, уни битиргандан кейин ўқишни давом эттириш учун бу мактабнинг навбатдаги босқичи йўқ эди ёки образли қилиб айтганда у «кўр ичак» вазиятида эди. Бу эса ўша вақтнинг Туркистондаги маориф системасида содир бўлган нуқсонлардан биридир. Бу аҳвол тасодифий бўлмай, балки чоризмнинг Туркистон ўлкасида олиб борган колониал сиёсатидан келиб чиққан қонуний натижадир.

Бу масала тўғрисида жамоатчиликнинг прогрессив намоёндалари томонидан маҳаллий, рус матбуоти саҳифаларида ёзиларди. Ҳатто, бу масала ўз вақтида Туркистон генерал-губернаторигача бориб етган эди. Масалан, кейинча, совет

даврида фан тарихига оид бир ҳужжатни излаган вақтимда менга Шарқшунослар жамияти Тошкент бўлимининг 1904 йил 27 ноябрида бўлган мажлисининг № 13 протоколи учраб қолди. Шунга қараганда, Жамият бошқармаси аъзоларидан бири: «ҳозирги вақтда тузем мактабларида рус тилини ўрганаётган талайгина маҳаллий болалар бор, аммо у мактабни тамом қилиб чиққандан кейин ўқишни давом эттириш мумкин бўлган бошқа бирорта ўқув юрти йўқ» деб, эътироз қилганда, шу мажлисда раислик қилиб турган Туркистон генерал-губернатори Н. Н. Тавяшев: «ҳозирги ерли миллат болаларига билим юзасидан қилинган ишлар билан қаноатлангани керак!» — деб жавоб берган.

Ҳолбуки, ерли миллат болалари бир ёқда турсин, умуман, чоризмнинг «билим бериш юзасидан қилган ишлари»ни унинг бу соҳадаги бюджети билан ўлчаб қараганда шунини кўрамизки, ҳатто 1915 йилда бутун Туркистон ўлкасининг маорифи учун ҳаммаси бўлиб, 1 084 082 сўм белгиланган эди. Бу эса ўлканинг 44 570 399 сўмдан иборат бўлган бюджетининг 2,4 процентинигина ташкил қилади. Бошқача қилиб айтганда *маориф учун ҳар бир кишига йилда 22 тийин сарф қилинган!* Ҳолбуки, рус-тузем мактабларининг таъминотида жамоатда тўпланган маблағнинг кўп қисми сарф этиларди, эски мактаб ва мадрасалар эса давлат таъминотида эмас эди. Рус мактабларида, жумладан, гимназияларда маҳаллий халқ болалари деярли йўқ эди. *Демак, маҳаллий халқ маорифи учун ҳар бир кишига йилда 22 тийин эмас, балки бундан ҳам оз пул сарфланар эди.*

Иккинчи томондан, чоризмнинг Туркистон ўлкасида қурган маориф системаси шундай эдики, рус-тузем мактабларини битирган болаларнинг ўқишни давом эттириш учун ҳеч қандай мувофиқ мактаб йўқ эди, чунки *ўлкада мавжуд бўлган бошқа мактаблар билан рус-тузем мактаблари орасида (программа ва ихтисос жиҳатдан) жиддий узилиш бор эди.* Бироқ бу узилиш бўлмаган ҳолда ҳам мен ўқишни давом эттира олмас эдим, чунки қандай бўлса-да бирор ишга киришга мажбур эдим, отам қариб, дардманд бўлиб, ишга ярамайдиган бўлиб қолганди.

1915 йилда автор Петрограддаги сиртки курсда ўқиганда унинг ёзган биринчи контроль иши тўғрисида келган мактуб

Шунинг учун мактабни битиришга бир неча ой қолишига қарамай, ўқиш соатлардан кейин ишлашга тўғри келди. Бу иш эса *ғайри расмий* эди: дарсдан кейин шаҳардаги хазина залида ўтириб, русча билмаганларга турли бланкаларни тўлдириб берардим. Айни замонда яна сиртдан ўқишни давом эттирмоқчи бўлдим. Ниҳоят, Петербургдаги «Круг самообразования» деган нашриёт қошидаги сиртқи курснинг «Естественное» бўлимига киришга муваффақ бўлдим. Дарслар методик жиҳатдан жуда яхши тузилган брошюралар формасида почта орқали келарди. Буларнинг биринчи циклини ишлаб юборганимда ижобий жавоб келди.

Шундай қилиб, мактабни битириш олдида уч йўналишда иш олиб боришга: *мактабда ўқишга, шаҳар хазинасидаги ғайри расмий ишда ишлашга ва сиртдан ўқишга тўғри келди*, дарсларни тайёрлаш ва бошқа мутолаа, асосан, кечаси уйқу ҳисобига бўларди.

«ХУДОНИНГ ҒАЗАБИ»

Фарғона бойларининг «синишлари», айниқса 1914 йилнинг биринчи ярмида авж олиб, одатдаги ҳодиса бўлиб қолган эди. Буржуазия орасида савдогарнинг ҳужжатга асосланган қарзини «қурбим етмайди» деб тўламаслигини «банкрот» ёки маҳаллий Туркистон халқлари орасида фалончи бой «синди» дейилар эди.

Бироқ ёлғон, сохта «синишлар» ҳам одат бўлиб қолган эди. Бу ҳолда қарздор сармоя ва молларининг кўп қисмини яширар ва қолган қисмини эса суд ҳукми билан қарз берганларга пропорционал равишда бўлиб берарди. Натижада қарздор бўлган савдогар катта қарздан оз маблағ билан қутулиб қоларди. Шундан кейин ҳалиги савдогар яна янги исмда фирма очиб, ўз ишини давом эттирар эди.

Табий, ўз вақтида умуман «синиш» ҳодисасининг моҳиятини, унинг иқтисодий сабабларини мен билмаган эдим. 1950 йилда бир масала устида ишлаб юрганимда, Туркистонда Октябрь революциясидан илгари чиққан бир неча газеталарни қараб чиқишга тўғри келган эди. Жумладан, Скобелевда

чиққан «Ферганские ведомости» газетасининг 1914 йил 28 июнда босилган номеридаги «К кризису в Фергане» сарлавҳали мақоласига кўзим тушиб қолди. Бу мақоланинг муҳим бир парчаси менинг картотекамда сақланган. Бунда шундай дейилган: «Ҳозирги вақтда Фарғонада айрим капиталистлар томонидан бошланган ўлкани монополизациялаш процесси бу ерда мустақамланиб бормоқда. Масалан, Вадъевлар, «Андреев шеркати», Потеляхов ва бошқа кўп миллионли фирмалар бир томондан банклар берган кўп миллионли қарзга суяниб, яхши ташкил қилинган савдо операцияларини шу даражада кенг масштабда кенгайтириб юбордиларки, уларга бозор терлик қилмоқда. Шунинг учун майда капиталистлар ҳозирги вақтда улар билан кураша олмасдан «синмоқдалар». Бу ҳодиса эса тасодифий бўлмай, балки, умуман, буржуазия тугъумида содир бўлиб турадиган анархиянинг қонуний оқибати эди.

Уша, 1914 йил 21 августда яна Қуёш тутилди. 1907 йилги Қуёш тутилиши вақтида Хўжандда содир бўлган ҳодиса тўғрисида мен юқорида, китобнинг биринчи бобида сўзлаб ўтган эдим. 1914 йилги Қуёш тутилиши янада даҳшатлироқ бўлди. Лекин шунга қарамай, бу ерда иккита ўзаро қарама-қарши кўриниш юз берган эди: шаҳарнинг эски (Янгичек) қисмидаги айрим оилалардагина Хўжандда бўлгани каби ҳодиса содир бўлди, янги қисмида яшаган маҳаллий аҳоли орасида эса аҳвол бутунлай бошқача эди; булар тутунда қораланган шиша билан қуёшга қараб, табиатнинг бу ажойиб ҳодисасини кузатар эдилар.

Қуёш тутилишининг эртасига масжид олдидан ўтиб кетаётган эдим, диққатимни масжид олдида тўпланиб турган кишилар жалб этди. Пешин намози тамом бўлиб, имом воизлик қилаётган экан. У иродайи ҳақ тўғрисида, яъни ҳар бир нарса худонинг хоҳиши билан содир бўлиши, унинг айтганларини бандалари бажармаса ғазаби келиб, қонли фожиаларнинг юз бериши, халқнинг фалокатга дучор бўлиши тўғрисида сўзлаб, бошланган биринчи жаҳон урушини, бойларнинг синишини ва қуёш тутилишини мисол қилиб кўрсатди. Шунинг учун имом мусулмонларга: тавба қилиб, сабр этишни, тоат-ибо-

дат қилишни ва беш вақт намозни канда қилмасликни тавсия этди.

Бу вақтда қуёш тутилишидан менинг хабарим бор эди, чунки бу ҳодисани Г. В. Андреев география дарсида теллурия деган асбоб ёрдами билан жуда содда қилиб тушунтириб берган эди. Шунинг учун пойлаб туриб, имомнинг ваъзи тамом бўлгандан кейин, кишилар тарқалиб кетганда, савол беришга жасорат этдим:

— Рухсат этсангиз, бир саволим бор эди, тақсир!

— Хўб, айтинг!

— Ҳар бир нарса худонинг иродаси билан бўлади, деб айтдингиз. Агарда мен сизни тўғри тушунган бўлсам гуноҳкорнинг гуноҳи ҳам, бунинг учун бериладиган жазо ҳам худонинг хоҳиши билан бўлади. Шундай эмасми?

— Тўғри айтдингиз, шундай.

— Шундай бўлса, нимага худо аввал бандасини гуноҳ қилдириб, сўнгра унга жазо беради?

— Оллоҳнинг иродаси!

— Тушунмадим, тақсир!

— Нимасига тушунмайсиз,— деди жаҳл билан имом,— айтдимку: иродаи ҳақ деб. Унинг иродаси шу бўлса, бандасидан на чора!

Табий, бундай «мантиқ»даги киши билан мунозара қилишнинг фойдаси йўқ эди.

«БУ, УША... БОЛА ЭМАСМИ?»

1915 йилда рус-тузем мактабининг курси тамом бўлди, мен билан ҳаммаси бўлиб беш киши мактабни битирди. Битириш маросими одатда тантана билан ўтказиларди. Бу тантанада мактабнинг ўқитувчилари, битирган болаларнинг оталари, қўшни рус мактабларининг ўқитувчилари, инспектор Егоров, мактабнинг мутаваллиси ва, шунингдек, бошқа тақлиф қилинган кишилар ҳам бор эди. Мактабнинг катта даҳлизда кўк мовут билан ёпилган стол ёнида инспектор Егоров, Андреев ва Сайфиддинхўжа домла, стол устида глобус ва китоблар, деворда эса география карталари осилган.

Андреев мактабни битирганларнинг имтиҳонига бағишланган мажлисни очиб, битирганларнинг рўйхатини ўқиб бергандан сўнг менга мурожаат қилиб:

— Ну-ка, Ташмат, прочти нам басню Крылова «Ворона и лисица»,— деди.

Бу масални мен жуда яхши билардим, чунки имтиҳонга белгилаб ҳар биримизга аниқ тема берилган эди. Менга эса шу масал тўғри келган эди. Шунинг учун ёддан декламация тариқасида ўқиб бердим. Бироқ инспектор Егоров кўзидан кўзойнагини олиб, менга тикилиб қараб қолди. Сўнгра Андреевнинг қулогига секингина пичирлаб, қандайдир савол бергандай бўлди... Унга Андреев мусбат жавоб берган бўлса керак, бошини қимирлатиб қўйди. Шундай кейин инспекторнинг авзон бузилиб, яна менга тикилиб қарай бошлади. Андреев ўтирганларга мурожаат қилиб:

— Будут-ли какие-нибудь вопросы, господа?— деб сўраган эди, шу вақт инспектор менга савол бериб қолди:

— Скажи, Ташмат, какие самые большие реки в Туркестане, откуда они берут свое начало и куда впадают?

— Их две,— деб жавоб бердим,— Сыр-Дарья и Аму-Дарья. Первая берет начало в Нарыне, а вторая — в Малом Памире. Обе впадают в Аральское море.

— Можешь все это показать на карте?

— Могу!

— А ну-ка, покажи!

Девордаги карта олдига бориб, мен у дарёларни, уларнинг қаердан чиқишини ва қаерга бориб қуйилишини кўрсатиб бердим.

— А какая длина Сыр-Дарья?— деб Егоров яна савол бериб қолди.

— 2370 верст с Нарыном,— дедим.

— Ты не ошибся?

— Нет!

— А как проверить?

— Можно проверить по масштабу!

— Каким образом?

Чўнтагимдан қаламни олиб, картадаги масштаб устига қўйиб турган эдим, шу замон инспектор мени тўхтатиб:

— Ладно, хватит!— деди.

Мендан кейин бирин-кетин бошқа болалар ҳам чиқиб имтиҳон берди. Таажжубки, улардан ҳеч қайси бирига инспектор Егоров савол бермади.

Ниҳоят, имтиҳон мажлиси тамом бўлди. Мактабни аъло битирганим учун менга «Похвальный лист», яъни «Мақтов ёрлиғи» билан географик атлас тақдим этилди.

Имтиҳондан бир неча кун ўтгандан кейин бир иш билан Андреевнинг олдига борган эдим, у мени кўрган ҳамон, кулимсираб:

— Егоровнинг сенга қилган марҳаматига тушунгандирсан?— деди.

— Албатта, хутба воқеаси эсига келган бўлса керак,— дедим кулиб.

— Тўғри айтасан,— деди Андреев,— Егоров сенга тикилиб қарагандан кейин, агарда диққат қилган бўлсанг, менинг қулоғимга пичир-пичир қилиб гапирган эди.

— Ҳа, мен ҳам уни кўриб, гумонсираб, қўрққан эдим.

— Ана шу вақтда у мендан: «хутбани янглиш ўқиган бола шу эмасми?»— деб сўраган эди, мен унга: «ҳа, шундай» деган эдим. Шундан кейин мен ҳам анчагина қурқиб турган эдим, сени йиқитиб шарманда қилса керак, деб; йўқ, имтиҳондан омон-эсон ўтдинг, жуда яхши жавоб бердинг,— деди.

Шундай қилиб, фақат Андреевнинг бу изоҳидан кейин, унинг қулоғига инспектор Егоровнинг нима дегани менга маълум бўлди.

ИШСИЗЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ҚИЙИНЧИЛИК ЧАНГАЛИДА

Мактабни битирган кунлар қувончли эди, чунки тўрт йиллик оғир шароитдаги меҳнат ўзининг мантиқий интиҳосига келиб етди. Лекин бу «хурсандчилик» узоқ вақт давом этмади, чунки доимий муайян иш йўқ эди. Шунинг учун илгаригидек, ҳамон хазина залида ғайри расмий суратда бланка тўлдириш машғулоти давом эттиришга тўғри келди.

Охири 1916 йилнинг бошида Солодов деган судьяга таржимон бўлиб кирдим. Бахтга қарши бу ҳам узоқ вақт давом этмади. Икки ой тўлмай, судья мени ишдан бўшатди. Бунга сабаб қуйидаги воқеа бўлди:

Кунлардан бир куни судда бир чол деҳқоннинг иши кўрилган эди. Даъвогар эса «Файзипудратчи» деган бир киши эди. У одатда Фарғонадаги ҳарбий қисмларнинг интендантлари билан пудрат қилиб, шартнома бўйича уларнинг отларини ем-хашак билан таъминларди. Ана шу Файзи зикр қилинган чол деҳқондан икки йил мобайнида бир неча минг боғ беда ва бир неча пуд арпа олган ва унинг қўлида чолнинг пул олганига бир неча тилхатлари бўлган.

Чолнинг ўзи оми бўлгани учун, ҳар сафар тилхатни Файзининг ўзи ёзган ва чол эса унга бармоғини босган. Энг охири ҳисоблашда деҳқон билан Файзининг орасида низо пайдо бўлган. Деҳқоннинг айтишига қараганда, ундан Файзи қарздор, аксинча Файзининг сўзига қараганда, ундан чол қарздор, чунки Файзи гўё янги ҳосил юзасидан чолга заколат бериб қўйган. Жанжал жуда жиддийлашиб кетгандан кейин Файзи олдини олиб, чолни судга берган.

Файзи айёр, фирибгар; чол эса жуда содда, ҳалол киши эди. Шунинг учун у масаланинг моҳиятини бир томонда қолдириб, боғдан-тоғдан гапирар эди. Масалан, у: «Шунчага кириб, худога шукур, ҳалигача бировнинг бир чақасини еганим йўқ; мана, қўлларимга қаранг, ҳамма ёғи қадоқ бўлиб кетган; ахир мен ҳалол меҳнат қиламан, мусулмонман, болачақали кишиман» деб, жон куйдириб гапирарди. Шунинг учун бечора чолга раҳмим келиб, суд бўлаётган вақтда ўз ташаббусим билан чолга қараб:

— Ота, тилхатларни берган вақтда, ҳеч ким бор эдими?— деб савол берган эдим, бунга жавобан у ҳовлиқиб:

— Бўлмасачи, кейингисида бизнинг қўшнимиз бор эди,— деди.

Шу замон орага Файзи тушиб қолди. У менга қараб:

— Сизнинг нима ишингиз бор, у суднинг иши!— деб мени койиди.

Бўлаётган бу мунозарага диққат қилиб турган судья қоғонини солиб, мenden сўраб қолди:

— Нима гап?— деб.

Мен унга бўлган воқеанинг ҳаммасини таржима қилиб бердим. Судья жаҳл билан:

— Чакки қилибсиз, у менинг ишим; сизнинг ишингиз эса фақат таржима қилиш!— деди.

Хуллас, шу куннинг ўзидаёқ иш тамом бўлгандан кейин судья мени ишдан бўшатди. Шундай қилиб, гарчи ёшлик ва тажрибасизлик туфайли менинг чолга берган саволим унга ёрдам ниятида бўлса-да, лекин формал жиҳатдан ўринсиз бўлган, албатта.

Натижада ҳамон ишсиз қолишга ва тасодифий учраган таржимани қилиш, хазина залида ўтириб бланка тўлдириш каби ишлар билан тирикчилик қилишга тўғри келди.

Иккинчи томондан, у вақтнинг ўзи жуда оғир бўлиб, биринчи жаҳон урушининг даҳшатли кунлари эди. Чўзилиб кетган бу урушга чор ҳукумати армиясининг куч ва ресурслари сарф бўлиб, фронтларда миллионлаб кишилар қирилиб ва ярадор бўлиб ётар эди. Халқ хўжалиги тушкунликка учраб, одам етишмаслигидан экин майдонлари қисқарган, фабрика ва заводлар тўхтаб қолган эди.

Бунинг устига фронт орқасидаги ишларга маҳаллий аҳолидан 19 дан 31 ёшгача бўлган эркакларни мобилизация қилиш учун чор ҳукуматининг 25 июнь 1916 йилда имзолаган фармони чиқди. Одамларни мобилизация қилиш одатда губернаторнинг буйруғи билан бўлса-да, лекин уни оқсоқол ва мингбошилар амалга оширарди. Шунинг учун улар бу ишни даромад манбаига айлантириб, пора берган бойларга тегмасдан, мардикорликка фақат камбағалларни олиб юборишарди.

Бу аҳволни кўриб турган халқ адолатсизликка чидаб туролмай, турли жойларда қўзғолон кўтарди. Масалан, Фарғона ёнидаги Марғилон шаҳрида подшо фармонини ўқиб бермоқчи бўлган чоқда оломон оқсоқолни, полициячини ва учта миробни ўлдирди. Шунинг каби воқеалар Қўқонда, Андижонда, Наманганда ва бошқа жойларда ҳам бўлиб турган.

Чоризмнинг маҳаллий маъмурияти эса қўзғолонларни раҳмсизлик билан бостириб, уларда қатнашганларни қамоққа олар, отар, сургун қилар эди. Бунинг устига молларнинг нархи кун сайин ошиб, қимматчилик ҳукмронлик қиларди.

Хуллас, аҳвол борган сари ёмонлашиб, қаҳатчиликка айланди. Бу вазиятни Завқийнинг худди шу йилда, яъни 1916 йилда ёзган «Қаҳатлик» шеъри яққол ифода қилади:

*Қаҳатлик бўлди бу Фарғонамизда,
Топилмас парча нон вайронамизда.*

*Шишиб ўлганни кўммакка киши йўқ,
Ким ўлган бирла одамнинг иши йўқ.*

*Шаҳар аҳволини берсам нишона,
Кишилар тентирар ҳарёна ёна.*

*Тилагайлар боқиб ҳар ёнга зори,
Ўйдақлар, марду зан кетган мадори.*

Табийки, халқ ҳўжалиги тушкунликка учраган, иқтисодий кризис авж олиб, қаҳатлик ҳукмронлик қилган вақтда доимий иш топиш амри маҳол бўлса, бунинг устига тасодифий иш ҳам кундан-кунга камайиб бормоқда эди. Бунинг натижасида моддий аҳвол, кун ўтказиш масаласи ғоят оғир, мушкул эди.

«НА А ПУНКТДА ВА НА Б ПУНКТДА»

1916 йилда бўлса керак, юқорида зикр қилинган Любичанковскийнинг уйига кирсам, у ўйланиб, у ёқдан бу ёққа юриб турган экан. Унинг бу аҳволини кўргач:

— Кечирасиз, бевақт келибман,— деб қайтиб кетмоқчи бўлган эдим, у:

— Йўқ, ўтираверинг!— деб мени кетишга қўймади. Сўнг-ра, — кейинги вақтда ўлкада олий мактаб очиш устида катта

муноқаша бўлиб турган эди. Афсуски, масала ижобий ҳал бўлмади,— деди.

— Нега?— деб сўраган эдим, у:

— Ҳукумат рухсат бермади,— деди.

Табиий, у вақтда мен бу масаланинг моҳиятига тушунмаган эдим. Бу тўғрида Любичанковский ҳам менга муфассал сўзлаб бермаган эди. Ниҳоят 40-йилларда маданият тарихи билан шуғулланганимда бир ҳужжатдан масаланинг моҳияти ошкор бўлиб қолди.

Туркистон каби катта ва табиий бойликларга эга бўлган ўлкани жиддий ва ҳар тарафлама текшириш учун олий ихтисосли кадрларга эҳтиёж жуда зўр эди. Шунинг учун рус жамоатчилиги прогрессив қисми ўртасида ўлкада олий ўқув юрти ташкил этиш фикри туғилади ва бу масала маҳаллий матбуот саҳифаларида қизгин музокара қилинади.

Революция арафасида, яъни 1916 йилда жамоатчиликнинг таъсири остида Тошкент шаҳар думаси собиқ Туркистон ўлкасининг маркази бўлган Тошкентда олий ўқув юрти очиш тўғрисида ўз фикрларини баён этишни сўраб, маҳаллий илмий ташкилотларга мурожаат этишга мажбур бўлган эди. Бу ҳақда фикр сўралган жамиятларнинг ҳаммаси ҳам бир оғиздан Тошкентда олий мактаб очишни лозим топган эди.

Масалан, Рус география жамиятининг Туркистон бўлими бу масалани ўз президиуми мажлисида муҳокама қилиб, масалани ижобий ҳал қилиш зарурлиги тўғрисида фикр билдирди. Ўлкада олий ўқув юрти очиш ҳақидаги масала юзасидан қилинган докладда бундай деган эди: «Бизнинг бепоён ватанимиз тупроғида ҳар сафар янги машъал ёқиш, янги фан қасрини қуриш имконияти туғилар экан, Жамият «куч илм-дадир» деган қоидага амал қилиб, тўсатдан чақнаган учқунни кучайтириб аланга олдиришга, бирданига пайдо бўлган материални кўпайтиришга бор кучи билан ҳаракат қилмоғи керак. Ҳатто, бу фан қасрини А пунктида ташкил этиш керакми ёки Б пунктида ташкил этиш керакми деб, мунозара очишда ҳам эҳтиёт бўлмоқ керак, чунки шу нарсани, албатта, эсда тутиш керакки, бундай мунозара натижасида А пунктда

ҳам, Б пунктда ҳам олий ўқув юрти очилмай қолиши мумкин»¹.

Докладчининг хавфсираши асосли бўлиб чиқди. Ўлкада олий ўқув юрти очиш лозимлиги жуда равшан масала бўлишига қарамасдан, Туркистон ўлкасининг мактаблар бош инспектори бу масалани рад қилди. «Агар масалани,— деб ёзган эди бош инспектор,— Туркистон ўлкаси ҳозирги вақтда олий ўқув муассасасининг (бу муассаса университет бўладими ёки бирон махсус ўқув юрти бўладими, бари бир) ташкил этилишига нақадар муҳтожлиги билан боғлаб кўриладиган бўлса, менинг фикримча, Туркистон шаҳрида даставвал етарли миқдорда ўрта ўқув юртлари, қуйи бошланғич мактаблар, ихтисос мактаблари очиш керак. Ҳар йили жуда кўп боланинг мактабдан ташқари ўқимай қолиши шундай қилиш лозимлигини аниқ исбот қилади»². Мана шуни асос қилиб, бошлиқлар Туркистонда олий ўқув юрти очиш масаласида қуйидагича хулоса чиқарадилар: «Бундан чиқадиган хулоса шуки, Туркистонда олий ўқув юрти таъсис этиш вақти ҳали келган эмасдир»³.

Лекин жамоатчиликнинг таъсири шу қадар кучли ва ўлкада олий маданият ўчоғини таъсис этиш зарурлиги шу қадар равшан эдики, ҳагто, «Известия Ташкентской городской думы» редакцияси бу фикрга қўшилмади ва у: «Ўлкада ўрта ва бошланғич билим беришнинг етарли бўлмаганлиги ўлкада олий мактаб таъсис этиш имкониятини рад қилмаслиги, балки қуйи ва ўрта мактабларни кўпроқ очиш тўғрисида ғамхўрликни кучайтириш керак эди, холос»,— деб ёзди.

Юқорида келтирилган ҳужжатлар подшо ҳукуматининг Туркистонни қандай идора қилганини жуда аниқ кўрсатиб беради. Бу ҳужжатлар, биринчидан, ўлкада олий ўқув юрти очиш масаласини рус жамоатчилигининг ўз вақтида кўтариб чиққанлигини, иккинчидан, доим реакцион мустамлакачилик

¹ «Известия Туркестанского отдела Русского Географического общества», т. XIII, вып. I, 1916.

² «Известия Ташкентской городской думы», 1916, № 48.

³ Уша жойда.

сиёсатини юргизиб келган подшо ҳукумати маъмурияти бу муҳим масаланинг ижобий ҳал қилинишига ҳар жиҳатдан халақит берганлигини ва, учинчидан, ҳар йили жуда кўп болалар мактабдан ташқари, ўқимай қолиб кетганлигини кўрсатади. Натижада жамоатчилик ташаббусининг куртаги қовжираб, қуриб қолди ва ўлкада то Улуғ Октябрь социалистик революциясигача олий ўқув юрти «А пунктида ҳам, Б пунктида ҳам» очилмай қола берди.

«БОЯГИ-БОЯГИ — БОЙХУЖАНИНГ ТАЁФИ»

Эрта баҳор, март ойи эди. Мен иш излаб чойхонада чой ичиб ўтирган эдим. Бу чойхона гўё жонли газетадек бўлиб, бу ерда ҳар хил янгилликлар маълум бўлиб турарди. Кўп ишчилар ҳам одатда шу ерда чой ичардилар. Чойхонада одам гавжум, шов-шов кўп бўлиб, марказий тема Февраль революцияси, яъни Петроградда подшо ҳукуматининг ағдариб ташланганлиги эди. Чойхонада шодлик, хурсандлик эди; қулоққа «золим», «Николай» деган сўзлар эшитилиб турарди.

Менга яқин жойда Потеляхов заводининг бир группа рус ва ўзбек ишчилари ўтирган эди. Булардан баъзилари билан мен таниш эдим. Ишчилар баланд овоз билан, қандайдир «Куропаткин буйруғи» тўғрисида сўзлар эдилар. Шунинг учун мен уларга мурожаат қилиб:

— Нима тўғрида экан буйруғи?— деб сўраган эдим, улардан бири:

— Яримпошонинг буйруғи нима бўларди; ўзига қарашли амалдорларга ғамхўрлик қилмоқ-да!— деди.

Шундай қилиб, бошланган суҳбат натижасида Туркистон генерал-губернатори Куропаткиннинг 1917 йил 8 мартда чиқарган буйруғи устида сўз бораётгани маълум бўлди. Бу буйруқда Куропаткин бир неча қуруқ ваъдалардан кейин чор ҳукуматининг Туркистондаги барча маъмурият вакилларини, яъни область губернаторларини, уезд ҳокимларини, приставларни, полициячиларни ва шунинг каби чоризмнинг барча амалдорларини ўз вазифаларида қолсин, деб буюрган. Бўлаётган суҳбатда ҳамма ишчилар қатнашиб, булар ораси-

даги бир кекса ўзбек ишчисигина индамай, қулоқ солиб ўтирарди. Ниҳоят мен унга қараб:

— Ота, сиз нима дейсиз бу гапларга?— деган эдим, у менга жавобан:

— Нимаям деяр эдим; гап десангиз жуда кўп, бири ундай дейди, бири бундай дейди. Аммо яхшилаб ўйлаб қарасам: бояги-бояги, бойхўжанинг таёғи,— деди.

Бунга қолган ишчилар бир овоздан:

— Жуда тўғри!— дейишди.

Бу суҳбатда менинг қулоғимга кирган сўзларнинг умумий мазмуни ва моҳияти аранг эсимда қолган, бироқ кекса ишчининг айтган: «бояги-бояги, бойхўжанинг таёғи» сўзи ҳозиргача қулоғимда турибди. Ҳақиқатда ҳам, у оддий саводсиз ишчининг тили билан айтилган сўз айни замон аҳволни, халқнинг оқилона фикрини ифода қиларди.

Шундай қилиб, большевикларнинг раҳбарлиги остида ишчи ва солдатлар томонидан подшо ҳукумати ағдарилган бўлса-да, бироқ ҳокимият буржуазия ва помещиклар вакиллари билан тузилган «Муваққат ҳукумат» қўлида бўлиб, улар чоризмнинг Туркистондаги эски маъмурий аппаратини сақлашга уриндилар.

Орадан кўп вақт ўтмай, Фарғона шаҳрида бойлар ва руҳонийларнинг ташаббуси билан «Шўрои исломия» ташкилотини тузилди ва унга Миродилбой, Олимбой, Шоҳайдарбой каби катта бойлар ва зикр қилинган мадраса мударриси Мажидхон бошчилик қилди. Булар орасида Мажидхон ноғиз саналарди ва у «Шўрои исломия» ташкил этган митингларда миллатчилик руҳида ва ислом байроғи остида сўзлар эди. Қолганлари ҳам ашаддий миллатчи бўлиб, фақат хат-саводгагина эга бўлган кишилардан иборат эди. Булар пантуркизм, панисломизм идеяларини тарқатишга уринар эдилар.

Айни замонда большевиклар ташаббуси билан барпо қилинган ишчи ва солдат депутатлари Советлари, кейинча ишчи ва деҳқон депутатлари Советлари ва шулар каби бошқа ташкилотлар ҳам вужудга келган эди. Буларнинг олиб борган революцион кураши натижасида 1917 йил 31 мартда Туркистон генерал-губернаторлиги тугатилди.

Аммо Туркистондаги мавжуд буржуа-помешчик доиралар, Россияда бўлгани сингари, бутун ҳокимиятни ўз қўлларига олиш мақсадида 7 апрелда Муваққат ҳукуматнинг Туркистон комитетини тузиб, область ва уездларда бу комитетнинг комиссарларини қўйдилар, ижроия комитетлар туздилар. Хуллас, бутун мамлакатда бўлгани сингари Туркистонда ҳам икки ҳокимиятчилик: ишчи ва деҳқонлар диктатураси органи бўлган Советлар ҳокимияти ва буржуа-помешчиклар Муваққат ҳукумати органларининг ҳокимияти ўрнатилди.

Табиий, чоризм йиқитилиб, унинг ўрнига империалистик буржуазиянинг ҳокимияти келиши билан миллий зулм йўқотилмади. Миллий буржуазия ҳокимиятни қўлига олган рус буржуазияси билан иттифоқ тузиб олиб, меҳнаткашлар миллий озодлик руҳининг юксалишидан ўз манфаатлари учун фойдаланмоқчи бўлди. «Шўрои исломия» ҳам шу мақсад билан ташкил этилган эди.

Буржуазия Муваққат ҳукуматининг Туркистон комитети меньшевиклар, эсерлар, оқ гвардиячиларга ҳамда ўзбек буржуазиясининг миллатчилик ташкилотларига таяниб туриб, меҳнаткашлар оммасини эзиш ва асоратга солиш сиёсатини давом эттирди. Подшо ҳукумати замонидаги эски аграр муносабатлар сақланиб қолди: ер ва сув бойлар, савдогарлар ва собиқ подшо амалдорлари қўлида эди. Маҳаллий тиллардаги матбуот ҳам асосан буржуа миллатчилари қўлида эди.

САБР КОСАСИ ТҒЛИБ-ТОШДИ

Чўзилиб кетган биринчи жаҳон уруши натижасида хўжалик хароб бўлди, озиқ-овқат масаласи кундан-кунга мураккаблашиб, *очарчилик ўз интиҳосига бориб етди*. Очарчилик! Қандай даҳшатли ҳодиса! Туркистонда рўй берган бу аҳволнинг асосий сабабларидан бири юқорида зикр қилинганидай экин майдонининг жуда қисқариб кетиши бўлса, иккинчисини транспортнинг бузғунлигидан ички Россиядан келтириладиган ~~ғаллан~~ жуда камайиб кетиши эди.

Муваққат ҳукуматнинг Туркистондаги комитети озиқ-овқатни норма билан беришга қарор қилди ва бу норма эса

кўп вақт ўзгариб, камайиб турарди; ўрта ҳисоб билан бир кунда киши бошига ярим қадоқ (200 грамм) нон бериларди. Қишлоқ аҳолисига шу ҳам берилмас эди: меҳнаткаш халқ ўсимлик илдиэларини ва кунжара каби соғлиққа зарарли бўлган нарсаларни истеъмол қилишга мажбур бўлиб, натижада касаллар кўпаяр ва очликдан кишилар ўлиб турар эди.

Бу аҳволнинг нақадар оғирлигини қўйидаги воқеалар тасвир қилиши мумкин. Кечаси соат учлар эди. Нон олиш учун шаҳардаги Янулов новвойхонасининг олдида кишилар навбат ташкил қилиб, тўпланиб турар ва навбатда турганларнинг сони борган сари ошар эди. Новвойхона ёпиқ бўлиб, у эрта билан соат еттида очилиши керак эди. Навбатда эркаклар, хотинлар, чоллар ва болалар турар эди. Мен ҳам навбатда турган эдим.

Кўп фурсат ўтмай, томчилаб ёмғир ёға бошлади, сўнгра у кучайиб кетди. Лекин ҳеч ким ўз жойидан кетмас эди. Бироқ, навбатда турганларнинг орасидан, қандайдир хотин кишининг дод-фарёди эшитилиб қолди. Навбатда шов-шув бўлиб кетса-да, лекин навбатидан маҳрум бўлиш хавфидан кўлчилик ўрнидан қўзғолмас эди. Охири воқеа аниқланиб қолди: бир рус аёл нон оладиган карточкасини йўқотиб (ёки чўнтагидан олдириб) қўйган экан. Бечора аёл «энди нима қиламан» деб зор йиғлар эди. *Ҳақиқатда ҳам ярим қадоқ нон ҳаёт-мамот масаласи бўлиб қолган эди!*

Шундай қилиб, тонг отди, ниҳоят соат еттиларда новвойхона очилиб, нон берила бошланди. Менинг навбатим яқинлашиб, олдимда ўнтача киши қолган эди, шу замон кўчадан бир тўда ўзбек йигитлари ўтиб қолди. Улар ҳар хил эски-туски кийимлар кийган, орқаларига қопга солинган қандайдир нарсалар кўтарган, қўлтиқларида ўраб боғланган кўрпача ва бошқа буюмлар бор эди. Табiiй, ҳамма шуларга қараб қолди.

Бир пасдан кейин уларнинг фронт орқасидаги ишдан қайтиб келган ишчилар эканлиги маълум бўлди. Буни эшитгач, мендан олдинроқ турган бир чол, ҳовлиқиб: «Э, ундай бўлса, менинг ўғлим ҳам шулар ичида бўлса керак!» деб, навбатда турган қатордан бир неча қадам олға қараб таш-

ланди-ю, яна ўйланиб қолиб, кетаётган ишчилар томонига қараганча, қимирламай жойида туриб қолди. Бечора чол нима қилишини билмай, ҳаяжонда қолди: навбатни ташлаб кетай деса, нондан маҳрум, бормаса, балки ўғли келаётгандир! Ниҳоят, яна жойга қайтиб, нонни олиб бўлгандан кейин, ҳовлиққанича, шошиб кетди.

Охири навбат менга ҳам етди. Нонни олиб, қайтиб кетаётсам, бурчакда кишилар давра қуриб турибди. Бориб қарасам, доимо шу ерда ўтирадиган бир гадой бор эди, ўтирган жойида очликдан шишиб ўлиб ётибди. Бундай воқеалар, яъни кўчада ўлиб ётганлар кундан-кунга ортиб борарди.

Айни замонда спекуляция авж олган эди, молларни йиғиб омборларни тўлдирган йирик савдогарлар, кундан-кунга нархни ошириб борарди. Чайқов бозори эса уйлардан олиб чиққан ҳар хил эски-тускилар билан тўлиб-тошган бўлса-да, лекин уларни оладиган киши деярли йўқ эди, олиб-сотарлар уларни ярим баҳога сотиб оларди, чунки ҳаёт-мамот — ярим қадоқ нон эди.

Буржуа Муваққат ҳукуматининг Туркистон комитети фақат бойлар ва помещиклар манфаатини ҳимоя қилиш сиёсатини кучайтириб борди, меҳнаткаш омма эса ҳамон бир бурда нонга зор эди. Шунинг учун ҳам адолатсиз эски дунёдан фарёд этиб, Умар Хайём ёзган эди:

*Агарда фалак ҳукми менда бўлса,
Мен уни ағдариб қилардим барҳам!
Ўрнига шундай бир фалак тузардимки,
Унда яхшилар муродга етарди бардам!¹*

¹ Ш. Шомуҳамедов таржимаси.

СОЦИАЛИСТИК МАДАНИЯТ ҚУРИШ ТАЖРИБАЛАРИ

Тарбия — кишининг ақлу идрокини ривожлантириб, унга маълум ҳажмда маълумот бериш билангина чегараланмай, балки унда жилдий меҳнат оловини ёқиши лозим, акс ҳолда унинг ҳаёти на қадрли, на бахтли бўла олади.

К. Д. Ушинский

«ҲАҚИҚАТ ЭГИЛСА-ДА, АММО СИНМАЙДИ»

скининг емирилиши ва янгининг ўсиб бориши, эски сифат ҳолатидан, унга нисбатан юксак даражадаги янги сифат ҳолатига ўтиши — ривожланишнинг асосий қонунидир. Россияда, жумладан Туркистонда революцион ҳаракат кучайиб бориб, ўзининг интиҳосига келиб етган эди.

Коммунистик партия раҳбарлигида 1917 йил октябрида ишчилар синфи камбағал деҳқонлар билан иттифоқ бўлиб, солдат ва матросларнинг қўллаб-қувватлаши билан капиталист ва помещиклар ҳокимиятини ағдарди ва пролетариат диктатурасини ўрнатди. Марказда бошланган социалистик революция тезда бутун мамлакат бўйлаб ёйилди.

Фарғона шаҳри. 1917 йил ноябрь ойи; ҳаво очиқ, мусаффо, осмон тоза. Тонг отиши билан шаҳар кўчалари одамга тўлиб борар, кишиларда шодлик руҳи ҳукмрон эди. Ҳамма ёқда Муваққат ҳукуматнинг ағдарилганлиги тўғрисида дув-дув гап. Кўп фурсат ўтмай, қизил байроқлар билан ҳамма шаҳар майдонига қараб юрди. Охири майдон одам билан тўлиб-тошиб кетди, ҳатто, майдон атрофидаги ҳамма кўчалар ҳам одам билан лиқ тўлган эди.

Митинг бошланди, бир неча киши оташин нутқ сўзлади. Булар капиталист ва помещчиклардан иборат бўлган Муваққат ҳукуматнинг ағдарилганлиги, Ленин бошлиқ янги, Совет ҳукумати тузилганлиги, бу ҳукуматнинг ер ва сулҳ тўғрисидаги декрети устида сўзлар эдилар.

Бу митингда мен ҳам қатнашган эдим. Табиий, бундай катта йиғилишда нутқ сўзлаш менинг ҳаётимда биринчи марта эди. Бу нутқ тўғрисида фақат шунигина айтиб ўтишим мумкин: унинг мазмунидан қатъий назар, у ғоят даражада алангали эди (ёшликка оид хусусият).

Лекин бу митингда сўзланган нутқлардан, айниқса, Потеляхов заводининг бир кекса ишчисининг нутқи ҳеч эсимдан чиқмайди. Бу нутқнинг мазмуни асосан шундай эди:

«Ишчилар, камбағаллар февраль ойида жуда кўп қон тўкиб, золим Николай подшони тахтдан олиб ташлаган эди. Биз, хом сут ичган банда: «мана, энди золимнинг зулмидан қутулдик» деб, жуда хурсанд бўлган эдик. Аммо биз чучварани хом санаган эканмиз, нега десангиз, ўғридан қочиб қароқчининг қўлига тушиб қолган эканмиз. Бойлар яна тайёр ошга баковул бўлдилар. Шундан кейин мен бир неча марта, гап келганда, заводдаги ишчиларга айтган эдимки, бир кун эмас бир кун албатта ҳақиқат юзага чиқади, деб. Ахир, ота-боболаримизнинг мақоли бор: ҳақиқат эгилса ҳам, аммо синмайди, дейдилар. Мана, эгилган ҳақиқат синмасдан, бугун яна тикланди! Шунинг учун айтаманки: «яшасин ишчилар ва барча камбағаллар ҳукумати!»

Хуллас, чор Россияси халқларининг, жумладан, ўзбек халқининг золимларга қарши олиб борган кураши интиҳосига етиб, Улуғ Октябрь туфайли тарихий ғалаба қозонди. Эски дунё планетамизнинг олтидан бирида тамомила емирилиб, унинг харобаларида янги дунё қурила бошланди.

«УЗ МИЛЛИЙ ҲАЁТИНГИЗНИ ОЗОД ВА МОНЕСИЗ ҚУРИНГЛАРИ!»

Улуғ Октябрь социалистик революцияси Россия халқларининг иқтисодий, сиёсий ва маданий жиҳатдан ҳар тарафлама тараққий қилиши учун кенг йўл очиб берди.

Марксизм-ленинизм таълим берадики, социалистик маданиятнинг шаклланиши ва муваффақиятли ривожланишининг асосий шarti пролетариат диктатурасидир. Пролетариат қўлига киритган сиёсий ҳокимиятдан социалистик экономика ва маданият қуриш учун фойдаланади.

Меньшевиклар ва революцион марксизмнинг бошқа душманлари социалистик маданият қуришда пролетариат диктатурасининг тарихий ролини инкор қиладилар. Уларнинг назарда тутилган даражада маданиятга эришиб олиб, шундан кейингина ҳокимиятни қўлга олиш ва социализм қуриш тўғрисида ўйлаши керак эди. Ҳолбуки, В. И. Ленин оппортунистларни фoш этиб, бундай ёзган эди: «Агар социализм барпо қилиш учун муайян маданият даражаси талаб қилинар экан..., у вақтда нега ишни аввал революцион йўл билан ана шу муайян даража учун замин туғдиришдан бошлашимиз, *сўнгра* эса ишчи-деҳқон ҳокимияти ва совет тузуми асосида бошқа халқларни қувиб етиш ҳаракатига киришувимиз мумкин эмас»¹. СССРда, жумладан, чор Россиясининг илгари қолақ бўлган районларида, масалан, Ўзбекистонда ҳам ғолибона социалистик қурилишнинг тажрибаси В. И. Лениннинг ана шу доҳиёна фикрини амалда яққол тасдиқлади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси эксплуататорлар ҳукмронлигини ва миллий зулмни йўқ қилди. 1917 йил 2 (15) ноябрда В. И. Ленин имзоси билан «Россия халқлари ҳуқуқларининг декларацияси»¹ чиқарилди. Бу тарихий ҳужжат билан мамлакатимизда миллий тенгсизлик битирилди, миллий масаланинг амалий ҳал қилинишига асос қурилди.

Сўнгра, Совет ҳукумати Совет Россиясидаги меҳнаткаш мусулмонларга мурожаат қилиб, бундай деган эди: «*Бундан буён сизларнинг диний эътиқодларингиз ва урф одатларингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни озод ва монесиз қуриш. Бунга ҳуқуқингиз бор. Сизларнинг ва Россиядаги барча халқларнинг ҳуқуқлари революциянинг ва унинг ишчи,*

¹ «Правда», 3 (16) ноябрь 1917 йил,

солдат ва деҳқон депутатлари органларининг бутун куч-қудрати билан ҳимоя қилинади»¹.

Келтирилган тарихий ҳужжатлар Россия халқларининг, айниқса илгари қолоқ бўлган халқларнинг, иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётини ривожлантиришда муҳим роль ўйнади.

В. И. Ленин социалистик маданиятнинг интернационал характерини кўп марта уқтириб ўтган эди. Айни замонда В. И. Ленин бу маданият миллий эканлигини ҳам кўрсатган эди. Социалистик маданият турли халқлардан уларнинг тили, миллий хусусиятлари, тарихий таркиб топган традицияси, маиший турмуши ва бошқаларга қараб, турли формаларни қабул қилади.

СССР халқлари маданияти ўзининг социалистик мазмуни билан бир бутун, миллий формаси билан хилма-хил маданиятдир; Совет Иттифоқидаги ҳар бир миллат социалистик маданият қуришдан иборат умумий ишга ўз ҳиссасини қўшади.

МУЪЖИЗА ДАРАЖАСИДАГИ БИРИНЧИ ТАЖРИБА (БИРИНЧИ ЎЗБЕК СОВЕТ МАҚТАБИНИНГ БАРПО ЭТИЛИШИ)

Еш авлодни тарбиялаш проблемаси ҳамма вақт бутун жаҳон мутафаккирларининг диққат марказида бўлиб келган. Бу эса қонунийдир, чунки ўсиб келаётган авлоднинг, демак жамиятнинг тақдири ана шу проблеманинг ҳал қилиниши билан органик равишда чамбарчас боғлангандир. Аммо бу проблеманинг ҳал этилиши турли даврларда турлича бўлиб, у жамиятда вужудга келган тарихий шароитларга, унинг иқтисодий ва сиёсий структурасининг ўзгаришига ёки бошқача қилиб айтганда, жамиятнинг қандай босқичда эканлигига, унинг тузумига боғлиқдир.

Совет ҳокимияти барпо этилган биринчи кунлардаёқ, 1917 йил 9 ноябрда В. И. Ленин «Давлат маориф комиссияси таъсис қилиш тўғрисида»ги декретни имзолади. Партия жуда

¹ Политика Советской власти по национальным делам за три года, М., 1920, стр. 78.

катта вазифани, яъни мактабни мулкдор синфлар қўлида оммани синфий жиҳатдан эзиш қуроли бўлишдан жамиятни коммунистик руҳда тарбиялаш қуролига айлантириш вазифасини қўйди. Совет мактаби олдига эски эксплуататорлик жамиятига қарши онгли курашчиларни, ишчилар синфи партиясининг иши учун, коммунизм учун курашчиларни тарбиялаш вазифаси юклатилди.

Эндигина барпо бўлган Совет ҳукуматининг қўйган энг муҳим жанговар масалаларидан бири — ана шундай мактабни яратиш учун кураш олиб боришдан иборат эди. *Чоризм даврида вайрон бўлган хўжалик шароитида, қаҳатчилик ва очарчилик ҳукмрон бўлган вақтда бу фахрий масаланинг ҳал қилиниши ғоят даражада мураккаб, ҳатто, эҳтимолдан узоқ эди. Ҳақиқатда ҳам, қўйилган масаланинг нақадар жиддий ва мураккаблигини тасаввур этиш учун китобнинг иккинчи бобида қайд қилинган аҳвол кўз олдига келтирилса кифоя қилади.*

Лекин, шунга қарамай, қўйида келтирилган фактлар шунини кўрсатадики, эски дунёнинг харобаларида, шиддатли синфий кураш шароитида совет мактаби яратила бошланди, ҳатто, кўп вақт ўтмай у катта муваффақиятларга эришди. Бу «муъжиза» фақат янги, совет тузуми шароитида, большевиклар партияси раҳбарлиги, унинг ленинча миллий сиёсати тўғрисида рўёбга чиқди.

Фарғонада биринчи ўзбек совет мактабини барпо қилиш бахтига ушбу сатрларнинг автори муваффақ бўлиб, унинг пойдевори Октябрь революциясининг биринчи кунларидаёқ қурилган эди. Совет ҳукумати, аҳволнинг оғирлигига қарамай, халқ маорифи йўлида ҳеч нарсани аямади.

Янги мактаб учун собиқ рус-тузем мактабининг биноси берилди. Шунинг учун, табиий, энг мураккаб масала — мактабни ўқитувчилар билан таъмин қилиш масаласи эди, чунки ерлилар орасидан ўқитувчилик талабига тўла жавоб берадиган кишини топиш жуда катта муаммо эди. Бунинг устига бу сатрлар авторининг ўзида ҳам бу соҳада на тажриба ва на етарли маълумот бор эди, чунки мен битирган рус-тузем

мактабининг берган маълумоти фақат бошланғичгина бўлиб, сиртдан ўқиш эса узоқ давом этмаган эди.

Масаланинг нақадар мураккаблигини шундан билиш мумкинки, ҳатто, рус ўқитувчилари ҳам жиддий муаммо олдида турар эдилар, чунки, эски мактабдан тубдан фарқ қиладиган янги типдаги мактабни яратиш керак эди. Ҳар ҳолда мактабни ташкил этишда рус педагоглари, айниқса, А. В. Яхонтов ва А. П. Сутягин каби тажрибали педагоглarning берган маслаҳатлари менга катта ёрдам қилди. Мактабга ўқитувчилик вазифасига жалб этилган биринчи ўқитувчи (менинг рафиқам) Ойшахон Ҳразаева эди. Бу кишининг отаси ўзбеклашиб кетган қозоқлардан бўлиб, Фарғона районидаги Аввал қишлоғида яшаган ўзбек қизга уйланган ва шунинг учун ҳам унинг ва болаларининг тили соф ўзбекча бўлган.

Ойшахон 1914 йилда Фарғона шаҳридаги қизлар гимназиясини битирган. Отасининг вафотидан кейин онаси беш бола билан қолган. Шунинг учун oilанинг таъминоги Ойшахоннинг бўйнига тушган. Фарғона шаҳрининг ўзида иш топилмагани учун, у мусофирликда, Андижонда рус-тузем мактабининг русча синфида ўқитувчи бўлиб ишлаган. Бу факт ҳозирги Андижон Давлат педагогика институтининг илмий ишларида ҳам қайд этилган: «1914—1916 йилларда Андижон мактабининг русча синфида,— дейлади,— таржимоннинг қизи, Скобелев (яъни ҳозирги Фарғона шаҳри)даги қизлар гимназиясини битирган Ойшахон Ҳразаева ишлаган, сўнгра у Октябрь социалистик революциясидан кейин ҳам совет мактабларида ишлаган»¹.

Табий, у вақтларда ўзбек қизининг паранжисиз юриши ва иккинчи томондан унинг русча дарс бериши жуда катта воқеа эди, ҳатто, агарда реакцион фанатик руҳонийларнинг бундай қизларга қарашларини назар эътиборга олганда, муболағасиз айтиш мумкин, маълум даражада — қаҳрамонлик эди. Шунинг учун ҳам ўша вақтлардаги прогрессив рус ўқитувчиси Д. К. Назаровнинг «Туркестанские ведомости» газе-

¹ «Ученые записки Андижанского государственного педагогического института», Андижан, 1957, стр. 93.

тасида босилиб чиққан мақоласида бу воқеа қуйидагича тасвир этилган: «Андижон мактабининг имтиҳонида биринчи марта маҳаллий хотин-қизлардан Ойшахон Уразаева қатнашди. У камтарлик билан европача кийинган бўлиб, айниқса мўътабар мўйсафидларга махсус таъсир этди... Шогирдлар ва ассистентлар билан тўлган синфда пионерканинг соф

Фаргона. Биринчи ўзбек совет мактабининг биноси (1917—1918 йиллар).

рус тилида сўзлаб, ўз қабиладошларини имтиҳон қилганда, жимжит сукунат ҳукмронлик қилар эди»¹. Биринчи пайтларда ана шу Ойшахон билан биргалашиб, биринчи ўзбек совет мактабини ташкил этишга мушарраф бўлдик.

Мураккаб масалалардан бири — мактабга болаларни жалб этиш масаласи эди, чунки янги мактабга қарши реакция руҳонийлар томонидан ҳар хил иғволар тарқатиларди. Шунинг учун мактабга оталарни йиғиб, улар билан тегишли иш ўтказишга тўғри келди.

¹ Уша асар, 126-бет; «Туркестанские ведомости», 1914, № 125.

Мактабнинг очилишига бағишланган мажлисда қилинган докладим юзасидан менга берилган қуйидаги икки савол эсимга тушиб қолди:

— Айтинг-чи, бу мактабда ўқиш мусулмон динига мухолиф бўлмайдими?

Ойшахон Қори-Низова. Фаргона, 1917 йил.

— Йўқ, албатта,— деб мен жавоб бердим,— чунки яқиндагина чиққан Совет ҳукуматининг меҳнаткаш мусулмонларга қилган мурожаатида бундай дейилган: «Бундан буён сизларнинг диний эътиқодларингиз ва урф-одатларингиз, миллий ва маданий муассасаларингиз озод ва дахлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий ҳаётингизни озод ва монесиз қуриг. Бунга ҳуқуқингиз бор».

— Эски мактабларнинг тақдири нима бўлади?

— Бу саволга жавоб юқорида зикр қилинган ҳужжатдан, яъни Совет ҳукуматининг меҳнаткаш мусулмонларга қилган муурожаатидан келиб чиқади. Шунинг учун ҳеч ким бу мактабларни ёлмайди. Лекин иккала мактабдан қай бирининг ҳаётбахшлигини турмушнинг ўзи кўрсатади.

Натижада бир ой мобайнида мактабда 40 га яқин бола тўпланиб қолди. Буларнинг кўпи асосан шаҳар ва, ҳатто, унга яқин бўлган қишлоқлардаги эски мактаблардан қочиб келган эди.

Мактабни ташкил қилиш йўлидаги жиддий қийинчиликлардан яна бири шунда эдики, унинг биринчи даврдаги иши 1917 йилнинг охири ва 1918 йилнинг бошига, яъни қаҳратон қишга тўғри келиб қолди. Мактаб биноси кўп вақтдан бери ремонт қилинмаган, синфлардаги деразаларнинг кўп ойналари синган бўлиб, бунинг устига печкаларни ёқинг учун кўмир ҳам йўқ эди, чунки мамлакатдаги хўжалик вайронлиги натижасида кўмир конлари ишламас эди.

Болалар билан бирликда ҳашар қилиниб, мактаб биноси бир нав тартибга келтирилди, синган ойналарга қоғоз ва картон ёпиштиришга тўғри келди, чунки ойна ҳам етишмас эди. Мана шундай оғир шароитда совуқ синфларда ўқиш бошланди. Болалар синфда пахталик тўн кийиб ва бошларидаги телпак билан ўтирардилар, шунингдек, биз ўқитувчилар ҳам шу ҳолда дарс берардик. Қаттиқ совуқ кунларида айрим болаларнинг қўллари қарахт бўлиб ёзаётган қаламлари полга тушиб кетарди. Шуниси ажойибки, бу оғир шароитда болаларнинг ўқишга давомати юз процент эди.

Биринчи ойнинг охирларида тузилган ўқув планига мувофиқ мактабда, она тили, рус тили, география ва табиийёт ўқитилди, сўнгра гимнастика дарси киритилди (бу дарсни Бернадский деган ёш ўқитувчи олиб борарди).

Ўзбек тилида дарслик бўлмагани учун биринчи пайтларда кечаси билан ўтириб, турли русча китоблардан фойдаланиб, ўзбек тилида конспект тузишга тўғри келди. Бу соҳада мен ва Ойшахоннинг энг катта ёрдамчимиз — рус тили эди.

Хуллас, ўзбек болаларининг кўпчилиги мулланинг таёғидан, «ҳафтияк» ва қуръоннинг сураларини механик тарзда

ёд олишдан қутулди, ўқув мавзуми принципиал тарзда бошқача эди. Ўзбек болалари эски мактабнинг ғурбатли, ғарибона шароитидан қутулиб, тарихда биринчи марта мутлақо янги оламга, совет мактаби қучоғига кирдилар. Мана шунинг учун ҳам улар ҳар қандай оғир шароитга қарамай ўқирдилар ва кундан-кунга ўсиб бораётганликларини сезган сари мактабга муҳаббат қўярдилар.

1918 йилда мактабдаги болаларнинг сони яна ҳам ортиб кетди. Қўқондан Фарғонага келиб турган Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий мактабга ўқитувчиликка жалб этилди. Мактабнинг ҳаётида бу муҳим ва катта воқеа эди. Ҳакимзода мактаб ишларида актив қатнашарди: унинг билан бирликда мактаб коллективи оталар орасида сиёсий-оқартув ишларини олиб борарди. Ойшахон эса эски Марғилонга тушиб турар ва у ердаги хотин-қизлар орасида оқартув ишларини олиб борарди.

Шу йилнинг ўзида эски мактабнинг ўқитувчиси Дадамаст домла ҳам мактабга жалб этилди, чунки эски мактабларнинг домлаларига нисбатан бу киши анча истеъдодли ўқитувчилардан саналарди. У кейинча Тошкентга келиб, то вафот этганигача ўқитувчилик билан шуғулланган эди.

1918 йили Давлат маориф комиссияси «Бирлашган меҳнат мактаби» тўғрисида декларация эълон қилди. Бу декларацияда шундай дейилган эди: «Маориф комиссарлиги синфий имтиёزلарни бу соҳада ҳам, балки ана шу энг муҳим соҳада ҳам мумкин даражада тезроқ йўқотиши керак. Бунда гап ўтмишдаги режим яратган ва меҳнаткашлар оммаси учун тўғри келмайдиган мактабни ҳаммабоп мактаб қилиб қолишдагина эмас, балки уни тубдан қайта қуриб, чинакам халқ мактабига айлантириш устида боради».

ТАЖРИБА (ИЗЛАНИШ) ЯНАДА ОҒИРЛАШГАН ШАРОИТДА

Мамлакатда, айниқса, Фарғонада 1918 йил ёзда аҳвол янада оғирлашган эди. Бу вақтда империалистларнинг ҳарбий интервенцияси бошланиб қолди. Туркистон Оренбург, Ашхобод ва Еттисув томондан ўраб олиниб, қамал қилинган қалъа ҳолига тушиб қолди. Бунинг устига Фарғонада

(чет эл империалистларининг ёрдами билан буржуа миллатчилари ва оқ гвардиячилар томонидан уюштирилган) босмачи тўдалар пайдо бўлди ва реакцион руҳонийларнинг иғволари янада кучайиб кетди. Хуллас, янги совет мактабининг ўсиши, ривожланиши ниҳоятда қийин ва оғир шароитларда, ўттири синфий кураш вазиятида давом этарди.

1918 йилнинг февраль ойи, кечки пайт эди. Мен союз мажлисидан қайтиб келаётган эдим. Бирдан кўчада шов-шув бўлиб қолди. Янги шаҳар томонидан Янгичекка қараб кетаётган 10—15 қуролланган ишчи отряди кўриниб қолди. Оломон билан бирликда мен ҳам отряд орқасидан кетдим. Янгичекка яқинлашганда узоқдан отилган тўппонча товуши эшитилди. Отряд эса писанд қилмай бораверди. Шу ҳолда контрреволюцион «Қўқон мухторияти»нинг актив аъзоси Миродилбой уйдан кўчага чиқиб турган бирмунча кишилар кўриниб қолди. Отрядни кўриб, улар қоча бошладилар.

Кейин маълум бўлишича, Миродилбойнинг уйда, унинг раҳбарлиги остида контрреволюционерларнинг, жумладан, «Шўрои ислом» аъзоларининг мажлиси бўлаётган экан. Натижада, булардан бир нечалари қамоққа олиниб, қолганлари эса босмачиларга қўшилиб кетди.

Босмачиларнинг ваҳшиёна кирдикорлари кундан-кунга кучайиб борарди. Фарғона шаҳрининг марказидаги собиқ Қоқув магазинининг биносида шаҳар Ревкомининг босмахонаси жойлашган эди. Ана шу босмахонанинг витринасида босмачилар қўлига тушиб, қулоқ-бурни, қўллари кесилган, қийнаб ўлдирилган совет кишиларининг даҳшатли фотосуратлари турарди. Босмачилар кўп қишлоқ мактабларига ўт қўйиб, уларни ёндириб юборар эдилар ва қўлга тушган совет ўқитувчиларини ваҳшиёна қийнаб ўлдираддилар.

Табиий, чоризмдан қолган қаҳатчилик ва очарчиликни тезда, бир неча ойда тугатиш мумкин эмас эди. Аксинча, босмачилар ва оқ гвардиячиларнинг ёш Совет ҳокимиятига қилган ҳужуми ва империалистик интервенция шароитида аҳвол янада мураккаблашиб, бунинг натижасида қаҳатчилик ва очарчилик кучайиб борарди. Кундалик овқат масаласи катта муаммо бўлиб, биздек фақат маошга қараб қолган ки-

шиларнинг кун кечириши жуда қийин эди, чунки қаҳатчиликда овқат топилган тақдирда ҳам, уни сотиб олиш учун кишининг қурби етмас эди. Ҳатто, кўп меҳнаткашлар ҳамон кунжара, турли ўсимликлар ва уларнинг илдизлари билан кун кечирарди. Бунинг натижасида ранги сап-сарик бўлиб зўрға юрган касаллар, шишиб кетганлар, кўчаларда ўлиб ётганлар оз эмас эди.

Кунларнинг бирида ўқитувчиларга вобла деган қуритилган балиқ берилиб қолди. Уша вақтда бу катта воқеа эди. Балиқнинг ҳар бири тақрибан 150 грамм келса керак, шуни учга бўлиб, ҳар кунни учдан бирини, яъни 50 граммини сувда пишириб бир неча кун овқатланишга тўғри келган эди.

Худди шу вақтнинг ўзида намунали иш олиб борган ўқитувчиларга мукофот бериш жорий бўлган эди. Бу мукофот ҳар ой иш ҳақи устига қўшилиб берилиши лозим эди. Бироқ аҳвол оғир бўлганидан мукофот ўз вақтида берилмай, уч ойники бирданига берилди. Шунда менинг қўлимга бир неча минг сўм пул тегиб қолди.

Бу пулнинг қадр-қимматини шундан билиш мумкинки, унинг ярмидан кўпини сарф қилиб, бир неча шогирдлар (Йўлчи Тошпўлатов, Зокиржон Ашуров, Фахриддин Шамсуддинов, Раимқул Отажоновлар) билан бирликда битта ош қилиб еган эдик. У вақтда ошнинг масаллиғини топиш қийин эди. Масалан, ошга солинган ёғни шогирдлардан бири Янги-сой деган қишлоқдан топиб келган эди: у, қопқора, арава мойлайдиган мойга ўхшарди.

Албатта, бу шароитга ҳар ким ҳам бардош беравермас эди. Бундай шароитда ўқитувчилик қилиш учун фақат халқ маорифининг дардманди бўлган кишиларгина ўз ишини давом эттиради.

Шуниси диққатга сазоворки, кўп фурсат ўтмай, шаҳардаги эски мактабда ўқиб юрган болаларнинг оталари ўғилларини бизнинг совет мактабига кўчирдилар. Натижада эски мактаб ўқувчисиз қолиб, ўз-ўзидан ёпилди. Умуман, Ўзбекистоннинг бошқа ерларида эски мактаблар, ҳатто 1926 йилгача давом этган бўлса, Фарғона шаҳридаги эски мактаб 1918 йилнинг охиридаёқ ўз-ўзидан ёпилган эди.

БИР ҚҮЛДА МИЛТИҚ, ИККИНЧИ ҚҮЛДА КИТОБ

Босмачиларнинг ваҳшиёна кирдикори борган сари авж қилиб борарди. Улар фақат қишлоқлардагина эмас, пайтини топиб шаҳарларга ҳам, жумладан, Фарғона шаҳрига ҳам ҳужум қила бошладилар. Шаҳарни улардан мудофаа қилиш учун большевикларнинг раҳбарлиги остида қуролланган ихтиёрий жанговар отрядлар тузилди. Мен ҳам шу отрядлардан бирида эдим. Бизнинг отряд қўмондони Қлассовский бўлиб, отряднинг ўзи эса Скотников бошлиқ жанговар Қизил Штаб гвардиясининг составида эди. Шундан фойдаланиб, Қлассовскийнинг рухсати билан мен кечаси мактабни қўриқлаб чиқардим. Бошқалар эса шаҳарда айланиб юриб, ҳар икки-уч соатда келиб хабар олиб кетарди. Ҳамза Ҳакимзода мактабда ишлаганда унга ҳам милтиқ берилган эди.

Хуллас, мактабнинг ривожланиши ва бу соҳада олиб борилган тажрибалар қўлда қурол билан давом этди деса бўлади.

Бир куни кечаси Ҳамза билан мактабнинг подвалида дарс жадвали тузиш билан машғул эдик. Бироқ шу пайтда шаҳарда отишмалар, сўнгра қўрғондан отилган тўп овозлари эшитила бошлади; шаҳарни босмачилар босиб қолди. Дарҳол милтиқни қўлга олиб, Ҳамза билан мактабнинг саҳнига чиқдик. Узоқда босмачиларнинг овози эшитилди.

Ҳамза билан маслаҳатлашиб, пистирма учун белгилаб қўйилган жойга етиб олдик. Ҳамза мактаб поли остидаги кўмирхонанинг тешиги олдида турди, мен эса мактабнинг бир ёнидан ўтган катта сув бўйидаги дарахтзор орасига жойлашдим. Шу пайтда қизил аскар отрядлари етиб келиб, босмачиларни тезда шаҳардан ҳайдаб юбордилар.

Натижада оз фурсатдан кейин, Ҳамза билан яна эски жойда, ҳалиги дарс жадвали тузилаётган подвалда учрашдик. Бироқ, мен Ҳамзага қараб ўзимни тўхтаолмай, беихтиёр қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордим, чунки Ҳамзанинг бутун юзлари кўмирхонанинг чанги билан қопқора бўлиб қолган эди.

Мен Ҳамзага қараб:

— Ҳакимзода, худди театрнинг ўзгинаси-ку!— дедим.

Бироқ, Ҳамза сўзнинг нима устида бораётганини билса-да, лекин ҳеч кулмади, ҳатто, табассум ҳам қилмади. Аксинча, у ғоят ғазабланиб, у ёқдан-бу ёққа юриб турар эди. Бир оздан кейин Ҳамза сўзлай бошлади:

— Сиз, тўғри айтдингиз. Ҳақиқий театр ҳаётни акс эттириши лозим. Ўзбек халқи ўз тарихида қандай кулфатли ва фожиали кунларни кечирди ва Октябрь инқилоби унга қандай порлоқ бахт ва саодат йўлини очди! Мана бу икки қарама-қаршиликни санъат воситаси билан акс эттирганда, қандай ажойиб манзара бўлар эди, қандай фахрли вазифа!

Ҳамзанинг бу сўзлари-га жавобан:

— Ахир, нега шуни ёзмайсиз!— деганимда, Ҳамза:

— Агар билсангиз, кечаю кундуз менинг фикру зикрим ана шу билан банд,— деб жавоб берган эди.

Келтирилган тарихий воқеа муносабати билан Ҳамзанинг театр тўғрисидаги фикри унинг бу соҳадаги тушунчасининг нақадар чуқурлигини кўрсатади. Дарҳақиқат, ҳаёт ижод учун чексиз бой манбадир. Социалистик реализм санъати бадий метод бўлиб, унинг асосий принципи конкрет тарихий ҳақиқатни революцион ривожланишда тасвир этишдан иборат. Марксизм-ленинизм классикларининг, хусусан, В. И. Лениннинг асарларида материалистик эстетиканинг «акс этиш назарияси» муфассал равишда ишланган. Маълумки, у вақтда Ҳамзанинг социалистик реализм назариясидан ҳали хабари

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий.

йўқ эди. Лекин резолюцион ҳаётнинг ўзи, унинг тўғри дунё-қараши, янги ҳаётнинг революцион пафоси уни шу ҳақиқатга олиб келди.

Ҳамза кундузлари ёш авлодни тарбиялаш ва жамоат ишлари билан машғул бўлиб, кечалари алангали революцион шеърлар ёзар эди. Унинг «Биз ишчимиз», «Яша Шўро!», «Уйғон», «Ишчилар уйғон!» каби шеърлари шу вақтларда, яъни 1918 йилда ёзилган.

Ҳамзанинг ажойиб хусусиятларидан бири шунда эдики, у кўп вақт кенг омма орасида бўлар, улар ҳаётини ўрганар ва улар билан суҳбатлашар эди. Унинг чўнтагида доимо махсус бир дафтарчаси бўлиб, унга халқ хазинасидан чиққан нодир сўзлар ва мақолларни ёзиб юрарди.

«ЭШОН АДАШДИ, ЛЕКИН СОВЕТ ТЕАТРИ ТЎҒРИ ЙУЛДА»

Туркистон Россияга қўшиб олингандан кейин секин-аста ўзбек театри ҳаваскорлари тўгараклари вужудга кела бошлади, ҳаваскорларнинг спектакллари қўйиладиган бўлди. Лекин бу спектакллар ўз формаси билан ҳам, мазмуни билан ҳам хийла паст даражада бўлиб, асосан буржуа миллатчилиги характерида эди.

Октябрь революцияси санъат олдига юксак ва олижаноб мақсадларни қўйди, В. И. Ленин томонидан аниқ таърифлаб берилган вазифаларни илгари сурди. «Санъат халқникидир,— деган эди В. И. Ленин Қ. Цеткин билан суҳбатда,— у кенг меҳнаткашлар оммаси бағрига чуқур илдиз отиб кириши керак. У ана шу оммага тушунарли бўлиши ва бу омма томонидан севилиши лозим. У ана шу омманинг фикр-туйғуси ва иродасини бирлаштириши ва бу оммани юксалтириши керак. У омма орасидан санъаткорлар етиштириб чиқариши ва уларни ўстириши керак».

Улуғ Октябрь революциясидан кейин дастлабки кунларданоқ, Ҳамза Ҳакимзода Фарғонада театр коллективи уюштиришга киришди, халқ музикачилари, ашулачилари, раққослари, санъат ҳаваскорларини йиға бошлади; унинг рақбарлигида концертлар ва спектакллар қўйилди.

Халқ ашула, музика ва ўйинни севади. Ўзбек халқ музикасининг бадний воситалари ва ижодий традициялари асрлар давомида бунёд этилган бўлиб, улар авлоддан-авлодга, тилдан-тилга ўтиб келган, озми-кўпми ўзгарган, силлиқлашган, такомиллашган. Халқ ижод қилган асарларни тўплаш ва уларни танқидий нуқтаи назардан ўрганиш, унинг гоъвий, ҳаётбахш мазмунини очиб бериш; чинакам халқ ижодиётини аниқлаш гоъят катта аҳамиятга эгадир. Бу соҳада Октябрь революциясининг биринчи кунлариданоқ катта ижодий иш бошланди. Фарғонада эса 1918 йилда Ҳамзаниннг ташаббуси билан «Музика-драматик» тўгарак ташкил этилган эди.

Айни замонда Фарғонада кечки консерватория очилди. Ўқитувчиликдан кейин, кечалари мен шу консерваториянинг скрипка синфида (Фрей ва Шубертда) ўқир эдим. Ҳамзаниннг шу йилги мактабда ҳам ишлаши тўғрисида юқорида зикр қилинган эди. Шунинг учун мен ҳалиги «Музика-драматик» тўгаракда ҳам қатнаша бошладим.

Тўгаракнинг музика раҳбари ҳарбий духовой оркестрнинг дирижёр ёрдамчиси Григор (ёки Григорий) деган истеъдодли рус музиканти эди. Биз одатда унга «домулла» деб мурожаат қилардик, шунинг учун ҳам фамилиясини билмайман. Григорнинг мусиқий эшитиш қобилияти жуда кучли эди, чунки у ўзбекча оҳанглارни биринчи марта эшитганидаёқ нотага кўчириб, кетидан чалиб берарди.

Тўгаракда қатнашувчилардан эсимда борлари мана шулар: Муҳиддинқори Ёқубов (кларнет), Салоҳиддин Исомиддинов (баритон), Ҳасан Содиков (альт), Қори-Ниёзий (кларнет), Улмас Қурбонов (тенор), Исмоилжон Муҳаммаджонов (бас), Қобил Соҳибов (альт), Исроилхўжа Рустамов (ноғора) ва бошқалар. Айтиш мумкинки, бу тўгарак ўз вақтида музика-драматик студия ролини ўйнаган, чунки бу ерда санъат соҳасидаги кундалик муҳим, актуал масалалар ҳам муҳокама қилинарди, шаҳар саҳнасига қўйиладиган спектаклларнинг репетициялари бўлиб турарди ва ҳоказо.

Шуниси характерлики, юқорида тасвирланган (шаҳарга босмачилар ҳужум қилган) воқеаниннг эртасигаёқ Ҳамза

«Фаргона фожиалари» деган пьесани бошлаб, бир ҳафта ўтар-ўтмасдан, унинг парчаларини ўқиб берган эди.

Бир куни Ҳамзанинг «Заҳарли ҳаёт» номли пьесаси Фаргона шаҳар кинотеатрининг саҳнасида қўйилди. Спектаклда мактаб ўқитувчилари ва ўқувчилари ўйнадилар. Бу ҳаваскорларнинг саҳнага чиқишлари биринчи марта эди. Менга эшон ролини ўйнашга тўғри келди. Ролни ўйнаб бўлгандан кейин, пьесага мувофиқ, маълум вақтда уйдан чиқиб кетишим керак эди. Бироқ уй эшиги қолиб, мен парда ёнидан, бурчакдаги йўлакдан чиқиб кетибман. Шу пайт залдан:

— Эшон адашди!— деб, кимдир қичқирди.

Бунга залдаги томошабинлар гуриллаб кулиб юбордилар.

Ўйналган спектаклнинг эртасига мен билан учрашган баъзи ўртоқлар кулимсираб:

— Кеча эшон ролини яхши ўйнадингиз, аммо охири бир оз чатоқ бўлиб қолди,— дейишди.

Мен эса ўзимни билмасликка солиб, уларга:

— Нега?— деб савол берардим.

— Ахир, сиз адашиб қолдингизку: эшик қолиб, парда ёнидан чиқиб кетдингиз.

— Ҳа-а-а, энди тушундим сўзингизга. Лекин шуни билиш керакки, бу ҳол тасодифий бўлмай, балки эшонга хосдир: ахир, у, тўғри йўлдан адашмаганда, эшон бўлмас эди, албатта!

— Тўғри айтасиз,— деб қаҳ-қаҳлаб кулишарди.

— Иккинчи томондан,— давом этдим сўзимни,— ҳатто эшоннинг адашгани ҳам аҳамиятсиздир. Ҳамма гап, янги, совет театрининг тўғри йўл билан боришида!

— Балли, жуда тўғри!

Ўзбек театр санъати асосан илғор рус театр маданиятининг самарали таъсирида ривожланди. Ёш ўзбек театр санъати тушқунликка юз тутган Ғарбий Европа театрининг зарарли таъсирларига берилмади. Улуғ Октябрнинг саховатли заминида етишган ёш ўзбек саҳна санъати тез ўсиб, ривожланиб борди, рус театрининг энг яхши традицияларини қабул қилиб, совет театрига ёт бўлган ҳар қандай бошқа тенденциялардан озод бўлди.

Шунинг билан баробар ўзбек халқи ўзининг ўтмишдаги адабий меросини қайта ишлаб, унинг демократик элементларидан фойдаланиш билан бир вақтда, шаклан миллий, мазмунан социалистик театр маданиятини ривожлантириб борди.

Табиий, ўзбек театри ташкил қилинган дастлабки йилларда унинг саҳна маданияти жуда паст савияда эди, театр санъати тажрибаси етишмас, таълим кўрган актёрлар, яхши костюмлар ва декорациялар йўқ эди. Актёрларнинг ижроси эса натурализмдан холи эмас эди.

Ўзбек театрини барпо қилиш йўлида учраган қийинчиликларнинг қай даражада бўлганлиги ва уларнинг характери тўғрисида шуни таъкидлаб ўтиш керакки, революциядан кейинги дастлабки йилларда, ҳали кенг омманинг маданий савияси паст, диний хурофотлар жуда кучли бўлганлигидан саҳнага чиқишга журъат қилган ва бармоқ бирла санарли бўлган хотин-қизлар ёвузлар қўлида ҳалок бўлиш хавфи остида эди. Спектаклдан кейин уйларига хавф-хатар остида қайтишга, қотиллардан яшириниб паранжи ёпиниб боришга тўғри келарди. Театр биносидан билдирмай, орқа эшикдан ёки деразадан чиқиб кетиш керак эди.

Ниҳоят, Ҳамза масаласига қайтиб, бу ерда шуни айтиб ўтиш керакки, у кўп вақт ўтмай мактабдан чиқиб кетди, чунки 1918 йилнинг кузида Фарғона шаҳрида «Ўлка сайёр драм труппаси» ни ташкил этди ва бу труппанинг асосий қисми 1919 йилдан бошлаб Закаспий фронтда Туркфронт сўёлий бошқармасининг «агитпоезди»да гастроллар бера бошлади. Бу труппада тўғарак қатнашчиларидан анча кишилар ҳам бор эди.

Мен эса мактабда ҳамон ижодий изланиш билан ва айни замонда консерваторияда ўқиш билан давом этиб бордим.

Умуман, музыка, айниқса, скрипканинг машқлари жуда кўп вақт талаб қилади, чунки унинг пардаси бўлмагани сабабли торни босган бармоқ заррача нари-бери бўлганда, товуш қалбаки бўлиб чиқади. Шунинг учун мен мактаб ишидан ва мутоладан қолган ҳамма вақтни скрипка машқига берардим. Ниҳоят, 1919 йилнинг охирларидан бошлаб учинчи позицияда бажариладиган романсларни ўйнашга муваффақ бўл-

ган эдим. Бора-бора мен дугор билан танбурга муҳаббат пайдо қилиб, буларга ҳам маълум даражада вақт ажратадиган бўлдим.

Умуман, музикани мен жуда яхши кўраман. Менимча, бу маънавий ҳаётнинг зарурий эҳтиёжи, чунки яхши, жиддий музика кишига ором беради, руҳини кўтаради, ижодга илҳомлантиради, юксалиш учун ғайратга ғайрат қўшади, хуллас, гўзал ва олижаноб дунёга олиб киради.

Кўп вақт мен радиони пастлатиб қўйиб, музика садолари, ёқимли куйлар остида ишлайман. Тажрибанинг кўрсатишига қараганда, яхши, жиддий музика ижодий ишга халал бермайди, аксинча у ёрдам қилади. Фақат, бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, сўз асосан жиддий музика устида боради. Масалан, айрим енгил музикаларни истисно қилганда джаз ва унга ўхшаган енгилтак, бемаза музика ижодий ишга халал етказиши, албатта. Бундай музикани мен яхши кўрмайман, аксинча, у, менинг асабиятимни қўзғатади. Бунга, балки айрим ўртоқлар эътироз қилиб: «табий, Қори ака кекса бўлгани учун, ундай музика ёқмас керак», деб айтишлари мумкин.

Қолбуки, Октябрь революциясининг дастлабки йилларида, консерваторияда ўқиб юрганымда, яъни ёш йигитлик пайтимда ҳам, мен жиддий музикани яхши кўрардим.

Умуман айтганда, *мен кишига ором бахш этадиган, руҳини кўтарадиган, тафаккурга йўналтирадиган, гўзал ва олижаноб дунёга олиб кирадиган, ижодга илҳомлантирадиган жиддий музикани яхши кўраман.*

ЯША ШҲРО!

Ҳамза гарчи мактабдан кейин санъат билан шуғулланиб кетган бўлса-да, лекин у доимо мактаб ҳаёти билан қизиқарди. Шунинг учун у доимо Фарғонага келганида, мактабга кирамай кетмас эди.

... Кечаси соат ўнлар эди. Мен одатдагича дарсга тайёргарлик кўриб ўтирдим. Эшикни кимдир тақиллатиб қолди:

— Ким?— деб сўрадим.

— Мен, Ҳамза,— деган овоз эшитилди.

Эшикни очсам, дарҳақиқат, Ҳамза: устида шинель, бошида будёновка, оёғида этик. Қўришиб, ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин:

— Худди кеча ўқувчилар орасида сизнинг ҳақингизда гап бўлган эди. Хўш, қаердан ва қачон келдингиз?— дедим Ҳамзага.

— Мен ҳозир келдим, Ашхобод фронтдан. У ерда драм-труппамиз гастроль бермоқда.

— Қўп яхши қилибсиз. Илтифотингизга ташаккур. Қўлга келдингизми?

— Йўқ, икки-уч кунга. Бу ердаги ҳаваскор санъаткорлардан яна уч-тўрт кишини олиб кетмоқчиман.

— Фронтда аҳвол қандай?

— Аҳвол жуда оғир. Инглиз интервентлари ва Закаспийдаги эсер-меньшевикларнинг террори кундан-кунга авж олиб кетмоқда. Улар қўлларига тушган совет кишиларини, айниқса, Совет ҳукуматининг вакилларини ваҳшиёна қийнаб ўлдирмоқдалар. Шундай вақтда бизнинг драмтруппамиз роли ғоят муҳимдир. Вазифамиз қизил аскарларнинг душманга нисбатан қаҳру ғазабини, ватанпарварлик туйғусини қўзғатишдир. Лекин труппани бу талабга жавоб берадиган репертуар билан таъмин қилиш осон иш эмас. Шунинг учун бу соҳада тинмай ишлашга тўғри келади.

— Рус халқининг «Нет худа без добра», яъни «Яхшиликсиз бадлик бўлмайди» деган мақоли бор. Демак, уруш «туфайли» поэзиянинг жанговар жанрини кучайтирмоқдасиз.

— Бу — табиий, чунки ҳар бир даврнинг ўзига хос талаб ва эҳтиёжлари бўлади. Адабиёт эса буни акс эттириши лозим.

Овқатдан кейин, чой вақтида Ҳамза ўзининг «Улка сайёр драмтруппаси» учун ёзилган «Қизил аскарларга», «Берма эркингни қўлдан!», «Яшангиз ишчи-деҳқонлар!» каби оташин шеърларини ўқиб берди.

Сўнгра:

— Хўш, энди сизга навбат. Мактабдан гапиринг,— деди.

— Вақтнинг қийинчилигига қарамай, умуман мактаб ва ўқувчиларнинг сони деярли кундан-кунга ўсиб бормоқда. Эртага кеч соат олтида мактаб ҳайъати таълимиясининг кенгайган мажлиси бўлади. Бунга ўқувчиларнинг оталари ҳам чақирилган. Мажлисда «Мактабнинг ютуқ ва баъзи эҳтиёжлари» мавзuida менинг маърузам бор. Агарда вақтнингиз мусонд этса, келсангиз кўп яхши бўларди.

— Албатта, жоним билан келаман,— деди Ҳамза.

Эртасига, мажлис бошланмасдан Ҳамза мактабга кириб келди. Бирга мактабни айланиб чиқдик. Сўнгра мажлисда актив қатнашиб, оталарга қаратиб сўзлаган оташин нутқини ўзининг ушбу машҳур «Яша Шўро» шеъри (ашуласи) билан тамом қилган эди:

*Бузма кўнглинг, боқ бу Шўро
Берди мангу интибоҳ.
Томчи ҳар қонингга олдинг
Илму урфон, эрку жоҳ.
Яша Шўро, яша Шўро!
Сен яшайдирган замон.
Ишчи ўғли, шуҳратингдан
Балқисин, рўйи жаҳон!
Ишла, ишлов вақти келди,
Етма, ғофил бандалар!
Битсин энди эски турмуш,
Ул кулоҳу жандалар!*

Орадан икки кун ўтгач, Ҳамза бир неча санъат ҳаваскорлари билан бирга яна Ашхобод фронтига қайтиб кетди.

ИЗЛАНИШ ВА МУСТАҚИЛ ИШЛАШНИНГ ЗАВҚИ ВА АЗОБИ

Умуман, янги, совет мактабини қуришдаги биринчи йиллар — изланиш йиллари бўлиб, бу соҳада олиб борилган ишлар ҳам ижодий тажрибалардан иборат эди. Ешликдаги тошқин энергияданми, ўз вақтида рўёбга чиқмай, энди ошкор

бўлган потенциал ғайратданми, билимга ҳаддан ташқари ташналикданми — ҳар ҳолда, ишга иштиёқ, самимий муҳаббат шу даражада зўр эдики, шароитнинг оғирлигига қарамай, кечасию кундузи фикру зикр фақат мактаб масалалари устида, болаларнинг тарбияси устида борар эди. *Бунинг асосий сабабларидан бири мактаб олдидаги олижаноб мақсад бўлса, иккинчиси юксак ғоя билан руҳланган ижодий меҳнатнинг завқу шавқи эди.* Шунинг учун ҳам қурилаётган янги, совет мактабнинг олдида турган янги-янги масалалар устида ўтказилган тажрибалар ҳам муваффақиятли ва самарали бўларди.

Аҳволнинг оғирлигига қарамай, ўқишни меҳнат билан боғлаш мақсадида мактабнинг олдида дурадгорлик, сўнгра муқовасозлик ҳунархоналари ташкил этилди. Бу соҳада учраган қийинчиликлардан бири — болаларнинг ишига керак бўлган материалнинг етишмаслиги бўлса, иккинчиси — ўқитувчи усталарнинг дарс бериш методикасидан беҳабарлиги эди. Секин-аста материал масаласи шаҳар-уезд ревкомининг ёрдами билан, усталарнинг методик малакаси эса мактаб коллективининг умумий ёрдами билан мумкин қадар кундан-кунга тузалиб, яхшиланиб борарди.

Қундалик кузатиб бориш шуни кўрсатадики, ўқитишнинг муваффақияти асосан таълим бераётган фанга ўқувчиларни қизиқтиришдир. Буни назарда тутиб, ёғочдан бир неча асбоблар: рейка, эккер, астроябия ясашга ва ҳатто баландликни ўлчаш учун махсус асбоб ихтиро қилишга тўғри келди. Энг аввал булар ёрдамида мактаб синфларининг, сўнгра мактаб биноси ва саҳнининг плани олинди.

Баҳор ва ёз кунларида эса болаларни экскурсияга олиб чиқиб турли амалий масалалар ҳал қилинарди. Масалан, сояси бўлган нарсанинг баландлигини унинг соясини ўлчаб аниқлаш; олдига бориш мумкин бўлмаган нарсагача бўлган масофани ўлчаш; орасида тўсқинлик бўлган икки нуқтанинг орасидаги масофани ўлчаш ва ҳоказо. Шунингдек, болаларни қизиқтириш учун кўп вақт кечалари янги-янги масалаларни тузиб чиқишга тўғри келарди. Натижада, ўқувчилар тез орада математикани севиб қолдилар.

География дарсларини ҳам мен шундай метод билан олиб борган эдим. Ниҳоят, ўқувчилар мактабнинг ўзига муҳаббат пайдо қилдилар: улар деярли эртадан-кечгача, расмий дарслар тамом бўлгандан кейин ҳам мактабда бўлиб, турли машғулотлар билан банд бўлар эдилар.

Энди яна бир муҳим масала устида тўхтаб ўтмоқчи бўлман. Сўз ғоят даражада муҳим ва принципиал масала, яъни мактабда ўтиладиган математика дарси устида боради. Кўп кишилар ва, ҳатто, ўрта мактаб педагоглари ўртасида бу фан тўғрисида икки фикр тарқалган эди: 1) математика гўё қуруқ фан, 2) у жуда қийин фан (бу фикр ҳозир ҳам мавжуд). Албатта, бунинг сабаби математиканинг моҳиятидан мутлақо хабарсизликдир. Бу икки фикрдан биринчисининг мутлақо янглиш, нотўғрилиги ҳақида сўз кейинча бўлади. Шунинг учун мен бу ерда фақат иккинчи фикр устида тўхтамоқчиман.

Энг аввал *шунни таъкидлаб ўтиш керакки, ўрта мактабларда ўтиладиган математика, умуман, қийин эмас! Бунинг эгаллаш учун ҳеч қандай талант ҳам керак эмас! Фақат нормал қобилият бўлса кифоя қилади.* Ҳолбуки, деярли ҳамма мактабларда болаларнинг кўпчилиги математикадан қийналади ва имтиҳон вақтларида ундан қўрқади. Ажабо, «ҳикмат» қаерда? Қўйилган бу муҳим ва принципиал саволга менинг бу соҳада ярим аср мобайнидаги тажрибам, жумладан, зикр қилинган Фарғона мактабидаги тажрибам, қатъий жавоб беради: *ҳодисанинг «ҳикмати» ўқувчида эмас, асосан ўқитувчида!* Албатта, бу ерда турли объектив сабаблар билан қолақ бўлган айрим ўқувчилар истиснодир, чунки сўз кўпчилик устида боради.

Ҳолбуки, мен ўқитувчиликни бошлаганимда математика соҳасидаги маълумотим фақат бутун сонлар билан бажариладиган тўрт амал доирасида бўлган ҳисобдангина иборат эди! Оддий ёки ўнли касрдан мутлақо тушунчам йўқ эди. Ҳатто, мен ўз вақтида рус-тузем мактабни битириш олдида синфдошларим билан йиғилишиб: «ҳисобда каср деган нарса бор эмиш, бирни яна бир нечага бўлиш мумкин эмиш!» деб,

бош қотирган эдик. Табий, менинг бундай камтарин «даст-моям» узоққа етмас эди.

Шунинг учун кечаси деярли тонг отгунча ўтириб, рус тили туфайли мустақил равишда ишлаб, натижани эртасига болалар билан бирликда баҳам кўришга тўғри келар эди. Ҳар ҳолда, мен билан болалар ўртамизда фарқ катта эди, чунки мен уларга каср бериб юрганда, ўзим алгебранинг биринчи қисмини ишлаб чиққан эдим.

Ҳақиқатда ҳам шундай бўлиши керак, яъни ўқитувчи ўз шогирдларидан доимо ҳеч бўлмаганда бир неча бош юқори туриши керак, акс ҳолда болалар олдида унинг обрўси бўлмайди, чунки кутилмаган саволларга ўқитувчининг жавоб беролмасдан қолиши мумкин. Ҳолбуки, бола сезгир бўлади ва жуда тез фурсатда ўқитувчининг «мулла»лиги ошкор бўлиб қолади. Ўқувчилар олдида йўқотилган обрўни тиклаш жуда қийин, ҳатто, баъзи вақтларда мумкин ҳам эмас.

Хуллас, шундай қилиб, мустақил равишда оддий ва ўнли касрларни, нисбат ва пропорцияни, тўла алгебра курсини ва геометрияни ишлаб чиқдим. Лекин тригонометрияни мустақил ишлаб чиқиш бир озгина оғирлик қилган эди. Шунинг учун юқорида зикр қилинган рус мактабининг ўқитувчиси А. В. Яхонтовдан икки ой мобайнида ҳар ҳафта бир соатдан, ҳаммаси бўлиб саккиз соат уйига бориб хусусий дарс олдим. Шундан кейин, тригонометриянинг ҳам қолган қисмларини мустақил суратда ишлаб чиқишга муваффақ бўлган эдим.

Маълумки, мустақил ишлашда асос қилиб олинган қўлланма катта роль ўйнайди. Менинг бу соҳадаги мустақил ишлашимда рус тилида ёзилган бир неча қўлланма муҳим роль ўйнаган эди. Масалан, Малинин ва Бурениннинг 1914 йилда босилган «Арифметика»си (34-босмаси). Бу дарслик методик жиҳатдан жуда яхши тузилган. Шунинг учун тез фурсатда мен унинг ёрдами билан мустақил равишда оддий ва ўнли касрларни, нисбат ва пропорцияни ишлаб чиқдим.

Алгебрадан Киселевнинг 1910 йилда босилган «Элементарная алгебра»сининг 22-босмаси мен учун муҳим қўлланма бўлди. Бу асар ҳам методик жиҳатдан яхши тузилган ва у Октябрь революциясидан илгари гимназияларда ишлатилган.

Революциядан кейин ҳам кўп вақт бу асар ўз аҳамиятини сақлаб келган эди. Шунинг каби гимназияларда ишлатилган Шапошников ва Вальцевнинг «Задачник по алгебре» сидаги масалаларни мустақил ишлаб чиқишга тўғри келди. Бу асар эса ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Геометриядан эса Давидовнинг «Элементарная геометрия»сини ва ундаги масалаларни ишлаб чиққан эдим. Бу асар ҳам Октябрь революциясидан илгари жуда кўп марта босилган бўлиб, система ҳамда методик жиҳатдан гоёт даражада яхши тузилган ва гимназияларда асосий қўлланма ролини ўйнаган.

Шунга ўхшаш тригонометриядан Слетовнинг 1915 йилда босилган «Прямолинейная тригонометрия»сини ва 1909 йилда босилган (французчадан русчага таржима қилинган) Э. Борельнинг «Тригонометрия»сини мустақил ишлаб чиқишга тўғри келди.

Буларга қараганда ўрта мактаб ҳажмидаги тарих, география, табиёт каби фанларни ишлаш маълум даражада осон эди.

Энди физикани мустақил ишлаш тўғрисида тўхтаб ўтмоқчи бўламан. Физика соҳасида мавжуд бўлган дарсликлар орасида Краевичнинг «Основной курс физики» дарслиги ўз вақтида жуда шуҳрат қозонган эди. Бу курс ҳам Октябрь революциясидан илгари гимназияларда ишлатилган. Ҳатто, революциядан кейинги бир неча йилларда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган эди. Физикани ана шу дарслик асосида мустақил ишлаб чиққан эдим.

Маълумки, физикани ёлғиз дарсликнинг ўзи билангина ўтиб бўлмайди: унинг бирмунча қонда-қонунлари тегишли эксперимент, яъни тажриба ўтказишни талаб қилади. Юқорида зикр қилинган иккинчи босқич рус мактабининг мудирини А. В. Яхонтов менга шу мактабдаги физика кабинетидан фойдаланишга рухсат берган эди. Шунинг учун мен шу кабинетда кечалари ва дам олиш кунлари тажриба ўтказиш билан машғул бўлардим ва айрим ҳолларда А. В. Яхонтовдан консультация олар эдим.

Физика масалаларини мустақил ишлашда 1914 йилда босилган Пономаревнинг «Сборник задач по элементарной физике» (7-босмаси) менга жуда ҳам катта ёрдам қилган эди. Бу асарнинг хусусияти шундаки, унда физика масалалари системали равишда группаларга ва типларга бўлиниб, ҳар бир группа масалаларнинг олдида уларга тегишли формула, қонда-қонунлар ҳақида қисқача изоҳ берилган.

Физика кабинетида биринчи куни ўтказилган тажриба вақтида содир бўлган бир ҳодисани сўзлаб бермоқчиман. Бу тажриба жисмларнинг иссиқдан кенгайиши ва совуқдан торайиши темаси устида ўтказилиши лозим эди. Кабинетда ўзим ёлғиз, ҳеч ким йўқ. Энг аввал металдан қилинган шарни спиртовкада иситиб, сўнгра тегишли ҳалқа ёрдамида унинг кенгайганлигини синаб кўрдим.

Сўнгра термометрни олиб, спиртовкада унинг симобини исита бошладим. Шу пайт қандайдир бир иш эсимга тушиб қолдида, кечикиб қолмайин деб, чўнтагимдан соатимни олиб, унинг қопқоғини очиб ёнимдаги стол устига қўйдим ва термометр симобини исита бердим.

Бироқ кўп фурсат ўтмай, ўқ отилгандек, варанглаб кетди. Қарасам қўлимда термометрнинг фақат найчаси қолибди, симоб турган жойи эса майдаланиб, чил-чил бўлиб кетибди (симоб меъёрдан ортиқча қизиб кетган). Шу билан ҳафсала келмай, мўлжалланган бошқа тажрибаларни эртасига қолдирдим. Кетмоқчи бўлиб, стол устида турган соатимни олай десам, ажабо, биров уни гўё алмаштириб қўйибди!

Менинг соатимга олтин суви юритилган эди, унинг ўрнида оппоқ кумуш соат турибди! Кейин билсам, термометрдаги симоб кенгайиб, найча остидаги юмалоқ шишани ёриб юборибди, бунинг натижасида симобнинг ўзи чангга айланиб, ҳавода тарқалиб кетибди ва бу «чанг» соатни оппоқ қилиб қўйибди. Табиий, шундан кейин тажрибаларни жуда эҳтиётлик билан ўтказадиган бўлдим.

Хуллас, ўрта мактаб ёки гимназия программаси ҳажмидаги асосий фанларни мустақил ишлаб чиқишга муваффақ бўлган эдим. *Мен аминманки, ҳар бир нормал қобилиятга эга бўлган киши ҳам бу каби натижага эга бўлиши мумкин. Бунинг*

асосий шартти вақтдан тўғри фойдаланиш ёки бошқача қилиб айтганда кундалик системали ижодий меҳнатдан иборат!

Бу ерда эса хулоса тариқасида қуйидагиларни таъкидлаб ўтишни лозим топаман. Масала шундаки, *мустақил ишлаш ижодий процессдан иборат. Масалан, мен математик фанларни мустақил ишлаб юрганимда шундай назарий ва амалий «муаммо»лар учрар эдики, улар устида тинмай, кечасию-кундузи, гоҳо ҳафталаб ўйлаб юришга тўғри келарди, ҳатто улар мени уйқуда ҳам тинч қўймасди.*

Лекин «муаммо» ҳал бўлиши билан, булут ичидан ярқираб чиққан қуёшдек чеҳра очилиб, сарф бўлган меҳнат ва уйқусиз кечалар сўз билан тавсиф этиб бўлмайдиган шодлик билан мукофотланарди. Натижада кучга-куч, ғайратга-ғайрат қўшилиб, янги ижодий меҳнатга илҳомлантирарди.

ИЖОДИЙ ИЗЛАНИШ САМАРАЛАРИ. ЭҲТИМОЛДАН УЗОҚ БЎЛСА-ДА, АММО СОДИР БЎЛГАН ФАКТ

Биринчи ўзбек совет мактабининг ютуқ ва муваффақиятлари ҳақиқатда ҳам муҳим ва тарихий бўлиб, айтиш мумкин мўъжизадир. Бу ерда шуни таъкидлаш кифоя қиладики, 1920 йилнинг баҳоридаёқ бу мактаб ўқувчилари арифметика, геометриядан планиметриянинг бутун курсини ҳамда Шапошников ва Вальцевнинг алгебра масалалари тўпламининг биринчи қисмини муваффақият билан ишлаб чиқдилар. Бу материал, асосан, ҳозирги ўрта мактаб 7-синфининг математика программасига тўғри келади. *Натижада салкам икки йил мобайнида муваффақият билан етти йилнинг иши бажарилди! Бошқа фанлардан ҳам натижа шундай эди.*

Мен шуни таъкидлаб ўтишни лозим топаманки, *бу ерда мутлақо муболаға йўқ!* Кейинча китобнинг тегишли ўрнида бу ўқувчиларнинг исмларини ҳам айтиб ўтмоқчиман. Булар ҳозирги вақтда халқ хўжалиги, фан ва маданият соҳаларидаги мутахассислар, олимлар, партия ва ҳукумат ташкилотларининг раҳбарлари бўлиб, истаган ўртоқлар улар билан суҳбат қилишлари мумкин.

Эришилган ютуқ ва муваффақиятлар натижасида биринчи ўзбек совет мактаби Фарғона область иккинчи босқич мактабига айланди. Бу мактаб ҳам бутун Туркистон ўлкасида тўнғич мактаб эди, чунки бу вақтда ўлканинг ҳеч қайси ерида ҳали иккинчи босқич мактаби очилмаган эди. Мактабга, аввалгига нисбатан каттароқ бўлган бошқа бино берилди. Уқувчилар учун мактаб қошида интернат очилди. Совет ҳукумати-нинг ғамхўрлигидан, шунингдек, ўз муваффақиятларидан руҳланган мактаб коллективи янада зўр ғайрат билан ишлай бошлади.

Биринчи ўзбек совет мактаби ва унинг базасида яратилган область иккинчи босқич ўзбек мактаби, кейинча шаҳарда ва унинг атрофидаги районларда очилган мактаблар ичида тўнғичи бўлгани учун *муҳим роль ўйнади* ва унинг таъсири кенг ёйилди. Масалан, ҳар йили ёзда мактаб коллективининг актив қатнашуви билан ўқитувчилар тайёрлаш учун қисқа муддатли курслар очиларди, шаҳар ва унинг атрофида очилган янги мактабларга йўл-йўриқ кўрсатиб ёрдам қиларди. Менинг архивимда Скобелев (яъни Фарғона) шаҳар ва уезд Революцион комитетининг 1920 йил 15 январда менга берган 122-номерли мандати сақланган. Бу мандатга мувофиқ менга (жамоат иши тарзида) Фарғона ва унинг уездигаги мактабларга йўл-йўриқ кўрсатиш вазифаси топширилиб, мактаб мудирларига: «Қори-Ниёзийнинг кўрсатмаларига ва қонуний талабларига итоат қилиш таклиф қилинади», — дейилган.

1919 йил 26 декабрда В. И. Ленин тарихий ҳужжатга — саводсизликни тугатиш тўғрисидаги декретга қўл қўйди. «Республиканинг ўқишни ёки ёзишни билмаган 8 ёшдан 50 ёшгача бўлган барча аҳолисини, — дейилади бу декретда, — она тилида ёки хоҳласа, рус тилида хат-саводини чиқаришга мажбур қилинсин». *Бу эса жаҳонда мисли кўрилмаган ва жуда катта аҳамиятга эга бўлган воқеа эди.* Кейинча, 1921 йилнинг 17 октябрида «...мамлакатимизда саводсизлик каби ҳол давом этар экан, — деб кўрсатган эди Ленин, — сиёсий маориф ҳақида гапириш жуда қийин бўлади. Бу сиёсий вазифа эмас, бу бир шартдирки, усиз сиёсат ҳақида гапириш мумкин эмас.

Саводсиз киши сиёсатдан четда туради, унга аввало алифбени ўргатмоқ керак. Бусиз сиёсат бўлиши мумкин эмас, бусиз фақат миш-миш гаплар, ғийбат, чўпчаклар, хурофий гапларгина бўлиши мумкин, лекин сиёсат эмас»¹.

Саводсизликни тугатиш соҳасида ҳам мактаб коллективи актив қатнашди. Қўздан-қўп саводсизликни битириш пунктлари очилди. Машгулотлар кечқурунлари муассасалар, корхоналар, клуб ва мактабларда ўтказилди. Саводсизликни тугатиш мактабларининг ҳаммаси давлат ҳисобига китоблар, дарсликлар ва қалам-дафтарлар билан таъминлаб турилди. Совет ҳукуматининг тарихий декрети чоризмнинг шармандали мероси бўлган саводсизликка қарши чинакам умумхалқ юриши ўтказишга асос солди. Шу вақтдан бошлаб мактаб коллективи кундузи мактабда ва кечаси саводсизликни тугатиш пунктларида иш олиб борарди.

Шу пунктлардан бирида содир бўлган бир воқеа эсимга тушиб қолди. Ёши тақрибан 50-ларда бўлган бир ўқувчи биринчи марта ёзувни ҳижжалаб ўқиганда кўздан ёш чиқиб кетди. Кўз ёшини артиб туриб:

— Ҳозиргача мен кўр эдим. Мана, худога шукур, энди кўзим очилди, кўрадиган бўлдим, — деди.

— Ота, Ленинга раҳмат денг, чунки сиз Лениннинг фармони туфайли саводлик бўлдингиз, — дедим, унга қараб.

— Тўғри айтасиз, — омон бўлсин Ленин, илоҳи мингга кирсин, деди, камоли хурсандлигидан.

В. И. Ленин ўзининг 1920 йил 2 октябрда комсомолнинг III съездида сўзлаган тарихий нутқида ўсиб келаётган авлод олдида турган вазифаларни муфассал белгилаб берган эди: ёш авлод коммунистик жамият қуриши керак, бунинг учун ҳозирги замон билимларининг ҳаммасини эгаллаш, коммунизмни тайёр ёдланган формулалар, маслаҳатлар, рецептлар, йўл-йўриқлар ва программалардан ёш авлоднинг ишини бирлаштирадиган жонли нарсага айлантира билиб, коммунизмни амалий иш учун қўлланма қилиб ола билиш зарур. В. И. Лениннинг бу кўрсатмалари ёш совет ўқитувчисига,

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 33-том, 63-бет.

унинг қийин, масъулиятли ва шарафли ишида йўл кўрсатувчи юлдуз бўлиб хизмат қилди.

Ниҳоят бу ерда Туркистон ўлкасида ўша йилларда барқ уриб ўсган мактаб қурилишининг якунига тўхтаб ўтмоқчиман. 1911 йил 18 январда ўтказилган: «Империядаги бошланғич мактабларнинг бир кунлик рўйхати»га мувофиқ бутун Туркистон ўлкасида 476 та бошланғич мактаб бўлиб, буларда 29944 ўқувчи ўқиган бўлса, 1920 йил охирига келиб ўлкада бошланғич мактаблар сони 2022 тага, уларда ўқийдиган ўқувчилар сони 165122 тага етган эди.

Хуллас, *чор ҳукуматининг Туркистонда тахминан ярим аср ҳукмронлик даврида ҳар йили ўрта ҳисобда 9 та мактаб очилган бўлса, Совет ҳокимиятининг дастлабки уч йили ичиди, хўжалик вайронлиги, интервенция ва босмачилик энг авж олган вақтда ҳар йили ўрта ҳисобда 674 мактаб, яъни тахминан 75 марта кўп мактаб очилган!* Бу ажойиб якунга Коммунистик партиянинг ленинча миллий сиёсати ва улуг рус халқининг қардошлик ёрдами туфайли эришилди.

«ТАБИАТДАН БИР ПАРЧА»

Октябрь революциясигача ҳозирги Ўзбекистон территориясида одатдаги маънода полиграфия саноати йўқ эди. Бу ерда 25 та кичик-кичик босмахона ва литография бор эди; улар техника жиҳатдан жуда ҳам қашшоқ бўлиб, ҳамма иш қўл кучи билан қилинарди. Босмахона ва литографияларда ерли миллатлардан кадр жуда оз бўлиб, улар орасида малакали ишчилар йўқ эди. Шу сабабдан миллий тиллардаги адабиёт, асосан, литография усули билан босиларди.

Фарғона шаҳрида Октябрь революциясигача битта хусусий босмахона — Г. А. Порцев босмахонаси ва Фарғона области губернаторининг идораси ҳузурида битта расмий босмахона бор эди. Бу босмахоналарда асосан цирк афишалари, турли эълонлар, визит карточкалари, бланкалар, квитициялар ва, шунингдек, ҳукумат идораларининг эҳтиёжлари таъмин қилинарди. Шунинг билан баробар Фарғона область губернаторининг идораси ҳузуридаги босмахонада 1907 йил-

дан бошлаб чиққан «Ферганские областные ведомости» деган кичкина бир газета териларди.

Октябрь революциясидан кейин ўзбек тилидаги совет матбуоти жиддий қийинчиликлар билан барпо бўлди. Буни тасвирлайдиган мисоллардан бири Фарғона шаҳрида 1919 йилда ўзбек тилида ёзилган «Табиатдан бир парча» деган китобчамни нашр этиш тарихидир.

Юқорида зикр қилинган биринчи совет ўзбек мактабида бошқа фанлар билан бирликда табиётдан ҳам тушунча беришга тўғри келган эди. Ҳолбуки, бу фанга ўзбек тилидагина эмас, ҳатто рус тилида ҳам ўша вақтнинг талабига жавоб берадиган махсус дарслик йўқ эди. Рус тилида мавжуд бўлган китобларни бевосита қўлланма қилиб бўлмас эди, чунки улар дастлабки пайтларда ўқувчиларга оғирлик қиларди.

Шунинг учун турли русча китоблардан фойдаланиб, дарсга тайёрланишга тўғри келган эди. Фарғонадаги бошқа ўзбек ўқитувчилари эса бу имкониятдан маҳрум эдилар, чунки у вақтларда рус тилини яхши билган, русча китоблардан фойдалана оладиган ўқитувчилар деярли йўқ эди. Шунинг учун бир группа ўқитувчиларнинг илтимосларига мувофиқ, табиётдан дарс тайёрлаганда тузган конспектларимни бир оз тартибга келтириб, «Табиатдан бир парча» исми билан бостириб чиқаришга муваффақ бўлган эдим (бу тўғрида китобчанинг сўз бошида ҳам айтилган).

Бу китобча 28 бетдан иборат бўлиб, унда ҳаво, унинг таркиби, босими; жисмларнинг солиштирма оғирлиги; ҳарорат ва уни ўлчаш; булут, қор, ёмғир; кўмир, нефть, туз, мис, темир, симоб, қўрғошин каби жисмлардан бошланғич, энг оддий тушунча берилган. Китобча Фарғонада 1919 йилда босилиб чиқди. Бу вақтда Туркистон республикасида ҳали давлат нашриёти йўқ эди.

Китобчани очишингиз билан кўзингиз ундаги сўз бошининг ушбу биринчи жумласига тушади: «Қўлингизда кўриб турган ушбу асарни ожизона улуми табииядан бир парча бўлиб, они тузувчи эса ибтидоий мактабни бўлсин муфассал битирмаган бир кишидир. Маълумки, ҳозирги аср уламо ва ҳукамосининг энг кўп диққатини жалб этган бир фан бўлса, у ҳам улуми

табiiйдир. Шунинг учун бу фан хусусида асар ёзмоқ, ҳатто онинг тўғрисида сўз очмоқ мен қаби кишиларнинггина эмас, ўрта мактаб, балки баъзи олий мактабларни битирган кишиларнингда иши эмас. Лекин замон бунга қарамас экан — на чора энди?»

Босмахонада қўлёзмани териб бўлгандан кейин корректура ўқиш учун менга гранка бериб: «мана буни кўриб чиқиб, хатолари бўлса, тузатиб беринг» дейишди. Табiiй, мен у вақтда корректура ўқишдан мутлақо хабарим йўқ эди. Шунинг учун мен бир неча кун кечаси билан ўтириб, гранкада бўлган ҳар бир хатони устара билан қириб, сўнгра жуда эҳтиётлик билан, матбаа ҳарфига ўхшатиб тузатиб чиқдим. Гранка жуда паст қоғозда босилган экан, шу сабабли қоғознинг устара билан қирилган анчагина жойлари тешилиб ҳам кетди. Шундай қилиб, тузатилган гранкани қайтиб босмахонага олиб келган эдим, ундаги наборщиклардан бири қўлимдан олиб бир қаради-ю сўнгра:

— Ҳеч нарсани тузатмабсизку ёки хатоси йўқ эканми? — деб сўради.

Наборщикнинг менга шундай савол бериши табiiй эди, чунки гранка корректурасини қоидага мувофиқ тузатганимда эди, хатолари кўриниб турган бўларди. Ҳолбуки, мен қайтариб берган гранка жуда тоза эди, фақат унга диққат билан қарагандагина, менинг «тузатганларимни» кўриши мумкин эди. Шунинг учун наборщикнинг менга берган саволига жавобан:

— Аксинча, хато жуда кўп экан, уларни тузатгунча хуноб бўлиб кетдим! — дедим.

Шу орада босмахонанинг яна бир неча ходимлари келиб, бизни ўраб олишди. Мен уларга гранкадаги хатоларни ва уларни қандай қилиб тузатганимни тушунтириб бердим. Ўртоқлар бирданига кулиб юбордилар. Шунда ҳам мен буларнинг нимага кулаётганини билмадим. Ҳайрон бўлиб:

— Хўш, нима гап? — деб сўраган эдим, бунга улардан бири:

— Сизни анча қийнаб қўйибмиз, айб бизда, — деди.

Шундан кейин менга ўқилган корректуларнинг бир не-

ترا: ت. م. قارى بازى

طبيعتن برپارچه

و باحوود

جان سنى ندرسه لار لى

قىسقه چىه معلومات

۱ نىچى قىسقىسى

(مىر خىزىقنى ساغىنىد غىنىد)

تەرجىمە

۱ نىچى طبعى (۵) ۱۳۳۸ سنەدە

Гор. СКОБЕЛЕВЪ.

Ташкентте Түзеткендик Республикаси Россия Советтик Федерация

۱۹۱۹ г.

1919 йилда Скобелев (Фаргона) да Т Н Қори-Нийёзийнинг босилиб чиққан
биринчи асары,

ча намунасини кўрсатиб, масала нимадан иборатлигини тушунтириб беришди. Натижада, 28 бетдан иборат бўлган китобча 28 та босмахона хатоси билан босилиб чиқди ва булардан бошқа бирмунча хатолари, ҳатто, тузатиш жадвалига кирмай қолган. Табиий, корректура воқеаси менга катта сабоқ бўлди. Шундан кейин бунга тегишли қўлланма топиб, корректура ўқиш қондаларини ўрганиб олган эдим.

Кейинча, Тошкент ва Самарқандда менинг ўрта ва олий мактаблар учун ёзган математикага оид бир неча китобларим босилиб чиқди. Бу вақтларда эса бошқа характердаги қийинчиликларга дуч келдим. Энг аввал бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, босмахона ишида математика формулаларини териш жуда қийин. Бу иш наборшчикдан ҳам малака, ҳам квалификация талаб қилади.

Шунинг учун, одатда, менинг математикага оид китобларимни теришда кўп вақт Тошкентдаги биринчи намунали босмахонага бориб деярли кун бўйи набор цехида наборшчиклар билан бирга, бўзчининг моксидек, кассадан-кассага қатнаб туришга тўғри келарди, чунки у вақтларда наборшчиклар мураккаб «болохонали» формулаларни териш у ёқда турсин, ҳатто a билан α , β билан v нинг фарқига бормас ёки a^3 нинг ўрнига az деб, $\sqrt{a^2 + b^2 - c^2}$ нинг ўрнига $\sqrt{a^2 + b^2} - c^2$ терардилар ва ҳоказо. Лекин орадан кўп вақт ўтмай ерлилардан малакали наборшчиклар етишиб чиқди. Масалан, 1937 йилда ва ундан кейин босилган ва техника жиҳатдан териши гоаят мураккаб бўлган менинг математикага оид китобларим техник жиҳатдан жуда яхши терилган.

Келтирилган фактлар ўзбек халқи социалистик маданиятининг ривожланишида гоаят муҳим роль ўйнайдиган нашриёт ишида учраган қийинчиликлардан характерли штрихдир.

Аммо шу қийинчиликларга қарамай, ҳатто Октябрь революциясининг дастлабки йилларидаёқ босилиб чиққан китобларнинг сони йилдан-йилга ўсиб борди. Масалан, Октябрь революциясидан илгари Ўзбекистонда 1913 йилда 56 турли ҳар хил адабиёт босилиб чиққан бўлса, революциядан кейин,

энг оғир 1920 йилда 118 турли, яъни 2 мартадан ортиқ адабиёт босилиб чиққан¹.

Кейинча, китоб-нашриёт иши янада ривожланиб борди. Масалан, фақат 1921 ва 1924 йиллар мобайнида тиражи 3 миллион бўлган 1184 турли ҳар хил адабиёт босилган². Умуман, Совет ҳокимияти йилларида республикада тиражи 600 миллион бўлган 52 минг турли адабиёт босилди. Фақат, 1966 йилнинг ўзида Ўзбекистонда тиражи 25,9 миллион бўлган 1701 китоб босилиб чиққан.

ҲАМ ЮРАҚ, ҲАМ АҚЛ-ИДРОК АМРИЧА

Йигит ва қиз учун ўзига мувофиқ ҳаёт рафиқини топиб олиш — ҳаётнинг ғоят мураккаб масалаларидан биридир. Бу соҳада тарих ва кундалик ҳаётнинг тажрибалари саноқсиз фактлар билан тўлган бўлиб, улардан бир группаси ҳамрафиқ бўлган йигит ва қизнинг бахту саодатга эришганлигини кўрсатса, иккинчи группаси, аксинча, тескари натижани кўрсатади. Табиий, бунинг сабаблари ҳам жуда кўп, ҳатто, сон-саноқсиздир.

Лекин асосий, ҳал қилувчи сабаблардан бири баъзи шахсий манфаат мулоҳазалари ва юзаки «муҳаббат» бўлса, иккинчиси ҳамрафиқ бўлувчи йигит ва қизнинг бир-бирини жиддий равишда феъл-атворини, кирдикорини, маслак-мақсадини, дунёқарашини етарли даражада билмасликдир.

Октябрь революциясидан кейин юқорида зикр қилинган биринчи совет ўзбек мактабининг яратиш процессида менда Ойшахонга чексиз, самимий муҳаббат пайдо бўлди. Бир томондан иккаламизнинг дунёқарашимиз, мақсад ва маслагимизнинг умумийлиги, иккинчи томондан бу қизнинг латиф ва дилкашлиги, ақл-идроки, камтарлиги ва заковат шахсияси туфайли мен унга мафтун бўлдим.

¹ «Книжные новости», М., 1937, № 20.

² Бу ерда ва келгусида ҳам Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳузуридаги Статистика бошқармасининг: «Народное хозяйство Узбекской ССР за 50 лет» (Ташкент, 1967) тўплами рақамларидан фойдаланилди.

Лекин шундай бўла туриб, мен ҳатто 1920 йилгача Ойшахонга муҳаббат изҳор қилмаган эдим. Иккинчи томондан менинг бу муҳаббатимни у сезса-да, ҳатто, кейинча жуда равшан билса-да, лекин у ҳам ҳеч билдирмас эди. Ниҳоят, 1920 йилда мен бу қизга муҳаббат изҳор қилишга аҳд қилдим. Қандай қилиб? Билмадим, нима сабабдан, лекин бу масала, анчагина менинг бошимни қотирган эди, чунки мен муҳаббатни Ойшахоннинг олижаноб фазилатларига муносиб равишда баён қилиш устида ўйлаб юрардим.

Ниҳоят, бир куни Ҳофиз билан Амир Темур ўртасида бўлган бир воқеа эсимга тушиб қолди. Буни отам мен Хўжа Ҳофизни ўқиб юргананда айтиб берган эди. Шу муносабат билан менда бир идея туғилиб қолди. У ҳам бўлса, Ҳофизнинг икки мисрали маълум бир шеърининг муқобилига Ойшахонга қаратиб янги шеър ёзишдан иборат эди (Ойшахоннинг Ҳофиздан ҳам хабари бор эди, ҳатто, у форс ва француз тилларини жуда яхши биларди).

Ниҳоят, бир куни кечқурун Ойшахонни уйига кузатиб кетаётганда, ўйланган идеяни бажармоқчи бўлдим. Эрта баҳор, ойдин кеча, ҳаво мусаффо, ёқимли эди. Юра бошлаганимизга анчагина фурсат бўлган бўлса-да мен, сўзни қандай қилиб бошлашни билмай, пайт пойлаб, ўйлаб кетаётган эдим. Бироқ Ойшахон менга қараб:

— Ҳа, нима бўлди сизга, нега гапирмайсиз? — деб қолди.

— Мен бугун сизга ҳозиргача гапирилмаган гапни айтиб бермоқчиман. Шунинг устида ўйлаб кетяпман, — дедим.

— Нима гап экан?

— Яқинда мен Ҳофизни ўқиган эдим, — деб бошладим, — унинг бир ажойиб шеъри муносабати билан бир ҳикоя эсимга тушиб қолди. Бу шеърида Ҳофиз бундай деган:

*Агар он турки шерозий, бадаст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро!*

ёки менинг таржимамда бундай бўлади:

*Дилимни гар қабул этса ўшал шероз жонони,
Ушал холи қорасига берардим мен Самарқанду
Бухорони.*

— Тўғри, — деди Ойшахон, — бу Ҳофизнинг кўп тарқалган машҳур шеърларидан бири, лекин сизнинг таржимангиз ҳам яхши чиқибди.

Автор. Қўқон, 1922 йил.

— Гап таржимада эмас, бошқада, — дедим.
— Нимада экан?

— Бир куни Амир Темур Ҳофиз турган Шероз шаҳрига келиб қолган экан. Шунда у шоирни кўрмоқчи бўлган. Амирнинг амрига мувофиқ Ҳофизни унинг олдига олиб келганлар. Ҳофиз эски, ямоқ солинган кийимда кириб келган. Уни кўриб, Амир ғазаб билан шундай дейди:

— Самарқанд билан Бухоро шуҳрати ҳамма ёққа тарқалсин деб, мен бутун дунёни эгалладим. Сен эса шундай шаҳарларни қандайдир жононнинг қора холига тортиқ қилмоқчи бўлибсан. Бунга сен қандай журъат этдинг?

Бунга жавобан, Ҳофиз таъзим қилиб:

— Э, тақсирни олам, ўзингиз кўриб турибсиз, ана шундай хотамлик натижасида мен шу аҳволга тушиб қолдим!—дебди.

Ҳофизнинг бу ҳозиржавоблиги Амир Темурнинг ғазабини марҳаматга айлантирган ва у шоирга сарпо инъом қилиб жўнатган экан.

— Мен бу ҳикояни биринчи эшитишим, — деди Ойшахон.

— Лекин масала шундаки, — дедим кулимсираб, — Ҳофизнинг шеърини бир оз тузатмоқчиман.

— Нима, Ҳофизнинг дедингизми? — деб қолди Ойшахон қандайдир норози бўлгандек.

Мен фикримни такрор қилишга мажбур бўлдим. Бунга у:

— Мен сизни жуда камтар йигит деб ўйлардим. . .

— Йўқ, йўқ, ахир аввал менга қулоқ солинг, — дедим сўзини бўлиб, — олдин ҳақиқат, сўнгра ҳукм, дейдилар!

Ойшахон бир оз сукут этди, сўнгра:

— Хўб, айтганингиз бўлсин, эшитаман, — деди.

— Раҳмат, мана энди қулоқ солинг, Ҳофизнинг шеърини мен бундай қилиб тузатдим:

*Дилимни гар қабул этса, ўшал Фарғона жонони,
Қора холига мен тақдим этардим барча дунёни!*

— Э, Ҳофизнинг хотамлиги уни қашшоқликка олиб келган бўлса, — деди Ойшахон, — сиздаги бундай хотамлик оқибати қандай бўлар экан?

— Оқибати маълум, — дедим, — жонон маликаю, мен эса унинг содиқ посбони бўлардим!

Ойшахон ерга қараб оҳиста қадам ташлаб ёнимда кетаётган эди, бир оз сукунатдан сўнг менга қараб ажойиб бир табассум инъом қилди...

Хуллас, орадан бир неча ой ўтгандан кейин мен Ойшахонга уйландим.

Бу масалага қўшимча тариқасида шуни айтиб ўтмоқчиман. Гап шундаки, ҳар икки томондан ҳам бизда ҳеч вақт «яхши кўраман» сўзи ишлатилмас эди. Афсуски, гоҳо, баъзи ёш йигитлар жуда енгил табиатлик билан қизга нисбатан «яхши кўраман» сўзини кўп ишлатадилар. Ҳолбуки, унинг ҳамма вақт рўёбга чиқмаслиги ва муқаддас туйғудан иборат бўлган муҳаббатнинг ўйинчоққа айланиб кетиши мумкин.

Оиланинг вужудга келиши, яъни йигит ва қизнинг турмуш қуриши энг муҳим ва энг масъулиятли воқеа бўлиб, буларнинг ҳаёти бахтли ва жамият учун фойдали бўлиши ёки аксинча бахтсиз ва жамият учун зарарли бўлиши мумкин. Табиий, бу масалада муҳаббат катта роль ўйнайди. Бу эса ҳар бир даврда ва ҳар бир миллатда мавжуд бўлган абадий эски, абадий янги масаладан иборат, чунки ҳар бир йигит ва қиз ҳаётининг маълум босқичида шубҳасиз бу ҳодиса, яъни муҳаббат пайдо бўлади.

Бироқ, ҳамма гап шундаки, муҳаббатда муҳаббат бор, яъни бу ерда сўз кенг маънодаги чин, ҳақиқий, олижаноб муҳаббат устида боради. Шунинг учун ҳам кишининг ёлғиз ҳуснига, жамолига асосланган «муҳаббат» кўп вақт узоққа бормайди, у вақтинчалик ҳодисадир. Гоҳо ҳаётда, ҳатто, бадиий адабиётда: «бир кўриш билан яхши кўриб қолди» деган ҳолни учратиш мумкин. Гарчи ҳаётда бундай воқеа мавжуд бўлса ҳам, у қонданинг истисносидир. Ҳолбуки, кўп вақт бундай «муҳаббат» ёндирилган гугуртга ўхшайди: у бирданига алангаланадида, сўнгра тез фурсатда ўчиб қолади.

Мен ёшларимизнинг кейинги фикрга тўғри тушунишларини истар эдим. Яъни мен йигит ёки қизнинг ҳусни ёки бирига ёқимли бўлишини инкор қилиш фикридан жуда узоқман. Гап шундаки, булар каби ташқи қиёфанинг ёлғиз ўзи оила қуриш учун мутлақо кифоя қилмаслиги мумкин. Ҳаё ҳам ана шу ҳақиқатни тасдиқ қилади.

«ҲАЗРАТ АЛИ АВЛОДЛАРИ»НИНГ КИРДИКОРИ

Кунлардан бир кун дам олиш мақсадида велосипед билан Фарғонанинг энг чиройли ерларидан бири бўлган Шоҳимардонга борган эдим. Бу ер шаҳардан 52 километр жанубда, Олой тизма тоғларининг шимолий ён бағридаги Оқсуз дарёси водийсида, денгиз сатҳидан 1550 метр баландликда жойлашган бўлиб, ўзининг гўзал манзараси ва оромбахш курорт жой бўлиши билан азалдан машҳурдир.

Реакцион руҳонийлар бу жойларни гўё ҳазрати Али қадам босган муқаддас ерлар ва ўзларини эса ҳазрати Алининг «авлодлари» деб гап тарқатган. Бу шайхлар ҳазрати Алининг «қаҳрамонлик»лари тўғрисида, садақани мўл берувчиларни худо ўзига яқин тутуши ва бошқалар тўғрисида ҳар қандай афсоналар тарқатиб, халқнинг миясини заҳарлаб келганлар.

Ёз кириши билан Туркистоннинг ҳамма бурчакларидан бу ерга касаллар келиб, бутун топган-тутганини шу ерда назр-ниёз ва садақага сарф қилиб, шип-шийдам қайтиб кетганлар. Шоҳимардоннинг тоза, шифобахш тоғ ҳавосида ором олган баъзи касаллар, айниқса, сил касаллар ҳақиқатан ҳам ўзларини яхши ҳис қила бошлаганлар, иштаҳа пайдо бўлган, куч-қувват кирган. Касалларнинг бундай соғайишини шайхлар Шоҳимардоннинг шифобахш иқлими, тоза ҳавосидан эмас, балки «зиёрат қабул» бўлишидан, бу муқаддас жойнинг «ша-рофатидан», гўё ҳазрати Али руҳига берилган садақалар туфайли деб талқин қилиб келганлар.

Мен Шоҳимардонга борганда баҳор пайти эди. Бу ер одатда ёзда гавжум бўлади. Шунинг учун саёҳатчилар ҳали кам эди. Бир оз дам олгандан кейин чойхонага велосипедни қўйиб, айланиб келмоқчи бўлдим. Чойхонада ўтирганларга мурожаат қилиб тоққа чиқадиган йўлни сўраган эдим, улардан бири жавоб ўрнига:

— Бу ерга биринчи марта келганга ўхшайсиз, — деди.

— Тўғри айтасиз, биринчи келишим, — дедим.

— Ундай бўлса, мен сизни бир айлантириб келай, — деб то мен унга жавоб бергунча, бир киши ўрнидан туриб, менга қараб кела бошлади.

Қишининг қўлида тасбеҳ, бошида салла, устида малла тўн, оёғида кавуш-маҳси, ўзи эса ўрта бўйли, паҳмоқ соқол, 50 ёшларда эди. Бунинг сафсаталарини эшитмоқчи бўлиб, мен ҳам:

— Жуда яхши!— дедим.

— Қани, юринг, — деди ҳалиги киши менга қараб, — ана у тўғрингиздаги тоғнинг устида мозор бор.

— Мулла ака, сиз ўзингиз нима иш қиласиз?— деб сўрадим юриб туриб.

— Мен бу ерда шайхларнинг хизматларини қиламан, тоат-ибодат қиламан, — деди.

Ичимда: «оббо, тоза қўлга тушибманку!» дедим, сўнгра бир оз ўйлаб: «майли, бўлган иш — бўлди, бу ҳам бир гап» деб юравердим.

— Бу ерларни қадамжой дейдилар, — деб яна сўз бошладим ҳалиги мулла, — Муҳаммад алайҳиссаломнинг Фотима деган қизларининг шавҳарлари ҳазрати Алининг муборак қадамлари теккан жойлар!

— Ҳазрат Али бу ерга нима учун келган эканлар?

— Албатта, олло-таолонинг иродаси билан, унинг иродасисиз дунёда ҳеч нарса бўлмайди!

— Ҳазрат Алининг бу ерда бўлганлигини кўрсатадиган бирор аломат борми?

— Албатта бор, хоҳласангиз ман уни кўрсатаман сизга.

— Мен сиздан уни кўрсатишингизни илтимос қилардим.

— Хўб бўлади!

Қўп фурсат ўтмай, зина билан юқорига чиқиб кетдик. Ниҳоят, зинанинг сўнгги босқичи орқада қолганда:

— Мана, ана шу мозор бўлади, — деди мулла.

Бу ердан атрофга қараганда чиройли манзара очилар, катта чинор ва қайрағочлар соясида узун ва кенг айвон, хонақо ва мақбара бўлиб, айвонда шайхлар ўтиришган эди.

— Олдин шайхларни зиёрат қилиб, назр-ниёзингизни бериб келайлик, сўнгра мен сизга яна бошқа жойларни кўрсатаман, — деди мулла.

Табий, мен нима қилишимни билмай, шошилиб қолдим. Лекин тезда ўзимга келиб:

— Назр-ниёз қочиб кетмайди, олдин бошқа жойларни кўрайлик, — дедим.

Мулланинг авзои ўзгариб, менга бир қараб қўйди. Сўнгра

— Ҳозир берсангиз савоб бўлиб, дуо ижобат бўлганда, юришимизга оқ йўл очилади, — деди.

Мулланинг чангалидан қутулиш учун:

— Ахир сиз борку, фарқи нима? Назрни сизга берсам ҳам бўлар?

— Албатта, албатта бўлади!— деб мулла питирлаб қолди. Ниҳоят, бу ердан тоғ устидаги йўл билан жўнаб кетдик. Анча юргандан кейин, мулла тўхтаб:

— Мана, қаранг,— деди қўли билан тоғдаги дарани кўрсатиб, — ҳазрати Алининг бу ерда бўлганлигига далолат!

— Дарани айтаяпсизми?

— Ҳа, дарани!

— Афв этасиз, тушунмадим!

— Ҳазрати Али Дулдулларига¹миниб келиб, зулфиқорлар² билан тоғни бир урганларида ана шу дара ҳосил бўлган!

Қаршимизда кўриниб турган даранинг баландлиги бир неча юз метр келарди. Ўзимни мумкин қадар кулишдан сақлаб:

— Мўъжиза!— дедим. Сўнгра бир оз сукунатдан кейин, — бу тоғнинг баландлиги қанча экан?— деб сўраган эдим, бунга:

— Худо билади!— деди.

— Ҳар ҳолда бир неча юз метр бўлса керак?

— Албатта, агарда кўп бўлмаса!

— Ундай бўлса, тоғни кесган зулфиқорнинг узунлиги ҳам бир неча юз метр бўлса керак?

— Бўлмасачи!

— Ундай бўлса, тоғни кесган бундай қиличнинг оғирлиги ҳам бир неча юз пуд бўлса керак, шундай эмасми?

¹ Дулдул — Алининг афсонавий оти.

² Зулфиқор — Алининг афсонавий қиличи.

— Шундай бўлса керак!

— Бундай қилишни идора қилиш учун ҳазрати Алиннинг бўйи ҳам бир неча юз метр бўлса керак?

— Албатта, ҳазрати Али бўлгандан кейин, бўлади-да!

— Ҳақиқатда ҳам ана қадду қомат, ана фавқуллодда куч!..

— дедим зўрға ўзимни кулишдан тийиб.

— Иродайи ҳақ шундай бўлгандан кейин,— деди мулла,— ҳеч гап эмас, — нимаики бу дунёйи фонида бўлса, билингки, у аршда ёзилган бўлади!

Мулла юриб бир неча қадам қўйгандан кейин, қоқилиб тош устига йиқилди. Мен дарҳол уни ердан кўтардим. У «вой-вой»лаб, зўрға менга суяниб турарди.

— Майли, ҳеч бокиси йўқ, — дедим унга, — иродайи ҳақ шундай бўлгандан кейин, нимаям қилардингиз!..

— Тўғри айтасиз, аммо мен сизга айтган эдимку, «олдин назрни бериб, кейин борсак йўл очилади» деб!

— Ундай бўлса, ахир мен йиқилишим керак эдику, сизнинг бу ерда нима гуноҳингиз бор?

— Иродайи ҳақ шу эканда! Модомики, менинг шу ерда қоқилиб йиқилишим аршда ёзилган экан, бандасидан на-чора!

— Демак, гап назрда эмас экан-да?

— Э-э, худонинг даргоҳи шу даражада кенгки, унинг ҳик-матларига бандаси тушунмайди!

Ниҳоят, муллани қўлтиғидан ушлаб уйига олиб келдим ва қўлига хизмати учун «назр» бериб қайтдим. Чойхонага қараб кетаётган эдим, диққатимни катта чинор остида турган бир неча киши жалб этди. Яқинроқ бориб кўрсам, бу ерда фолбин фол кўраётган экан. Унинг устида йўл-йўл тўн, бошида салла, кўзида кўзойнак, ёши олтмишларда. Олдига ёйиб қўйилган рўмол устида бир тўп тошни бир нечага бўлиб, уларни суриб турарди. Фолбин олдида турганлардан иккитаси тикка турар ва бири ерда ўтирар эди. Мазмуни, булардан аввалги иккитаси менга ўхшаш томошабин бўлиб, ерда ўтиргани эса фол кўрсатаётгани эди. Бу киши кўринишига қараганда, шубҳасиз, қашшоқ бўлса керак.

Охири, фолбин тошларини териб бўлгандан кейин, уларга қараб туриб, оҳисталик билан сўзини бошлади: «Оббо, бошингиздан жуда кўп воқеалар ўтибди, кўп азобу уқубат чекибсиз. Бошингизга яна бир оғир мусибат тушган экан, аммо худога шукур қилинг, у зарарсиз ўтиб кетибди. Анчадан бери сизда бирмунча ният ва орзунгиз бор экан, лекин ҳозиргача улар рўёбга чиқмабди, бунга сабаб олло-таолонинг продаси, чунки унинг амрисиз ҳеч нарса бўлмайди. Аммо сабр қилиш лозим. Умидни ҳаргиз йўқотманг, ноумид шайтон. Мана, қаранг, — деди фолбин бир бурчакда турган тошларни бармоғининг учи билан кўрсатиб, — бахт йўли очиқ, эртами-кечми кўнглингиздаги орзунгиз албатта рўёбга чиқади. Бироқ олло-таоло сизни яна синаб кўрмоқчи. Хафа бўлманг, мана ҳали бахт йўлида яна анчагина қийинчиликлар бор. Худога шукур қилинг, сабр қилинг, шояд ўзи марҳамат қилса. Воллоҳу аълам биссаваб!»

Фол кўрсатаётган киши, фолбинга қандайдир савол берган эди, унинг жавобини кутмай, қайтдим. Хуллас, бир неча соатдан кейин яна велосипедга миниб, шаҳарга жўнаб кетдим. Бироқ кета туриб хаёлим фолбиннинг сўзлари устида, «продайи ҳақ»да ва пул тўлаб фолбиннинг сафсатасига қулоқ солиб ўтирган кишининг соддалигида эди. Ҳақиқатда ҳам, фолбин сўзининг моҳияти шундаки, уни кимга бўлмасин татбиқ қилинса (айниқса фол кўрсатган киши каби қашшоқ кишиларга), тўғри келаверади.

Ҳақиқатда ҳам, одатда фолбин кишининг касбига, ёшига, ташқи қиёфасига ва бошқа аломатларига қараб сўзлайди ва унинг ҳар бир тонфа учун мўлжалланган махсус схемаси бўлади. Иккинчи томондан фолбиннинг сўзи шундай усталик билан тузилган бўладик, ундаги фикр ва тушунчаларнинг бирмунчаси эрта ё кеч ҳар бир киши ҳаётида албатта учрайди. Масалан, кимда орзу-ҳавас бўлмайди? Кимнинг бошидан қандай бўлмасин «воқеалар» ўтмайди? Кимнинг ҳаётида азобу уқубат учрамайди? Кимнинг «бахт йўлида» қийинчилик бўлмайди? Мана шунинг учун ҳам «хом сут ичган бандалар» буларни фолбининг «тўғри» чиқишидан кўрадилар.

ФАРҒОНА ОБЛАСТИДА ПЕДАГОГИК МАРКАЗ ҚУРИЛИШИ

Халқ маорифи, вақтнинг қийинчиликларига қарамай кундан-кунга ўсиб борарди. Октябрь революциясидан кейин Туркистон республикасида очилган мактабларнинг сони 1920 йилдаёқ 2000 га етди. Табиий, бу мактабларга энг аввал ўқитувчи керак эди. Улар эса асосан қисқа муддатли икки-уч ойлик курсларда ўқиб чиққанлар билан таъмин қилинарди.

Шундай қилиб, революциянинг биринчи йилларида ўқитувчилик қилиб турганларнинг кўпида, ҳатто ўрта мактаб маълумоти йўқ эди. Қисқа муддатли курсларда берилган маълумот эса, табиий, ўқитувчилик учун кифоя қилмас эди. Иккинчи томондан, бошқа йўл ҳам йўқ эди, чунки йилдан-йилга мактабларнинг сони ўсиб борарди.

Шунинг учун халқ маорифи олдида кўндаланг турган энг муҳим, энг актуал, энг мураккаб масала гуриллаб очилаётган мактабларни ҳеч бўлмаганда ўрта маълумотга эга бўлган ўқитувчилар билан таъмин қилишдан иборат эди. Бу, жанговар масалани ҳал қилиш учун вақтинча давом этадиган қисқа муддатли курслар билан бир қаторда, уч-тўрт йиллик донмий мактаблар, айниқса «Таълим-тарбия техникуми» деган янги типдаги педагогик ўрта мактаблар вужудга кела бошлади. Натижада Фарғона областида ҳам шундай мактаб яратиш лозим кўрилди ва уни ташкил қилишда авторга қатнашиш тўғри келган эди.

Шу муносабат билан область ташкилотларининг топшириғига мувофиқ, бизнинг Фарғонадаги «Область иккинчи босқич ўзбек мактаб»ини бутун жиҳозлари ва ўқувчилари билан махус эшелонда областнинг янги маркази — Қўқонга кўчириб келтиришга тўғри келди. Қўқонда эса бу вақтда «Дорул муаллимин» деган, лекин аслида таълим-тарбия курси давом этарди ва унинг мудирини бир турк эди. Кўп фурсат ўтмай, Фарғонадан келган «иккинчи босқич» мактаб билан ҳалиги «Дорул муаллимин» деган курс асосида «Фарғона вилоят

таълим-тарбия техникуми»¹ ташкил бўлиб, бу сатрлар авторига унда мудир бўлиб ишлашга тўғри келди.

Техникумда Пўлатжон домла (Қаюмов), Муҳаммаджон домла, Ойшахон Қори-Ниёзова, Баранов, Кудреватов каби истеъдодли ўқитувчилар ишлар эдилар. Бунинг ҳузурида «Намуна мактаби» ва интернат бўлиб, ўқувчилар давлат ҳисобига яшар, уларга озиқ-овқат, кийим-кечак, ўқув қуроллари, қалам-дафтарлар ва шунинг каби нарсалар берилар эди.

Фаргона вилоят таълим-тарбия техникумининг биноси. Қўқон 1920—1924 йиллар.

Техникум ҳузурида математика, табиёт, химия, физика, тил ва адабиёт лаборатория ва кабинетлари; дурадгорлик, муқовасозлик, ҳайкалтарошлик, чилангарлик (слесарлик) ҳунархоналари ташкил қилинган эди; қизлар эса бичиш-тикиш ҳунархонасида иш ўрганар эдилар.

¹ Революциянинг биринчи йилларида гоҳо «вилоят», гоҳо «музофот» ишлатиларди. Иккаласи ҳам «область» маъносида.

Хуллас, *техникум катта коммунадан иборат бўлиб*, синфларда, хунархоналарда, кабинет ва лабораторияларда ижодий ҳаёт булоқдек жўш уради. Техникумда интизом ва тарбияга катта аҳамият берилар, дарслар ва ўқувчилар билан ўтказиладиган суҳбатлар *ахлоқ масалалари билан узвий боғланган эди*.

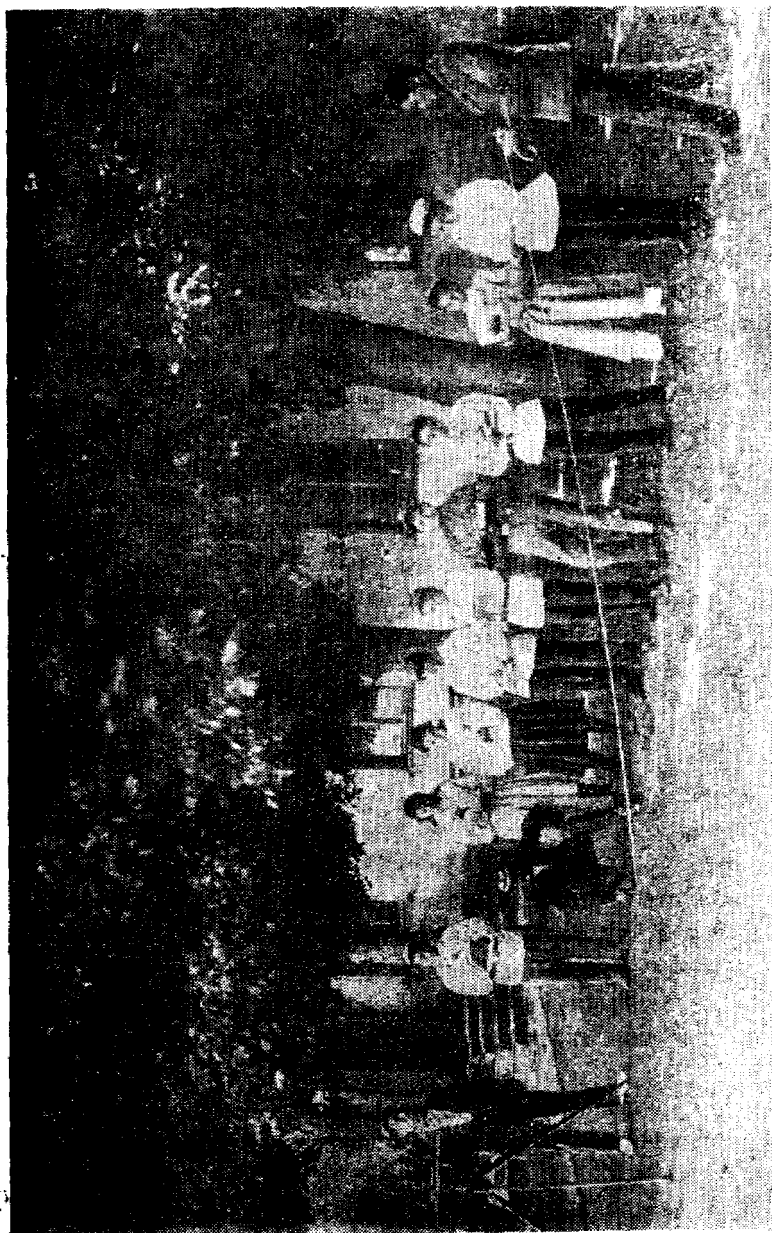
Юқорида зикр қилинган Фарғонадаги биринчи ўзбек совет мактабида, сўнгра унинг базасида ташкил этилган вилоят иккинчи босқич мактабида бўлгани каби техникумда ҳам ўқиладиган фанлар орасида математикага ўқувчиларнинг ҳаваси ва рағбати катта бўлиб, бу фан марказий ўринда турарди. Бу эса тасодифий бўлмай, балки ушбу сатрлар автори томонидан зикр қилинган мактабларда ўрнатилган метод, яъни математикани турмуш ва фанга татиқ этиш туфайли эди.

Шунинг билан баробар ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб, математика тарихидан қизиқарли маълумот бериларди. Бунинг натижасида ўқувчиларнинг математикага муҳаббати кун сайин ортиб борар ва уни ўзлаштириш эса муваффақиятли ўтарди. Бу фанга муҳаббат шу даражада ўсган эдики, ҳатто, бир кунни ўқувчилардан бири: «Мен бугундан бошлаб отимни Риёзий¹ қўйдим. Бундан кейин кимки, менга Риёзий деб мурожаат қилмаса, унга жавоб бермайман»,— деб эълон ёзган эди (бу киши ҳозир ҳаёт, олим).

Техникум ҳузурида ҳар йили Фарғона области учун ўқитувчилар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш курслари очилар, бундан ташқари, ёш ўқитувчилар учун консультациялар ташкил қилинар, методика, педагогикага доир ва умумий-илмий тематикаларда лекция ва докладлар уюштириб турилар, учта деворий газета: умумий, математика ва адабиёт газетаси чиқариб турилар эди. Хуллас, Партия ва Ҳукуматнинг ғамхўрлиги туфайли *техникум Фарғона областининг энг йирик педагогик марказига айланган эди*.

Фарғона водийсининг кўп ўқитувчилари ана шу техникумдан чиққан. Шуниси характерлики, 1924 йилда *техникумни*

¹ Риёзий — математик.

Қўқон, 1922 йил. Фарғона вилоят таълим-тарбия техникуми. Автор геометриядан амалий ишлар ўлкамоқла-
ўнгандан талпа: Р. Отақонов, Ф. Шамсиддинов, Ш. Ризаев, М. Раҳмонов, А. Бекқўзин, Ё. Тошпўлатов, У. Тур-
сунов, М. Раҳматуллаева, З. Мирсалимова, Т. Зоҳидов, Ф. Раҳмонов.

битирганларнинг асосий қисми Фарғонадаги собиқ иккинчи босқич мактабда тарбияланган ўқувчилар эди. Бу техникумдан чиққанларнинг кўплари ажойиб педагог, инженер, агроном, олим, партия ва совет арбоблари бўлиб етишдилар. Булар тўғрисида сўз кейинча бўлади.

Техникум, умуман маориф ишларига, Фарғона область ижроия комитетининг раиси ўртоқ Шомансур Алихўжаев катта ёрдам қиларди. Мен бу киши билан Фарғона (Скобелев)да ишлаб юрган вақтдан бошлаб муносабатда бўлган эдим. У вақтда Алихўжаев Фарғона шаҳар ревкоми раисининг ўринбосари, Марғилон шаҳар-уезд ревкомининг раиси, Фарғона шаҳар ревкомининг раиси вазифаларида ишларди.

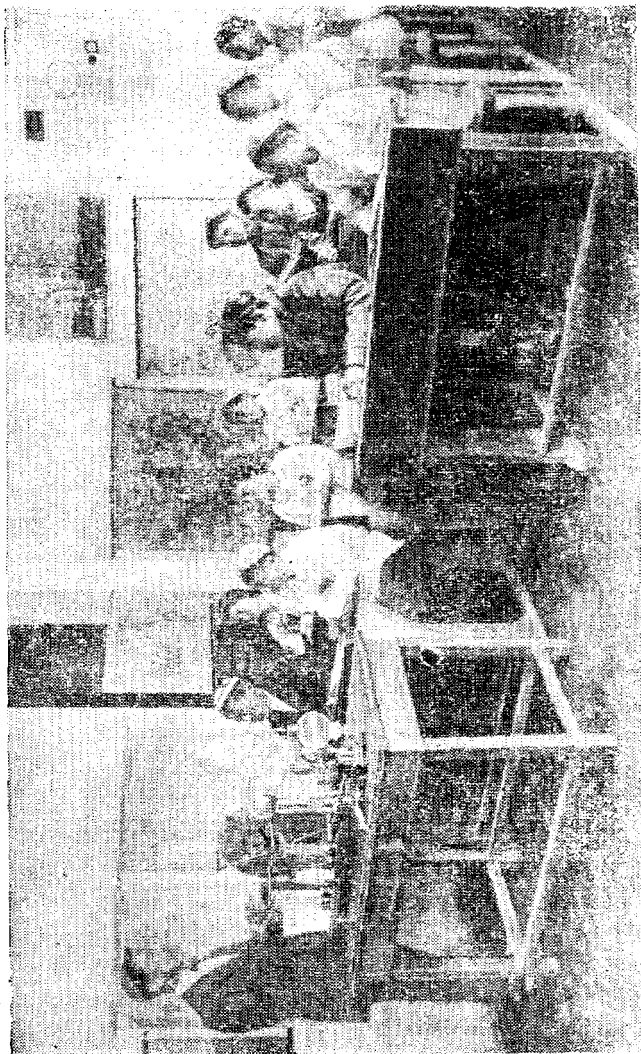
Алихўжаев 1918 йилдан бошлаб партия аъзоси бўлиб, у, гоёт камтар, ҳалол, Ленин партиясининг иши учун садоқатли киши эди. Фарғона fronti Революцион ҳарбий советининг аъзоси сифатида Алихўжаев босмачиларга қарши олиб борилган курашда актив қатнашган эди.

Халқ маорифи масалалари билан менга кўп вақт Алихўжаевга мурожаат қилишга тўғри келарди ва у доимо масалани ижобий ҳал қилиб, ёрдам қиларди. Фарғона областининг энг оғир кунларида ҳам, Алихўжаев иш билан тиқилинч бўлганига қарамай, мени ҳамиша навбатсиз қабул қиларди ва халқ маорифи учун ҳеч нарсани аямас эди.

Мисол тариқасида бир воқеани айтиб ўтишни лозим топаман. Техникумда бир неча лаборатория қурилганлиги тўғрисида юқорида сўз бўлган эди. Бунинг учун тузилган сметага мувофиқ область ижроия комитетидан катта маблағ талаб қилинган. Аммо бухгалтер тусқинлик қилиб, лозим бўлган пулнинг анчасини қисқартиб юборган. Мен бухгалтердан норози бўлиб, мулоҳазаларимни Алихўжаевга баён қилганимда, у мени яхшилаб тинглагандан сўнгра бухгалтерни чақириб қолди.

— Нега сўралган пулни шунча қисқартиб юбордингиз, ахир Қори-Ниёзий пулни сметага мувофиқ сўраганку!— деб, бухгалтерни қойиди.

— Тўғри, айтасиз, — деди, бунга жавобан бухгалтер, — лекин бу модда бўйича бизда етарли пул йўқ.

Кўкон, 1923 йил, Фарғона вилоят таълим-тарбия техникуми. Автор физикадан дарс бермоқда.
Синфда ўтирган ўқувчилар: Теша Зоҳидов, Йўлчи Тошпўлатов, Раҳимкул Отажонов,
Фахриддин Шамсидинов, Улуғ Гурсун, Зайнаб Мирсалимова ва бошқалар.

— Умуман, пул борми?
 — Бор, албатта, — деди бухгалтер.
 — Ундай бўлса, сметани қисқартмай пулни бераверинг, сўнгра бир иложини топамиз, — деди Алихўжаев, қатъий буйруқ тариқасида.

Натижада бухгалтер буйруққа итоат қилишга мажбур бўлиб, сметага мувофиқ пул берган эди.

ЯНА БИР МУҲИМ ТАЖРИБА

Улуғ Октябрь революциясининг ғалабаси натижасида ер (шунингдек сув ҳам) умумхалқиники деб эълон қилинди. Помешчик ва бойларнинг ерларини мусодара қилиб, уларни ерсиз ҳамда ери кам деҳқонларга бериш учун у ерларни давлат фондига топшириш лозим эди. Шунинг учун маҳаллий советлар олдида бу ерлардан фойдаланиш ишларини йўлга қўйиш соҳасида фавқулодда муҳим масала турарди. Буни ҳал қилиш учун энг аввал мавжуд бўлган ерларни ҳисобга олиш керак эди. Бу эса жуда кўп ер ўлчайдиган мутахассисларни, яъни землемерларни талаб қилди.

Ҳолбуки, мавжуд бўлган землемерлар жуда кам бўлиб, қўйилган масалани фақат улар билан ҳал қилиб бўлмас эди. Иккинчи томондан одатдаги йўл билан, яъни олий мактаб воцитаси билан землемерлар тайёрлаш иши жуда узоқ муддат талаб қиларди. Шундай қилиб, қўйилган жанговар масалани ҳал қилиш учун мумкин қадар тезлик билан землемерлар тайёрлаш чорасини излаб топиш керак бўлиб қолди.

Муаммони атрофлича муҳокама қилиш натижасида қисқа муддатли курс очиб, бу курсга илгариги қозихоналарда мол-мулк тақсими билан машғул бўлиб юрганларни жалб этиш лозим топилди. Лекин буларнинг билими жуда паст бўлиб, қўйилган масалани ечиш учун мутлақо кифоя қилмасида, ҳар ҳолда ер ўлчаш ишидан унча-мунча хабарлари бор эди.

Хуллас, 1922 йилда Фарғона область ижроия комитетининг топширигига мувофиқ Қўқон шаҳрида *область землемерлик курси* ташкил этилди. Бу вақтда мен Қўқонда вилоят таълим-тарбия техникумида мудир бўлиб ишлардим. Айни замонда

ҳалиги землемерлик курсида математикадан дарс берардим, Писарчик деган киши геодезия дарсини берарди.

Курсантларни математикага қизиқтириш мақсади билан мен ҳамон ўз тажрибамда синалган методни ишлата бошладим. Натижада кўп фурсат ўтмай, улар математикага, айниқса ҳисоб ва геометрияга муҳаббат пайдо қилиб, уларни жуда мароқ билан ўқишарди. Мен одатда ҳар дарснинг охирида уйда ишлаш учун вазифа берар эдим.

Эрта куз фасли эди. Курсга яқин бўлган чойхона олдидан ўтиб кетаётган эдим, у ерда ўтириб чой ичаётган бир неча курсантларга кўзим тушиб қолди. Буларга салом бериб, йўлимда давом этавердим, бироқ курсантлар ўринларидан туриб, чойга таклиф қилишиб қолди. Уларнинг илтимосини қайтаролмадим.

Чой ичиб ўтирган курсантларнинг олдида китоб, очилган дафтар, қалам турар эди. Булар уйга берилган вазифани ишлаб ўтиришган экан.

Менга узатган чойни олиб:

— Масала ҳал қилаётганга ўхшайсизлар, — дедим.

— Ҳа, шундай, — деди, курсантлардан бири.

— Кечадан бери бир масала устида оворамиз, лекин ҳеч чиқмаяпти, — деди иккинчиси кулимсраб.

Сўз кейинги дарсда менинг берган масалаларимдан бири устида борарди. Шунинг учун бу масалани ечиб беришга тўғри келди.

— Биз, қозихонада ишлаган вақтда жуда қийин масалаларни ечишга тўғри келарди. Лекин бу масалага келганда ожизлик қилдик, — деди учинчиси.

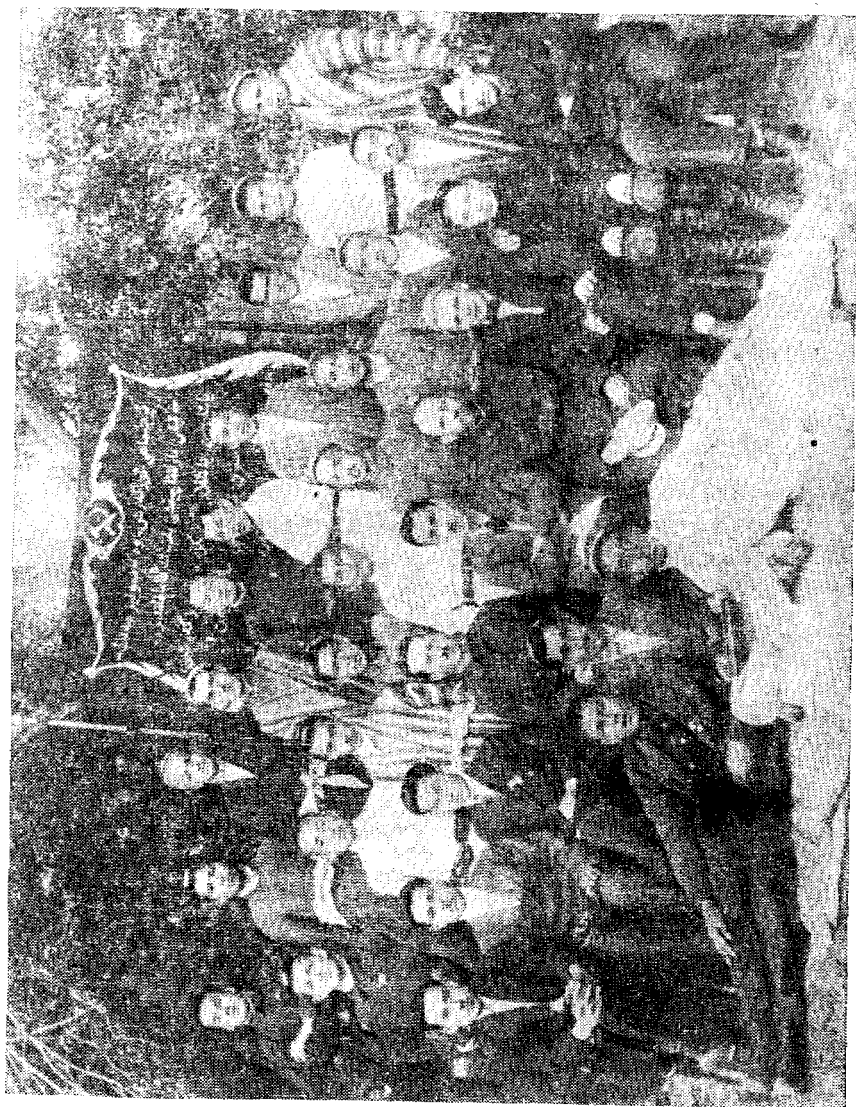
— Сизларга кўпроқ қандай масалаларни ечишга тўғри келарди?— деб сўраган эдим, бунга жавобан, у:

— Мерос масалаларини, — деди.

— Демак, мерос масалаларини ечишга жуда уста бўлсаларингиз керак, — дедим.

— Ҳарҳолда, бу борада анча тажрибамиз бор, — деди, ҳамон таббассум қилиб;

— Ундай бўлса, меросга онд битта масала берсам, ечиб кўрасизларми?

Кўзон, 1923 йил. Видеят таълим-тарбия курси. Бир группа ўқувчилар. Утирланлар ўртасида курснинг мудири ва ўқитувчиси Т. Н. Қори-Нижэий

— Майли, уриниб кўрамиз, — деди, булар орасидаги пешқадами.

— Масала шундан иборат: бир киши ўлаётган вақтда хотини ҳомиладор бўлган. Шунинг учун у ўлиmidан олдин бундай васият қолдирган: агарда хотиним ўғил туғса — мероснинг учдан иккиси ўғлимга ва учдан бири хотинимга берилсин. Агарда у қиз туғса — учдан бири қизимга ва учдан иккиси хотинимга берилсин. Бироқ, бу васиятни қолдирган кишининг хотини бир қиз ва бир ўғил туғибди. Ажабо, бу ҳолда васият шартини эътиборга олиб, меросни қандай бўлиш керак?

Курсантлар бу масалани ёзиб олгандан сўнг мен хайрлашиб кетдим. Орадан тақрибан икки соат ўтгандан кейин мен яна ҳалиги йўл билан қайтдим. Курсантлар эса ҳамон ўтиришган экан. Уларни кўриб:

— Хўш, нима бўлди, масалани едиларингизми? — деб сўраган эдим, улар бир овоздан:

— Йўқ, ҳеч чиқмаяпти, — дейишди.

— Нега чиқмасин, ахир бу ҳам мерос масаласи-ку?

— Тўғри айтасиз, доғда, лекин бунақасини учратмаган эдик.

— Ана холос, ахир бирор масалани ҳал қилиш учун уни албатта илгари учратган бўлиш шартми?

— Йўқ, шарт эмас-ку, лекин бу жуда ажойиб масала экан.

Хуллас, булар шундан кейин ҳам бу масала устида кўп уринган бўлсалар-да, лекин уни ҳал қила олмадилар. Шунинг учун охири, бир неча кун ўтгандан кейин масалани ҳал қилиб беришга тўғри келди.

Бу масала эса ҳуқуққа оид. Уни ўз вақтида Рим ҳуқуқшуноси Сальвиан Юлиан ҳуқуқ нуқтаи назаридан ҳал қилган. Аммо, масалани оддий математик метод билан ҳам ҳал қилиш мумкин.

МУҲАББАТ ВА ОИЛА

Менинг ҳаётимда 1923 ва 1924 йиллар алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу йилларда менинг рафиқам оналик шарафига му-

ваффақ бўлди, мен эса — оталик шарафига: Ойшахон 1923 йилда қиз ва 1924 йилда ўғил инъом қилди. Бу қувончли воқеа туфайли оиланинг ҳаёти қандайдир ёрқин нур билан мунаввар бўлди; кучга-куч, ғайратга-ғайрат қўшди. Табиий бу ҳол фақат она ва отага хосдир.

Бироқ айрим ҳолларда баъзи кишилар хотини қиз туққанда қувониш ўрнига ғамгин бўлиб, хотинига зарда қилдилар, унга ғазаб кўзи билан қарайдилар. Бу эса эски дунёнинг энг жоҳилона сарқитларидан бири бўлиб, ўз вақтида унинг келиб чиқишига, шубҳасиз, иқтисодий сабаб бўлган. Бу сабаб, айниқса, бизнинг шароитда ўз маъносини йўқотган бўлса-да, лекин айрим кишиларнинг мияларида бу сарқит сақланган бўлиб, уларнинг оилада қиз туғилишига муносабатлари манфийдир.

Бу жоҳилликни ҳеч қандай сўз билан тасвир қилиб бўлмайди! Ҳақиқатда ҳам бу ерда хотиннинг гуноҳи нима? Ахир, ўғил ёки қиз туғиш унинг хоҳиши билан бўлмайдику? Масалага, зикр қилинган эрлар «мантиқ»и билан қараганда, уларга бундай савол бериш мумкин: нега ~~қиз~~ хотинда бўлсин, балки эркекдир? ...Ҳар ҳолда ~~қиз~~ *ҳисиз гўдақдан, у қиз деб юз ўгиришининг ўзи ўта кетган жоҳилликдир!*

Ҳолбуки, боланинг ҳатто битта табассумини дунёдаги ҳеч қандай ҳазина билан ~~ўлчаб~~ *бўлмайди!* Ҳозирча уни на ёзувчи ва на рассом тасвир қила олгани йўқ ва ~~қиз~~ *қила олмаса керак, чунки бунинг учун ёзувчининг қалами ҳам, рассомнинг мўйқалами ҳам ожизлик қилади.*

Шунингдек, *онанинг болага муҳаббати ҳам чексиздир.* Ҳақиқатда ҳам бу тушунча меҳрибонлик ва ғамхўрликнинг, лутф ва карамнинг, умид ва орзунинг манбаи бўлиб, унинг асосида соф оналик муҳаббати туради. Бу муҳаббат ғоят даражада чуқур ва чексиз бўлиб, уни фақат ушбу эртак тасвир қилиши мумкин:

Бир йигит бир қизни яхши кўриб қолади. Қиз эса осонлик билан сўз бермайди. Ниҳоят, жуда бўлмагандан кейин қиз йигитга шарт қўяди ва у бажарилган ҳолдагина йигитга тегмоқчи бўлади. Аввало қиз, йигитга савол беради:

— Сен мени чиндан ҳам яхши кўрасанми?

— Чиндан ва чексиз яхши кўраман, — деб жавоб беради Йигит.

— Буни амалда исбот қила оласанми?

— Қиламан!

— Қандай шарт бўлса-да, бажаришга тайёрмисан?

— Тайёрман!

— Онангни севасанми?

— Албатта, севаман!

— Агарда сен мени чиндан яхши кўрсанг, онангни ўлдириб, унинг юрагини менга олиб келасан. Шундагина мен сенга тегаман! — деб, қиз шарт қўяди.

Табий, йигит ҳайрон бўлиб, ҳаяжонда қолади. Лекин охири бориб онасини ўлдирди ва юрагини олиб, отда чопиб келаётганда, юрак қўлидан ерга тушиб кетади. Йигит отдан энгашиб, ердан юракни олмоқчи бўлганда:

— Ҳой болам, эҳтиёт бўл, йиқилиб кетма! — деб, юракдан онасининг овози эшитилади.

Афсуски, эртак шу ерда тамом бўлади. Одатда бу эртакдан бутунлай нотўғри хулоса чиқарадилар ва кўп вақт бунинг билан йигитнинг қизга нисбатан чексиз, чин муҳаббатини тасвир қилмоқчи бўладилар. Менимча, воқеани маънавий муҳокама қилганда, бундан бутунлай бошқа, кутилмаган хулосалар келиб чиқади.

Бу эртак, бир томондан, онанинг болага на қадар чексиз муҳаббатини тасвир этса, иккинчи томондан, йигитнинг қизга муҳаббатини, аксинча, шубҳада қолдиради, унинг жиддий эмаслигини кўрсатади. Ҳақиқатда ҳам, ахир йигит онасини яхши кўраман, деган эди. Ҳолбуки, унинг онасига муҳаббати ёлғон, қалбаки экан, чунки акс ҳолда онасини ўлдирмас эди! Шунинг учун бундай йигитнинг сўзига ишониб бўлмайди, унинг қизга нисбатан муҳаббати ҳам қалбаки бўлиши мумкин! Ҳақиқатда ҳам чин муҳаббат — олижаноб муқаддас туйғудир. Шунинг учун ҳам ўз онасини ўлдириш бир ёқда турсин, ҳатто, унга қўл кўтарган кишида ҳеч вақт бундай олижаноб туйғу бўлмайди!

Хуллас, гарчи йигит, бир томондан, қиз қўйган шартни бажарган бўлса-да, иккинчи томондан, унинг қизга нисбатан

муҳаббатига ҳам асос йўқ: йигитнинг кирдикори унинг қизга нисбатан «муҳаббатини» «исбот» қилса-да, ҳақиқатда уни инкор қилади!

Лекин қиз ҳам йигитни чиндан яхши кўрганда, йигитга унинг севган ўз онасини ўлдирishiни раво кўрмаслиги керак эди! Демак чин муҳаббат — ҳар икки томондан бўлиши лозим.

Энди онанинг болага муҳаббати масаласига қайтайлик. Бу эса табиий бўлиб, ҳатто, ҳайвонлар дунёси ҳам бу ҳодисадан истисно эмасдир. Ҳолбуки, инсоннинг болага ҳақиқий муҳаббати — ақлу идрокка асосланган ғамхўрлик билан, тўғри йўлга қўйилган тарбия билан ўлчанади. Шунинг учун оилада фарзанд пайдо бўлган кундан бошлаб, оиланинг жамият олдидан жавобгарлиги кундан-кунга ортиб боради.

Умуман ёш авлодни тарбиялаш ҳамма вақт бутун жаҳон мутафаккирларининг диққат марказида бўлиб келган. Бу эса қонунийдир, чунки ўсиб келаётган авлоднинг тақдири ана шу проблеманинг ҳал қилиниши билан органик равишда, чамбарчас боғлангандир. Буюк рус мутафаккири, машҳур революционер демократ В. Г. Белинскийнинг образли таъбирича: «Ҳаёт ҳам, мамот ҳам, нажот ва ҳалокат ҳам» тарбиядадир!

Аmmo бу проблеманинг ҳал этилиши турли даврларда турлича бўлиб, жамият вужудга келган тарихий шароитларга, иқтисодий ва сийсий структуранинг ўзгаришига, ёки бошқача қилди айтганда, жамиятнинг қандай босқичда эканлигига, унинг ҳузумига боғлиқдир.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси ўсиб келаётган авлодга коммунистик тарбия бериш идеясини амалга оширишда янги бир давр очди. Маркс билан Энгельс вужудга келтирган, кейинчалик Ленин янада ривожлантирган диалектик ва тарихий материализм олам ва кишилик жамиятини билиб, тушуниб олиш воситаси бўлибгина қолмай, балки уни революцион тарзда ўзгартиш қуроли ҳам бўлиб қолди.

Ҳозирги даврда, яъни коммунизм қуриш авж олган даврда тарбия масаласи алоҳида диққатга сазовор бўлиб, ҳар бир совет оиласининг муқаддас ва масъулиятли вазифаси бо-

ланинг тарбияси устида ғамхўрлик қилиш, уни коммунистик жамият қурувчи ва шу йўлда содиқ курашувчи қилиб етиштиришдан иборатдир.

ҚУРОЛ БИЛАН ҲАЗИЛЛАШИБ БЎЛМАЙДИ!

Фарғона шаҳрида ўқитувчилик қилиб юрганымда, бир неча йил овчилик билан ҳам шуғулланган эдим. Менда камдан-кам учрайдиган Круп фирмасининг «уч ҳалқали» маркали қўштиғ милтиқ бор эди. Бу милтиқни жуда яхши кўрганымдан уни жуда парвариш қилиб сақлардим. Одатда овдан қайтиб келгандан кейин милтиқнинг қисмларини олдин керосин билан ювиб, сўнгра ёглаб, пардозлаб кўяр эдим.

Бир куни кечаси уйга ўғри кираётганини сезиб қолдик. Лекин бохабар бўлганимиз учун ўғри уйга киролмай, қочиб кетди. Шу воқеадан сўнг мен милтиқни ҳамма вақт ўқлаб кўядиган бўлдим.

1925 йил. Бу вақтда мен Фарғона вилоят таълим-тарбия техникумида директор бўлиб ишлардим. Бир куни овдан қайтиб одатдагича милтиқни тозалаб, сўнгра уни ўқлагандан кейин, унинг ташқи қисмларини ёглаш билан овора бўлиб қолдим. Худди шу пайтда, қандайдир бир иш билан, олдимга техникум ўқувчиси Фахриддин Шамсиддинов кириб келди (Ҳозир бу киши Фарғона область партия комитетининг биринчи секретари).

Шамсиддинов қаршимда турган стулда ўтириб, менга гапирди; унинг сўзини тинглаб, милтиқни тозалаб ўтирдим. Хуллас, гап билан ва милтиқни тозалаш билан овора бўлиб, уни ўқлаб кўйганим мутлақо эсимдан чиқиб кетибди.

Пардоздан милтиқ ялтираб турарди. Ниҳоят уни кўтариб, қаршимда ўтирган Шамсиддиновнинг икки қоши орасидаги нуқтани нишон қилиб олдим. Бармоғим эса милтиқнинг тепкисида эди. Тепкини босай деб турувдим, бироқ овчиларнинг: «милтиқда ўқ бўлмаса ҳам уни бировга тўғрилама!» деган ҳикматли сўзи эсимга тушиб, милтиқни Фахриддин бошидан юқорига қараб кўтариб, тепкини босиб юбордим.

Шу замон варанглаб ўқ отилиб кетди ва у бориб уйнинг бурчагини ўпириб юборди!

Бу воқеа шу даражада даҳшатли эдики, уни ҳеч қандай сўз билан ифодалаб бўлмайди. Милтиқдан ўқ чиқиши биланок Фахриддин ҳам, мен ҳам бутунлай карахт бўлиб қолдик. Ҳали-ҳозир бу воқеа эсимга тушганда вужудим ларзага келади.

Орадан тақрибан ўн йил ўтгандан кейин Тошкентда шунга ўхшаш яна бир воқеанинг шоҳиди бўлган эдим. Ёз куни эди. Очилиб турган гулларнинг олдига қўйилган сўрида бир неча киши чой ичишиб ўтирган эдик. Орамизда ўтирган ўртоқлардан бири яқиндагина тўппонча олган экан. Билмадим, нимадандир у тўппончасини бизга кўрсатмоқчи бўлди-да, уни чўнтагидан чиқарди ва ўқ турадиган магазинини суғуриб олди; сўнгра қуролни ўтирганларнинг бирига тўғрилаб, тепкисини босмоқчи бўлган эди, шу замон мен «ҳой, тўхта!» деб, қўлига уриб юбордим. Тўппонча қўлидан учиб, ерга тушиб кетди.

— Ваҳимангизга қойилман-э! Ахир, ўзингиз кўрдингизку, ўқлар мана бунда-ку, — деб магазинни кўрсатди.

— Бироқ тўппончангизнинг стволида ҳам яна битта ўқ бўлиши мумкин.

— Йўғ-э, деб эътироз билдирди, у киши.

— Мана, ҳозир кўрамизда, — деб қуролни ердан олдим.

Тўппонча стволининг ўқ турадиган жойини очишим билан, ундан ирғиб, ўқ ерга тушиб кетди. Ўтирган ўртоқлар, айниқса, тўппончанинг эгаси саросимага тушиб қолди.

— Ажабо, ўқ қаердан пайдо бўлиб қолди! Ахир, ўқлар бунда, магазинда-ку! — деб, у ҳамон бош қотирарди.

Шундан кейин, тўппонча стволида қолган ўқнинг сабабини тушунтириб, Шамсиддинов билан бўлган воқеани ҳам айтиб бердим. Шундай қилиб агарда мен ҳалиги ўртоқнинг қўлини туртиб юбормаганимда, эҳтимол, фожиа юз бериши мумкин эди. Хуллас, қурол билан ҳазиллашиб бўлмайди!

В. И. ЛЕНИННИНГ ТАРИХИЙ ФАРМОНИ ТУФАЙЛИ

Жамиятнинг ривожланиши натижасида кишининг онги ҳам ўзгариб, ўсиб боради, чунки онг миянинг функцияси бўлиб, атрофидаги моддий оламни акс эттиради ва ўз навбатида унга актив таъсир қилади. Хуллас, онгнинг шаклланиши, мундарижаси ва ривожланиб бориши жамиятнинг тарихий шароитларига, ижтимоий-иқтисодий формациясига боғлиқдир. Иккинчи томондан, янги онг формаларининг ривожланиши иқтисодий ва сиёсий тараққиётдан орқада боради.

Улуғ Октябрь ғалабаси туфайли меҳнаткашлар ўз ҳаётининг хўжайини ва ижодкори, социалистик ташкилотчиси, мамлакат ижтимоий ҳаётининг актив иштирокчиси бўлдилар. Шундай қилиб, бизнинг тузумда ҳар бир шахснинг ҳар тарафлама ўсиши, ривожланиши учун тўлиқ шароитлар мавжуддир.

Ёш авлоднинг тарбияси фахрий ва олижаноб вазифа бўлиши билан бирга айни замонда у ғоят даражада мураккаб ва масъулиятлидир. Бу вазифани муваффақият билан бажариш учун ўқитувчи энг аввал ўз ишининг шайдойиси, энтузиастни бўлиши керак. Шунинг учун ўқитувчиликни «сабаби овқат» учун формал «касб» қилиб олиш — жуда хавfli бўлиб, ҳатто, ёш авлоднинг тарбиясига зарарлидир.

Иккинчи томондан, айниқса, ўқитувчи қандай маълумотга, қандай эрудицияга эга бўлмасин, у ўзининг савиясини, педагогик санъатини ривожлантириш учун тинмай ишлаши керак. Натижада биринчи шарт иккинчисига ва иккинчиси биринчисига олиб келади ва шундагина кутилган мақсадга эришиш мумкин. *Бу сатрларнинг автори эса ёш авлод тарбиясининг ҳам шайдойиси, ҳам «фанатиги», ҳам «мажнун»и бўлиб, бу соҳада тинмай ишлаш — қандай шароитда бўлмасин, зарурий эҳтиёжга айланиб кетган.*

Қандай соҳада бўлмасин ижодий ҳаётнинг ажойиб хусусияти бор: киши маънавий жиҳатдан ўсган сари ўзининг маънавий камбағаллигини сезиб боради ва аксинча маънавий

камбағалликни сезган сари ўсишга зарурий эҳтиёж ҳам кучайиб боради. Бу процесс қонуний ва чексиздир.

Октябрь революциясининг дастлабки оғир йилларида мактабни ташлаб ўқишга кетиш учун гражданлик бурчи қўймас эди. Шунинг учун ҳам ўқитувчилик билан бирликда зикр қилинган тарзда мустақил ишлаб, Октябрдан кейинги биринчи уч йил мобайнида ўрта мактаб ҳажмидаги маълумотга эга бўлишга муваффақ бўлган эдим. Шунинг учун навбатдаги масала — бу маълумотни давом эттириш эди.

1920 йилнинг кузида Ўрта Осиё халқларининг маданий ҳаётида фавқулодда муҳим воқеа содир бўлди: В. И. Лениннинг ташаббуси ва имзоси билан Тошкентда Ўрта Осиё Давлат университети таъсис этилди. Бу қувончли хабарни газетада ўқиган ҳамон мен имконият бўлиши биланоқ шу университетга киришни ният қилган эдим.

Иккинчи томондан, яқиндагина ташкил этилган техникумни мустаҳкамламасдан ўқишга кетиб қолиш виждонсизлик бўларди. Шунинг учун маълум вақтгача ўқишни яна мустақил давом эттиришим лозим эди. Бироқ *бу сафар мен олдимга жуда мураккаб масалани қўйишга журъат этдим, яъни: университетнинг биринчи курсида (физика-математика факультетида) ўтилган фанларни Қўқонда туриб, мустақил ишлаб, сўнгера бирданига унинг иккинчи курсига киришга қарор қилдим.* Табиий, бир томондан ишлаб туриб, иккинчи томондан олий мактабда ўтилган бирмунча математик фанларни мустақил равишда ўзлаштириш — гоят даражада жиддий масала эди. Бироқ тажриба, мустақил ишлаш самараси бу вазифанинг ҳам муваффақиятли ҳал бўлишига замин тайёрлаган эди.

Хуллас, энг аввал Тошкентга келиб, университетнинг физика-математика факультети билан танишиб кетмоқчи бўлдим. 1923 йилнинг эрта баҳори эди. Тошкентга билет олиб, эрта билан поездга чиқдим. Поезд «максимка», яъни у юк ортадиган қизил вагонлардан иборат эди. Ҳамма вагонлар умумий бўлиб, кишилар билан лиқ тўла, ҳатто, ўтиришга ҳам жой йўқ эди. Шунинг учун бирмунча вақт тикка туриб кетишга тўғри келди.

Поезд кечаси Тошкент вокзалига келиб тўхтади. Менинг Тошкентга биринчи марта келишим эди. Қаерга боришни билмасдан вокзалдаги чойхоналардан бирида ётдим. Эрта билан туриб Ўрта Осиё Давлат университетининг физика-математика факультетини излаб кетдим. Бу факультет — университетнинг ҳозирги химия факультети биносиди, янги шаҳарнинг «товуқ бозори» деган жойида экан. Бу ерни ҳозир мутлақо таниб бўлмайди: у вақтдаги эски, майда-чуйда бинолардан бирортаси ҳам қолгани йўқ; уларнинг ўрнига янги, ҳашаматли бинолар вужудга келган.

Хуллас, уч кун туриб, физика-математика факультетининг биринчи курсида ўтиладиган фанлар, уларнинг программаси ва лозим бўлган баъзи қўлланмалар билан танишиб чиқдим. Бироқ керакли дарсликларни топиш мумкин бўлмади, у вақтларда дарсликлар жуда кам босилар, революциядан илгари чиққан дарсликларни эса магазиндан топиб бўлмас эди. Ниҳоят, тўртинчи кун Қўқонга қайтиб кетдим.

Шундай қилиб, менинг олдимда физика-математика факультетининг биринчи курсида ўқиладиган лекцияларга оид дарсликларни топиб, уларни мустақил равишда ишлаб чиқиш масаласи турар эди.

Октябрь революциясидан илгари, ҳатто, революциядан кейин ҳам, 30-йилларгача Ленинградда бир неча хусусий букинистлар бор эди. Мен улар билан, айниқса, «Экскурсант» билан доимо алоқада эдим: керакли китобларни заказ қилардим, улар почта орқали менга юборишарди. Шундай қилиб, анча-мунча китобларни топиб олишга муваффақ бўлдим.

Бу китоблар орасида энг биринчиси ва бошқаларини ишлашда менга йўл очиб бергани Н. Морозовнинг 1912 йилда босилган «Функция» номли китоби бўлди. Бу китоб 450 бетдан иборат бўлиб, жуда содда тилда, мураккаб тушунчаларни оддийлаштириб, катта педагогик маҳорат билан ёзилган. Шундан кейин жиддий китобларни ҳам мустақил ишлаб чиқишга муваффақ бўлдим. Масалан, немисчадан русчага таржима қилиниб, 1912 йилда босилиб чиққан икки томлик Дзиобекнинг «Курс аналитической геометрии» китобини, 1923 йилда 4-мартга босилиб чиққан Поссенинг «Курс дифференциаль-

ного и интегрального исчисления» китобини, шунингдек Граве, Млодзеевский каби машҳур математикларнинг математик анализга оид дарсликларини. Хуллас, университетнинг физика-математика факультетининг биринчи курсида ўтиладиган асосий фанларни мустақил ишлаб чиқишга муваффақ бўлдим.

Бу эса фақат уйқу ҳисобига бажариларди, чунки кундузлари техникумнинг раҳбарлик ишлари, ўқитувчилик ва турли жамоат ишлари билан банд эдим. Иккинчи томондан ижодий меҳнат туфайли доимо руҳий юксалиш сезилиб турар, чунки маънавий ўсиш ва порлоқ перспектива — стимул ва ҳақиқий мукофот эди.

Хуллас, зикр қилинган олижаноб ғоялар туфайли ижодий меҳнат ҳам самарали бўлиб, 1924 йилда Ўрта Осиё Давлат университети физика-математика факультетининг биринчи курсида ўтилиши лозим бўлган турли фанларни мустақил равишда ишлаб чиқишга муваффақ бўлдим (бунинг натижасида университетнинг бевосита иккинчи курсига кирганим тўғрисида сўз келгусида бўлади).

Шу муносабат билан китобхонни кейинги сатрлардан янглиш хулоса чиқариш хавфидан огоҳлантиришни бурчим деб биламан. Буларни ёзишдан ягона мақсад матонатли меҳнат натижасида қандай муваффақиятларга эришиш мумкинлигини кўрсатишдангина иборат бўлиб, алоҳида қобилият фикридан ғоят даражада узоқман. Яъни менинг даъвом: *нормал қобилиятга эга бўлган ҳар бир кишининг доимий ва системали меҳнат туфайли зикр қилинган натижага эришиш мумкинлигини амалий суратда кўрсатишдир.*

ТАҚДИР ЕКИ МУЪЖИЗА?

1924 йилнинг кузигача Қўқонда жойлашган Фарғона вилоят таълим-тарбия техникуми, асосан, Фарғона шаҳридан кўчиб келган (биринчи ўзбек мактаби асосида барпо бўлган) иккинчи босқич мактабининг ва Қўқондаги таълим-тарбия курсининг ўқувчиларидан ташкил этилганлиги тўғрисида сўз юқорида бўлиб ўтган эди.

Техникумнинг биринчи қалдирғочлари — уни 1924 йилда битириб чиққанлар бўлиб, «Фарғона» область газетасининг 1924 йил 26 май сони асосан ана шу тарихий воқеага бағишланган. «Бугун тарихимизнинг оқ саҳифаларини гуллатадирган, — деб ёзган эди газета, — ва бу кунни ёдга олганда шодлик туйғулари уйғатадирган бир кундир. Чунки бу кун Фарғонамизда бўлган бирдан-бир таълим-тарбия техникумини 13 нафар азамат йиғит ҳам қизларимиз битириб чиқиб, билимдан кейин қолган эл орасига тарқалмоқчилар».

Ҳақиқатда ҳам, булар ва булар кетидан техникумдан чиққанлар, янги ҳаётнинг актив қурувчилари, масалан, педагог, олим, инженер, агроном, партия ва давлат арбоблари бўлиб етишдилар. Шуниси диққатга сазоворки, фалакнинг гардиши билан улар Тошкентга келиб ҳамон мен ишлаб турган олий мактабларга кирган эдилар. Ҳатто ҳозирги вақтда ҳам булардан бир қисмининг фаолияти менинг кўз олдимда, турли мажлисларда, кенгашларда, илмий сессия ва советларда ўтиб келмоқда.

Мисол тариқасида улардан баъзиларнинг фаолияти устида қисқача тўхтаб ўтмоқчиман. Масалан, *Иўлчи Тошпўлатов* — камбағал, саводсиз дурадгорнинг ўғли. Фарғона шаҳрининг атрофидаги Бешбола қишлоғидан масофанинг узоқлигига қарамай ҳар кун мактабга яёв келиб яёв кетарди. Техникумни битиргандан сўнг *Ўрта Осиё Давлат* университетининг химия факультетига кириб, уни битиргандан кейин узоқ вақт шу факультетда лекция ўқир эди. Кейин Тошкент қишлоқ хўжалиги ирригация ва механизация инженерлари институтининг Химия кафедрасида мудир бўлиб ишлади.

И. Тошпўлатов бир неча йил давомида сульфатга чидамли глинит — порландцемент ишлаб чиқариш устида илмий иш олиб борди. Халқ хўжалигида, айниқса сувдаги иншоотларда катта аҳамиятга эга бўлган бу текширишлар асосида, у докторлик диссертациясини ёқлашга ва профессорлик унвонини олишга муваффақ бўлди.

Раҳим Отажонов. Бу киши ҳам камбағал оиладан бўлиб, Фарғонадаги биринчи ўзбек мактабидан чиққан. Техникумни битиргунча, бу ҳам асосан, *И. Тошпўлатов* босиб ўтган йўлни

ўтган. Мен Тошкентга кўчиб келгандан сўнг (бу тўғрида сўз навбатдаги бобда бўлади) 1930 йилгача Фарғона техникумида директор бўлиб ишлади. Кўп вақт ўтмай Р. Отажонов Фарғона кечки педагогика институтининг физика-математика факультетига кириб, уни битиргандан сўнг Фарғона педагогика институтида, 1939 йилдан бошлаб — Тошкентдаги Низомий номи Давлат педагогика институтида ўқитувчи бўлиб келди. 1961 йилдан эса шу институтда Элементар математика ва унинг методикаси кафедрасининг мудури вазифасида ишлаб келмоқда. Р. Отажонов 1946 йилда диссертация ёқлаб, педагогика фани бўйича математика методикасидан фан кандидати илмий даражасини, 1947 йилда эса — доцент унвонини олишига муваффақ бўлди.

Фахриддин Шамсиддинов. Бу киши камбағал извошчининг ўғли бўлиб, мен унинг отасини шахсан жуда яхши билардим. Ф. Шамсиддинов — юқорида зикр қилинган Фарғонадаги Биринчи совет ўзбек мактабига энг биринчи бўлиб жалб этилган болалардан биридир. Эсимда бор, Фахриддин мактабга кирганда унинг отаси беҳад хурсанд бўлиб, «Фақат менгина эмас, менинг отам ва бобом ҳам саводсиз ўтган эди. Шукурки, энди ўғлим саводхон бўлади» деб, Совет ҳукуматига миннатдорчилик изҳор қилган эди.

Шуниси диққатга сазоворки, Ф. Шамсиддинов фақат саводлигина эмас, балки йирик мутахассис (инженер) ва партия арбоби бўлиб етишди. Масалан, кўп йиллар мобайнида у масъул партия ишларида, жумладан сўнгги йилларда Ўзбекистон Коммунистлар партиясининг Фарғона область Комитетининг биринчи секретари вазифасида ишлаб келмоқда. Мен Ф. Шамсиддиновни етти ёшлигидан биламан; у, менинг кўз олдимда ўсиб, вояга етди. Принципиал ва камтар киши.

Убай Орифов. Бу киши ҳам Фарғона техникумидан чиққан. У, 1932 йилдан бошлаб, республиканинг турли педагогик институтларида илмий ва ташкилий ишлар билан, 1956 йилдан эса — Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ядро физикаси, Электроника институтларида директорлик вазифасида ишлаб келмоқда. Физика-математика фанлари доктори, академиянинг академиги, Беруний мукофотининг лауреати.

Жўра Саидов — биология фанлари доктори, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиги. Техникуми, сўнгра олий мактабни битиргандан кейин биология соҳасида муваффақият билан илмий-тадқиқот ишлари олиб бориб, ботаника бўйича олдин кандидатлик, сўнгра докторлик диссертациясини ёқлади. 1962 йилдан бошлаб Ўзбекистон Фанлар академиясининг Ботаника институтида морфология ва ўсимликлар анатомияси лабораториясининг раҳбари ва 1964 йилдан бошлаб ўша институтнинг директори бўлиб келмоқда.

Келтирилган мисоллар билан чегараланиб, бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, Ўзбекистон Фанлар академиясининг академиклари М. Урозбоев, Т. Зоҳидов, академиянинг муҳбир аъзоси О. Аминов, Ўзбекистон халқ шоири С. Абдулла ва шулар каби бирмунча фан ва маданият арбоблари ҳам Фарғона вилоят таълим-тарбия техникумидан чиққан.

Энди техникумнинг тақдирига ўтайлик. Унинг фаолияти йилдан-йилга кенгайиб, шу даражага бориб етдики, у жойлашган учта бино (техникумнинг асосий биноси, унинг ҳузуридаги намуна мактабининг биноси ва ҳунархоналар биноси) торлик қила бошлади.

Иккинчи томондан, техникумнинг ўсиб кетаётган эҳтиёжларини тўлиқ таъмин қиладиган махсус бино Қўқоннинг ўзида йўқ эди. Шунинг учун Фарғона область ижроия комитети бу тўғрида авторнинг докладини эшитиб, техникумга областдаги энг яхши биноси — Фарғона шаҳридаги собиқ эрлар гимназиясининг биносини беришга қарор қилди.

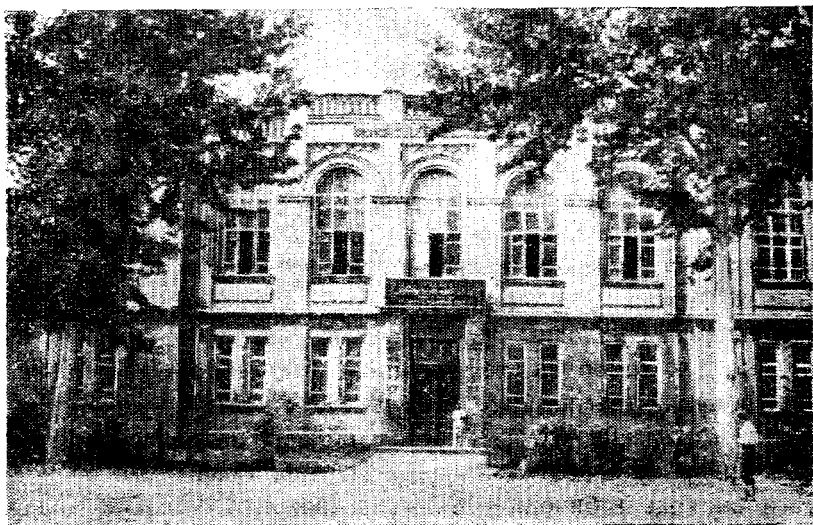
Хўллас, 1924 йилнинг ўзида техникум Қўқондан Фарғона шаҳрига кўчиб келди¹. Техникумга берилган бино пишиқ ғиштдан солинган икки ошёналик бўлиб, унинг ҳажми Қўқондаги учала бионинг ҳажмидан ҳам бир неча марта катта эди. Бу ерда техникумнинг фаолияти янада кенг миқёсда ривожланиб борди.

Нагжада Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлигининг 1925 йил 14 мартда чиқарилган буйруғи билан бу

¹ Шунинг учун Қўқондаги ҳозирги Билим юртининг Фарғона вилоят таълим-тарбия техникумига мутлақо алоқаси йўқ (Билим юрти кейин очилган).

«техникумнинг ишлари бошқа техникумлар учун намунали» деб эълон қилинди. Айниқса, шундан кейин техникумнинг роли янада кучайиб кетди: республиканинг турли шаҳар ва қишлоқларидан техникум тажрибасини ўрганиш учун келаётган маориф ходимларининг ва ўқитувчиларнинг сони янада ортиб борарди.

Кейинча, 1930 йилда техникум «Фарғона область педагогика институтига» айланди. *Шундай қилиб, биринчи ўзбек совет*

Фарғона, 1925 йил. Фарғона вилоят таълим-тарбия техникумининг биноси (техникум Кўқондан Фарғонага кўчганда).

мактабининг Ўзбекистон маданияти тарихидаги ўрни ва роли ғоят муҳимдир. Унинг тақдири эса янада ажойиб: бу мактаб тезда вояга етиб иккинчи босқич мактабига айланди; иккинчи босқич мактаби билан таълим-тарбия курси асосида — Фарғона вилоят таълим-тарбия техникуми барпо бўлди; кейинча бу техникум — Фарғона педагогика институтига айланди. Хуллас, 1917 йилда Октябрь революциясининг биринчи кунларидаёқ, фавқулодда оғир шароитда экилган уруғларнинг ҳосили ғоят даражада баракали бўлди.

Юқорида қайд этилган (техникумнинг биринчи маҳсулотига бағишланган) «Фарғона» область газетасининг 1924 йил 26 май сонини қўлга олганда энг аввал газетхон диққатини ундаги йирик ҳарфлар билан терилган: «*Ўн уч — ўн уч минг бўлсин*» деган сарлавҳа ўзига жалб этарди.

Совет Ўзбекистонининг 40 йиллиги муносабати билан 1964 йилда «Правда Востока» газетасининг *редакциясида* ушбу сатрлар автори ва 1924 йилда техникумни битирган бир группа шогирдлар билан *учрашув* бўлган эди. Бу учрашувга газетанинг 1964 йил 5 июнь сонининг учинчи бети бағишланган. Шу сондаги расмий маълумотга мувофиқ, *1964 йилда республикадаги мактабларда ишлаб турган педагогларнинг сони 113 мингга етган, яъни «Фарғона» газетасининг қилган орзусидан юз минг ортиб кетган!*

* *

*

1968 йилнинг март ойида Фарғона шаҳрида Биринчи мактабнинг 50 йиллигига бағишланган тантанали мажлис бўлиб ўтган эди.

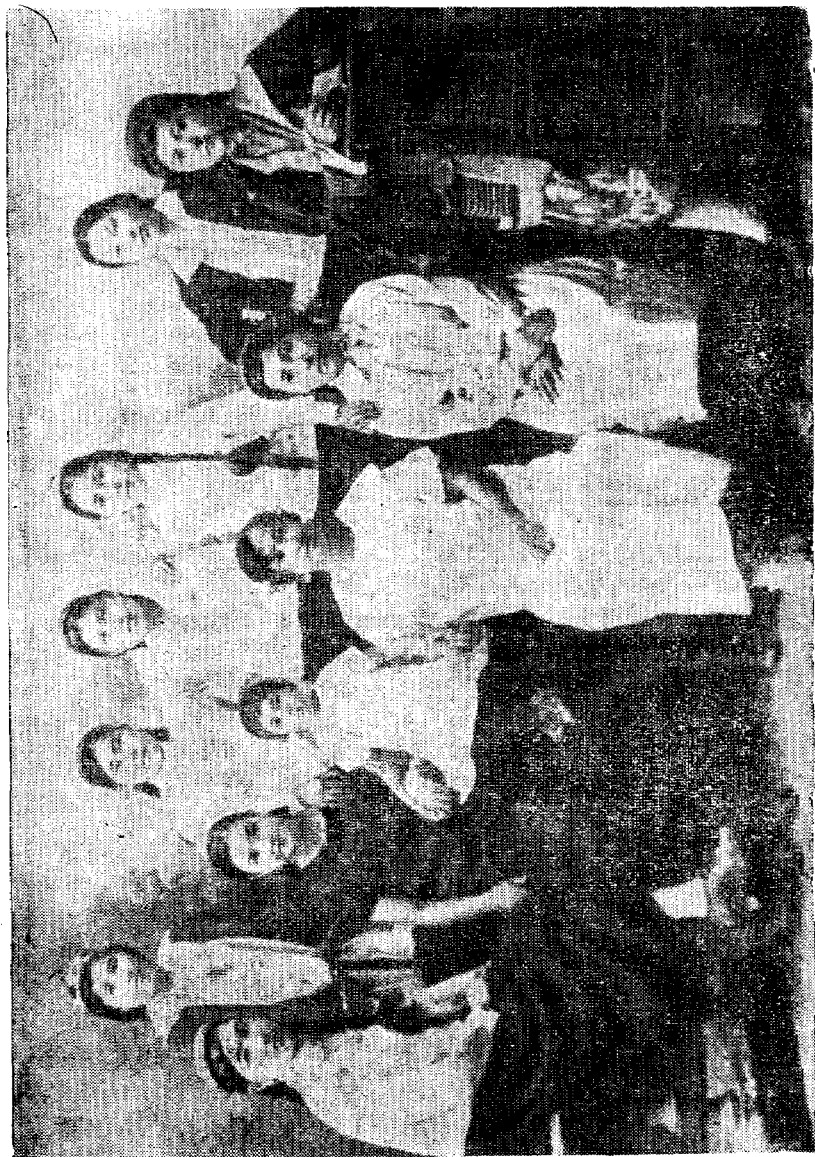
Мактабнинг зали ўқувчилар, ўқитувчилар, партия, совет ва комсомол вакиллари билан лиқ тўлган эди. Фалакнинг гардиши билан бу тантанали ва тарихий мажлиснинг президиумида мактаб ташкилотчилари, яъни камина ва менинг рафиқам Ойшахон билан бирликда шу мактабдан чиқиб 13 қалдирғочдан бири бўлган ва ҳозирги вақтда Фарғона область партия Комитетининг биринчи секретари бўлиб ишлаётган Фахриддин Шамсиддинов билан ёнма-ён бўлиб ўтиришга тўғри келди.

Негадир, президиумга ўтиришим билан хаёлга чўмиб кетдим: менинг бу шаҳарда кечирган гоят мураккаб ҳаётим, болалик ва навқиронлик даврларим, айниқса Улуғ Октябрдан кейинги дастлабки йиллар, хўжалик бузғунчиликлари, очарчилик ва қаҳатчилик йиллари, босмачилар билан кураш йиллари, реакцион руҳонийларнинг иғволари... ва шундай фавқулодда оғир шароитда биринчи совет мактабининг вужудга келиши, унинг ўсиб, давом этиб бориши худди экрандагидек кўз олдимдан ўтиб турди.

Мактабнинг ҳозирги аҳволи, унинг 50 йил мобайнида эришган тарихий ютуқ ва муваффақиятлари тўғрисида мактаб директорининг қилган докладини чексиз қувонч ва қонуний ифтихор билан эшитиб ўтирдим. Ҳақиқатда ҳам, 50 йил мобайнида мактаб таниб бўлмайдиган даражада ўсиб кетган. У, янги ва катта бинода жойлашган; мукаммал ашёлар ва ўқув асбоблари билан жиҳозланган; лабораториялар, кабинетлар ва спортзал билан таъмин этилган. 1917 йилда унда 40 дан ортиқроқ ўқувчи ва 4 ўқитувчи билан иш бошлаган ҳолда ҳозирги вақтда (1967) 1150 ўқувчи ва 60 ўқитувчи бўлиб, бундан 47 таси олий маълумотлидир. Мактабни битирганлар орасида бир неча фан кандидатлари, 100 га яқин врачлар, 200 дан ортиқ инженерлар, 50 ўқитувчи ва 50 дан ортиқ партия ходимлари бор. Мактабда ўтказилган юбилей таътанасининг эртасига шаҳарни айланиб чиқдим. Бироқ шаҳарнинг қиёфаси шу даражада ўзгариб кетибдики, мен истаган жойларни зўрға танидим. Лойдан ясалган бир ошёналик биноларнинг ўрнига кўп ошёналик чиройли бинолар пайдо бўлган; илгари чанг босиб ётган кўчалардан ном-нишон қолмаган; асфальтланган кенг ва обод кўчалар, парклар, гулзордар, фонтанлар ва ҳоказо.

Октябрь революциясидан илгари шаҳарнинг аҳолиси 12 минг киши, яъни жуда оз эди. Шунинг учун ҳам ёзнинг иссиқ кунларида ҳатто узоқдан «моо-ро-ожна» деб қичқирган сотувчининг ёки «из-воошик» деб чақирган кишига жавобан «ҳоозир» деб извошини ҳайдаб кетаётган извошчининг овози жуда узоқдан эшитилиб турарди.

Ҳозир эса шаҳарнинг аҳолиси 120 мингга етган, яъни Октябрь революциясидан илгариги Фарғона аҳолисидан ўн марта ортган. Ҳаёт булоқдек жўш урмоқда. Улуғ Октябрдан илгари бу ерда битта кутубхона, битта хусусий кичкина кинотеатр ва асосан чоризм офицерларига хос бўлган «Военное собрание» бор эди. Ҳозирги вақтда 23 кутубхона, 31 кинотеатр, 14 клуб, 2 театр, Маданият уйи, Халқ ижоди уйи, 31 умумтаълим мактаби ва 14 билим юрти ва техникумлар мавжуд. Фарғонани олий мактаблар шаҳри деб айтиш мумкин, чунки бу ерда Улуғбек номидаги Давлат педагогика институтида ва

Фарғона. 1925 йил. Ойшахон Қори-Нисёва бир гурупа ўз толибалари билан.

Политехника институтида ўқув ва илмий-тадқиқот ишлари олиб борилади.

Янги, обод ва гўзал Фарғонада юрган сари мени ҳамон хаёл олиб кетди. Бироқ, қандайдир янги уч ошёналик катта бир бинонинг олдида тўхтаб қолдим, чунки илгари буving ўрнида нима борлиги менга аён эди.

— Бу қандай бино? — деб сўрадим мени бирга олиб юрган ҳамроҳимдан.

— Бу Давлат педагогика институти студентларининг ётоқхонаси, деб жавоб берди, у киши.

— Ана холос! — дедим мен кулимсираб.

— Тушунмадим сўзингизга, нима демоқчисиз, Қори ака? — деб ҳамроҳим ҳайрон бўлиб қолди.

— Ахир, Октябрь революциясидан илгари бу ерда Ивановнинг арақ заводи жойлашган эди!

Ана, тақдирнинг кинояси! Арақ заводи ўрнида студентларнинг ётоқхонаси!

— Мен илгари бу ерда арақ заводи бўлганини биринчи эшитишим! — деди, менинг ҳамроҳим, ҳайрон бўлиб.

Йўлдошимнинг ҳайратда қолиши табиий эди, чунки у ёш бўлгани учун эски Фарғонани билмас эди.

Тўртинчи боб

СОЦИАЛИСТИК ФАН ҚУРИЛИШИ ЙУЛИДА

Фанда таппа-тахт қилиб қўйилган кенг йўл йўқ; шунинг учун ҳориш-толишдан қўрқмасдан фаннинг машаққатли сўқмоқларидан тиришиб-тармашиб бора оладиган кишигина унинг порлоқ чўққиларига ега олади.

К. Маркс

ЙУҚ, АДАШМАДИМ!

Мен Урта Осиё Давлат университетига қириш мақсадида 1926 йилда бола-чақам билан Фарғонадан Тошкентга кўчиб келдим. Уша вақтда университет физика-математика факультетининг декани Н. А. Кейзер эди.

— Мен Фарғонадан келдим, — дедим унга, — физика-математика факультетининг иккинчи курсига кирмоқчиман. Рухсат берсангиз, биринчи курсда ўтилган фанлардан имтиҳон берсам.

— Қандай мактабни битиргансиз?

— Мен фақат бошланғич мактабни битирганман. Лекин ўрта мактабда ва физика-математика факультетининг биринчи курсида ўқиладиган фанларни программага мувофиқ ўзим ишлаб чиққанман.

Кейзер ўйланиб қолди. Худди шу пайтда деканатга бир киши кириб келди. Кейзер унга қараб:

— Абрам Львович! Яхши келиб қолдингиз, мана бу киши Фарғонадан келибди, университетга кирмоқчи, лекин бевосита иккинчи курсга, — деб менинг айтганларимни унга гапириб берди.

— Жуда яхши, — деди Абрам Львович менга қараб, — фақат, энг аввал сиз конкурс билан имтиҳон бериб, биринчи курсга киришингиз керак. Университетга кириб, студентлик ҳуқуқига эга бўлганингиздан кейин сизга имтиҳон китобчаси берилади. Ана шундан кейин иккинчи курсга ўтиш учун лозим бўлган фанлардан имтиҳонларни тегишли профессорларга беришингиз мумкин, — деди.

Кейинчалик маълум бўлишича, Абрам Львович университетнинг проректори экан. Кейзер ва Бродскийнинг иккаласи ҳам биолог¹ бўлиб, ўша вақтда университетнинг биология бўлими ҳам физика-математика факультетининг составида эди.

Хуллас, конкурс бўйича имтиҳон бериб, энг аввал биринчи курсга киришга тўғри келди. Сўнгра менга имтиҳон (зачет) китобчаси берилди. Мен тегишли имтиҳонларни топшириб, тез фурсатда иккинчи курсга ўтдим.

Табийй, университетнинг биринчи курсида ўқимаганим учун иккинчи курсдаги студентларнинг ҳеч қайсиси билан таниш эмас эдим. Шу сабабдан бўлса керак, иккинчи курсда лекция эшитиш учун биринчи марта аудиторияга кириб ўтирганимда қўйидаги «англашилмовчилик» содир бўлган эди.

Революциянинг биринчи йилларида университетда ўзбек студентлар ҳали жуда оз эди. Иккинчи курсда биргина ўзбек студент бор экан. Мен унинг ёнида ўтириб қолдим. У таажжубланиб, менга бир-икки марта қараб қўйди. Бошқалар ҳам гоҳо ўзаро пичирлашиб, менга қараб қўярдилар. Аудиторияга ҳали профессор кирмаган эди: студентлар тайёр бўлиб, уни кутиб турмоқда эдилар. Ёнимда ўтирган ўзбек студент кулим-сираб:

— Сиз қаердан? — деб сўради.

— Фарғонадан, — дедим.

— Университетга қачон кирдингиз?

— Яқинда.

— Ундай бўлса, бу ерга адашиб кирибсиз, бу иккинчи курс, — деди.

¹ Н. А. Кейзер — гидробиолог, А. Л. Бродский — зоолог.

— Йўқ, адашмадим, — дедим.

— Биринчи курс лекцияси бошқа аудиторияда ўқилади, сиз адашиб бу ерга кириб қолибсиз.

— Адашганим йўқ, иккинчи курслигини билла туриб кирдим.

Студент авзоига қараганда, у ҳали ҳам ишонмай, кулимсираб турарди. Ниҳоят, университетга кириш тарихимни муфассал сўзлаб берганимдан кейингина студент воқеага тушунди. Бу киши ҳозир ҳаёт бўлиб, у ўқишни битирмай, учинчи курсдан университетни ташлаб кетган эди. Орадан тақрибан йигирма йил ўтгандан кейин профессор С. Умаров ректор бўлган вақтда, мен гувоҳлик бериб, унга университетда ўқиганлиги ҳақида справка олиб берган эдим.

Университет ўша вақтда Ўрта Осиёнинг энг йирик илмий ва маданий маркази эди. Бу ерда Москвадан В. И. Ленин юборган рус олимларининг катта коллективи, жумладан, математик

В. И. Романовский, биолог Д. Н. Кашкарев, химик С. Н. Наумов, геолог А. С.

Уклонский, ботаник Е. П. Коровин, антрополог Л. В. Ошанин, тупроқшунос Н. Л. Димо ва бошқалар ўқитиш ва илмий-тадқиқот ишларини олиб борарди. Шунингдек, университет қошида ҳар хил илмий жамиятлар бўлиб, булар ҳам ўз навбатида турли проблемалар устида илмий иш олиб борарди.

Университет олдига юқори малакали мутахассислар, айниқса, маҳаллий миллатлардан кадрлар тайёрлаш вазифаси

1926 йил. Т. Н. Қори-Ниёзий Ўрта Осиё давлат университети физика-математика факультетининг студенти.

қўйилган эди. Университет қошида ишчилар факультети (рабфак) мавжуд бўлиб, ўзбек ва бошқа маҳаллий ёшлар университетга кириш учун шу рабфакда тайёрланарди.

Революция туфайли озодликка чиққан авлоднинг бутун шижоати билим олиш учун курашда ёрқин намоён бўлди: аудиториялар, лабораториялар ва кабинетларда ёшлар баланд руҳ, ҳеч кўрилмаган ғайрат ва қунг билан фанни эгаллаш йўлида ижодий иш олиб борар эдилар.

Шундай қилиб, университетга кирган кундан бошлаб, мен учун янги ҳаёт, қайнаб турган ижодий меҳнат бошланди. Айни замонда Покровский номидаги рабфакда ўқитувчилик қилишга тўғри келди, чунки менинг қарамоғимда онам, рафиқам ва иккита ёш болам бор эди. Биз Ўрдада, Ҳожиматбой деганнинг ҳовлисида бир хона ва даҳлиздан иборат уйда истиқомат қилар эдик. Менинг кунларим ўқиш, ўқитиш, таржима, таҳрир ва жамоат ишлари билан ўтар эди.

ФАН — ҒОЯВИЙ КУРАШ ШАРОИТИДА

Партия ва Ҳукуматнинг кундалик ғамхўрлиги туфайли Ўрта Осиё давлат университети ўсиб, ривожланиб борди. Масалан, 1927 йилга келиб, университетда ўқинётган студентларнинг сони 3267 га етди, яъни у барпо бўлган 1918 йилга нисбатан 6 марта ортди, профессор-ўқитувчиларнинг сони эса 265 бўлиб, шундан 65 профессор ва 75 доцентдан иборат эди.

Ўзбекистон ССР тузилгандан кейин ўлкада олий мактаб тараққиётида янги бир давр бошланди. Партия олий ўқув юртлари ишининг мазмунини айни тарихий даврга мувофиқ йўсинда янгича қуриш учун кескин кураш олиб борди. Бу курашда профессорлар составининг ғоявий мавқеи намоён бўлди. Аслда улар икки лагерга ажралдилар. Илмий фикрнинг чўққиси бўлган марксизм-ленинизмга муносабат масаласи бу курашнинг асосий масаласи бўлиб қолди ва бу кураш тобора кескин ва принципиал тус ола борди. Кўпчиликни ташкил этган ва ўз куч-қувватларини партиянинг олижаноб ишига бағишлаган олимлар марксча-ленинча назарияни эгал-

лаш устида қунт билан ишлаб, идеалистик, реакцион концепция тарафдорларини енгиб чиқдилар.

1927 йилда Фан ва техника ходимларининг Бутуниттифоқ ассоциацияси (Варнитсо) ташкил қилинди. Тошкентда ҳам бу ассоциациянинг бўлими очилди. Профессор-ўқитувчилар составининг энг прогрессив, энг илғор қисми ана шу ташкилот атрофига тўпланди. Ассоциация социалистик қурилишга амалий ёрдам бериш масалалари билангина эмас, балки шу билан бирга, ўз аъзоларини марксча-ленинча руҳда тарбиялаш билан ҳам шуғулланди. Партия ташкилотлари раҳбарлигида бу ассоциация марксча-ленинча методологияни пропаганда қилиш ва ҳар қандай идеологик бузилишларга қарши кураш соҳасида талайгина ишлар қилди.

Университет ва жамиятлар томонидан ташкил қилинган илмий экспедициялар йилдан-йилга кўпайиб борарди. Булар натижасида Ўрта Осиё табиати, унинг ишлаб чиқариш кучлари, хом ашё ресурслари ва халқларнинг тарихига доир маълумотларимиз анча кенгайиб борди.

Масалан, 1927 йилга келганда Ўрта Осиё ерларининг 50 миллион гектари тупроқшунослик нуқтаи назаридан текширилган эди. Бу эса Франция территориясига тўғри келади. Ер-сув ислоҳоти даврида бажарилган бу иш ғоят муҳим аҳамиятга эгадир.

Ёки бўлмаса геология соҳасида қилинган ишларни олайлик. Бу даврда геология соҳасидаги текширишлар асосан назарий қидирув ишларидан иборат эди. 1928 йилнинг кузида Тошкентда III Бутуниттифоқ геология съезди очилди. Эсимда бор, мен бу съезднинг очилишига қатнашган эдим. Съездни Ташкилий Комитет раиси А. Г. Мухин очган эди. Бироқ унинг съездни очиш вақтида сўзлаган нутқи эсимда қолмаган. Шунинг учун мен САГУнинг 1929 йилда босилиб чиққан 18-рақамли Бюллетенига мурожаат қилишга мажбур бўлдим. «Кейинги йилларда, — дейилган Мухин сўзида, — Ўрта Осиё геологияси ва фойдали қазилмаларини ўрганишда бирмунча жуда муҳим кашфиётлар қилиндики, бу кашфиётлар аввалги тасаввурларни тамомила ўзгартиб юборди... фақат илмий жиҳатдангина аҳамиятга эга деб ҳисобланиб келинган

полиметалл ва бошқа руда конлари саноат аҳамиятига эга ва ҳатто Иттифоқимизда энг бой конлар эканлиги маълум бўлди».

Бу кашфиётлар натижасида тахминан 1928 йилда Ўрта Осиёни геологик жиҳатдан текширишнинг янги бир йўналиши пайдо бўлди. Бу йўналиш тез ўсиб бораётган халқ хўжалигининг эҳтиёжлари билан маҳкам боғлиқ эди (фойдали қазилмаларни қидириш ва разведка қилиш, саноат қурилиши учун геологик шароитни ўрганиш). Геологик-қидириш ишлари натижасида Фарғона водийсида ўнларча нефть конлари борлиги аниқланди. Цемент ишлаб чиқариш учун катта хом ашё запаси борлиги аниқланди, шунингдек, нодир металллар, қўرғошин рудаси, мис, олтин, мармар конлари топилди.

Шунинг каби аниқ фанлар соҳасида, айниқса *Ўзбекистонда математика мактабининг асосчиси В. И. Романовскийнинг* бир қанча илмий ишлари, шу жумладан, Марков тенгсизлигини умумлаштириш ва бу тенгсизликни корреляциялар назариясига татбиқ қилиш, К. Пирсоннинг гипергеометрик моментлар учун белгиланган формуласини қисқа йўл билан чиқариш, Пуассон теоремасини янгича исботлашга доир илмий ишлар ҳам шу даврга тааллуқлидир. Бу барча текширишлар математик статистикада ғоят муҳим аҳамиятга эга.

АЖОИИБ ҲИКМАТ! МАТЕМАТИКА ВА МОДДИЙ ОЛАМ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Олимнинг бошқалардан асосий фарқи унинг илмий тафаккурида, тафаккур методида. Бу соҳада математика ғоят муҳим, ўткир қуролдир. Унинг бу хусусияти менга ошкор бўлган кундан бошлаб, менинг бу фанга муҳаббатим ҳам ортиб борди.

Бироқ математиканинг аҳамияти тўғрисида баъзи янглиш фикрлар ҳам йўқ эмас. Шубҳасиз, бунинг сабаби унинг моҳиятидан хабарсизликдир. Ҳолбуки, ҳамма замонларда, айниқса, бизнинг замонда унинг роли шу даражада муҳим ва каттаки, математикасиз умуман тараққиёт устида сўз бўлиши мумкин эмас. Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, «Фан — фақат математикадан фойдалана олгандагина камолотга

эришади»¹. Афсуски, ижтимоий фанларнинг кўп вакиллари бу масалага аҳамият бермайдилар.

Шуниси ажойибки, *математиканинг муносабатлари кишилар ўйлаб чиқарган ҳаёлий ижод бўлмай, балки улар асосида моддий оламдаги объектив қонуният мавжуддир*. Мисол тариқасида тўғри бурчакли учбурчак томонларининг орасидаги муносабатни олайлик. Тўғри бурчакли учбурчакда катетлар квадратларининг йиғиндиси гипотенузасининг квадратига тенг (масалан, бундай учбурчакда тўғри бурчак ташкил этган томонлари 6 ва 8 бўлса, унинг тўғри бурчак қаршисидаги томони албатта биз хоҳласак-хоҳламасак 10) бўлади. Буни одатда Пифагор теоремаси дейдилар. *Лекин бу муносабат Пифагор томонидан ўйлаб чиқарилган эмас. Бу муносабат Пифагордан олдин ҳам моддий оламда мавжуд бўлган. Бошқача қилиб айтганда, биз хоҳласак-хоҳламасак бу муносабат моддий оламда ҳамма вақт мавжуддир*. Пифагорнинг хизмати шундаки, у *биринчи бўлиб*, шу муносабатни топган. Шундай қилиб, агарда уч сон квадратларининг орасида зикр қилинган муносабат мавжуд бўлса, у моддий оламда шунга мос келган тўғри бурчакли учбурчакни акс эттиради.

Иккинчи мисол. Агарда бирор сонни ўзаро тенг бўлмаган шундай икки қисмга бўлинсаки, унинг катта қисмининг берилган сонга нисбати кичик қисмининг катта қисмига нисбатидек бўлса, буни: «олтин бўлиш» ёки «сўнг ва ўрта нисбатда» бўлиш дейилади. Агарда берилган сонни шу шартга мувофиқ қилиб иккига бўлинса, унинг катта қисмининг берилган сонга нисбати 0,61804... ёки қарийб 0,618 бўлади.

Масаланинг ўзи ва уни ҳал қилиш натижасида чиққан нисбат гарчи сунъийдек кўринса-да, лекин у табиатда ҳам, кундалик ҳаётда ҳам жуда кўп учрайди. Масалан, агарда киши хушқомат бўлса, унинг тузилиши албатта ҳалиги нисбатга тўғри келади, яъни агарда бўйининг узунлиги ҳалиги қоида билан иккига бўлинса, бўлинган нуқта кишининг худди киндигига тўғри келади. Шунга ўхшаш агарда бу бў-

¹ Воспоминания о Марксе и Энгельсе, М., Госполитиздат, 1966, стр. 66.

лишдан чиққан ҳар бир бўлакни юқоридаги қоида бўйича яна иккига бўлинса, натижа ҳамон кишининг маълум анатомик нуқталарига тўғри келади. Шунинг каби киши аъзосининг ҳар бир қисми, масалан, боши, қўли, оёғи, панжаси шу қоида билан бўлинса, натижа яна аниқ анатомик нуқталарга тўғри келади (масалан, бурун учи, няк, қош чизиги ва ҳоказо).

Бу ажойиб қонун қадимги ҳайкалтарошларга ҳам маълум бўлиб, улар ўзларининг ижодий ишларига уни муваффақият билан татбиқ қилганлар. Масалан, машҳур Аполлон Бельведер ҳайкалининг ҳар бир мос қисмлари узунликларининг нисбати айнан зикр қилинган нисбатга тўғри келади.

Бу нисбат архитектурада ҳам, музикада ҳам, шеър тўқишда ҳам, тасвирий санъатда ҳам, ботаникада ҳам мавжуддир. Масалан, қадимги грек архитектурасининг машҳур ёлгорлиги бўлган Парфенон ибодатхонасининг қисмлари орасида бу қонун ҳукмронлик қилади.

Бу қонунни санъат соҳасида синаб кўриш мақсади билан XIX асрнинг 60-йилларида Рига табиатшунослар жамияти тажриба қилиб кўрган; ҳар хил кишилардан бир неча минг визит карточкаларни йиғиб, сўнгра уларнинг тенг бўлмаган томонлари узунликларининг нисбатини ҳисоблаб чиққан. Натижада, бу ерда ҳам зикр қилинган қонуннинг ҳукмронлиги маълум бўлган. Шундай қилиб, кишининг дидига тўғри келган карточканинг эни ва узунлигининг ўзаро нисбати бу қонунга тўғри келади. Бошқача қилиб айтганда, формаси квадратга яқин ёки аксинча жуда чўзиқ бўлган карточка кишига хунук кўринади, чунки унда юқорида зикр қилинган қонун тўғри келмайди. Шунинг каби китоб, фотокарточка, қоғоз, ром, эшик, дераза кабиларда ҳам шу қонун ҳукмронлик қилади. Хуллас, умуман бу қонун тўғри келган ҳолларда, уларга мос бўлган нарсаларнинг кўриниши бизнинг эстетик дидимизга тўғри келади ва аксинча эстетик дидни қаҳоатлантирган тўғри тўртбурчак формадаги нарсаларда зикр қилинган қонун мавжуд бўлади.

Энди фараз қилайлик иккита ўзгарувчи p ва v миқдорларининг кўпайтмаси ўзгармас C миқдорга тенг бўлсин, яъни:

$$pv=C.$$

Шуниси диққатга сазоворки, кўринишда учта «қуруқ ҳарф-дан» иборат бўлган бу муносабат маълум ҳикамий маънога эга бўлиб, у физикадаги *Бойл-Мариот* қонунининг математик ифодасидан иборатдир.

Агарда v ни ўзгармас температурадаги газнинг ҳажми, p ни эса — унинг босими фараз қилинса, бу ҳолда юқорида келтирилган ифодага мувофиқ: газ босими (p) ни унинг ҳажми (v) га кўпайтмаси ўзгармас миқдор бўлади ёки бошқача қилиб айтганда: *температураси ўзгармас бўлган газнинг ҳажми унинг босимига тескари пропорционалдир.*

Сўнгги мисол учун x ва y га нисбатан иккинчи даражали бўлган ушбу тенгламани оламиз:

$$y^2=2px+qx^2.$$

Тўрттагина ҳарф ва 2 рақами ёрдами билан тузилган бу оддий тенгламанинг тасвир қилган эгри чизиқлари, уларнинг ажойиб хоссаларини, *фан-техника, соҳасидаги родини сўз билан ифода қилганда катта бир китоб ҳосил бўлади.* Ҳолбуки, математика методидан хабардор бўлган кишига бу тенгламанинг ўзи ҳамма сир-ҳикматларни сўзлаб беради.

Мисол қилиб келтирилган юқоридаги тенглама (ундаги q ҳарфининг манфий, ноль ёки мусбатлигига қараб) уч хил эгри чизиқни ифода қилади ва булардан бирини — эллипс, иккинчисини — парабола ва учинчисини — гиперболо дейилади. *Фан ва техника соҳасидаги кўп проблемаларни ҳал қилишда бу эгри чизиқлар жуда катта роль ўйнайди. Бу ерда шунини айтиш кифояки, планеталарнинг юрган йўллари эллипслардан, отилган снаряд ёки умуман ўқнинг йўли эса — параболадан иборат.* Шунингдек, Ер сунъий йўлдошларининг ҳаракатини аниқлаш масалаларида ҳам эллипс муҳим роль ўйнайди.

Мен бу ерда фақат ҳозирги ўрта мактаб маълумоти бор шахснинг тушуниши мумкин бўлган мисоллар билангина чегараландим. Ҳолбуки, бу рамкадан чиққанда яна ҳам ажойиб ҳодисалар билан таништириш мумкин эди.

Бу сатрларни ёзишдан мақсад, биринчидан, юқориди айтилган фикрни, яъни менинг математикага тез фурсатда муҳаббат пайдо қилганимнинг ва шунинг учун ҳам университетнинг физика-математика факультетига киришимнинг сабабини кўрсатиш бўлса, иккинчидан, математика тўғрисида янглиш фикрда бўлганларга изоҳ беришдан иборатдир.

Одатда, ҳар бир фаннинг мутахассиси ўз фанини севади ва шунинг учун ҳам, табиий, уни мақтайди. Лекин бу масалада мен бу фикрдан жуда узоқда тураман. Ҳақиқатда ҳам, аввало фаннинг ёмони бўлмайди — ҳаммаси ҳам бир-бирдан яхши. Иккинчис, қандай бир фан бўлмасин, унинг билан онгли ва системали равишда шуғулланиб борган сари, у фанга муҳаббат пайдо бўлади ва бу муҳаббат чуқурлашган сари, сарф қилинган меҳнатга қараб, маълум муваффақиятга эришилади.

Табиий, ҳар бир фаннинг ўзига хос спецификаси бор. Жумладан, математиканинг энг қимматбаҳо хусусияти шундаки, у кишининг мантиқий муҳокама қобилиятини ўстира боради. Баъзи кишиларнинг фикрича, математикани эгаллаш учун кишининг қувваи муҳофазаси гўё кучли бўлиши керак эмиш. Нега, деб сўрасангиз, одатда бунга жавобан: «Ахир, математиканинг формулалари жуда кўп, уларни эсда тутиш қийин», дейдилар. Ҳолбуки, математиканинг формула ва қоидаларини ёд қилиб олиш билан уни эгаллаб бўлмайди. Математиканинг жони — тафаккурда, мантиқий муҳокамада бўлиб, ундаги ҳақиқатларни қатъий, кетма-кет, мантиқий муҳокама билангина ошкор қилиш мумкин. Хуллас, қувваи муҳофаза фикр юритиш билан ўзаро узвий боғланган. Шундай қилиб, бу қобилиятга, яъни мантиқий тафаккур малакасига эга бўлган кишига ҳар қандай бошқа фан билан шуғулланиш учун мустаҳкам замин вужудга келади.

Шунингдек, тафаккурнинг тўғри йўналишда бориши учун унинг асосида моддий оламда мавжуд бўлган ҳақиқат бўлиши ёки, бошқача қилиб айтганда, кўр-кўрона эътиқоддан озод бўлган чин, илмий асос бўлиши керак. Бу эса илмий дунёқарашга боғлиқ.

Табий, ёшлик йилларида, ҳатто университетга киргунча, бу кайфият менга равшан эмас эди. Фақат, университетга кирган кундан бошлаб, *марксизм-ленинизм методологияси билан шуғулланган сари менинг олдимда ажойиб ва ёрқин горизонт очилиб, кенгайиб борди. Ҳақиқатда ҳам марксизм-ленинизм классикларининг асарларини диққат билан ўқиганда мантиқий тафаккурнинг нақадар мунтазам ва чуқурлигига қойил бўласан, киши.*

Илғор фаннинг асосида марксизм-ленинизм таълимоти бўлиб, бу эса ўз навбатида илмий тафаккурнинг энг юксак босқичидан иборатдир. Ҳақиқатда ҳам: «..Маркснинг ҳамма гениаллиги шундаки, у инсониятнинг илғор тафаккури қўйган саволларга жавоб берди»¹. К. Маркс билан Ф. Энгельс вужудга келтирган, кейинчалик В. И. Ленин янада ривожлантирган диалектик ва тарихий материализм олам ва кишилик жамиятини билиб, тушуниб олиш воситаси бўлибгина қолмай, балки уни революцион тарзда ўзгартириш қуроли ҳам бўлиб қолди.

ИЗЛАНИШ ДАЗОМИ — УНИВЕРСИТЕТДА

Улуғ Октябрь революциясидан илгари аҳолиси деярли ёппасига саводсиз бўлган ўлкада университетнинг вужудга келиши, ўзбек халқи фан ва маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан иборат бўлиб, Ленин партиясининг бу йўлда учраган қийинчиликларга қарши муваффақият билан олиб борган кураши алоҳида диққатга сазовордир.

Бу соҳадаги жиддий қийинчиликлардан бири: Октябрь революциясининг дастлабки йилларида маҳаллий студентларга она тилида лекция ўқий оладиган олий квалификацияли маҳаллий кадрларнинг йўқлиги эди, чунки у студентларнинг кўпчилиги рус тилини билмас эди. Шунинг учун университет партия ташкилотининг таклифига мувофиқ проф. В. И. Романовский раҳбарлигидаги математика кафедраси ўзбек тилида лекция ўқишни менга топширишни лозим топди. Ҳолбуки, ҳали мен университетнинг сўнгги бешинчи курсида эдим. Шун-

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 19-том, 3-бет.

дай қилиб, энди университетда изланиш бошланди. Бу эса 1928 йилда эди.

Гоҳо, ўтмишга назар солиб, хаёл сурган тафаккур соатларида, биринчи марта университет минбарига кўтарилиб, студентларга ўқиган кириш лекциям кўз олдимга келади. Бунинг билан мен фахрланаман, албатта, чунки *сўз ўзбек халқининг тарихида биринчи марта олий мактаб минбаридан ўзбек тилида, яъни ўз она тилида ўзбекларга қаратиб ўқилган лекция устида боради.*

Мен бу лекцияга бир неча кун мобайнида бир неча китобларни мутолаа қилиб, жуда катта тайёрилик кўрган эдим. Ҳатто, мен ўзимни минбарда фараз этиб, репетиция ҳам қилган эдим. Менинг архивимда бу лекциянинг схемаси ёзилган баъзи материаллар сақланган.

Табийй, университет тарихида бу лекция катта воқеа эди. Шунинг учун ҳам, лекциядан бир неча кун илгари бу тўғрида факультет витринасида эълон ҳам пайдо бўлган эди. Бунга диққат қилган менинг баъзи ҳамкурс рус ўртоқларим кулимсираб, ҳазил қила бошладилар:

— Лекциянгизни эшитишга рухсат берасиз деб умид қиламиз, профессор!

— Марҳамат, ташриф буюргайсиз,— деб, мен ҳам кулимсираб, уларга жавоб берардим.

— Афсуски, бизлар ўзбек тилини билмаймиз-да! — дейишарди менинг рус ўртоқларим.

— Мен эса лекцияни ўзбек тилида ўқишимга хурсанд! — деб, мен уларга жавоб берардим.

Ниҳоят, кутилган кун ва соат келиб етди. Лекция ўқиладиган аудитория студентлардан бошқа, яна менга маълум бўлмаган кишилар билан ҳам лиқ тўлган эди. Кейинча маълум бўлишича, студентлардан бошқалари турли ўзбек мактаблардан келган ўқитувчилар экан.

Гарчи ўша вақтда менда ўрта мактабдаги ўн бир йиллик ўқитувчилик тажриба бўлса-да, аммо бундай аудиторияда бўлишим биринчи марта эди. Шунинг учун ҳам, аудиторияга кириб, салом бериш билан баробар, ҳаяжонлик билан бориб, минбарга чиқдим. Бироқ, тездан ўзимни қўлга олдим, чунки

ҳар ҳолда илгариги, жумладан турли ўқитувчилар курсларида дарс бериш тажрибалари ёрдам қилди. Ниҳоят, фавқуллодда кўтарилган руҳ билан лекцияни бошладим:

— Ўртоқлар! *Бу кун — маданий ҳаётимиз тарихининг энг ёрқин саҳифаларидан биридир.* Ҳақиқатда ҳам, сизлар — Ўлкамиздаги биринчи олий мактабнинг биринчи студентлари, мен эса — сизларнинг биринчи ўзбек ўқитувчингиз. Бу воқеанинг қадрига тушуниш учун, яқиндагина, бундан ўн бир йил илгари халқимиз маданиятининг қандай аҳволдалиги кўз олдига келтирилса кифоя қилади. Бизларнинг, бундай бахтли кунга муяссар бўлганимиз фақат большевиклар партиясининг олиб бораётган ленинча миллий сиёсати туфайлидир.

— Бизнинг энг муқаддас мақсадимиз мамлакатимизда коммунистик жамият қуришдир. Бу соҳада хизмат қилмоқ — юксак шарафдир. Лениннинг комсомолнинг III съездида айтганича, *биз бу шарафли вазифани фақат бутун ҳозирги замон билимини эгаллаган ҳолдагина бажаришимиз мумкин.* Бу эса осон иш эмас: *у, фидокорона меҳнат талаб қилади.* Карл Маркс айтгандек: «Фанда таппа-тахт қилиб қўйилган кенг йўл йўқ; шунинг учун ҳориш-толишдан қўрқмасдан фаннинг машаққатли сўқмоқларидан тиришиб-тармашиб бора оладиган кишигина унинг порлоқ чўққиларига ета олади».

Ниҳоят, математиканинг моҳиятини фаннинг турли соҳаларидан келтирилган характерли мисоллар билан тасвир қилгандан сўнг, лекциянинг якуни (менда сақланган материаллар бўйича) қуйидагича бўлган:

— Ўртоқлар! Улуғ тарихий шахсларнинг ҳаёти шуни яққол кўрсатадики, улар айни замонда *улуғ меҳнаткаш* ҳам бўлганлар. *Улар, олдиларига қўйган олижаноб мақсадга тиришқоқлик, сабру-матонат ва ҳормай-толмай қаҳрамонона меҳнат туфайли эришганлар.* Бу ерда шуни айтиш кифоя қиладики, айниқса улуғ Ленин айни замонда *фавқуллодда толмас улуғ меҳнаткаш бўлган.* *Жаҳонда, инсониятда мавжуд бўлган энг яхши, олижаноб фазилатлар улуғ Ленинда камолот топган.* Ана шу, бутун жаҳон меҳнаткашларининг бахту саодати учун тинмай курашган, Коммунистик партия ва Совет давлатини яратган, барча меҳнаткашларнинг улуғ доҳиси ва устози

Лениннинг гениал образи сизларни доимо фидокорона ижодий меҳнатга илҳомлантирсин!

Бутун лекция давомида жимжитлик ҳукмронлик қилган аудитория, бу мурожаатга гулдурас қарсақлар билан жавоб берган эди. *Бу кун менинг ҳаётимда муҳим воқеадир, чунки у, олий мактаб минбарига йўлланма олиш шарафига муяссар қилган тарихий кундир.* Бу воқеага қирқ йилдан ошди. Мен шунинг билан ўзимни бахтиёр ҳисоблайманки, шундан буён (ва ундан ўн бир йил муқаддам ўрта мактабда) ана шу минбардан ёшларимизга билимимни ва қалбимдаги оташин насиҳатомуз фикрларимни талқин этиб келаман.

* *
*

Фалакнинг гардиши билан ўттизинчи йилда ўзбеклардан биринчи бўлиб, университетнинг физика-математика факультетини битиришга ва математикадан диплом ёқлашга муяссар бўлган эдим. Шунинг учун ҳам бу ҳодиса ҳозиргидек оддий воқеа эмас эди. Менинг архивимда университет профессори Л. В. Ошаниннинг бу воқеа билан боғланган бир эпизод тўғрисида менга ёзган мактуби сақланган. Бу мактубда рус олимларининг маҳаллий аҳолига биродарона муносабати баён этилган.

«Бизлар, маҳаллий аҳоли орасида туғилиб, шу ерда ўсган эски туркистонлилар,— деб ёзади профессор Ошанин,— маҳаллий аҳолининг юксак даражада маданий ўсишига ҳамма вақт хурсанд бўламиз. Мен, сиз университетни битирган даврга оид бўлган бир эпизодни яхши эслайман. Сквер бўйлаб кетаётган эдим. Бироқ менга қарши томондан, доимо экспансив бўлган (ҳозир марҳум) профессор Д. Н. Кашкаров, нима сабабдандир ҳаяжонланган ҳолатда келиб қолди. «Хўш, нима гап, нима бўлди сизга?» деб сўраган эдим, у менга жавобан бундай деди: «Бўлгани шуки, мен ҳозир диплом ёқлашдан чиқиб келдим. Математикларни эшитиш мақсади билан улар томон ўтган эдим. Қори-Ниёзов деган бир ўзбек математикага оид махсус диплом ишини ёқлаб турган экан. . .»

Шу ерда мен профессор Кашкаров сўзининг давомини кесишга мажбур бўлман, чунки профессор, ўз таъсиротига асосланиб, менинг қелажагим тўғрисида прогноз қилади.

Ҳолбуки, аллақачондан бери диплом ишларгина эмас, балки турли илмий даража олиш учун диссертациялар ёқлаш олий мактаблар ва илмий муассасалар ҳаётида оддий ҳодиса бўлиб қолган.

Хуллас, университетни битиргандан сўнгра, унинг физика-математика факультетида: аналитик геометрия, математик анализ, жумладан функциялар назарияси, дифференциал тенгламаларни интеграллаш, олий алгебра каби курслардан ўзбек ва рус тилларида лекция ўқиш билан машғул бўлдим. Кейинча, 1938 йилдан бошлаб умумий математика кафедрасини ташкил этиб, унинг раҳбари бўлиб ишлашга тўғри келди.

ФАН ВА МАДАНИЯТ — ЯНГИ БОСҚИЧДА

Табиий, фан ва маданиятнинг ривожланиши аввало унинг моддий базасига боғлиқ. Партиянинг тарихий XV съезди қарорларида: «Беш йиллик план қолақ чекка миллий ўлкалар ва қолақ районларнинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан қолақлигини тугата бориш зарурлигини, уларнинг экономика ва маданиятини юксалтириш масалаларига алоҳида эътибор бериш керак»¹ лигини таъкидлаб ўтган эди. Партиямизнинг ленинча миллий сиёсатидан келиб чиққан бу ғоят муҳим директива муваффақият билан амалга оширилди.

Биринчи беш йилликда Ўзбекистон халқ хўжалигига бир миллиард сўмдан ортиқроқ маблағ сарфланган бўлса, шундан 264 миллиони саноатга берилган эди. Завод, фабрика ва корхоналарда, кенг меҳнаткашлар оммаси орасида беш йиллик планни муддатидан илгари бажариш учун кучли ҳаракат пайдо бўлди, муқобил планлар тақдим этилди, «Беш йилликни тўрт йилда» бажарамиз деган шиор майдонга ташланди.

¹ «КПСС съездлар, конференциялар ва Марказий Комитет пленумларининг резолюция ва қарорлари», II қисм, Ўздавнашр, 524-бет.

Мавжуд бўлган саноатни қайтадан қуриш ва унинг янги тармоқларини, биринчи навбатда оғир саноат тармоқларини вужудга келтириш иши мисли кўрилмаган юксак сиёсий ва ишлаб чиқариш руҳида амалга оширилди. Биринчи беш йиллик давомида республикада салкам 200 завод ва фабрика қурилди. Асосий ишлаб чиқариш фонди эса 1913 йилга нисбатан 6 марта кўпайди.

Партиянинг индустриалаш соҳасидаги сиёсатининг амалга оширилиши натижасида биринчи беш йилликдаёқ саноат структураси тамомила ўзгарди. Ўзбекистон учун саноатнинг янги тармоқлари вужудга келди, унинг энергия базаси ҳам кенгайди ва мустаҳкамланди; механизация ишлари кучайиб, меҳнат унуми ўсди. Шундай қилиб, бутун саноат социалистик саноатга айланди.

Туркистонда помешчикларнинг ерларини мусодара қилиб, ерсиз ва ери кам деҳқонларга бериш иши Советлар барпо қилиниши биланоқ бошланиб, 1925 — 1928 йилларда Ўрта Осиё республикаларида ўтказилган ер-сув ислоҳоти билан тугалланди. 1929 йилда бутун Совет Иттифоқида бўлгани сингари, Ўзбекистонда ҳам қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш иши бошланди.

Саноатда ва қишлоқ хўжалигида содир бўлган ўзгаришлар асосида республикада олиб борилаётган илмий ишлар янги босқичга кўтарилди. Мавжуд бўлган илмий-тадқиқот институтлар, лабораториялар ва илмий станциялар янгидан жиҳозланиб, кенгайиб, мустаҳкамланди ва айни замонда янги тадқиқот институтлар ва лабораториялар очила бошланди.

Хуллас, ташкилий ишлар, шунинг учун ҳам мажлислар, мунозаралар, турли ислоҳланиш ўзгаришлари кўп бўлиб турарди. Масалан, бир куни университетдан чиқиб кетиб турсам профессор А. Л. Бродский учраб қолди. Шошилиб кетаётган экан:

— Ҳа Абрам Львович, нима гап, қандай янгиликлар? — деб, сўраган эдим, у менга жавобан:

— Нима бўларди, мажлисдан келаяпман, — деди.

— Мен ҳам ҳозир мажлисдан чиқдим, — дедим, кулимсираб.

— Янги очилган пахтачилик институтида мажлис бўлган

эди. Унинг структураси ва илмий ишининг йўналишлари тўғрисида катта дискуссия бўлиб кетди.

— Дискуссия нима билан тамом бўлди?

— Тамом бўлгани йўқ, давоми эртага бўлади.

— Университет витринасида эълон ўқидим. Эртага-ВАРНИТСО¹ нинг мажлиси бўлар экан.

— Ана холос, мутлақо эсимдан чиқиб қолибди, ҳолбуки у мажлисни мен ўзим тайинлаган эдим.

Бундай мажлислар ва дискуссиялар ҳар кун деярли бўлиб турарди. Бу ҳодиса қонуний эди, албатта, чунки *совет фани лнги, изланиш босқичида эди.*

«ЕТИБ ОЛИШ, СЎНГРА УНДАН УЗИБ КЕТИШ»

1931 йилдан бошлаб университетнинг профессори, кейинчалик унинг ректори бўлиб ишлашга тўғри келди.

Биринчи беш йиллик планнинг қабул қилиниши муносабати билан техник кадрлар тайёрлаш масаласи кун тартибига қўйилди. Бу масала ВКП(б) МҚнинг ноябрь Пленуми (1929) қарориди ўз аксини топди. «Социалистик қурилишнинг жуда кенг масштабда ёйилиши, партиянинг илғор капиталистик мамлакатларга *етиб олиш ва улардан ўзиб кетиш* шиорининг амалий кўриниши бўлган беш йиллик планнинг амалга оширилиши ва, ниҳоят, мамлакатда синфий курашнинг кескинлашуви реконструкциялаш даврида кадрлар проблемасини партия олдига жуда муҳим ва зарур вазифа қилиб қўймоқда»².

Республиканинг иқтисодий ва маданий жиҳатдан ўсиши бу жанговар вазифанинг муваффақиятли бажарилиши учун замин ҳозирлади. Бу вақтга келиб университет жуда йирик ўқув ва илмий марказга айланди. Унинг айрим факультетлари шу даражада ўсиб кенгайдик, улардан ҳар бири, аслини

¹ ВАРНИТСО (Жамоатчилик ташкилоти тўғрисида юқорида изоҳ берилган эди).

² «КПСС съездлар, конференциялар ва Марказий Комитет пленумларининг резолюция ва қарорлари»да, II қисм, Тошкент, Ўздавнашр, 385-бет.

олганда, алоҳида олий ўқув юрти эди; улар Ўрта Осиё халқ хўжалиги, фани ва халқлари маданиятини янада ривожлантириш учун жуда зарур бўлган айрим соҳаларга оид ўқув юртлари тармоқларини кенгайтириш учун тайёр база бўлди. Ҳақиқатан ҳам университетнинг факультетлари заминидан 1930 йилларда бирин-кетин бир неча техника ва бошқа олий ўқув юртлари ташкил этилди.

Шундай қилиб, *университет тараққиётида янги давр бошланди*; унинг энг катта физика-математика факультетининг базасида даставвал учта янги факультет: биология физика-математика ва химия факультети, бирмунча кейинроқ тарих ва тупроқшунослик-геология-география факультетлари вужудга келди.

Шунинг учун бу янги даврда университет олдида турган муҳим масалалардан бири — уни қайтадан тузиш муносабати билан ташкил топган муассасаларни (факультет ва кафедра-ларни) мустақкамлашдан иборат эди.

Университетнинг илмий-тадқиқот ишлари, айниқса, унинг Ўрта Осиё халқ хўжалиги соҳасидаги ишлари янада кенгайиб кетди. Ўзбекистоннинг пахтачилик районларидаги ерларнинг тупроғини текшириш юзасидан, жумладан, Фарғона, Тошкент ва Самарқанд областларида, шунингдек, Хоразм, Бухоро областлари ҳамда Қорақалпоғистоннинг баъзи бир районларида колхозларнинг суғориладиган ерларини ўрғаниш юзасидан катта ва муҳим ишлар қилинди.

Назарий фанларнинг деярли ҳамма тармоқларида, айниқса, математика, физика, химия, астрономия каби соҳаларда илмий текшириш ишлари янада кенгайиб кетди. Бу ҳақда менинг «Совет Ўзбекистони маданияти тарихидан очерклар» номли асаримда муфассал маълумот берилган.

Илмий кадрга эҳтиёж шу даражада зўр эдики, бу сатрларнинг авторига айти замонда университетдан бошқа яна бир неча олий мактабларда математикадан лекция ўқишга тўғри келди, масалан, 1930 йилдан бошлаб Ўрта Осиё пахтачилик ва ирригация политехника институтида; Тўқимачилик институтида; 1932 йилдан 1937 йилгача Тошкент педагогика институтида. Шунинг билан баробар Ўрта Осиё ирригация

инженерлари ва техниклари институтида, Тошкент педагогика институтида ва университетнинг физика-математика факультетида умумий математика кафедраларини таъсис этиш бахтига муяссар бўлдим.

Китобнинг иккинчи бобида ўлкада олий мактаб очиш тўғрисида 1916 йилда бўлиб ўтган оқибатсиз, беҳуда дискуссия устида сўз бўлиб ўтган эди. Ҳолбуки фақат Улуғ Октябрь революциясининг галабаси туфайли Ўзбекистонда биргина эмас, балки 39 та турли олий мактаблар системаси вужудга келди.

МУҲИМ ЖАНГОВАР ПРОБЛЕМА

Умуман, фан ва маданият ривожланишининг ҳар бир босқичида ўзига хос проблемалар келиб чиқади. Ўзбекистон ССРда ўттизинчи йилларда муҳим ва актуал проблемалардан бири — илмий лексика ёки, бошқача таъбир билан айтганда, илмий терминология яратишдан иборат эди. Терминология проблемасининг келиб чиқиши тасодифий бўлмай, балки ленинча миллий сиёсатнинг жанговар тақозоси эди.

Маҳаллий миллат студентларидан кўпчилиги рус тилини яхши билмаслиги, ҳатто, кўпларининг бу тилга мутлақо тушунмаслиги сабабли олий мактаб курсини ўзлаштириш қийин бўлар эди. Она тилида ўқитиш олий мактабларнинг жанговар шиори бўлиб қолди, чунки Коммунистик партия миллий сиёсатининг кўрсатмаси шундай эди. Шунга кўра, бирин-кетин махсус миллий группалар тузилди ва бу группаларда ўқитиш имкон бориша студентларнинг она тилида олиб борилди.

Табиий, бу соҳада энг катта қийинчилик, айниқса, математикадан лекция ўқишда содир бўлди, чунки бу фандан ўзбекча терминология йўқ эди. Ҳолбуки, бу сатрларнинг автори ҳали студентлик йилларидаёқ (4—5 курсдан бошлаб) ўзбек тилида лекциялар ўқишга жалб қилинган эди.

Терминология проблемасининг нақадар катта аҳамиятга эгаллигини шундан билса бўладики, ҳатто, ўрта асрларда,

геометрия терминлари ишланмаганидан, немис мактабларида узоқ вақт (то 1525 йилда Дюрернинг геометрияга онд асари чиққунча) геометрия дарси бўлмаган. Бу эса тасодифий эмас, чунки бу вақтларда Европада илмий асарлар, ҳатто, терминология ҳам латин тилида бўлган. Шунинг каби Россияда ҳам ўз вақтида латин терминлари ишлатилган эди. Масалан, Магницкийнинг «Арифметика»сида: қўшиш — аддицио; айириш — субтракцио; кўпайтириш — мультипликацио; бўлиш — дивизио каби терминларни учратиш мумкин.

Шунга ўхшаш Октябрь революциясидан илгари Туркистонда илмий асарлар араб ёки кейинча форс тилида бўлиб, *тамомила арабча терминология ишлатиларди*. Масала шу даражада мураккаб эдики, ҳатто, революциянинг биринчи йилларида ҳам «тўғри чизиқ» ўрнига арабча «*хатти мустақим*», «эгри чизиқ» ўрнига «*хатти мунҳани*», «учбурчак» ўрнига «*мусаллас*», «бурчак» ўрнига «*зовия*» ва ҳоказо ишлатиларди. Хуллас, ўзбек тилида оддий, элементар тушунчалар ҳам арабча терминларда берилар эди. Шунинг учун биринчи пайтларда ўзбекча терминларни мен (Фарғонада) ишлатганимда, то улар одат бўлгунча, кўп ўртоқларнинг қулоғига хунук эшитиларди.

Ўз вақтида терминологиянинг ишланмаганидан бу соҳада жуда қўпол хатолар ҳам содир бўлиб турарди. Масалан, 1925 йилда М. Мирзамухаммедовнинг русчадан ўзбекчага таржима қилган Астрябнинг геометрия дарслигида: цилиндр — *ғўла*; радиус — *кегай*; квадрат — *тўртлик*, прямоугольник — *чўзиқлик* каби терминлар ишлатилган.

Шунинг каби машҳур француз геометри Дезарг (1593 — 1662) ҳам ўз вақтида интернационал терминларни французчага таржима қилиб ишлатган (масалан, у цилиндр ўрнига *устун, колонна* сўзларини қабул қилган).

Хуллас, бу ҳодиса тасодифий бўлмай, балки қонунийдир. Ҳақиқатда ҳам, деярли *ҳар бир миллатнинг илмий тараққиёти ана шу босқичдан ўтган* ва фан тарихининг далолатларига кўра, бундай терминлар гражданлик ҳуқуқига эга бўлмай, охири илмий адабиётдан чиқиб кетган.

Математик терминологияни ишлашда бу сатрлар авторининг асос қилиб олган энг марказий принципларидан бири интернационал характерда бўлган терминларнинг ўзини қабул қилиб, қолганларининг ўрнига ўзбекча эквивалент топишдан иборат эди. Хуллас, математик терминология соҳасидаги авторнинг принциплари 1937 йилда Самарқандда бўлиб ўтган биринчи олимлар съездида қилинган унинг доклади бўйича қабул қилинган эди.

Лекин авторнинг кўп йиллик тажрибаси шуни кўрсатдики, ёлғиз терминологиянинг ўзи билан проблема ҳал бўлмайди, чунки математик терминология математиканинг ўзига хос, специфик тилнинг хусусий ҳолидан иборатдир. Ҳақиқатда ҳам, айрим терминларни билиш бир масала бўлса, уларнинг ёрдами билан бирор математик кайфиятни ифода қилиш — бутунлай бошқа масала.

Проблеманинг тўлиқ равишда ҳал қилиниши, яъни ўзбекча математик тил яратиш эса — фақат шу тилда дарслик яратиш билангина ҳал бўлади. Авторнинг бу соҳадаги кўп йиллик тажрибаси бу ҳақиқатни яққол кўрсатди (бу тўғрида махсус сўз кейинча бўлади).

Шундай қилиб, партиямизнинг олиб борган ленинча миллий снѐсати туфайли 35-йиллардаёқ кенг маънодаги математик терминология ёки бошқача қилиб айтганда, математик тил проблемаси асосан ҳал қилинган эди. Ҳолбуки, жаҳон фани тарихининг далолатларига кўра, кўп миллатларда бу проблема асрлар мобайнида ҳал бўлган.

Ҳозирги вақтда эса сўз айрим терминлар устида бўлиши мумкин, чунки ўз вақтида проблеманинг принципиал масалалари ҳал қилинган эди. Табиий, умуман тил, демак терминология ҳам ҳамма вақт ўсиб, ривожланиб боради ва бунинг натижасида бир томондан айрим терминлар такомиллашса, иккинчи томондан янги терминлар вужудга келади, чунки фан ва техника ўсиб боради. Бу процесс чексиз бўлиб, ҳеч вақт тамом бўлмайди.

ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ФАН ТАРИХИДА БИРИНЧИ МАРТА

XVII асрдан бошлаб математиканинг тараққиётида янги давр очилди. Бу эса *ўзгарувчи миқдорлар даври* бўлиб, Энгельс таъбирича, у, *математиканинг бурилиши нуқтаси эди*. Ҳолбуки 1755 йилда таъсис этилган Москва университетида то XVIII асрнинг охиригача элементар математика бериларди, холос. Фақат XIX асрдан бошлаб чексиз кичик сонлар анализидан таълим берила бошланди.

Улуғ Октябрь революциясининг ғалабаси туфайли ўзбек халқи тез фурсатда жаҳон фани ютуқларидан баҳраманд бўлиш имкониятига эга бўлди, мен эса фалакнинг гардиши билан зикр қилинган чексиз кичик сонлар анализидан ва шунингдек бирмунча бошқа математик курслардан ўзбек тилида (рус группаларида эса — рус тилида) лекция ўқишга муваффақ бўлдим. Ҳолбуки *ўзбек тилида олий математикадан бирорта ҳам дарслик йўқ эди. Шунинг учун навбатдаги яна бир муҳим жанговар проблема — ўзбек тилида олий математикадан дарслик яратишдан иборат эди*. Бу проблеманинг ҳал қилиниши айниқса математик фанлар соҳасида мураккабдир (жаҳон фани тарихи ҳам шундан далолат беради). *Албатта, ҳозирги вақтда бу иш ўнлаб марта энгиллашган. Лекин бундан тақрибан 35 йил илгари бу мақсад билан биринчи марта қўлга қалам олганда, масаланинг нақадар мураккаблиги равшан бўларди*.

Ҳолбуки, автор бу масала устида университетга кирган кундан бошлаб бош қотирган эди. Шунинг учун ҳам менинг «Текислик аналитикаси» деган техникум ва юқорилашган мактаблар учун ёзган китобим 1928 йилда Тошкентда босилиб чиқди. Лекин мен бу дарсликни асосан 1926 йилда, яъни университетга кирган йили ёзган эдим.

Университетга киришда биринчи курсда ўтилган фанлардан имтиҳон бериб, тез фурсатда унинг иккинчи курсига ўтганим тўғрисида бу асарнинг тегишли ўрнида сўз бўлган эди. Шунинг учун ҳам «Аналитик геометрия» курсини мен университетда эшитмай, киришда ундан имтиҳон берган эдим, чунки Фарғонада ўқитувчилик қилиб юрганымда, уни мустақил иш-

лаб чиққан эдим. Шунинг учун ҳам мен «Текислик аналитикаси»ни ёзганимда, тажрибамда ўтган, яъни бу фанни мустақил ишлаганда учраган қийинчиликларни назарда тутиб ёзган эдим. Шу сабабдан у ўз вақтида ёшларимизга анча хизмат қилиб, бу соҳадаги мукаммал курсларни ўзлаштиришга кенг йўл очган эди.

Энг аввал, кўпчиликни ташкил этган, университетдан бошқа олий мактабларнинг (айниқса техник мактабларнинг) энг зарурий эҳтиёжини таъмин қилиш мақсади билан қисқа, «Дифференциал ва интеграл ҳисоб» деган дарслик ёзган эдим. Лекин бу дарсликни Ўзбекистонда бостириш учун (териш ва математик белгилар жиҳатидан) имконият бўлмаганидан, у 1933 йилда Қозон шаҳрида «Комил Якубов» номидаги китоб фабрикасида териб босилди ва шунинг учун ҳам махсус бир ой Қозон шаҳрига бориб, китобни териш вақтида назорат қилиб туришга ва корректура ўқишга тўғри келди. Бу дарсликка эҳтиёжнинг нақадар катталигини шундан билиш мумкинки, тиражи 4000 бўлган бу китоб, икки ҳафтадаёқ сотилиб тамом бўлган эди.

Орадан тўрт йил ўтгандан кейин, яъни 1937 йилда мен ёзган «Асосий математик анализ курси»нинг биринчи томи

*Дорогому учителю,
миллиму ўзбекистон математика
факультетининг профессору Т. Қори-
Ниязов, мен китобни
В. Романовский.
Ташкент, 25.8.1936*

Профессор В. И. Романовский ва унинг Т. Н. Қори-Ниязовга тақдим этган ушбу эсдалик фото-карточканинг орқа томонидаги ёзув.

ва 1939 йилда иккинчи томи босилиб чиқди. Бу курснинг юқорида зикр қилинган «Дифференциал ва интеграл ҳисоб»га нисбатан *мундарижаси, характери ва тузилиши* бутунлай бошқачадир. Масалан, курснинг биринчи томида нашриёт томонидан берилган аннотацияда бундай дейилган: «Асосий математик анализ курси»нинг ушбу биринчи томи, асосан, пединститутларнинг ва дорилфунунларнинг физика-математика факультетлари учун белгиланган. Лекин китобнинг тузилишига қараганда, уни умуман ҳар қандай олий мактабнинг программасига татбиқ қилиш мумкин».

Бу китобнинг иккала томида деярли бутун математик белгиларнинг арсенали мавжуд бўлиб, техник жиҳатдан уни териш жуда мураккаб эди. Лекин, бу вақтда Ўзбекистонда полиграфия иши вояга етган бўлиб, бу соҳада малакали кадрлар етишган эди. Шунинг учун китобнинг иккала томи ҳам Самарқандда босилиб чиқди. Теришнинг мураккаблигини назарда тутиб, бу сафар китобни териш бўлгунча Самарқандга бориб туришга тўғри келди.

Китобнинг характери, мундарижаси ва структураси устида кўп вақт ўйлаб юрганим ҳолда, бу қўлланма устида энг камини ўн йил мобайнида зўр бериб ишлашга тўғри келган эди. Олий мактаблар жамоатчилиги томонидан китоб яхши кутиб олинди, орадан бир йил ўтмай, бирмунча қўшимчалар билан иккинчи марта нашр қилинди.

Китобнинг иккала томи олий математиканинг асосий курсини ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам у терминларга ва турли математик кайфиятларнинг таърифларига бой бўлиб, айни замонда математик тил соҳасида асосий қўлланма ролини ўйнаб келди. Менинг ихтиёримдаги бир қанча ҳужжатлар шундан ва унинг муҳим методик томонларидан далolat беради.

Фан тарихининг кўрсатишига қараганда, ҳамма маданий миллатларда ҳам олий мактаблар учун математикадан ёзилган қўлланмалар асрлар мобайнида вужудга келган. Чоризм давридаги Россия ҳам бу қонуниятдан истисно эмас эди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистонда бу соҳада қозонган муваффа-

қият — фақат партиямизнинг ленинча миллий сиёсатининг ёрқин самараларидан биридир.

Зикр қилинган дарслик ва қўлланмалар кўп йиллардан бери библиографик ноёб бўлиб кетган. Улардан айниқса «Асосий математик анализ курси»ни қайтадан босиш тўғрисида республикамиздаги бирмунча математикларимизнинг шахсан ва коллектив бўлиб ёзган мактуби орқали менга қилган мурожаатлари ҳам бор. Бироқ мен уни яна бошқа вариантда босмага тайёрламоқчи эдим. Хуллас, бу асар уч томлик бўлиб 1968 — 1969 йилларда «Фан» нашриётида босилиб чиқди.

КАМОЛИ ҲУРМАТ БИЛАН ЭСЛАЙМАН

Урта Осие Давлат университетида ишлаган ва номлари юқорида зикр қилинган рус олимларидан мен айниқса В. И. Романовский (математик), Л. Н. Қорженевский (географ) ва Л. В. Ошанин (антрополог)лар билан яқин, дўстона муносабатда бўлган эдим. Бу тасодифий эмас. *В. И. Романовский* менинг бевосита устозим эди; Л. Н. Қорженевский билан бўлса мен Фарғонада ўқитувчи бўлиб ишлаб юрганымда танишган эдим, чунки у ўша вақтда иккинчи босқич рус мактабида ўқитувчи бўлиб ишлар эди (Октябрь революциясидан илгари у Фарғона шаҳридаги эрлар гимназиясида ўқитувчи бўлган); Л. В. Ошанин эса В. И. Романовскийнинг яқин дўсти бўлиб, унинг уйига кўп келарди. Бу ерда бўладиган учрашувлар туфайли, мен бу киши билан ҳам яқин, дўстона муносабатда бўлган эдим.

Бу олимлардан ҳар бири ҳам бутун умрини деярли Ўзбекистонда ўтказган. Уларнинг учаласига ҳам умумий бўлган хислатлар: хушмуомалалик, ростгўйлик ва инсонпарварлик бўлиб, суҳбатда ва ишда самимият ва олижаноблик сезилиб турарди. Айниқса, Ўзбекистоннинг табнати ва халқи устида сўз бўлганда, уларни тўхтатиб бўлмас эди. Улар кўпроқ оддий ўзбек кишиларининг рус олимлари билан самимий, дўстона муносабати ва ўзбек халқининг меҳмондўстлиги тўғрисида сўзлар эдилар.

Л. Н. Корженевский хушкалом ва ғоят моҳир нотик эди. У қаерда ва қандай темада бўлмасин ҳамма вақт аудиторияни ўзига жалб қиларди. У йирик географ ва сайёҳ бўлиб, Туркистонда кўрмаган ва текширмаган жойи йўқ деса бўлади. Айниқса, ўлка тоғларида мавжуд бўлган музликларни текширишда Л. Н. Корженевскийнинг хизмати жуда каттадир.

Л. В. Ошаниннинг отаси В. Ф. Ошанин йирик зоолог ва сайёҳ бўлиб, у Туркистон ўлкасини текширган биринчи рус олимларидан бири саналади. Шунинг учун ҳам Л. В. Ошанин билан суҳбат қилганда, у кўп вақт отасини эсларди:

— Отам Туркистон ўлкасини, айниқса, унинг халқини жуда яхши кўрарди, — деди Л. В. Ошанин суҳбатлардан бирида, — у қишлоқма-қишлоқ ва тоғма-тоғ юрар ва оддий кишилар билан ҳамсуҳбат бўларди. Шунинг учун ҳам у маҳаллий халқнинг соддалиги, хушмуомалалиги, самимий муносабати тўғрисида донмо қандайдир ажойиб муҳаббат билан сўзлар эди.

— Лев Васильевич, сизнинг фикрингизча, отангизнинг энг муҳим ва катта иши нимадан иборат? — деб сўрадим унинг билан бўлган суҳбатлардан бирида.

— Отам зоолог бўлгани учун, — деди Л. В. Ошанин, — унинг асосий ишлари ҳам шу соҳага бағишланган. Одатда, у экспедициялардан қайтганда, уйлар энтомологик коллекциялар билан тўлиб кетарди. Бу соҳада у кўп янгиликлар кашф этган. 80-йилларда унинг раҳбарлиги остида ташкил қилинган катта экспедиция натижасида Буюк Пётр тизма тоғи ва Муксув дарёси бошидаги музлик топилган. Отамнинг таклифи билан бу музликка А. П. Федченко номи берилган. Менингча, бу кашфиёт алоҳида диққатга сазовордир.

Бундан ташқари, Туркистон ўлкасини табиий-тарихий жиҳатдан текширишда кўп ишлар қилган Рус географик жамиятининг Туркистондаги бўлими ҳам В. Ф. Ошаниннинг ташаббуси ва актив қатнашиши билан ташкил этилган.

Университетдаги менинг устозларим орасида Всеволод Иванович Романовскийнинг менга қилган таъсири алоҳида диққатга сазовордир. У жаҳон масштабидаги йирик олим

бўлиб, Тошкент математик мактабининг таъсис этувчиси ва то вафотигача унинг раҳбари эди. Республикамиздаги кўзга кўринган математикларнинг кўпи, айниқса, ерли математиклар шу кишининг шогирдларидир.

В. И. Романовскийнинг асосий ихтисоси эҳтимоллар назарияси билан математик статистика бўлса-да, лекин унинг ижодий фаолияти диапазони жуда кенгдир. Математиканинг ғоят муҳим проблемалари устида унинг рус, француз, немис ва бошқа тилларда босилиб чиққан тадқиқот ишлари жуда кўпдир. Бироқ унинг математик ишлари устида бу ерда тўхташ менинг вазифамга кирмайди ва бу асарнинг характери ҳам мусоид этмайди. Шунинг учун бу олимнинг менга қилган таъсири ва унинг олижаноб хусусиятлари устидагина тўхтаб ўтмоқчи бўламан.

Мен билган бошқа математикларга нисбатан В. И. Романовскийнинг асосий ва муҳим хусусияти шунда эдики, у ғоят даражада катта эрудицияга эга бўлиб, унинг математикадан бошқа соҳалар билан қизиқиш диапазони жуда кенг эди. У, фаннинг деярли ҳамма асосий тармоқларини таъқиб этиб, улардаги сўнгги ютуқ ва муваффақиятларидан ҳаммаша хабардор эди.

В. И. Романовский Шарқни, айниқса, Ўрта Осиёни деярли ҳар жиҳатдан яхши биларди. У кўп тилларни, хусусан француз, немис, инглиз, араб ва форс тилларни яхши билар эди. Ҳатто, араб тилида ёзилган машҳур «Минг бир кеча» асарини ўқиб, бир суҳбатда ўзининг танқидий мулоҳазаларини менга айтиб берган эди.

Бир куни Романовскийнинг уйига борганимда столининг устида очилиб турган «Қуръон»га кўзим тушиб қолди.

— Всеволод Ивансвич, қуръон сизга нимага керак бўлди? — деб сўраган эдим, у менга жавобан:

— Араб тилини ўрганишда машқ учун, — деди; сўнгра қуръонни варақлаб туриб, сўзини давом эттирди, — умуман тил шундай нарсаки, у доимо машқ қилишни талаб қилади. Қани менинг ўқишимга қулоқ солингчи!

Шундан кейин қуръоннинг бир жойини ўқиди, мен эса қулоқ солиб турдим. Ўқиб бўлиб:

- Сизнингча, қалай менинг ўқишим?— деб сўради.
 — Жуда яхши, фақат талаффуз у қадар жойида эмас, — дедим кулимсираб.

В. И. Романовский ва Т. Н. Қори-Ниёзий.

Ҳақиқатда ҳам гарчи у тўғри ўқиса-да, лекин айниқса «айн», «қоф», «итқий», «сот» каби ҳарфларнинг талаффузу тўғри эмас эди.

— Табиий, чунки менда тажриба йўқ,— деди Романовский; сўнгра қуръонни менга бериб, қани сиз ўқингчи, — деди.

Мен ўқиб бердим.

— Тўғри айтасиз, сизнинг ўқишингиз бутунлай бошқача,— деди кулиб,— мен эса арабча текстни ўқиб, маъносига тушунсам бўлади,— кейин столида турган иккинчи бир китобни олиб,— мана бу қуръоннинг русча таржимаси,— деб қўлимга берди.

Китобни очиб, унинг титул varaқасига назар солсам, у қуръоннинг русчага қилинган Сабликов таржимаси экан. Бу эса Романовскийнинг араб тилини ўрганишида контроль вазифасини бажарган: у қуръонни ўқиб, текст маъносига тўғри ёки нотўғри тушунганлигини унинг таржимаси ёрдами билан синаб кўрар экан.

Иккинчи томондан Романовский гоят камтар, ҳатто айтиш мумкин — камтарлик намунаси эди. Жуда камгап бўлиб, унинг билан кўп вақт ҳамсухбат бўлиш натижасида менда шундай фикр ҳам туғилиб қолган эди: оддий суҳбатда ҳам бир фикрни изҳор қилишдан илгари, у ичида яхшилаб ўйлаб олса керак, чунки бир хил кишилардек ҳозиржавоб бўлмай, бир жумласи билан иккинчи жумласи орасида қандайдир сукунат сезилиб турарди. Бошқача қилиб айтганда, суҳбатнинг жиддий ва оддийлик характерида қатъий назар, у деярли ҳамма вақт тафаккурда бўларди.

В. И. Романовский гарчи лекция ўқиш методикасини билиш тарафдори бўлмаса-да, лекин ўзи жуда моҳир методист-педагог эди. Унинг фикрича, лекцияни муваффақиятли ўқиш учун фаннинг ўзини мукамал равишда билиш лозим.

Менимча, В. И. Романовский табиати бўйича философ бўлиб, аynи замонда уни философ-материалист деса бўлади. Унинг ҳеч вақт «мен марксист» деган даъвоси бўлмаса-да, лекин дунёқараши, муҳокамаси, тафаккури марксистик характерда эди.

В. И. Романовский йиғилишларда ва мажлисларда жуда кам сўзга чиқарди ва чиққан ҳолда ҳам фақат принципал характердаги масала юзасидан чиқарди. У жуда оҳисталик билан, тез-тез пауза қилиб нутқ сўзларди. Менимча, у, шу орада ўйлаб, ўз фикрини жуда яхши ифодалаб олса керак. Бу эса машҳур Эйнштейн билан Диракнинг орасида бўлган бир суҳбатда Эйнштейн айтган ушбу фикрни эслатади: «Мен

ёш болалигимда отам ҳамма вақт ўргатардики, то жумланинг охирини қандай тамом бўлишини билмасдан, сўз бошлама, деб».

В. И. Романовский ғоят олижаноб бўлиб, деярли ҳар бир шароитда кучи еткунча оғирликни ўз устига оларди. Хуллас, у том маънодаги инсон эди. *Мен бу кишини ҳамيشа чуқур ҳур-мат ва чексиз миннатдорлик билан эслайман.*

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ МАОРИФ МИНИСТРЛИГИДА

1937 — 1938 йилларда Ўзбекистон халқ маориф министри ва шу йилларнинг ўзида (ва кейин) Фанлар комитети президиумининг раиси вазифаларида ишлашга тўғри келган эди¹.

Партия халқ маорифи соҳасида ғоят муҳим ва жиддий масалаларни қўйди. Булар орасида кенг оммани, айниқса, ёш авлодни коммунистик руҳда тарбиялаш ишини кучайтириб, кишилар онгидаги эскилик сарқитларини тугатиш асосий масала бўлиб турар эди. Табиий, бу масала ғоят жиддий ва мураккаб бўлиб, унинг ҳал қилиниши ўз навбатида комплекс масалалар билан боғлиқдир.

Маълумки, янги онг формаларининг ривожланиши иқтисодий ва сиёсий тараққиётдан орқада боради. Буржуа ва феодал-бой идеологияси сарқитлари кишилар онгида чуқур из қолдирган. Лекин бу идеологияга барҳам бериш ва пролетариат идеологиясининг қарор топиши ўз ҳолича эмас, балки шиддатли синфий кураш вазиятида юз беради. Мисол тариқасида шунини айтиш кифоя қилади: 1938 йилда республикада жамоатчи хотин-қизларга қарши юздан ортиқ террор уюштирилган эди. Бу ҳодисаларнинг кўпчилиги реакцион руҳонийлар ёки улар таъсири остида бўлган кишилар томонидан қилинган эди.

Юқорида қайд қилинган мулоҳазалар ва баён этилган аҳволнинг характери ўз навбатида маориф министрлиги олдига кўндаланг бўлиб турган масалаларни аниқлаб берди.

¹ Фанлар комитети ҳақида кейинги саҳифаларда сўзлаймиз.

Булардан бири министрлик системасидаги сиёсий-оқартув муассасаларининг ишларини кенгайтириш ва кучайтириш эди. Ҳолбуки, бу вақтда республикада саводсизлик ҳали тугатилмаган эди.

Иккинчи томондан, В. И. Ленин айтганидек, «модомики, саводсизлик каби аҳвол давом этар экан, сиёсий маориф ҳақида гапириш жуда қийин»¹. Шунинг учун саводсизликни тугатиш марказий ва жанговар проблемалардан бири бўлиб, уни ҳал қилиш учун маориф министрлигининг барча куч-қуввати сафарбар қилинди.

Айни замонда йилдан-йилга кўпайиб кетаётган мактабларни замонимизнинг талабига жавоб бера оладиган ўқитувчилар билан таъмин қилиш масаласи турарди.

Шунинг учун педагогика институтлари системасига катта аҳамият берилди ва улар маориф министрлигининг диққат марказида бўлди.

Мен бу ерда кўринишда жуда оддий ҳақиқат бўлса-да, лекин мураккаб бўлган яна бир муҳим масала устида тўхтаб ўтишни лозим топаман. Юқорида зикр қилинган Фарғона мактабида биринчи синфдан бошлаб юқори синфларгача ишлашга тўғри келган эди. Шундаёқ бу сатрлар автори тажриба ва кузатиш орқали бундай хулосага келган эди: *бошланғич, қуйи синфлар ўқувчиларнинг кейинги ўқишларида, ҳатто, унинг тақдирида, асосан, ҳал қилувчи роль ўйнайди*. Мен бу фикрни 1924 йил 26 май ойида «Фарғона» газетасида босилиб чиққан мақоламда таъкидлаб ўтган эдим.

Аввало, бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, *боланинг ёшликдаги, айниқса, ҳаётнинг мактабгача даври тарбия нуқтаи назаридан ғоят мураккабдир*. Бу вақтда боланинг муҳити, унинг атрофидаги турмуш ва табиат ҳодисалари, бола учун янгилик бўлиб, у уларни билишга интилади. Боланинг табииати маълум даражада «тадқиқотчи» бўлади. Айни замонда бола бу даврда ҳар кимга ва ҳар ишга тақлид қила бошлайди. *Ҳаёт шуни кўрсатадики, бола тарбиясининг даст-*

¹ В. И. Ленин, Асарлар, 33-том, 63-бет.

лабки даврида йўл қўйилган хатони кейинча тузатиш мушкулдир, чунки у ёш организмнинг қон-қонига, суюк-суюгига сингиб, ҳатто, «хроник касал» ҳолатига айланиши мумкин.

Соғлом ёш боланинг энергияси тўлиб-тошган бўлади. Ҳолбуки, у бу энергияни тўғри ишлата билмайди. Шунинг учун ҳамма гап бу энергия сарфини тўғри йўлга қўйишдан иборатдир.

Менинг невараларимдан бири олтига кирган¹. У, ўғил бола бўлгани учун, табиий, анчагина шўх. Лекин унинг шўхлиги фақат у билан машғул бўлмаган ҳолдагина! Акс ҳолда, айтиш мумкин, у жуда ҳам ювош! Масалан, болалар боғчасидан қайтгандан кейин, менга келадиган турли журналларни ва ўзининг «Ғунча»сини олиб, олдин варақлаб, суратларини кўриб чиқади. Кўп вақт, мен ўзимни билмасликка солиб, уни кузатаман. У суратлар устида шундай жиддий ўйлаб ўтирадики, гўё у бирор проблема устида бош қотираётгандек, шундан кейин охири у менга ё онасига, ёки ачасига бориб, журнални ўқиб бер, деб туриб олади. Биз эса боланинг савиясини назарда тутиб, мумкин бўлган нарсаларни ўқиб, тушунтириб берамиз ёки журналда унинг дидига мувофиқ материал бўлмаса, журналга қараб туриб, ё бирор эртак ёки бошқа унга тушунарли бўлган нарсаларни айтиб берамиз. Натижада, бола диққат билан қулоқ солиб, соатлаб жим ўтиради.

Боланинг мактаб ёшидаги даври ҳам ўзига хос хусусиятларга эгадир. Дарҳақиқат бола мактабга кирган кундан бошлаб, янги-янги тушунчаларни маълум рамкада, маълум система ва методика асосида эгаллай боради. Бироқ бу — масаланинг формал томони. Ҳолбуки, система ва методика қандай бўлса-да, унинг натижаси турли ўқитувчиларда турлича бўлади. Масалан, мактабга кирган биринчи кунларданоқ боланинг мактабга ҳавас пайдо қилиб, мароқ билан ўқиши ёки унга муносабати мажбурий вазифага айланиб қолиши мумкин. *Хуллас, боланинг айниқса дастлабки*

¹ Воқеа 1962 йилга оид.

йиллардаги ўқишини тўғри йўлга қўйиш фоят муҳим масала бўлиб, у алоҳида диққатга сазовордир.

Шунинг учун ҳам, мен маориф вазири вазифасида ишлаган вақтимда, бу масалага катта аҳамият бериб, қўлимдан келганча, энг моҳир педагогларни бошланғич синфларга қўйишга уринган эдим. Турли педагогик мажлисларда, кенгашларда ва матбуот саҳифаларида ҳам ҳамма вақт шу фикрни қувватлаб келдим. Ҳозир ҳам шу фикрдаман. *Менимча, мактабнинг юқори синфларида дарс беришдан кўра, унинг пастки синфларида дарс бериш жуда ҳам қийин!*

Боланинг мактабгача тарбиясида йўл қўйилган хатони тузатиш қийин бўлганидек, мактабнинг пастки синфларида содир бўлган хатони ҳам кейинчалик тузатиш жуда қийин бўлади, ҳатто, қобилиятли болани ҳам мактабдан бездириб қўйиш хавфи эҳтимолдан узоқ эмас! Ўқитувчи олий маълумотли бўлгани билан у пастки синфларда дарс бериш талабига мутлақо жавоб бера олмаслиги мумкин. Бунинг учун ўқитувчи энг аввал бола ички дунёсини, унинг психологиясини, талаб ва зарурий эҳтиёжларини жуда яхши билиб, ўқувчиларининг устида кундалик ва ҳар тарафлама ижодий кузатиш олиб бориши лозим. Хуллас, мактабнинг пастки синфлари истеъдодли, тажрибали, моҳир ўқитувчиларнинг қўлида бўлиши керак, чунки бунинг учун ёлғиз формал маълумот кўп вақт кифоя қилмайди!

Умуман, ўқитувчининг иши, унинг қайси синфда ва нимадан дарс беришидан қатъий назар, ижодий бўлиши лозим. Акс ҳолда унинг сўзи қолингга айланиб, ўқитувчининг ўзи оддий косибга ўхшаб қолиши мумкин. Мактабда содир бўладиган кўп камчиликларнинг илдизи, уларнинг асосий манбаи ҳам мана шунда!

ЎЗБЕКИСТОНДА ФАН МАРКАЗЛАРИ ҚУРИШ ЙУЛИДА

1937 йилдан бошлаб Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети ҳузуридаги Фанлар Комитети президиумининг раиси вазифасида ишлашга тўғри келган эди.

Урушдан аввалги беш йилликлар даврида республикада социалистик қурилиш кўлами жуда ҳам кенгайиб кетди. Бу қурилишнинг ўсиб бораётган эҳтиёжларини қондириш учун барпо бўлган турли илмий текшириш муассасалари олдига кечиктириб бўлмайдиган янги-янги вазифалар қўйилди.

Ана шундай шароитда Фанлар Комитетининг барпо бўлиши қонуний ҳодиса эди. Комитетнинг вазифаси унинг «Низом»ида қўйидагича белгиланган: «Фанлар Комитети Ўзбекистон ССР нинг олий илмий маркази бўлиб, Ўзбекистон ССР нинг илмий, илмий текшириш ишларининг ҳаммасини бирлаштиради ва планлаштиради ҳамда назарий билимларнинг ҳамма соҳалари бўйича иш олиб боради, илмий текшириш фикрининг ўсишига ҳар тарафлама ёрдам беради, илмий текшириш ишида марксча-ленинча методологияни жорий қилиш учун курашади, илмий билимларнинг бутун системасини социалистик қурилиш ҳамда шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият эҳтиёжларини қондириш сари планли равишда йўлга солиб боради».

Комитет ташкил бўлган дастлабки йилларда, зарур илмий кадрлар етарли даражада бўлмагани туфайли, бу талабларга тўлиқ равишда жавоб бера олмаган эди.

Мен Комитет ишини қабул қилиб олган вақтда унинг қандай аҳволдалигини билиш учун шунини айтиш кифоя қилади: 1934 йилдан бошлаб ҳар йили Комитетнинг плани бажарилмасдан келган ва бажарилган қисми эса 25—30 процентдан ошмаган. Менинг архивимда унинг бу оғир аҳволини тасвир қиладиган Комитет ходимлари коллективининг умумий мажлисида қилинган докладнинг стенограммаси сақланган. Бу аҳвол тўғрисида мен район партконференциясида сўзлаган нутқимда ҳам айтиб ўтган эдим.

Табий, бундай аҳволга чек қўйиш учун бирмунча жиддий ва конкрет чораларни кўришга ва хизматчилардан қатъий равишда иш талаб қилишга тўғри келди. Бироқ бундай кескин талаб баъзи танбал, бекорхўжаларга ёқмади; улар турли баҳоналар билан қаршилик қилишга, ифво тарқатишга, турли жойларга анонимкалар ёзишга уриндилар (булар кейинча ошкор бўлган эди). Аммо коллектив, асосан, соғлом эди.

Шунинг учун тез фурсатда меҳнат ва давлат интизоми кўтарилди, ишнинг сифати ва мундарижаси яхшиланиб борди; фан ва халқ хўжалиги соҳасида бирмунча муҳим ва актуал масалалар ишлаб чиқилди.

Масалан, регионал геологик текширишлар жуда авж олди. Муваффақият билан ўтказилган қидирув-разведка ишлари натижасида бир неча кон ишга солинди (кўмир кони, нефть, каолин, полиметалл, нодир, рангли металлар ва бошқалар). Шунингдек, гидрогеология соҳасида олиб борилган ишлар натижасида ер ости сувларининг ҳаракат қонуниятлари, асосан, аниқланди. Бу эса республикада сув ресурсларидан унумли фойдаланиш жиҳатдан муҳим амалий аҳамиятга эга бўлди.

Мен бу ерда шу мисол билангина чегараланиб, фаннинг бошқа соҳаларида эришилган ютуқлар ҳақида қизиққан ўртоқларга авторнинг тегишли ишларига мурожаат қилишни тавсия қиламан.

1940 йилга келиб, Фанлар Комитетининг эришган муваффақиятлари шундай даражага бориб етдики, у *Иттифоқ Фанлар академиясининг составига киришга муваффақ бўлди, яъни СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиалига (ЎзФАН) га айланди.* Бу сатрларнинг авторига эса ҳамон унинг президиуми раиси бўлиб ишлашга тўғри келди.

ЎзФАН нинг барпо бўлиши ўзбек халқи социалистик маданиятининг шу вақтгача бўлган бутун тараққиёти ва партиямизнинг доно ленинча миллий сиёсати натижасида эришган муваффақиятларининг ёрқин самараси бўлди. Совет Иттифоқининг энг кекса ва энг йирик фанлар маркази — СССР Фанлар академияси билан доимий бевосита алоқа, рус олимларининг жиддий ёрдами Ўзбекистон совет фанининг тараққий қилишида гоят катта роль ўйнади.

ЎзФАН нинг ташкилий даври ва унинг кейинги ҳаёти Улуғ Ватан урушининг энг оғир йилларига тўғри келди: ҳар бир грамм озиқ-овқат ва ҳар бир грамм материал қаттиқ назоратда бўлиб, давлат фонди саналарди. Шунга қарамай, Партия ва Ҳукуматнинг фан ва унинг арбобларига қилган доимий ёрдами туфайли ЎзФАНда янги лабораториялар, бўлимлар, секторлар, институтлар ташкил этилди; аспиран-

тура орқали илмий кадрлар тайёрланди; республикадаги кўзга кўринган олимлар ишга жалб этилди; босмахона, нашриёт ташкил қилинди ва ҳоказо.

Немис-фашист боқинчиларига қарши бошланган уруш илмий текшириш муассасаларнинг фаолиятини тубдан ўзгартириб юборди: тематик планлар уруш даврининг талабларига

Ўзбекистон Фанлар Комитети, сўнгра СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали ва ниҳоят Ўзбекистон Фанлар академиясининг биринчи биноси (1932—1946 йиллар).

мувофиқ равишда қайтадан тузилди. *ЎзФАН* нинг бутун фаолияти фронт эҳтиёжларига бўйсундирилди; у ўзининг республикада фаннинг жанговар штаби сифатидаги бурчини муваффақият билан бажариб келди.

Масалан, геологлар мамлакат мудофаасига хизмат қилдириш мақсадида ўлканинг ер ости бойликларини текшириб, янги-янги кон очдилар; химиклар маҳаллий хом ашёдан доривор препаратлар, бинокорлик материаллари ва бошқа қимматли маҳсулотлар олиш усулларини ишлаб чиқдилар; ботаниклар доривор, сервитамин ўсимликларни, ем-хашак бўла-

диган ва бошқа ўсимлик ресурсларини ургандилар; энергетиклар республиканинг энг йирик энергосистемаларидан рационал равишда фойдаланиш усулларини ишлаб чиқдилар; зоологлар қишлоқ хўжалик экинлари ва чорва молларининг нобуд бўлишига қарши курашнинг энг фойдали биологик методларини ишлаб чиқдилар ва ҳоказо.

1941 йилнинг кузида Москва ва Ленинграддан СССР Фанлар академиясининг кўпгина илмий текшириш институтлари Тошкентга кўчирилган эди. Тошкентга келган олимлар орасида совет фанининг атоқли намояндalари: академиклар Б. Д. Греков, В. В. Струве, СССР Фанлар академиясининг корреспондент аъзолари А. Ю. Якубовский, Е. Э. Бертельс, С. В. Бахрушин, В. Ф. Шишмақов, Н. Қ. Пиксанов, А. А. Михайлов, С. П. Толстов, М. А. Шателен бор эдилар. *Ўзбекистон олимларининг Ватанимиз марказидан келган йирик рус олимлари билан бирга олиб борган ижодий ишлари ғоятда самарали бўлди.* Бунинг натижасида республиканинг халқ хўжалиги, фан ва маданияти соҳасида муҳим масалалар ҳал қилинди.

Айни замонда Ўзбекистон олимлари марказдан келган олимлар билан бирликда немис-фашист босқинчиларига қарши катта ва муҳим сиёсий-оммавий иш олиб бордилар. Масалан, Т. Қори-Ниёзий (раис), С. Умаров (секретарь), В. Романовский, М. Шателен, Л. Бродский (аъзолар)дан иборат «*Ўзбекистон олимларининг антифашист ташкилоти*» тузилган эди. Бу ташкилот кенг омма орасида ва совет армияси қисмларида докладлар ва лекциялар уюшгирарди.

МАДАНИЙ РЕВОЛЮЦИЯНИНГ ҚОНУНИЙ АМРИ

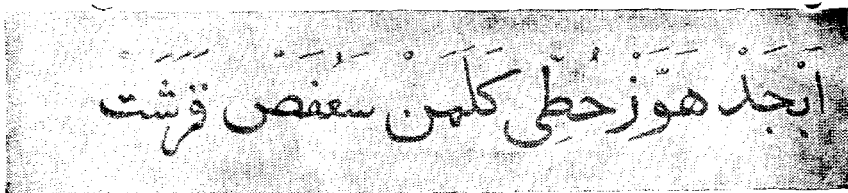
Маданий жамиятнинг ҳаёти ёзув билан чамбарчас боғланган. Ёзув сўзни, яъни кишининг фикрини узоқдан билдиришга ва уни келгуси авлодларга сақлаб қолишга имкон беради. Шунинг учун ҳам жамият ҳаётини ёзувсиз мутлақо тасаввур қилиб бўлмайди.

Умуман, ёзувнинг ривожланишида маълум қонуният мавжуд бўлиб, унинг тараққиёт босқичларидан энг муҳими ва қулайи *алфавит* системасидир. Жамиятнинг қайси босқичида

эканлигига, тарихий шароитларга, ўсаётган маданий ҳаётнинг талаб ва эҳтиёжларига қараб алфавит ҳам маълум даражада такомиллашиб боради.

Ўз вақтида, яъни янги ўзбек алфавитига ўтиш даврида менга шу масала билан шуғулланишга тўғри келди. Масала муҳим маданий ва тарихий аҳамиятга эга бўлгани учун унинг тўғрисида қисқача тўхтаб ўтишни лозим топаман.

Арабларнинг ҳукмронлиги даврида араб алфавити Урта Осиё халқларининг ёзувларини секин-аста четлаштириб қўйган эди. Араб алфавити эса набатийлардан ва у ўз навбатида арабийлар алфавитидан келиб чиққан деб фараз қилинади. Арабларнинг қабул қилган дастлабки алфавити 22 ҳарфдан иборат бўлган. Бу ҳарфлар ва уларнинг тартиби (ҳеч қандай маънони ифода қилмайдиган) қуйидаги 6 сўзни ташкил этади:

Бу 22 ҳарф араб тилининг фонетикасига жавоб бера олмаганидан сўнг, улар ўзларининг специфик товушлари учун алфавитга қуйидаги 6 та қўшимча ҳарфни киритганлар:

Натижада 28 ҳарфдан иборат бўлган араб алфавити майдонга келган.

Кейинча, араб алфавитини қабул қилган форс ва турк халқлари ўзларининг специфик товушларини ифода этиш учун

унга яна 4 ҳарф, яъни گ, چ, پ, ژ ни қўшганлар. Нагжада 32-ҳарфдан иборат турк-форс алфавити пайдо бўлган.

1	خط نسخ	گوزاوزانقطة قويمای ايلاسازور مردى بولماغاندىك ايلاساکور (نواي)
2	خط عقيق	گوزاوزانقطة قويمای ايلاسازور مردى بولماغاندىك ايلاساکور
3	خط ثلث	گوزاوزانقطة قويمای ايلاسازور مردى بولماغاندىك ايلاساکور
4	خط شگست	زھله صلاه خوهشتر چلغ سنج بغير خارشتر
5	خط كوفي	اللاهمد لله وحده وصلى الله على محمد وآله وسلم

Ислом дини билан бирга ёйилиб борган араб алфавити асосида турли ерларда турлича хатлар вужудга келган. Масалан, Ҳижозда хатти «куфи», Мисрда хатти «насх», Эрон ва Ўрта Осиёда «тағлиқ», «шикаста», «девоний» ва ҳоказо хатлар пайдо бўлган.

Араб алфавитида бир-бирига ўхшаш шундай ундошлар борки, ўз тили учун бу алфавитни қабул қилган киши, агар араб тилини билмаса, ундаги фонетик фарқларни ажрата олмайди. Масалан, ўзбек арабларнинг ҳарф-з-ذ-ض-ظ

ларини талаффуз этишда фонетик жиҳатдан фарқига бормайди, аммо арабларнинг талаффузида улар бир-бирдан кескин фарқ қилади. Шунингдек, арабларнинг ث-ص-ث ҳарфлари тўғрисида ҳам худди шуни айтиш мумкин.

Араб графикасида, яъни ўзбек ёзувида бирорта фонетик қоида бўлмаганлиги сабабли, бу ҳарфларни ишлатишда ўзбеклар гоёат қийналардилар. *Бундай ҳарфларнинг қайси ўринда қандай ишлатилиши лозимлигини билиш учун кўп сўзларнинг қандай ёзилишини ёдлаб олиш керак эди.* Араб алфавитининг дастлабки, куфи шаклидаги ҳарфларида ҳатто нуқталар ҳам ва бошқа аломатлар ҳам йўқ эди. Учта ва баъзи тўртта ҳарф деярли бир шаклда ёзилиб, уларнинг бирини иккинчисидан ажратиш жуда қийин бўларди. Фақат ёзувни ўқиганда, қайси ҳарф қайсисидан кейин ёки олдин келишига қараб анигини пайқаб олиш лозим эди.

Бу чалкашлиқдан қутулиш учун ё алфавитга янги ҳарфлар қўшиш, ёки махсус диакритик аломатлар ўйлаб топиш лозим эди. Араб алфавитини ислоҳ қилган реформистлар диакритик аломатлар қўйиш йўлини асос қилиб олдилар. Улар ҳарфларнинг тепасига ва остига қўйиладиган аломатлар киритдилар. Бу реформа, яъни диакритик аломатларнинг жорий қилиниши, арабча текстларни ўқишни бир қадар осонлаштирди.

Иккинчи томондан, бу реформа натижасида алфавитдаги белгилар жуда кўпайиб кетди. Кейинчалик (китоб босиш ихтиро қилингандан кейин) бундай алфавитни полиграфия техникасига мослаш ҳам жуда мураккаблашиб қолди. Араб алфавити графикасининг хусусиятларига кўра, унда чизиқли система йўқдир. Бу эса китоб босиш ишида катта қийинчиликлар туғдирди. Шунинг учун ҳам араб алфавитида китоб босиб чиқариш, бошқа алфавитларга нисбатан бирмунча кейинда қолган. Масалан, русча ёзилган китоб 1563 йилда босилиб майдонга чиққани ҳолда, Мисрда 1821 йилда, Туркияда эса 1830 йилда биринчи марта катта қийинчилик билан араб алфавитида газета чиқарила бошлаган. Шундай қилиб, *араб алфавитидан фойдаланган халқлар китоб босиш масаласида Россиядан 250 йил кейинда қолиб кетганлар.*

Хуллас, араб ёзувини Туркистон халқларининг тилига мослаш проблемаси бир оз бўлса-да, қониқарли даражада ҳал этилмади. Араб алфавити унлиларга жуда камбағалдир. Урта Осиё халқларининг тилларида эса унлилар араб тилидагидан кўпдир. Бундан бошқа, ёзувда ҳарфлар устига ёки остига қўйиладиган нуқталарнинг қўйилмай кетиши жиддий чалкашликларга сабаб бўлар, сўзга тамомида нотўғри маъно берар эди.

Мана буларнинг ҳаммаси араб ёзувидан фойдаланувчи баъзи халқлар орасида саводхонликнинг ўсишини бир неча асрлар давомида қийинлаштириб келган эди, чунки фақат ўқиш техникасини ўрганишнинг ёлғиз ўзига жуда кўп меҳнат ва вақт беҳуда сарф бўларди.

Бироқ, араб алфавитининг бунчалик қийин бўлишига ва тилга унча мос келмаслигига қарамасдан, бир қанча халқлар кўп асрлар давомида ундан фойдаланишга мажбур бўлиб келди. Ҳатто, ҳозирги вақтда ҳам араблардан ташқари Шарқдаги яна бир қанча халқлар (эронлар, афғонлар ва бошқалар) араб алфавитидан фойдаланмоқдалар. Мусулмон руҳонийларининг айтишича, қуръон Муҳаммадга гўё «каломнолоҳ» бўлиб осмондан ваҳий қилинган эмиш, шунинг учун қуръон ёзилган ҳарфларнинг ёки, бошқача қилиб айтганда, араб алфавитининг келиб чиқиши ҳам илоҳий эмиш.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Озарбайжонда рус маданияти таъсири остида араб ёзувини тубдан ислоҳ қилиш ҳаракати бошланган эди. Бу соҳадаги кўзга кўринган реформистлардан бири Озарбайжон мутафаккири ва ёзувчиси Мирза Фатали Охундов эди.

М. Охундовнинг араб алфавитини ислоҳ қилиш йўлидаги ҳаракати реакцион руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига учради; улар уни даҳрий деб эълон қилдилар. М. Охундов ёзувини ислоҳ қилиш устида астойдил иш олиб борар экан, у тезда араб алфавитини ислоҳ қилиш эмас, балки уни тамомила бошқа алфавит билан алмаштириш зарур деган фикрга келди. Уни алмаштириш зарурлигига у чуқур ишонган эди. 1871 йилда ўзининг дўсти ва араб алфавити реформистларидан Малкомхонга ёзган хатида бундай деган эди: «Агарда бутун дунё

қуролланиб мусулмон алфавитини янги алфавитга алмаштиришга қарши турар ва бу алмаштиришга қарши ҳаракат қилар экан, мен яна ҳам дадилроқ ҳаракат қиламан ва алфавитни алмаштириш зарурлигини исбот этаман, чунки алфавитни алмаштириш масаласи ҳақиқатдир».

Натижада М. Ф. Охундов рус ва латин алфавитлари асосида янги алфавит таклиф қилди. У ўзининг янги алфавитига рус алфавитини асос қилиб олди ва бу алфавитга латин алфавитидан бир неча ҳарф қўшган эди. Лекин араб алфавитини алмаштиришга уринган бошқа реформистлар сингари М. Охундов ҳам муваффақият қозона олмади, чунки бунинг учун замин, тегишли шароит йўқ эди.

Бу масалани амалий суратда ҳал қилиш учун фақат Улуғ Октябрь социалистик революцияси мустаҳкам ва реал замин ҳозирлади.

Ўзбекистон ССР нинг ташкил топиши ўзбек халқи экономика ва маданиятининг янада ривожланишига йўл очди. Маданий революциянинг ўсиб бораётган эҳтиёжлари алфавит проблемасини ҳал қилишни яна илгари сурди. Латинлаштирилган алфавитга ўтиш идеяси яна туғилди.

1926 йилда Ўзбекистон ССР Советлари Марказий Ижроия комитетининг IV сессияси янги ўзбек алфавити Марказий Комитети тузиш тўғрисида қарор қабул қилди. Маҳаллий ижроия комитетлари ҳузурда ҳам ана шундай комитетлар тузилди. Улуғ Октябрь революциясига қадар араб алфавитидан фойдаланиб келган барча халқлар ҳам янги алфавитга кўчиш ҳаракатига қўшилдилар. Бу ҳаракатга раҳбарлик қилиш учун 1927 йилда Янги алфавит Бутуниттифоқ Марказий Комитети ташкил қилинди.

Бироқ бу ҳаракатга эски араб ёзуви тарафдорлари, айниқса, реакцион руҳонийлар жиддий қаршилик қилдилар. Мен бу вақтда бошқа масалалар билан машғул бўлсам-да, лекин алфавит реформасини ҳамма вақт кузатиб борар эдим. «Хат янги бўлар эмиш» деган шов-шув пайтида руҳонийларнинг бу масалага муносабатини билиш мақсадида уларнинг бир нечтаси билан суҳбат қилган эдим. Кунларнинг бирида анчагина саводли бўлган бир муладан:

— Янги хат чиқар эмиш. Эски хатга қараганда янгисини ўрганиш жуда осон бўлар эмиш. Бунга сиз қандай қарайсиз? — деб сўраган эдим, бунга жавобан у:

— Билмадим, балки янги хат эскисига қараганда осон бўлар. Аммо, гап бунда эмас, — деди.

— Бўлмаса гап нимада?

— Гап шундаки, хатнинг ўзини мутлақо янгилаш мумкин эмас!

— Нега?

— Чунки хатимизнинг ҳарфлари қуръонники; қуръоннинг ўзи бўлса оллонинг каломидан иборат, яъни олло-таолонинг ўзи Муҳаммадга ваҳий қилган. Шунинг учун бу хатга қўл кўтариб бўлмайди.

— Қўл кўтарса нима бўлади?

— Ҳай-ҳай, астағфурилло денг! Гуноҳи азим бўлади! Яхши эмас, яна бирор фалокатга дучор қолманг!

Хуллас, реакцион руҳонийлар араб алфавитига қарши бўлганларни кофир деб жар солдилар. Ҳатто янги алфавитда дарс берадиган ўқитувчиларнинг ҳаёти хавф остида қолган эди. Масалан, 1928 йилда Асакада қулоқ ва реакцион руҳонийлар қишлоқ мактабига ўт қўймоқчи ва янги алфавитда дарс бергани учун ўқитувчини ўлдирмоқчи бўлганлар.

Бироқ *на иғволар ва террор воқеалари ўзбек халқи маданияти тараққиётини тўхтата олмади*. Араб алфавитидан воз кечган кишилар ва ташкилотлар тобора кўпая борди. Хуллас, 1929 йилда кўп асрлар мобайнида савод чиқариш йўлида жиддий ғовлардан бўлган архаик араб алфавити ўрнига латин графикаси асосидаги янги алфавит қабул қилинди.

Янги алфавит қабул қилингандан кейин, орада кўп вақт ўтмай, юқорида зикр қилинган муллани яна кўриб қолдим.

— Эшитгандирсиз, албатта, — дедим унга кулимсираб, — эски хат бекор бўлди, ўрнига янгиси чиқди.

— Ҳа, эшитдим, — деди мулла, — қиёмат яқин бўлганда, қуръоннинг хати йўқ бўлади, деб айтардилар. Шунинг учун бу воқеа охир замон аломати бўлса керак.

Бу одам билан мунозара қилишнинг ҳеч фойдаси йўқ эди. Шунинг учун сўзни қисқа қилиб:

— Нима бўлса бўлар, вақтнинг ўзи кўрсатар, — дедим.

Латинлаштирилган алфавит айрим камчиликлардан қатъий назар, араб алфавитига қараганда анча қулайлиги билан ўзининг ижобий натижаларини берди. *Аммо жамиятнинг тараққиёт тарихи шуни кўрсатадики, маълум вақт ва маълум шароитда прогрессив роль ўйнаган ҳодиса бошқа вақт ва бошқа шароитда ўзининг ижобий ролини ўйнай олмаслиги, ҳатто, баъзан тараққиётга тўсқинлик қилиши ҳам мумкин.*

Латинлашган янги ўзбек алфавити қабул қилингандан кейинги ўн йил мобайнида бу соҳада энчагина тажриба йиғилиб қолган эди. Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг ривожланиши натижасида халқнинг маънавий савияси жуда ҳам ўсиб кетди. *Тўпланган тажриба ва кундалик ҳаёт, Совет Иттифоқи халқлари ўртасида алоқа воситаси бўлишда ва социалистик маданиятни эгаллашда рус тилининг, демак, унинг билди боғланган рус алфавитининг ҳам роли нақадар катта ва фавқуллодда муҳим эканлигини жуда яққол кўрсатди.* Рус тили дунёдаги энг катта давлатлар томонидан расмий тил деб танилди; халқаро конгрессларда бошқа давлат тиллари билан бир қаторда рус тили ҳам ишлатила бошлади.

Шундай қилиб, СССР халқларининг умумий алфавити учун латинлаштирилган алфавит эмас, балки *рус тилининг алфавити негиз бўла олишини ҳаётнинг ўзи яққол кўрсатди.* Шунинг учун *Иттифоқимизнинг ҳамма миллий республикаларида латинлаштирилган алфавитдан рус алфавитига кўчиш йўлида қудратли ҳаракат бошланганлиги қонуний ҳодиса эди.*

1940 йил май ойида Ўзбекистон ССР Олий Советининг биринчи чақириқ III сессиясида авторнинг «Янги ўзбек алфавити тўғрисида» қилган доклади бўйича — *рус графикаси асосида тузилган янги ўзбек алфавити қабул қилинди.*

Ўзбек халқи янги алфавитга кўчиш билан маданий қурилиш соҳасида олдинга қараб катта қадам қўйди ва ёппасига саводли бўлиш учун яна ҳам кенг йўл очди.

ТЕМУРИЙЛАР МАҚБАРАСИНИ ОЧИШ ЭКСПЕДИЦИЯСИ

Ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлиши муносабати билан ўз вақтида катта ишлар қилинган эди. Ишлардан бир қисми шоирнинг даврини ҳар тарафлама ўрганишдан иборат бўлиб, бунинг учун шу даврга оид бўлган моддий маданият ёдгорликларини, жумладан, Самарқанддаги Темурийлар мақбарасини ва унда кўмилганлардан Темур, Шохруҳ ва Улуғбек қабрларини очиб, уларни текшириш лозим топилди.

Шу мақсадда 1940 йилнинг июнь ойида Самарқандга ҳукумат экспедицияси ташкил қилинди. Экспедиция состави: ушбу сатрларнинг автори (экспедиция раҳбари), аъзолари: СССР Фанлар академияси Моддий маданият институтининг илмий ходими М. Герасимов, антрополог профессор Л. Ошанин, эроншунос профессор А. Семенов, Ленинград Давлат эрмитажининг химик-реставратори Н. Кононов, архитектор Б. Засипкин, ЎзФАН илмий ходими В. Шишкин ва Навоий Комитетининг секретари Ҳ. Зарифовлардан иборат эди.

Экспедиция уюштиришдан мақсад баъзи тарихий маълумотларни аниқлаш, Темур ва, айниқса, Улуғбек қиёфаларини яратишдан иборат эди. Шу экспедицияга оид бўлган баъзи мулоҳазалар ва эсдаликлар устида қисқача тўхтаб ўтишни лозим топдим.

Самарқанд — Урта Осиёнинг энг қадим шаҳари бўлиб, эрамыздан аввалги IV асрда у Мароканда дейилган. Самарқанд қадимдан энг муҳим савдо марказларидан бири эди. Зарафшон дарёсининг кўркам водийсида жойлашган бу шаҳарнинг донғи бутун ер юзёга тарқалиб кетган. Археологик қазिशмаларнинг кўрсатишича, эрамыздан аввалги VI—IV асрларда бу ерда сунъий суғориш асосида маданий хўжалик, ҳатто, боғ ва узумзорлар бўлган.

Авлоддан авлодга ўтиб келган талантли меҳнаткашларнинг турли соҳалардаги ажойиб ижодлари билан машҳур бўлган бу шаҳарда ҳунармандчилик саноати, масалан, шоҳи ва бахмал; хом сурп тўқиш; кулолчиликда ишлатиладиган ҳар хил бўёқлар тайёрлаш юксак даражада тараққий қилган,

1940 йил. Навоийга ҳайкал проекти яратиш учун эълон қилинган Конкурс жюрисининг мажлиси. Конкурста келган пакетларни очиш пайти. Чапдан ўнга: Х. Олимжон, архитектор Г. А. Четверноженко, архитектор С. М. Колотов, проф. М. Е. Массон, рассом Уфимцев, архитектор В. А. Жаҳонгиров, рассом Татевосьян, Т. Н. Қори-Нидзий (раис), архитектор С. Н. Полуцанов ва стенографисткалар.

металлсозлик, шиша ишлаб чиқариш технологияси ривожланган; шакарқамишдан новвот пишириш ва бошқа шу сингари хунармандчилик ишлари тараққий топган.

Темур ўз давлатининг пойтахти бўлган Самарқандни гўзал ва муҳташам бир шаҳар қилишга ҳаракат этган. У ўзига мададкор бўлган руҳонийларнинг таъсирини назарда тутиб, кўпроқ диний муассасалар учун зарур бинолар, яъни масжидлар, мақбаралар ва хонақоҳлар (шайхлар ва дарвешлар яшайдиган уйлар) қурдирган. Шу билан бирга, у ҳашаматли саройлар ва шаҳар атрофида катта боғлар ҳам бунёд қилган. Табиий, буларнинг ҳаммаси феодаллар томонидан раҳмсиз эксплуатация қилинган меҳнаткашларнинг пешана теридан вужудга келган.

1405 йилнинг февраль ойида Темур вафот қилди ва тожу тахт даъвогарлари ўртасида кураш бошланди. Темур барпо қилган давлат бир неча ой ичида бўлиниб кетди. Бундан кейинги ўзаро урушлар натижасида, феодаллар ўртасида тўрт йил давом этган олағовурдап сўнг, ниҳоят, 1409 йилда Темурнинг ўғли Шоҳрух икки мустақил давлат тузишга муваффақ бўлди. Булардан бири пойтахти Ҳирот шаҳри бўлган Хуросон давлати; унга Шоҳрухнинг ўзи бошчилик қилди; иккинчиси—пойтахти Самарқанд бўлган Мовароуннаҳр давлати бўлиб, унда Шоҳрухнинг ўғли Улуғбек ҳукмрон эди.

Улуғбек бутун жисми билан шариат қонунларига берилган отаси Шоҳрухдан кўп жиҳатдан фарқ қиларди. Ҳиротда Шоҳрух ўз атрофига руҳонийларни йиғиб олиб, эркин фикр эгаларини таъқиб қилгани ҳолда, Самарқандда *Улуғбек ўз атрофига олимлар ва шоирларни тўплаб, фан, адабиёт ва санъатнинг тараққий қилишига кенг йўл очиб берибгина қолмай, балки илм-фаннинг равнақи йўлида бевосита ўзи меҳнат қилди*. Улуғбекни бобоси Темур каби ҳарбий юришлар қизиқтирмас эди ва мамлакат хавфда қолган ҳоллардагина у тегишли чора кўрарди.

Фан, адабиёт ва санъатнинг машҳур намояндаларидан бўлган «Зубдат-ут таворих» номли машҳур асарнинг автори тарихшунос Лутфилло Ҳофиз Абру, машҳур мавлоно Нафис, шоирлардан Сирожиддин Басотийи Самарқандий, Хаёлийи

Бухорий, Бадахший, «Юсуф ва Зулайхо» достонини ёзган Дурбек, ўзбек адабиётида қасида жанрини вужудга келтирган шоир Саккокий, ажойиб шеърлари билан машҳур бўлган Лутфий ва бошқа кўпгина фан ва маданият арбоблари Улуғбек даврида яшаган ва ижод қилган.

Самарқандда нафис тасвирий санъат ва ҳусни хат ҳам жуда тараққий қилган эди. Масалан, бутун ислом Шарқига донғи кетган истеъдодли хаттот Абдурахмон Хоразмий ва машҳур хаттотлардан ана шу Хоразмийнинг ўғиллари Абдурахим ва Абдуллакаримлар ҳам Самарқандда яшаган ва ижод қилган. Улар чиройли ёзув санъатининг ажойиб намуналарини, ҳусни хатнинг янги формаларини яратганлар; улар яратган намуналар ҳали ҳам ҳар хил ёдгорликлар (ёғоч, мармар, металл ва бошқа нарсаларга солинган ўйма нақшлар) ва қўлёзмаларни безаб турибди.

Қўлёзма китобларни истеъдодли миниатюрист — рассомлар нафис расмлар билан безаган. Улар рассомчиликнинг машҳур Самарқанд мактабини вужудга келтирган. Бу даврдаги қўлёзмалар нодир санъат асарлари бўлиб, улар ҳусни хатига, жуда чиройли муқовасига ва нақшланган бош саҳифаларига мос келадиган олий сифатли миниатюралар билан безатилган.

Темур вақтидаги бинокорлик ишлари Улуғбек даврида ҳам давом эттирилган. Лекин унинг йўналиши бошқачароқ эди. Улуғбек кўпроқ маданий ва илмий муассасалар қуриш билан шуғулланиб, илму фаннинг ривожланишига катта аҳамият берган. Жумладан, Улуғбекнинг айниқса Самарқанддаги мадрасаси алоҳида диққатга сазовордир. Уз вақтида у икки ошёнали бўлиб, бурчакларидаги тўртта дарсхонанинг устида тўртта гумбази ва тўртта минораси бўлган. Мадрасанинг пештоқи юлдузлар билан тўла осмонни тасвир қилади. Бу эса мадрасада ўқитиладиган фанлар орасида астрономияга алоҳида аҳамият ва фахрий ўрин берилганлигини кўрсатади.

Бутун жаҳонга донғи кетган Улуғбекнинг Самарқанддаги обсерваториясида сақланиб қолган асосий астрономик асбоби XV асрнинг ажойиб фан ва маданият ёдгорликларидандир.

Конкурс жюриси тасдиқ этган лойиҳага мувофиқ Тошкентда Алишер Навоийга ўрнатилган ҳайкал.

Умуман, XV аср архитектура ёдгорликлари ўзининг ҳашаматлилиги ва мустаҳкам қурилганлиги билан ажралиб туради. Улар ажойиб кошоналар билан безатилган бўлиб, бу даврда наққошлик, терракота (сопол)дан буюмлар яшаш, шунингдек, деворларга гул солиш санъати юқори даражада тараққий этган эди.

Шубҳасиз, XV асрда Ўрта Осиё халқларининг меъморчилигида маълум назарий қонунлар ҳам ишлаб чиқилган. Йирик иншоотларнинг маҳаллий усталар томонидан тузилган ва бизгача етиб келган планлари ҳамда бу ёдгорликлардаги кошоналарнинг чизмалари ана шундан далолат беради. Халқ усталари томонидан асрлар давомида қайта ишланган бадий йўл-йўриқлар ва методлар авлоддан авлодга ўтиб келган. Бунинг натижасида маълум традициялар майдонга келган. Бироқ феодализм даврида ҳам, чоризм даврида ҳам ижтимоий ва идеологик шароитлар Ўзбекистон санъатининг эркин ривожланишига имкон бермади.

* * *

*

Экспедициянинг асосий объекти бўлган амир Темурнинг мақбараси ўрта аср Шарқидаги меъморчиликнинг энг яхши намуналаридан бири бўлиб, санъаткор халқ усталарининг ажойиб ижодидир. Бу ёдгорлик аввало формасининг чиройлилиги ва соддалиги, шу билан бирга, ранг-баранг ва гўзал нақшинкорлиги билан ажралиб туради. Бинонинг саккиз қиррали асоси устига ўрнатилган цилиндрик шаклдаги деворнинг тепасига кўп қиррали нақшинкор гумбаз солинган. Бинонинг таги эса мрамор панель билан ўраб олинган. Панелнинг юқори қисми то тепасигача ҳаворанг, кўк ва оқ ранглар билан сир берилган ғиштлардан терилган. Бу нақшинкор бинонинг тепасидаги кўкимтир-зангори рангдаги гумбаз ғоят гўзаллиги билан ажралиб туради. Мақбаранинг ичи ҳам жуда яхши безатилган. Унинг панели устида мрамардан қилинган муқарнас карниз тилла ва ложувард билан нақшланган бўлиб, унинг устидаги қаторда турли оятлар ёзилган. Мақбаранинг баланд-

лиги 34,09 метр, яъни тақрибан тўққиз-ўн ошёналик бинонинг баландлигига тенг.

Тарихий маълумотларга қараганда (Ибн Арабшоҳ) ўз вақтида мақбаранинг ичи қимматбаҳо нарсалар билан безатилган. Масалан, унда кумуш ва тилладан ясалган люстралар, деворларида қимматбаҳо тошлар ва олтин билан безатилган асбоб-аслаҳалар осилган, ерига эса гиламлар солинган. 1409 йилда, Шоҳрух Самарқандни босиб олгандан кейин, унинг амри билан мақбарадаги нарсалар, шариятга хилоф деб, хазинага топширилган.

Ибн Арабшоҳнинг маълумотича, Темурнинг жасади пўлатдан ясалган тобутга солиб кўмилган. Буни ўз вақтида Самарқандда яшаган инженер М. Ф. Мауэр магнит ёрдами билан текшириб кўрган. Шундан кейин «ҳақиқатда ҳам Темурнинг гўрида пўлат бор экан» деган фикр тарқалган эди. Шунинг учун гўрни очиш олдида Мауэрнинг уйига бориб, унинг билан суҳбат қилишга тўғри келди (экспедиция вақтида Мауэр уйида касал бўлиб ётган эди).

— Темурнинг қабрини магнит ёрдами билан текширган экансиз. Шу гап тўғрими? — деб Мауэрдан сўраганимда, у:

— Ҳа, тўғри, — деб жавоб берди.

— Нечанчи йилда эди?

— 1925 йилда.

— Текшириш вақтида гўрда парамагнит борлиги аниқланган эдими?

— Аввалда мен шундай деб ўйлаган эдим. Лекин кейинча билсам, тажрибада хато бўлган экан. Аммо шунга қарамай, аввалги фикр, яъни гўрда парамагнит бор деган янглиш фикр тарқалиб кетди.

Хуллас, гўрни очганимизда Темурнинг жасади ёғочдан қилинган тобут ичида экан (тобутнинг формаси христианларнинг тобутига ўхшайди). Шундай қилиб, бу факт тарихий маълумотга, яъни Ибн Арабшоҳнинг берган маълумотига қарши бўлиб чиқди. Ҳолбуки, Ибн Арабшоҳнинг берган гувоҳлиги асоссиз бўлмаса керак. Ундай бўлса, нега пўлатдан қилинган тобут чиқмади? Бу саволга бундай жавоб бериш мумкин: Шоҳрух, шариятга хилоф деб, мақбарадаги нарсаларни ундан

чиқарганда, пўлат тобутни ҳам шариятга хилоф деб, ёғочдан қилинган тобутга алмаштирган бўлиши мумкин.

Тобутнинг устида олтин ва кумуш иплар билан оят (бўла керак) ёзилган материалнинг парчалари сақланган. У жуда ёмон ҳолатда бўлгани учун, ундаги хатларни ўқиш мумкин бўлмади. Бу парчалар Темурнинг жанговар байроғининг қолдиқлари деб фараз қилинади. Шуниси характерлики, Темурнинг бошида сочлари, шунингдек, қошлари, айниқса, ўнг қоши асосан сақланган; соқолининг излари ҳам равшан. Антрополог профессор Л. В. Ошанин жасаднинг суякларини текширганда, қуйидагилар аниқланган эди: Темур, елкаси кенг ва бўйи ўртача — 166,2 см бўлган. Миясининг ҳажми 1668 куб. см бўлиб, у эркак киши миясининг ўрта ҳажмидан (1500 куб. см) ортиқдир. Унг қўли ва ўнг оёғи майиб бўлиб, проф. Н. А. Богоразнинг рентген ёрдами билан текширишига мувофиқ, Темур йигитлигида суяк туберкулёзи билан касал бўлган. Кўрсаткич бармоғи ўзининг одатдаги формасини йўқотган (жангда ярадор бўлган).

Шундай қилиб, Темур ўнг оёғида оқсоқ бўлиб, ўнг қўлини қийналиб ишлатган. Буларнинг ҳаммаси тарихий маълумотларни тасдиқ қилади ва текширилган жасадни ҳақиқатда ҳам Темур жасади эканлигига ҳеч шубҳа қолдирмайди. Бу эса, Темурнинг жасади ўғирланган деган фаразияни ҳам тамомиларад қилади.

Улуғбек қабри эса мақбаранинг жануб томонида бўлиб, унинг устига қўйилган мрамар плитада Улуғбекнинг туғилган ва ўз ўғли томонидан ўлдирилиб, шаҳид бўлган саналари ёзилган. Плитани кўтарганда, унинг остида: бутун тошдан ўйилган ва деворлари монолит бўлган тобутда олимнинг жасади ётар эди. Улуғбек шаҳид бўлгани учун, у (шариятга мувофиқ) ўз кийимида кўмилган.

Суюкларини текшириш натижасида қуйидагилар аниқланди: олимнинг бўйи 165,8 см, миясининг ҳажми 1517 куб. см. Улуғбекнинг зўрлик билан ўлдирилганлиги жуда равшан бўлиб, бўйинининг учинчи умуртқаси тиғи ғоят ўткир қурол билан шарт кесилган.

— Мана, менинг қўлимда олимнинг бош суяги. Мен уни камоли ҳурмат ва ҳаяжонлик билан ушлаб турибман. Унга қараган сари хаёлга ботиниб кетдим, чунки шу пайт олимнинг жаҳоншумул ижоди, фан учун қилган бебаҳо хизмати, коинот сирларини очишда жонбозлиги ва айни замонда реакция, хурофий кучларнинг унга қилган хойнона ифво ва ҳужуми гўё экрандагидек кўз олдимда намоён бўлиб турди.

— Қотилнинг қиличи олимнинг бошига кўтарилганда, у 5! ёшдагина бўлган. Ижодий ҳаётнинг тажрибасига қараганда тадқиқот даврининг энг авж олган, гуллаган вақти. Ким билди дейсиз, фожиа содир бўлмаганда, бу донишманд калладаги миядан яна нималар чиқмас эди!

— Ажабо, хойнинг қиличи олим бошига кўтарилганда, шу пайт у нима ўйлаган экан? Менимча, шубҳа йўқки, у чала қолган тадқиқотларидан, келгусидаги ижодий режаларининг рўёбга чиқмай қолганлигидан афсусланган. У яхши билдики, ҳар ибтидонинг интиҳоси бор; эртами, кечми табиат ўзиникини олмай қўймайди. Шунинг учун ҳам ҳақиқий олим ўлимдан қўрқмайди, у фақат ижоди чала қолганлигига ачинади, холос. Бу эса ҳодисанинг моҳиятини билган кишига ҳақиқатда ҳам фавқуллода ачинарли ҳол бўлиб, табиий ўлимдан қаттиқдир, айтиш мумкин — фожианинг фожиасидир.

— Ниҳоят кўзим Улугбек калласининг танасидан ажралган кесимига тушиб қолди. Ихтиёрсиз мен уни бармоқ билан пайпаслаб кўрдим: шишадек сип-силлиқ! Сўнгра кесилган бўйин суякларини аслидек тикламоқчи бўлиб, бирини иккинчисининг устига қўйдим. Бунинг натижасида улар битта бутун бўлиб қолди. Бу эса қотил қиличининг нақадар ўткирлигидан, яъни разил планни бажариш олдида тайёрлик кўрганлигидан далолат беради.

— Ажабо, содир бўлган фожиада қандай зиддият! Бир олим, бири жоҳил! Бир ҳаётбахш, бири қотил! Ахир, булар ўз вақтида она қорнидан шундай бўлиб туғилмаган-ку! Ҳар бири ҳам меҳрибон онанинг мусаффо сутини ичган-ку! Бас, ҳикмат нимада? Шубҳа йўқ тарбияда, ҳаёт муҳитида, шарт-шароитда. Ҳа, нақадар ҳаёт мураккаб! Ҳақиқатда ҳам у муаммолар муаммоси!

Темур, Улуғбек ва, шунингдек, Шоҳрух қабрлари ичида ва жасадларнинг суякларида сувдан қолган лойқа аломатлари равшан кўриниб турарди. Бунинг сабаби шундаки, экспедициянинг иши вақтида ҳозир бўлган машҳур усталарнинг ва баъзи самарқандлик мўсафидларнинг берган шохидликларига қараганда, тақрибан 60 йил илгари (яъни 1880 йилларда) бионинг ёнидан ўтган ариқдан сув тошиб мақбаранинг ертўласи сув билан тўлиб қолган ва сув ерга сингиб кетгунча узоқ вақт туриб қолган. Акс ҳолда шубҳасиз жасадларнинг сақланиши янада яхши ҳолатда бўларди. Масала шундаки, жасадларнинг ҳаммаси ҳам кимёвий моддалар билан ишланиб, *мумификация* қилинган. Бу эса ўз замонасида фаннинг юксак босқичдалигидан далолат беради.

Ёзувчи Садриддин Айнийнинг турган ҳовлиси Темурнинг мақбарасига яқин эди. Шунинг учун у киши экспедициянинг иши вақтида бу ерга келиб-кечиб турарди. Бир куни С. Айний келганда Темур ва Улуғбекнинг бош суяклари стол устида турган эди. Буларни кўриб:

- Булар кимларнинг бошлари? — деб сўради С. Айний.
- Бири Темурники, бири Улуғбекники, — дедим.
- Қайси Темурники ва қайси Улуғбекники? — деб сўради С. Айний.

Кулимсираб, жавоб бериш ўрнига:

- Сиз қандай деб ўйлайсиз, домла? — деб савол бердим.
- Э, шоҳ билан гадойникени бир-биридан ажратиб бўлмайди-ю, бу ахир иккаласи ҳам шоҳ-ку! — деди С. Айний табассум қилиб.

— Тўғри айтасиз, домла, лекин иккаласи ҳам шоҳники бўлгани билан уларнинг бири саводсиз ва иккинчиси олим бўлган. Ҳолбуки, олим билан саводсизнинг орасида фарқ жуда катта... Шундай эмасми? — дедим, мен ҳам кулимсираб.

— Тўғри, лекин афсуски, шунда ҳам билиб бўлмайди,— деди С. Айний.

— Табиатнинг темир қонуни: у ҳеч кимга истисно қилмайди. Фақат шуниси ачинарлики, инсоннинг сўнгги оқибати ана шундай!

Самарқанд, 1940 йил. Темурийлар мақбарасига экспедиция. Экспедициянинг иш пайти. Чапдан ўнча: профессор А. А. Семенов, ёзувчи С. Айний, профессор Т. Н. Қорн-Нижэний, расом-реставратор М. Герасимов, архитектор В. Н. Засипкин, археолог В. А. Шишкин, химик-реставратор Н. Кононов.

— Шу масалага келганда, табиат адолатсизлик қилган! — деди С. Айний.

— Балки! Фақат, табиатнинг қонунилари ғоят даражада мураккаб. Ҳали унинг ошкор бўлмаган сирлари саноқсиз кўп! Гарчи XX асрда фан нақадар катта муваффақиятларга эришган бўлса-да, лекин у чексиз муҳитда бир томчи!

— Шундай — деди С. Айний.

— Аммо жисмоний ўлимга қарши, инсоннинг иккинчи, абадий ҳаёти бўлиши мумкин: у ҳам бўлса, унинг фанга қўшган ҳиссаси, халққа қолдирган ижоди. Табиатнинг раҳмсиз темир қонунига қарши, фақат шу ижод тасалло бўла олади!

— Тўғри айтасиз, — деди С. Айний.

УЗБЕКИСТОН ХАЛҚ КОМИССАРЛАР СОВЕТИДА

1939—1943 йилларда Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Советида¹ раис (фан, маданият ва санъат бўйича) ўринбосари вазифасида ишлашга тўғри келган эди. Айни замонда юқорида зикр қилинган Фанлар комитети президиумининг раислик вазифаси ҳам бу сатрлар авторига юклатилган эди. Бу ҳолни мен фақат китобхонда хронология жиҳатдан англашилмовчилик бўлмасин деб қайд қилиб ўтишни лозим топдим.

1939—1943 йилларда Ватанимиз тарихида партиянинг XVIII съезди ва Улуғ Ватан уруши каби катта, фавқулодда воқеалар содир бўлди.

Партия XVIII съезди учинчи беш йилликда янги корхоналарни хом ашёга ва истеъмол районларига яқин жойларга олиб бориб қуриш лозим деб кўрсатган эди. Съезд берган шу директиванинг амалга оширилиши Ўзбекистон «Саноат географияси»нигина эмас, балки *республиканинг бутун қиёфасини тамомла ўзгартириб юборди*: янги саноат районлари, янги шаҳарлар, посёлкалар, социалистик маданиятнинг янги марказлари вужудга келди.

¹ Ҳозирги таъбир билан: «Ўзбекистон Министрлар Совети».

Республикани индустрлаш суръати тўхтовсиз кучая борди. Учинчи беш йилликнинг дастлабки уч йилидаёқ Ўзбекистон халқ хўжалигига 2 миллиард 152 миллион сўм ажратилиб, шундан 889 миллион сўми саноатга сарф этилди. Натижада 134 янги корхона қурилиб, ишга туширилди.

Урта Осиёнинг, шу жумладан, Ўзбекистоннинг қишлоқ хўжалигида сугориш жуда муҳим фактордир. Социалистик қишлоқ хўжалигини янада ривожлантириш учун жуда кўп миқдорда қўшимча сув керак эди. Шу муносабат билан 1939 йил кўкламада Ўзбекистонда қудратли халқ ҳаракати — *сув учун кураш* вужудга келиб, у авж олиб кетди. Фарғона водисининг колхозлари ўз кучлари билан 17 кун ичида 350 минг кубометр ер ишларини бажариб, 32 километр узунликдаги *Лоғон каналини қазиб битказдилар*.

Лоғон канали битгач колхозчилар *Қатта Фарғона канали* қуришга киришдилар. Колхозчилар ташаббуси Иттифоқ ҳукумати томонидан маъқулланганлиги ва қувватланганлиги тўғрисидаги хабарни Ўзбекистон меҳнаткашлари зўр хурсандчилик билан қарши олдилар. Совет ҳукумати қурувчиларга техника жиҳатдан ёрдам кўрсатди, механизм, автотранспорт, бинкорлик материаллари берди, пул ажратди. Ишнинг асосий қисмини колхозчилар ихтиёрий равишда ўз кучлари ва маблағлари билан бажардилар.

Лоғон канали қазилгандан кейин, Совет ҳукумати кўрсатган ёрдамдан руҳланиб, *Фарғона водисининг 160 минг колхозчилари 1939 йилнинг 1 августида музика овози остида ўйинга тушиб, ашула айтишиб, мўлжалланган Қатта Фарғона канали трассасига чиқдилар*. Бу шу вақтгача мисли кўрилмаган унутилмас бир манзара эдики, уни тасвир этишга қалам ожизлик қилади.

Бу ажойиб халқ қурилиши бошланган кундан то охиригача ижодий меҳнат пафосидан иборат бўлиб, ҳар куни ҳам меҳнатда қаҳрамонликнинг янгидан-янги намуналари намоён бўлиб турди. Тош, шағал билан метин бўлиб кетган ер ҳам, ер тагидан уриб чиққан сув ҳам, сояда 45 градусга етган жазирама иссиқ ҳам совет кишиларининг йўлини тўса олмади, улар трасса йўлини ағдар-тўнтар қилиб ташладилар. Қурилишда

ҳар куни янгидан-янги рекордлар қўйдилар, меҳнатда фидо-корлик, мардлик ва қаҳрамонликнинг янгидан-янги намуналарини кўрсатдилар. Канал қуришда ишлаган юзларча ва мингларча колхозчиларнинг қаҳрамонликлари тўғрисида қўшиқлар тўқилди, ҳикоялар ёзилди.

Бир куни канал қурилишида бўлганимда, ишлаётган колхозчиларнинг қаҳрамонлиги шу даражада мени ҳаяжонлантирган эдики, таъсиротимни қайтиб кетатуриб, йўлда ушбу рубойлар билан тасвир этган эдим:

Катта канал садоси

*Қаҳрамон, азамат йигитлар
Файратли хотин-қизлар,
Анақ-чапақ бўлишиб
Катта канал қазирлар.*

*Кетмон ерга текканда
Ажиб оҳанг чиқади,
Гоҳо сегоҳ айтади
Гоҳо чоргоҳ айтади.*

*Қақшаб ётган ерлар,
Қуйиб ётган чўллар,
Сув ичиб, обод бўлиб,
Кўп-кўп ҳосил бергайлар.*

Каналдан қайтгандан кейин эртасигаёқ бу шеърни мен «Қизил Ўзбекистон» газетасида ўқиб қолдим. Ҳолбуки, мен бу рубойларни газетада босиш учун ёзмаган эдим. Масала шундаки, канал тўғрисидаги таъсиротимни ўша вақтда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг редактори бўлган Сулаймон Азимовга айтиб, шеърни ўқиб берганимда Сулаймон Азимов уни мендан олиб қўйган эди. Шундай қилиб, шеър газетада босилиб қолган. Газета редакциясининг бундай иловаси ҳам бор¹.

¹ «Қизил Ўзбекистон», 1939 йил 28 август.

«Қатта Фарғона канали қурилишида ҳар бир киши мард халқимизнинг ғайрат ва кучидан завқланмай қолмайди. Ҳар ким ўзининг хурсандчилигини, қувончини билдиришни истаб, шеър, ҳикоя, очерклар ёзмоқда. Биз қуйида математика профессори Қори-Ниезийнинг шеърини шундай завқланишнинг бир белгиси сифатида, ўзича босамиз».

Хуллас, 270 километрга чўзилган Қатта Фарғона канали халқ оммасининг мисли кўрилмаган ғайрат ва ташаббуси натижасида ниҳоят даражада қисқа бир муддатда — 45 кунда қурилиб бўлиб, бунда 16 миллион кубометр тупроқ қазиб чиқарилди.

Қатта Фарғона каналининг қурувчилари ВКП(б) Марказий Комитетига ёзган рапорт-мактубларида ҳақли фахр билан бундай деган эдилар:

*Одамзод кўрган эмас бундай бардошни,
Ер юзида меҳнат пайдо бўлгандан бери.*

• • • • •

*Метин ерлар зарбимиздан мурувват тилар,
Тепаларни олиб отар эди йигитлар.*

• • • • •

*Зўр мўъжиза пайдо эди бизнинг меҳнатда
Худди шу ҳол зоҳир эди гўзал санъатда.*

Қатта Фарғона канали қурилиб бўлгандан кейин худди шундай тез суръатлар билан республикада яна бошқа ирригация иншоотлари ҳам қурилди. Бу янги қурилишларнинг ҳаммасида янги, совет кишисининг алоҳида, олижаноб хусусиятлари намоён бўлиб борди.

1943 йилнинг февралда, Улуғ Ватан урушининг энг қизғин пайтида Фарҳод гидроэлектростанцияси қурилиши бошланди. Бу ГЭСни бутун ўзбек халқи қурди. 1943 йилнинг 7 мартда Фарҳод қурувчиларининг Ўзбекистондаги барча меҳнаткашларга мурожаати босилиб чиққан эди. Бу мурожаатда бундай дейилган: «Ўзбек халқи... сен чўлларнинг қовжира-

ган лабларини «оби ҳаётга» қондириб, зўр каналлар қурдинг. Сен кекса Сирдарёни ҳиқилдоғидан бўғиб, минг йиллик ётоғидан турғизмоқчисан, уни қўлтиқлаб ўзинг хоҳлаган йўлдан етакламоқчисан, унга: «Сен энди Совет юртига тўла хизматкор бўл!» деган буйруқни бермоқчи бўлдинг. Сен энди бошқа дарё ва анҳорларни ҳам бекорга оқиб тамбаларга ағанашига қўймайсан. Сенинг бу ғайратингга балли! Баракалла сенинг бу ҳимматингга!»

Фарҳод ГЭС қурувчиларининг бу мурожаати бутун республикада социалистик мусобақанинг жуда авж олиб кетишига сабаб бўлди. Республика меҳнаткашлари мурожаатни муҳокама қилар экан, жуда катта ватанпарварлик руҳи билан устларига пландан ташқари янгидан-янги мажбуриятлар олдилар. Жумладан, СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали олимлари Фарҳод қурилишига илмий ёрдам кўрсатиш тўғрисида ўз устларига жиддий мажбуриятлар олиб, уларни ҳатто ошириб ҳам бажарган эдилар: «Биз олимлар ҳар бир фан ходимининг шу кундаги муқаддас вазифаси — сизнинг оташин чақирғингизга жавобан, илғор фаннинг ҳамма муваффақиятларини ишга солиб ва иш кунидан тўла фойдаланиб, ўзимизнинг бутун билимимизни, бутун тажриба ва кучимизни ҳамда ижодий ташаббусимиз ва ғайратимизни Фарҳод қурилиши ва бошқа электростанция қурувчиларига ёрдам беришдан иборат, деб биламиз».

Улуғ Ватан уруши социалистик хўжаликнинг ҳамма тармоқларида ишни тубдан қайта қуришни талаб қилди. Барча совет халқларининг ягона мақсади — социалистик Ватанни ҳимоя қилишга қаратилган эди. Қисқа муддат ичида республиканинг потенциал ресурслари базасида кўпдан-кўп янги саноат корхоналари вужудга келтирилди.

Булардан ташқари, Совет Иттифоқининг марказий районларидан кўчириб келтирилган бирмунча саноат корхоналари ҳам республикада жойлашиб, ишга тушди. Хуллас, қисқа тарихий муддат ичида республикада саноатнинг ғоят муҳим тармоқлари, жумладан, энергетика, химия, металлургия, металлсозлик саноатлари вужудга келди.

Ишчилар ўртасида социалистик мусобақа қизиб кетди, фабрика ва заводларда, колхоз ва совхозларда, қоида тариқасида, давлат плани ортиғи билан бажарилиб турди.

Ўзбек халқининг ўзбек жангчиларига ёзган мактубида бундай дейилган эди: «Озодлик гулини бир искаб олган киши, уни умрбод унутмас. Юз йил умр кўрган қулдан кўра, бир кун эркин яшашга улгурган киши бахтиёр ва беармондир. Ана шунга яраша урушингиз. Бизлар бу ерда кечани-кеча, кундузни-кундуз демай, куч ва қувватимизни аямай, эр ва аёл, ёш ва қари фидокорона ишламоқдамиз, токи сизлар орқаларингизда қандай бир йиқилмас тоғ борлигини унутмангиз»¹.

Ҳақиқатда ҳам бутун халқ билан бирликда, партия ва совет ташкилотларига, айниқса республика масштабидаги ташкилотларга, кундузигина эмас, кечалари ҳам деярли тонг отгунча зўр бериб ишлашга тўғри келган эди.

Масалан, Ўзбекистон Халқ Комиссарлар Советининг бир мажлиси ҳозиргача ҳам менинг эсимда. 1942 йилда бўлса керак, кечқурун соат тўққизда бошланган мажлис кечаси билан давом этиб, эртасига эрта билан соат ўнда бир соат танаффус бўлгандан кейин, яна кундузи ва кечаси давом этиб, учинчи кун эрта билан тамом бўлган эди. Табиий, ҳамма уйқудан қолган, гаранг эди. Ҳатто, мажлис кетаётган вақтда иш бошқарувчининг ўринбосари уйқусизликдан чарчаб, ўтирган жойидан гурсиллаб йиқилиб кетган эди.

Бу сатрларни ўқиётган киши: «ахир, битта эмас, бир неча мажлис қилса бўлмас эканми» деб ўйлаши мумкин. Йўқ, бўлмас эди, чунки вақтнинг шароити шуни талаб қиларди ва кўп вақт ҳал қилиш лозим бўлган масалаларнинг характери шундай эдики, уларни мутлақо кечиктириб бўлмас эди. Ҳатто, шундай муҳим ва жиддий масалалар бўлардики, улар тўғрисида ёзилган қарорнинг деярли сиёҳи қуримасдан бажариш талаб қилинарди, чунки иш ҳарбий услуб асосида қўйилган эди. Бунинг устига уруш йилларидаги масалаларнинг кўпи

¹ Ўзбек жангчиларига уларнинг эл-юртларидан мактуб, Тошкент, 1942.

бир-биридан мураккаб бўлиб, уларни ҳал қилиш устида кўп бош қотиришга тўғри келарди.

Республикани индустрлаш натижасида мустаҳкамланган социалистик экономика асосида фан ва маданият янада ривожланиб борди (бу тўғрида сўз қисман юқорида бўлган эди).

Табий, Улуғ Ватан уруши туфайли тугилган қийинчиликлар республикадаги илмий муассасалар ва олий ўқув юртлари ишига жиддий таъсир қилган эди. Масалан, студентлар ва ўқитувчиларнинг бир қисми фронтга жўнади. Олий ўқув юртларининг баъзи бинолари вақтинча госпиталларга берилди ёки кўчириб келтирилган муассасалар томонидан банд қилинди. Бутун мамлакат сингари республика ҳам озиқ-овқат ва сапоат моллари соҳасида жиддий қийинчиликларни бошидан кечирар эди.

Лекин, Партия ва Ҳукуматнинг эътибори ва ғамхўрлиги, ўқитувчилар ва студентларнинг ҳормай-толмай ишлаши туфайли республикадаги олий ўқув юртларида ишлар бир кун ҳам тўхтамади. Аксинча, олий ўқув юртлари ишининг ғоявий мазмуни янада юксак босқичга кўтарилди: социалистик қурилишнинг бошқа соҳаларида бўлгани каби бу ишнинг мазмуни ҳам чуқур ватанпарварлик билан, ғалабаларимизнинг илҳомчиси ва ташкилотчиси — Коммунистик партиёга фидокорлик руҳи билан суғорилган эди.

Совет студентларининг мустаҳкам ва онгли интизоми, ўзларига ва бошқаларга талабнинг ошганлиги, ҳормай-чарчамай кунт билан ўқишлари, ижтимоий-сиёсий активликнинг кўтарилганлиги — уларда ватанпарварликнинг ғоят даражада ўсганлигини кўрсатар эди.

Айни замонда студентлар колхоз далаларида ишладилар, юқори ҳосил учун курашдилар, фронтга хилма-хил ёрдам кўрсатдилар, сиёсий оқартув ва агитация-пропаганда ишлари олиб бордилар.

Уруш даврида марказдан Тошкентга кўчиб келган илмий тадқиқот институтлари тўғрисида юқорида сўз бўлиб ўтган эди. Шунинг каби 1941 йилнинг кузида мамлакатимизнинг баъзи олий ўқув юртлари ҳам Тошкентга кўчириб келтирилди. Ўқув ва илмий текшириш ишлари олиб бориш учун уларнинг

ҳаммасига зарур шароитлар туғдирилди — ўқув ва илмий машғулотлар учун бинолар, ётоқхона, лабораториялар берилди.

Кўчириб келтирилган олий ўқув юртлари олимларининг республика олимлари билан ҳамкорлиги ғоят самарали бўлди. Кўчиб келган олимларнинг кўпи республиканинг турли олий ўқув юртларида илмий текшириш ишлари олиб бордилар, аспирантурага раҳбарлик қилдилар, илмий миллий кадрлар тайёрлашда актив иштирок қилдилар.

Хуллас, уруш вақтининг фавқулодда қийинчиликларига қарамай, республикада олий мактаблар ривожлана борди. Масалан, 1941 йилнинг кузида Ўрта Осиё Давлат университети тарих факультетида янги тарих-филология бўлими очилди; орадан кўп ўтмай, бу бўлим заминида мустақил факультет вужудга келди.

Шунинг каби тез кунда шарқшунослик факультети очилди. Бу факультетда Шарқий Туркистон филологияси, афғон-эрон филологияси, Шимолий Ҳиндистон филологияси ва Яқин ҳамда Ўрта Шарқ мамлакатлари тарихи бўлимлари ташкил этилган эди. Тошкент қишлоқ хўжалиги ирригацияси инженерлари институтида гидроэнергетика факультети ташкил қилинди. Тошкент театр санъати институти очилди ва бошқалар.

Олий ўқув юртлари кафедраларининг илмий текшириш ишлари ҳам қайта қурила бошланди. Бу ишлар фронт эҳтиёжларини қондиришга қаратилган эди. Мудофаа аҳамиятига эга бўлган жуда катта проблемалар ҳамкорликда ишланди. Масалан, Ўрта Осиё политехника институти ва Ўрта Осиё Давлат университети биргаликда Оҳангарон кўмир конини қидириш ва қазिश методикасини ўргандилар, бир неча минерал конларни ўрганиш билан шуғулландилар.

Республиканинг энг йирик олий ўқув юртларида ва илмий тадқиқот муассасаларида илмий ходимлардан иборат бригадалар ташкил қилинган эди. Бу бригадалар энг йирик корхоналарнинг инженер-техник ходимлари билан жуда яқиндан алоқа боғлаб, ишлаб чиқаришнинг ўзида туғилган турли маса-

лаларни ҳал этиш юзасидан бевосита ўша корхоналарнинг ўзида иш олиб бордилар.

Уруш авжи қизиб турган бир пайтда (1942 йилда) Инженер-техника жамиятлари совети ташкил қилинди. Бу совет айрим соҳаларга доир ўнта жамиятни бирлаштирган эди. Бу жамиятлар рационализаторлар ва ихтирочиларга ёрдам кўрсатдилар, корхоналарда илмий ва техника консультациялари ўтказдилар, янги илғор нормативларни ишлаб чиқдилар ва ҳоказо.

Урушнинг оғир йилларида кўпгина мактаблар уч сменада машғулот ўтказишга мажбур бўлди, чунки уларнинг бинолари ҳам госпиталларга берилган эди. Уруш бўлаётган жойлардан кўчириб келтирилган болаларни республика меҳрибонлик билан қабул қилди, болалар уйларига, интернатларга, ётоқхоналарга, мактабларга жойлаштирилди. Ўзбекистондаги мўнголларча ватанпарварларнинг оилалари уруш туфайли етим бўлиб қолган болаларни тарбияламоқ учун ўзига қабул қилиб олди.

Маориф олдида ўқитувчи кадрлар проблемаси ғоятда кескин вазиятда турар эди, чунки ҳар бир ўқитувчи икки-уч киши ўрнида икки-уч сменада ишлар эди. Етишмаётган ўқитувчи кадрлар ўрнини тўлдириш учун ўрта мактаблар ҳузуринда ўрта ёки етти йиллик маълумоти бўлган ўзбек хотин-қизларидан ўқитувчилар тайёрлайдиган қисқа муддатли курслар ташкил қилинди. 1943 йилда республикадаги саккизта педагогика ўқув юрти хотин-қиз ўқитувчилар тайёрлаш иши билан шуғулланди.

Корхоналарда ишлаётган ўсмирларни ўқитиш учун 1943 йилда шаҳар ва ишчи посёлкаларида умумий таълим мактаблари, 1944 йил июлда эса — катта қишлоқларда қишлоқ ёшлари учун кечки мактаблар ташкил қилинди. Улуғ Ватан уруши йилларида вужудга келган бу мактаблар катта роль ўйнади. Улар уруш вақти шароитида ёшларнинг ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда ўқиши учун кенг имконият туғдирди.

Улуғ Ватан уруши йилларида бутун совет халқининг фаолияти сингари мактабларнинг ҳам бутун иши ҳаётбахш ватанпарварлик руҳи билан суғорилган эди. Мактаблар ўқув-тарбия

ишлари сифатини юксалтириб, мамлакатнинг сиёсий ва хўжалик ҳаётидаги барча воқеаларга ҳозиржавоб бўлиб турди, мудофаа характеридаги тadbирларда актив қатнашди ва ҳоказо.

Хуллас, Партия ва Ҳукуматнинг мақtabлар тўғрисидаги бениҳоя ғамхўрлиги ва бутун ўзбек халқининг аҳиллик билан қаҳрамонларча қилган меҳнати туфайли Ўзбекистон мактаblари уруш йилларининг оғир синовларидан шараф билан ўтди.

Албатта, Улуғ Ватан уруши йилларида фан ва маданият соҳасида қилинган ишлар шулар билангина чегараланмайди. Бу ишларни тўлиқ равишда изоҳлаш менинг вазифамга ҳам кирмайди. Шунинг учун мен бу ерда ўша даврни фақат эсдалик тариқасида баъзи характерли мисоллар билан умумий равишдагина тасвирлашни лозим топдим.

Ҳар бир соҳанинг, жумладан, илмий ишнинг ўзига хос хусусиятлари бўлади. Айниқса, илмий тadbқиқот иши ғоят даражада мураккаб хусусиятларга эгадир. Бунинг натижасида гоҳо «англашилмовчилик» содир бўларди.

Масалан, бундай ҳолларда Халқ Комиссарлар Советилаги раҳбар ўртоқлардан бири: «республикада текширилмаган бирорта ҳам қурт-қумурсқа қолмади!», яъни шу ҳам иш бўлди! деб, илмий-tadbқиқот ишининг гўё нуқсонини очмоқчи бўларди.

Ҳолбуки, ҳатто, ҳозирги вақтда ҳам республикада текширилмаган қурт-қумурсқалар ҳали жуда кўп, акс ҳолда фан соҳасида катта илмий иш қилинган бўларди. Айниқса, фойдали ўсимликлар ҳаётига зарар етказадиган қурт-қумурсқаларни текшириш проблемаси жуда катта аҳамиятга эга, чунки улар қишлоқ хўжалигига ҳар йили қанчадан-қанча зарар келтиради.

Фақат масала шундаки, бу зараркунандалар билан кураш олиб бориш учун уларнинг ҳаётини, айниқса, физиология ва экологиясини ўрганиш керак. Бу осон иш эмас, чунки текшириш иши тегишли тажриба ва тажриба эса ўзига яраша вақт талаб қилади.

Бу ерда яна шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керак: умуман фан

тарихида шундай ибратли ҳодисалар мавжудки, илмий текширишнинг бошланғич даврида гоҳо масала аҳамиятсиздек кўринади. Масалан, машҳур италян олимлари Гальванининг ва кейинча Вольтанинг қурбақани текшириш бўйича олиб борган физиологик тажрибалари, табиий фанларнинг, техниканинг ривожланишига катта таъсир этган гальваник токнинг кашф этилишига асосий замин тайёрлаб берди. Ҳолбуки, тажрибанинг биринчи даврида, ҳатто, Гальванининг ўзи бундай бўлишини мутлақо ўйламаган эди.

ОПТИМИЗМ ТУФАЙЛИ

Умуман Совет Иттифоқи халқларининг, жумладан, Совет Ўзбекистони халқларининг тарихи — қаҳрамонлар тарихидир. Ҳақиқатда ҳам совет халқлари революциянинг биринчи йилларида ёш Совет ҳукуматига қарши бош кўтарган реакцион кучларга, оқ гвардиячиларга, чет эл ҳарбий интервентларига, очарчилик ва қаҳатчилик йилларидаги қийинчиликларга, айниқса, Улуғ Ватан уруши йилларида гитлерчи босқинчиларга қарши қаҳрамонона курашиб, ҳамма вақт ғалаба қозониб келди.

Бу ҳодиса тасодифий бўлмай, балки қонунийдир. Ҳодисанинг моҳияти шундаки, барча совет халқлари Ленин партияси раҳбарлиги остида улуғвор мақсад учун, порлоқ истиқбол учун, ўзининг бахт-саодати учун камоли садоқати билан фидокорлик қилиб келди ва қилмоқда.

Бироқ, Совет давлатининг душманлари Ватанимиз бошига тушган оғир кунлардаги қийинчиликлардан ўзларининг разил, кўпоровчилик ишлари учун фойдаланишга уриндилар. Айрим давлат муассасаларига жойлашиб олган баъзи душманлар эса социалистик қонуннинг салгина заифланишидан фойдаланиб, ўзларининг ифлос мақсадлари учун соф виждонли раҳбар ходимлар ва оддий совет граждандари устидан уларни қоралайдиган сохта материаллар уюштирганлар. Бундай туҳматлар оқибатида сиёсий ҳушёрлиги сусайган совет ёки баъзи партия ташкилотларининг айрим ходимлари душманнинг қўйган тузоқларига илиниб қолганлар. Ҳушёрлик қилган совет ва, айниқса, партия ташкилотлари халқ душманларига қарши

шиддатли кураш олиб бориб, уларнинг кирдикорларини фош қилиб ташлар эдилар. Бундай кескин кураш натижасида партия ташкилотлари тобора чиниқиб, вояга етиб борди.

Совет Иттифоқи Коммунистлар партиясининг жанговар отрядларидан бири бўлган Ўзбекистон Коммунистлар партиясининг шонли тарихи ҳам совет халқларининг душманларига қарши олиб борган мурасасиз кураш фактларига ғоят бойдир.

Афсуски, юқорида айтгандек, айрим ҳолларда душманлар ўзларининг ифлос мақсадларига эришганлар. Шундай қилиб, улар 1938 йилнинг охирида мени Ўзбекистон Халқ Маориф Комиссари вазифасидан «бўшатишга» муваффақ бўлдилар. Бироқ кўп фурсат ўтмай душманнинг туҳмати фош қилиниб, менга янада катгароқ вазифани, яъни республика Халқ Комиссарлар Совети раисининг муовинлик вазифаси топширилди. Натижада Халқ Маориф Комиссарлиги ҳамон менинг қарамонимда бўлган эди.

Шунга ўхшаш республиканинг Ички Ишлар Комиссариатига жойлашиб олган ва кейинча фош қилинган бир шахс 1942 йилнинг охирида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг Пленумида менга туҳмат қилишга уринди. Бироқ унинг разил плани барбод бўлди, яъни чиниққан ва ҳушёрлик қилган Ўзбекистон партия ташкилоти разил душманнинг ногаҳон туҳматидан мени сақлаб қолди.

Аммо бу воқеа менга жуда ҳам қаттиқ таъсир қилди. Ҳақиқатда ҳам халқимизнинг «ногаҳон туҳматингдан сақла» деган сўзи ҳаётнинг энг ачиқ, фожиали тажрибасидан келиб чиққан.

Менимча, бирор жиноят қилган кишига тегишли жазо берилганда, унга ачинмаслик керак, чунки жиноят жазо билан тўланади. Лекин туҳматнинг ўзи, айниқса, софдил, онгли киши учун ҳар қандай жисмоний жазодан кўра қаттиқдир. У кишини руҳан ғоят эзиб юборади. Ҳақиқатда ҳам бутун умри ҳалол меҳнат билан ўтган, партия ва унинг иши учун садоқат билан хизмат қилган, фикру зикри олижаноб туйғулар билан тўлган меҳнаткашга ногаҳон туҳматдан бошқа даҳшатли фожиа ҳам борми экан?

Бироқ ҳақиқатнинг тантанаси ва менга хос бўлган фавқуллода оптимизм — кучимга куч ва ғайратимга ғайрат қўшди.

ЎЗБЕКИСТОН ФАҢЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ БАҢПО БЎЛИШИ

I

Уруш йилларининг оғир шароитига қарамай, СССР Фанлар академияси Ўзбекистон филиалининг эришган ютуқ ва муваффақиятлари ривожланиб бориб, шу даражага етдики, у 1943 йилнинг ноябрь ойида Ўзбекистон Фанлар академиясига айланди. Бу сатрлар автори эса унинг президенти бўлиш бахтига муяссар бўлди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг баҢпо бўлиши тамомила қонуний ҳодиса эди: ўзбек халқи социалистик маданияти ва фанининг шунга қадар босиб ўтган бутун тараққиёт йўли бунга замин ҳозирлаган эди. Бу, Коммунистик партия ленинча миллий сиёсатини турмушга татбиқ қилинишининг ва улуғ рус халқининг қардошларча берган ёрдамнинг ёрқин самараси бўлди.

Хуллас, ўзбек халқининг тарихида биринчи марта илғор совет фанининг штаби, унинг олий маркази вуҷудга келди. Илғор фанининг энг муҳим хусусияти шундаки, у турли сафсаталардан, хурофотдан, инс-жинсдан озод бўлиб, унинг пойдевори ва раҳнамоси марксча-ленинча таълимотдир. Совет фанининг бу хусусияти Партия ва Ҳукуматнинг унга нисбатан ғамхўрлиги — бу фанининг доимо ривожланиб боришини таъминлайди ва унинг эришган ютуқлари ҳамма вақт халққа хизмат қилади.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси академиклари ва корреспондент аъзоларининг биринчи мажлиси республиканинг барча олимларига мурожаат қилиб, уларни ўз илмий штаблари атрофига жипслашиб, Ватан бахт-саодати учун янада активроқ меҳнат қилишга чақирди: «Академик ва корреспондент аъзоларининг умумий мажлиси, — дейилади мурожаатда, — ҳозирги вақтда академияда ишловчи ходимларнинг ҳам, республикадаги барча олимларнинг ҳам ижодий меҳнати Ватанимизнинг ҳарбий-хўжалик қудратини мустаҳкамлаш ва душманни тезроқ тор-мор қилиш билан боғлиқ бўлган энг актуал масалаларни ўрганиш ва ҳал этишга қаратилмоғи лозим деб ҳисоблайди».

дисасидир. Бироқ ҳақиқий билим, унинг диний ниқобидан қатъий назар, ўзининг объектив қонунлари асосида ривожланиб боради. Жаҳон фани ва маданияти хазинасига муносиб ҳисса қўшган Хоразмий, Беруний, Ибн Сино, Улуғбек, Навоий каби арбобларнинг ижоди шундан далолат беради.

Юқорида зикр қилинган Шарқшунослик институтининг қўл-ёзмалар фонди 1870 йилдан бошлаб Тошкентдаги шаҳар кутубхонасида вужудга келган бўлса-да, лекин у жуда секинлик билан ўсиб борган. Ҳақиқатда ҳам 1912 йилга келиб, яъни орадан 42 йил ўтгач, у фақат 300 томдан салгина ортган.

Октябрь революциясидан кейин қўл-ёзмалар сотиб олишга талайгина маблағ ажратган Совет ҳукуматининг ғамхўрлиги туфайли кутубхона фонди кўпая борди. Институт ташкил этилгандан кейин, Ватан урушининг оғир шароитига қарамай, республикада айрим кишиларнинг қўлларида сақланиб қолган қўл-ёзмаларни йиғиб олиш учун жиддий чоралар кўрилди. Акс ҳолда улар йўқолиб кетиши ҳам мумкин эди.

Қўйилган масалани ҳал қилиш мақсадида бу сатрларнинг авторлари энг аввал қўл-ёзмаларни яхши билган ва бир вақтлар мадрасада ўқиган қарияларни ҳар қаерлардан топиб, зикр қилинган институтга тўплаган эди, чунки ўша вақтларда биринчи рус олимидан бошқа қўл-ёзма ишини биладиган кадрлар ҳали етишиб чиқмаган эди.

Урушнинг оғир йилларида бу кексаларга шароит туғдириш учун Тошкентга яқин бўлган Чўпонотадан кичкина бор ҳам олиб берилган эди. Бироқ айрим кишилар: «Қори-Ниёзий қўл-ёзма институтига фақат номозхонларни тўплади» деган ифво ҳам тарқатганди. Лекин шунга қарамай, қўл-ёзма соҳасидаги ишлар катта суръат билан давом эттирилди. Натижада Тошкентнинг ўзидан ва республикамизнинг Самарқанд, Бухоро, Марғилон, Термиз каби шаҳарларидан аллақанча қўл-ёзмалар тўпланди. Бу асар авторининг ўзи эса марҳум Мирзо Содиқ (Мирзо Муҳамедов) домла билан бирликда қўл-ёзма масаласи билан Бухорога экспедицияга борган эди.

Ҳозирги вақтда Шарқшунослик институтининг қўл-ёзмалар фонди 15 минг томдан ортиқ бўлиб, 90 мингга яқин турли асарларни ўз ичига олади ва дунёда биринчи ўринлардан бирини ишғол қилади.

Урта Осиё халқлари фани, адабиёти ва санъатининг қимматли ёдгорлиги бўлган қўлёмалар тўплангандан сўнг, уларни тартибга келтириб, илмий аннотация ёзишга киришилди. Бунинг натижасида Ватан урушининг охирига келиб, тўрт

Ўзбекистон Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг биноси.

томлик илмий каталог тузилди. Кейинча босилиб чиққан бўлса-да, бу каталоглар уруш йилларининг энг оғир йилларида ёзилиб, босмага тайёрланган эди (бу тўғрида ЎзССР Фанлар академиясининг 1945 йилда чиққан № 1—2 Бюллетенида мақола ҳам бор).

**БИРИНЧИ ЎЗБЕКИСТОН ОҚСОҚОЛИ
ИҮЛДОШ ОХУНБОБОВ**

Ўзбекистонда, шунингдек Совет Иттифоқининг бошқа республикаларида социалистик қурилишнинг тарихи Ленин партиясининг иши учун, халқ бахту саодати учун курашган Коммунистик партия ва Совет давлати арбобларининг номлари билан боғлангандир.

Табий, камина турли йилларда ҳар хил раҳбарлик ишларда бўлганда республиканинг партия ва давлат арбоблари билан расмий муносабатда бўлган. Масалан, Ўзбекистон Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Акмал Икромов, Халқ Комиссарлар Советининг раиси Файзулла Хўжаев, Республика Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг Икромовдан кейин бўлган биринчи секретари Усмон Юсупов, Халқ Комиссарлар Советининг раиси Султон Сегизбоев, Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитетининг ва кейинча Республика Олий Совети президиумининг раиси Йўлдош Охунбобоев ўртоқлар билан.

Булардан кейингиси билан, яъни биринчи Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев билан яқин, дўстона муносабатда бўлган эдим. Шунинг учун бу киши тўғрисида таъсиротимни қисқача баён этмоқчиман. Ўртоқ И. Охунбобоевни мен илгаридан, Фарғонада Область педагогика техникумида ишлаган вақтимдан бошлаб билардим ва у киши билан ўшандаёқ яқин муносабатда бўлгандим. У вақтда (1921—1924 йилларда) бу киши Фарғона Область Ижроия Комитети президиумининг, сўнгра Область Контроль Комиссиясининг аъзоси эди. Мен раҳбарлик қилган техникум бевосита Область Ижроия Комитетининг қарамоғида бўлгани учун унинг раиси ўртоқ Шомансур Алихўжаев ва президиум аъзолари, жумладан айниқса И. Охунбобоев билан муносабатда бўлган эдим.

И. Охунбобоев оддий меҳнаткаш халқ ўртасидан чиққан халқ донишманди эди. У, меҳнаткаш халқнинг ҳаётини ва урф-одатларини, мақол ва эртакларини, пичинг ва кечирмаларини яхши биларди. Батрак бўлиб ишлаган вақтдаги бойларнинг ҳаётидан, ўз кўзи билан кўрган эшонларнинг макру ҳийлаларидан, босмачиларга қарши жангларда содир бўлган

жанговар эпизодлардан жуда усталик билан ҳикоя қилиб беради. У, аскияни жуда яхши кўрарди ва ўзи ҳам моҳир аскиячи эди. Партия ва давлат арбоби сифатида принциал, ўзига ва бошқаларга нисбатан талабчан бўлиб, у ҳамиша партиянинг, меҳнаткаш халқнинг манфаатини ҳимоя қиларди.

Китобнинг 4-бобидан маълумки, фалакнинг гардиши билан мен ҳам 1926 йилда Фарғонадан Тошкентга кўчиб келган эдим. Шу вақтдан, айниқса 1931, йилдан бошлаб, яъни раҳбарлик ишларда бўлганимда ўртоқ Охунбобоев билан, то унинг вафотигача, яъни 28 февраль 1943 йилгача хизмат ишлари туфайли муносабатда бўлдим (бу оралиқда ўртоқ Охунбобоев Республика Марказий Ижроия Комитетининг, сўнгра Ўзбекистон Олий Совети президиумининг раиси эди).

Ўртоқ Охунбобоев Ўзбекистонда араб алфавитидан латин алфавитига кўчиш даврида таъсис этилган Янги алфавит Комитетининг раислик вазифасини ҳам бажарган эди. Кейинча бу Комитет терминология масалалари билан ҳам шуғуллана бошлади. Маълумки, менга ҳам ўша вақтда шу масала билан машғул бўлишга тўғри келган эди. Шунинг учун терминология билан боғланган ўзбек адабий тили масалалари туфайли ўртоқ Охунбобоев билан бир неча марта суҳбатда бўлган эдим.

Шуниси характерлики, ўртоқ Охунбобоев масаланинг деталларига берилмай, лекин йўналиши тўғрисида уни принципал жиҳатдан тўғри ҳал қиларди. Масалан, суҳбатлардан бирида адабий тилининг ривожланиши тўғрисида менинг мулоҳазаларимни эшитиб, бир оз ўйлагандан сўнгра:

— Бизнинг адабий тилимиз оммабоп, кенг оммага тушинарли бўлиши керак, албатта, — деди.

Ҳақиқатда ҳам ўша вақтда ўзбек тили лексикасида эҳтиёжсиз жуда кўп форс ва араб сўзлари ишлатиларди. Шунинг учун ҳам ўзбек адабий тилининг кейинги ривожланиши асосан шу кўрсатма бўйича давом этиб борди.

Ўртоқ Охунбобоев халқ маорифига катта аҳамият берарди, у мактабларга борар, ўқитувчилар билан суҳбат қилар ва уларнинг фаолиятига ёрдам қилар эди. Жумладан, мен Халқ

Маориф Комиссари бўлиб ишлаган вақтда унинг ташаббуси ва мурожаати туфайли колхозлар томонидан кўп мактаб бинолари қурилган эди. Шунингдек, мен СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон Филиали президиумига раис бўлиб ишлаган вақтда ҳам ўртоқ Охунбобоев республикада фаннинг ривожланиши билан қизиқар, илмий муассасаларга келиб турар ва олимлар билан суҳбат қилиб, унинг олдига қўйилган масалаларни ҳал қилишда ёрдам берарди.

1939 йилда республикада кенг кўламда катта суръатлар билан халқ ирригация қурилиши тўғрисида юқорида сўз бўлиб ўтган эди. Бу қурилишнинг ташаббусчиларидан бири ўртоқ Охунбобоев эди. Мен эса ўша вақтда Ўзбекистон Халқ Комиссарлари Совети раисининг муовини бўлиб ишлардим. Шунинг учун ҳам кўп вақт бу қурилишларга, айниқса Катта Фарғона канали қурилиши вақтида ўртоқ Охунбобоев билан бирга бориб туришга тўғри келганди. Бир кун шу қурилишда бўлганимизда, айланиб юриб, бир ёш колхозчининг ишига қараб, тикилиб қолди. Ниҳоят:

— Уғлим, қани кетмонингни менга узат! — деди.

Колхозчи йигит ҳайрон бўлиб, дарҳол кетмонини ўртоқ Охунбобоевга узатди.

— Мана, кетмонни уриш бундай бўлади, — деб, жуда усталик ва забардастлик билан ерни қазиб кўрсатди.

СССР Фанлар академияси Ўзбекистон Филиалининг бир группа олимлари (жумладан бу сатрлар автори) томонидан ёзилиб, ўртоқ Охунбобоевнинг хотирасига бағишланган ҳужжатда бундай дейилган: «Ленин партияси Йўлдош Охунбобоевни кўзга кўринган партия ва давлат арбоби, партия иши ва халқ бахту саодати учун мурасасиз курашувчи руҳда тарбия қилиб етиштирди. Ўзбекистон Олий Совети президиумининг раиси ва СССР Олий Совети президиуми раисининг ўринбосари сифатида ўртоқ Йўлдош Охунбобоев бутун кучи борича совет халқларининг дўстлигини мустаҳкамлади ва бу дўстлик шу кунларда манфур фашист-немис босқинчиларга қарши олиб бораётган курашда бузилмас биродарликни қон билан метинлади. Ўзбек халқининг ҳаётбахш ва ёрқин миллий маданияти-

Тошкент. Йўлдош Охунбобоевга ҳайкал.

нинг гуллашида ҳамда миллий кадрларнинг ўсишида Йўлдош Охунбобоев катта роль ўйнади»¹.

Марҳумнинг хотирасига бағишланган мотам митингида Ўзбекистон Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ У. Юсупов қуйидагиларни айтган эди:

«Совет Ўзбекистони тарихида бирорта ҳам йирик босқичи йўқки, у, ўртоқ Охунбобоевнинг номи билан боғланмаган бўлса. Унинг партия ва давлат соҳаларидаги қурилишларда, республиканинг экономикаси, маданияти ва санъатининг ривожланишида хизматлари каттадир. Унинг тийиб бўлмайдиган энергияси ҳар хил ва мураккаб масалаларни ечишда шахсан қатнашмоқ учун етарли эди. У, партиянинг исталган топширини, энг қора ишдан жирканмай, мустақил равишда бажарди»².

¹ Памяти Юлдаша Ахунбабаева, Ташкент, 1943, стр. 29.

² Памяти Юлдаша Ахунбабаева, Ташкент, стр. 40.

Бешинчи боб

БАЪЗИ ҲОДИСАЛАР ВА МУЛОҲАЗАЛАР

Ҳақиқат шундай ойнаки, у мунофиқликни ва муғамбирликни акс этганда чидаб бўлмайди.

Ф. Шиллер

МАДАНИЙЛИК ДАЪВО ҚИЛГАН ЖАНОБЛАРНИНГ АХБОРИ УЧУН

Совет Иттифоқи халқларининг ютуқ ва муваффақиятларини бутун жаҳон халқлари мамнуният билан қарши олган ҳолда, капиталистик мамлакатлардаги буржуазия малайлари аксинча қоралашга, туҳмат қилишга уринадилар. Бунинг энг характерли мисолларидан бири қуйидагидан иборат:

1945 йилнинг 20 январиди шундай бир масала муносабати билан бизнинг (олти кишининг имзоси билан) «Известия» редакциясига ёзган хатимиз газетлада босилиб чиққан эди. Бу хатда, жумладан, бундай дейилган:

«Англия умумпалатасининг аъзоси Грэхэм ўтган йилнинг декабрь ойида бўлган музокаралар вақтида бундай деган эди: «Мен ҳукуматга қуйидагиларни айтаман: «ҳозир, улуғ иттифоқчимиз Россияга Польшани Осиёдаги арзимаган қабилалар бўлган ўзбек ёки тожикларга ўхшаб эмас, балки Европадаги маданиятли, христиан миллат сифатида таъиб, Польшанинг шунга муносиб суратда тутган ўрнига қараб, у билан муоамала қилиши керак эканлигини айтиш пайти келди».

Бунга жавобан: «Биз Европа ва Осиёдаги турли халқларга муносабат тўғрисида Грэхэм билан баҳслашиб ўтириш ниятида эмасмиз, биз Польшанинг мустақиллиги тўғрисида ҳам,

Ҳиндистоннинг мустақиллиги тўғрисида ҳам у билан мунозара қилмоқчи эмасмиз. Грэхэм билан бир фикрда бўла олмаймиз, деб ўйлаймиз, чунки Грэхэм гитлерчиларнинг баъзи халқлар бошқа халқларга нисбатан туғма ва табиий устун деб инсониятга душманликдан иборат ирқий назариясига, яъни бир хил миллатларнинг бошқа миллатлар устидан ҳукмронлик қилишининг энг разил шаклларини оқлаш учун, ҳамма ва ҳамма турдаги миллий зулмни, мустамлака қуллигини ва шу сингариларни оқлаш учун керак бўлган ирқий назарияга қўшилиб, унга шерик бўлмаганда «Осиё қабилалари» тўғрисида бунчалик қабих гапларни айтмаган бўлур эди.

Аmmo биз Англия парламенти аъзосининг бу қадар бемаза жоҳиллигини таъкидламай ўта олмаймиз. У ўзбеклар ва тожиклар юксак маданиятли қадимги халқлар эканлигини билмайди. У, бу халқларнинг қаҳрамонона тарихидан хабардор эмас. У, бу халқлар Совет давлатида ўзларининг маданий тараққиётида ғоят катта муваффақиятларга эришганликларини, бу халқларнинг Европадаги баъзи халқлардан муқаррар олдинда турганлигини ҳам билмайди. Ўзбеклар ва тожиклар Совет Иттифоқида тамомила тенг ҳуқуқли халқлар бўлишлари билан бирга, Совет Иттифоқидаги бошқа ҳамма халқлар томонидан ғоят ҳурмат қилинмоқда, Грэхэм буни ҳам билмайди, ўзбек ва тожикларга қилинган ҳақоратни совет халқи, бутун совет халқига ҳақорат деб билади»,— деб ёзган эдик.

Грэхэм ва шунинг каби «жаноб»ларнинг ахбори учун шунини айтиш керакки, «Осиёдаги арзимаган ўзбек ва тожик қабилаларининг Совет ҳокимияти йилларида эришган энг муҳим муваффақиятларидан бири — совет олимларининг, жумладан, ўзбек ва тожик олимларининг маданий мерос соҳасида олиб борган самарали илмий-тадқиқот ишларидир. *Ҳақиқатда ҳам асрлар мобайнида чанг босиб ётган моддий ёдгорликларни совет даврида текшириш натижасида эрамиздан бир неча асрлар муқаддам Урта Осиё халқларининг, жумладан, ўзбек ва тожиклар маданиятининг юксак даражада бўлганлиги ва уларнинг жаҳон фанига қўшган ҳиссалари ўзини яққол кўрсатади.*

VII асрнинг охири ва VIII асрнинг бошларидан бутун Урта Осиё араб халифаларининг ҳукмронлигида бўлганди. Араб тили халифатдаги турли тилларда сўзлашувчи кишилар ўртасида маданий алоқа воситаси бўлиб қолди, шу билан бирга, у давлат тили ва фан тилига айланди. Халифатга қараган барча халқлар, жумладан, Урта Осиё халқлари араб тилида ёза бошладилар. Шунинг учун эски буржуазия адабиётларида «араб маданияти» деб айтилган нарса араблар, форслар, ўзбеклар, тожиклар, озарбайжонлар, туркманлар ва бошқа халқларнинг ўзаро таъсирида бўлган ўрта аср маданиятларидан ташкил топган эди.

Арабларга ўтган кўпчилик мамлакатларнинг халқлари ижтимоий ва маданий жиҳатдан араблардан устун турар эдилар. Аммо, шуни қайд қилиш керакки, араблар халифатга қараган халқларнинг, жумладан, Урта Осиё халқларининг ҳамда қадимий Греция, Рим, Ҳиндистон халқларининг маданият соҳасида эришган ютуқларини ўзлаштириб, мустақил маданиятларини ривожлантирдилар ва бу билан жаҳон фани ҳамда маданияти хазинасига катта ҳисса қўшдилар.

VIII аср иккинчи ярмининг бошида Бағдод араб халифалари — аббосийларнинг пойтахтига айланди. IX асрнинг бошида, Маъмун ҳукмронлиги даврида (813—833) Бағдод йирик илмий ва маданий марказга айланди. Бир гуруҳ ўзбек олимларининг қилган самарали ижодий ишлари ҳам шу даврга тўғри келади. Бу олимлар Бағдод ва Дамашқдаги обсерваториялар ишларида, шунингдек, Бағдодда ташкил қилинган «Байт ал ҳикма» — «Донишмандлик уйи» илмий ишларида ҳам актив иштирок этдилар.

Бағдодда араблар ва бошқа халқлар вакиллари билан бир қаторда самарали ижодий иш олиб борган ўзбек олимларидан машҳур Абу Абдулла Муҳаммад бин Мусо Хоразмий, фарғоналик Аҳмад бин Муҳаммад Фарғоний, маврилик Аҳмад бин Абдулла Марвазий, Ҳабаш Ҳосиб ва унинг ўғли Абу Жаъфар, Аббос бин Саид Жавҳарий (Сирдарё соҳилидан) ва бошқаларни кўрсатиш мумкин. Бу олимлар юқорида зикр қилинган «Донишмандлик уйи»нинг илмий фаолиятида жуда муҳим роль ўйнадилар.

IX асрнинг иккинчи ярмида, шиддатли синфий курашлар авж олган бир шароитда, араб халифати емирила бошлади. Халифат негизда Ўрта Осиё ва Хуросонда IX—X асрларда дастлаб Тоҳирийлар сўнграқ эса Сомонийлар давлати майдонга келди. Сомонийлар даврида Мовароуннаҳр қарийб бир аср давомида ташқи босқинчилик ҳужумларидан холи бўлди, натижада мамлакат хўжалиги ва маданияти бирмунча тараққий этди.

XI асрнинг 40-йилларидан бошлаб Ўрта Осиёнинг жанубий қисмида Салжуқийлар династияси ҳокимияти қарор топди. Кўп ўтмай, Қорахонийлар давлати майда феодал ер эгаликларига бўлиниб кетди. Худди шу даврда Хоразмда юксалиш рўй бера бошлади. Бу ерда ҳунармандчилик тараққий этди, қўшни давлатлар билангина эмас, балки узоқ мамлакатлар билан ҳам савдо-сотиқ ривожланди. Бу даврнинг ижтимоий-иқтисодий шароити — феодал тузумининг тез ривожланиши, синфий кураш, бу курашнинг мустақиллик йўлидаги кураш билан қўшилиб кетиши, ҳунармандчилик йўлидаги ривожланиши фан ҳамда маданиятнинг бир қадар илгари силжиши учун имконият яратиб берди.

Бир қанча улғу олимларнинг ижодий фаолияти худди ана шу даврга тўғри келади. Бу олимлардан Сирдарё ёқасидаги Фороб шаҳрида туғилган атоқли философ Абу Наср Муҳаммад Форобий, машҳур энциклопедист олимлар: Бухоронинг Афшона қишлоғида туғилган Абу Али ибн Сино, Хоразм пойтахтига яқин жойда туғилган Абу Райҳон Беруний, механик, физик, математик ва астроном Муҳаммад ибн Аҳмад Хоразмий; географлар: Абу Абдулла Жайҳуний, Шараф аз Замон Тоҳир Марвазий, математик ва астрономлар: хўжандлик Абу Маҳмуд Хўжандий, Қасбий денгизидан шимоли ғарбдаги бир қишлоқчада туғилган Абу Саҳл Куҳий; Бағдодга яқин жойда туғилган Абу Бакр ал Ҳосиб Қаҳри, Фарран яқинидаги Баттан деган жойда туғилган Абу Абдулла Баттаний, марвлик Абу Яҳё Марвазий, Абул Фатҳ Саид бин Ҳариф Самарқандий, Абу Наср (Мансур бин Али) бин Ироқ, Хуросон ва Ҳирот ўртасида жойлашган Бўзжон деган қишлоқда туғилган Абул Вафо, хуросонлик Абу Ҳасан бин Аҳмад Насавий ва бошқа-

ларни кўрсатиш мумкин. Бу олимларнинг деярли ҳаммаси Урта Осиёнинг фарзандларидир.

Ижтимоий фанлар соҳасида ишлаган бир гуруҳ олим ва шоирларнинг ижодий фаолияти ҳам ана шу даврга тўғри келади. Бу даврда Мажидиддин Адманнинг «Тарихи мулки Туркистон», баласоғунлик Юсуф Хос Ҳожибнинг дидактик асари «Қудатгу билик», хоразмлик филолог Абул Қосим Замахшарийнинг бир қанча йирик асарлари, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луготит турк» асари каби илмий асарлар майдонга келди. Айни замонда тожик тилида ёзилган Абулҳасан Рудакий, Абулҳасан Шаҳид Балхий, Абу Мансур Муҳаммад Дақиқий, Абулқосим Фирдавсий, Носир Хисрав ва бошқа шоирларнинг асарлари юзага келди.

Юқорида зикр қилинган ҳар бир асар устида тўхташ менинг вазифамга кирмайди. Бу ерда фақат шунигина таъкидлаб ўтишни лозим топар эдим: бу асарларнинг ҳар бири жаҳон фани ва маданияти хазинасига муносиб ҳиссадир.

Фақат бу ерда мен биргина масала устида тўхтамоқчи бўламан. У ҳам бўлса Урта Осиё математикларининг ажойиб кашфиётлари тўғрисида. Бироқ узоққа бориб қолмаслик учун биргина характерли мисол билан чегараланишни лозим топан. Уйлайманки, жаноб Грэхэмга унинг ватандоши бўлган Ньютоннинг машҳур «Ньютон биноми» деб аталган ва фанда роли муҳим ва катта бўлган формуласи маълум бўлса керак. Жаноби Грэхэмнинг ахбори учун бу формулани Ньютондан салкам уч аср муқаддам Самарқандда Улуғбек обсерваториясида ижод этган ўзбек олими Фиёсиддин Жамшид асарида учратиш мумкин.

Ҳозирги вақтда эса *Ўзбек халқи Совет Иттифоқининг бошқа халқлари билан бирликда энг одил жамият қурмоқда*. Жаноб Грэхэмнинг ахбори учун мисол тариқасида шунини айтиш кифоя қиладики, «феодал-патриархал тузумдан кўтарилганига кўп вақт ўтмаган Ўзбекистоннинг саноат ва қишлоқ хўжалигининг маҳсулоти бугунги кунда дунёнинг 71 мамлакатига чиқарилади. Утмишда аҳолиси деярли ёппасига саводсиз бўлган Ўзбекистоннинг ҳозирги вақтда Осиё, Африка ва Латин Америкаси каби ривожланиб, ўсиб кетаётган давлатларга фан ва

техника жиҳатдан ёрдам қилиши, ўз олий мактабларида бу мамлакатларнинг ёшларини ўқитиши ва 91 мамлакат билан маданий алоқада бўлиши бизнинг Ватанимиз учун қонуний ифтихор ҳисларини уйғотмайдими, ахир!»¹

Грэхэм ва умуман унинг каби маданийлик даъвосида бўлган «жаноблар», улар учун аччиқ бўлган бу ҳақиқатдан ўзларига хулоса чиқаришлари лозим!

ЎЗИНГНИ АЛДАМА, ДЎСТИМ

Гоҳо, баъзи кишилар менга мурожаат қилиб, сўраб қоладилар:

— Қори ака, сиз фалончини танийсизми?

Кўп вақт бундай саволнинг берилиши табиий ва ўринли бўлиши мумкин. Бироқ бу ерда сўз бундай савол устида эмас, балки бошқа ғаразли мақсад билан берилган савол устида боради. Бундай вақтларда савол берган кишининг қиёфаси ҳам, интонацияси ҳам, беғараз савол берган кишидан яққол ажралиб туради. Хуллас, кўп фурсат ўтмай берилган саволдан кутилган мақсаднинг: на қонуний ва на виждон нуқтаи назаридан ўринсизлиги ошкор бўлади.

Бундай вақтларда мен қўлимдан келганча масаланинг моҳиятини, унинг нотўғри қўйилишини тушунтиришга уринсамда, бироқ кўп вақт бир нуқтага, умумий махражга келиш жуда қийин бўлади. Ҳолбуки, умуман, «оғайничилик» ёрдами билан «иш қилиш»нинг тагида албатта, бирор «сабаб» бўлади. Ҳамма гап ана шу «сабаб»да: у ўринли ёки ўринсиз.

Сабаб ўринли бўлган ҳолларда мен ҳамма вақт қўлимдан келганча ёрдам бериб келдим ва ҳозир ҳам бунинг учун жондилим билан тайёрман. Лекин кўпинча масаланинг моҳияти шундайки, сабаб ўринсиз бўлади. Бундай вақтларда менинг асабиятим қўзғайди. Ахир «ошинг ҳалол бўлса, кўчада есанг ҳам бўлади» деган халқимизнинг олижаноб мақоли бор. Ҳақиқатда ҳам, модомики талабнинг ҳақли, қонуний экан, нега «оғайничилик» ёрдамига интиласан? Тўппа-тўғри ҳақиқий ва

¹ «Известия», 1 апреля 1966 г. Речь товарища Ш. Р. Рашидова на XXIII съезде Коммунистической партии Советского Союза.

қисқа йўл турган ҳолда, нега эгри-бугри йўл билан юришга уринасан? Хуллас, «оғайничилик» йўли билан юриш «беҳик-мат» эмас: «бир балоси бўлмаса, шудгорда қуйруқ на қилур?»

Агарда масалага чуқурроқ қаралса, ҳаётнинг равнақи нуқтаи назаридан бу йўл гоят зарарлидир. Нега? «Оғайничилик»ка ўрганган кишининг ҳаёти ҳеч вақт «муваффақият»га эришмайди, эришган тақдирда у вақтинча бўлади: *«енгил» ҳаёт билан яшаган кишининг ўзи узоққа бора олмайди!*

«Оғайничилик» каби донмо «енгил» йўл билан яшаб юрган жуда уста, моҳир кишилар (ёки ўз ифодаси билан аферистлар) бўлиш ҳам мумкин. Бироқ булар ҳам узоққа бормайди! *Хуллас, ҳаёт фақат ҳалол, ижодий меҳнат натижасидагина ривожланиб, такомиллашиб боради.*

Башариёт тарихи бу кайфиятни яққол кўрсатди. Шахсан мен эса қандай оғир, машаққатли кунларни бошимдан кечирган бўлсам-да, лекин ҳеч вақт ўринсиз, асоссиз «ёрдам»га интилмадим. *Менинг энг синалган ҳақиқий ёрдамчим доимо меҳнатдир! Ҳаётнинг завқу шавқи ҳам шунда, яъни меҳнатда!*

Болалари (ўрта ёки олий) мактабда ўқиб турган баъзи ота-оналар, болалари имтиҳон бера олмаган ҳолларда, гўё уларга «ёрдам» қилмоқчи бўлиб, бола билан бирликда имтиҳон олган ўқитувчига ёки директорнинг олдига «илтимос» билан келадилар. *Ҳолбуки, яхшилаб ўйлаб қараганда, бу ёрдам эмас, балки боланинг ўсишига катта тўсиқдир!*

Шахсан мен кафедрамда ишлайдиган ўқитувчиларга ҳамма вақт: «имтиҳон бераётган студентнинг тасодифий хатоларини эътиборга олмаганлар; агар студентда маълум даражада математик муҳокама қобилияти бўлса, унинг ўқишни давом эттира олишига кўзи етса, мусбат баҳо қўйиш керак; фақат умидсиз бўлган ҳолдагина манфий баҳо қўйиш керак» деб таълим бераман. Демак, манфий баҳо фақат ноиложликдангина қўйилади. Акс ҳолда студентни умидвор қилиб, уни алдаб, сарсон қилинган бўлур эди. Авторнинг кўп йиллик тажрибаси ана шу аччиқ ҳақиқатни кўрсатди.

Афсуски, шунга қарамай, имтиҳон бера олмаган айрим студентларнинг ота ёки оналари келиб «илтимос» қиладилар.

Бундай ҳолларда ота-оналар болаларининг сўзларигагина ишонадилар; ўқитувчининг сўзлари қулоқларига кирмайди.

Ҳолбуки, зикр қилинган «илтимос»нинг студентга жиддий зараридан бошқа натижаси бўлмайди, чунки: 1) қоида тариқасида у «илтимос» студентнинг олдида бўлади ёки олдида бўлмаган ҳолда, у воқеадан хабардор бўлади. Шунинг учун бундай студент ўзининг кучига эмас, ота-онасининг «ёрдами»га суянади. 2) одатда манфий баҳо олган студент ота-онасига бориб, ҳеч вақт: «мен имтиҳон бера олмадим, тайёр эмас эканман», демайди. Аксинча кўп йиллик тажрибанинг кўрсатишига қараганда, у бориб ота-онасига: «Ҳамма саволларга жавоб бердим, фақат биргина саволга жавоб бера олмадим; шунинг учун менга икки қўйди», дейди.

Ота-она эса боланинг сўзига танқидий қарамайди. Ҳатто, ўқитувчи воқеанинг моҳиятини ота-онага яхшилаб тушунтириб берганида ҳам, бу аччиқ ҳақиқат уларга бориб етмайди!

Мана, характерли бир мисол. Бир куни мен ўз ассистентим билан бирликда имтиҳон олаётган эдим. Гарчи имтиҳон берадиган студентларни рўйхатга мувофиқ 5—6 тадан чақирилса-да, лекин одатдагича гурпуадаги ҳамма студентлар коридорда, имтиҳон бўлаётган аудиториянинг эшиги олдида мўралашиб, тўпланиб туришган эди.

Ниҳоят, имтиҳонга кирган студентлардан бирига манфий баҳо қўйишга тўғри келганди, чунки у берилган бир неча оддий саволларнинг бирортасига ҳам жавоб бера олмади. Студент аудиториядан чиқиб кетгандан кейин, мен ассистентимга қараб:

— Албатта, ҳозир бу студент чиқиб коридорда тўпланиб турган ўртоқларига: «Ҳамма саволларга жавоб бердим, лекин охириги биргина саволга жавоб бера олмадим, шундай бўлса ҳам менга икки қўйди», деб айтади дедим.

Шундан кейин, кўп фурсат ўтмай, эшик олдида навбат кутаётган студентлардан яна бир нечасини имтиҳонга таклиф қилиш учун, ассистент чиқиб, бир неча минутдан кейин, кулиб қайтди.

— Ҳа, нима бўлди?— деб сўраган эдим, у:

— Худди, айтганингизнинг ўзи бўлди! — деди.

— Яъни?

— Чиқсам, ҳалиги студентни ўртоқлари ўраб олишибди; у эса оғзини кўпиртириб: «Ҳамма саволларга жавоб бердим, фақат биргина саволга жавоб бера олмадим, шундай бўлса ҳам менга икки қўйди» деб, студентларга гапириб турган экан, мени кўриб қолиб, қочиб кетди.

Табий, бола ёшлик қилиши мумкин. Ота-онанинг вазифаси эса унинг хатосини тузатиш, болани тўғри йўлга солиш, яъни меҳнатга ўргатишдир. Бунинг ўрнига: «энди, бир иложини қилмасангиз бўлмайди!» деб туриб оладилар, ҳатто, турли жойлардан телефон қоқтиришга уринадилар.

Айрим ота-оналар шунини яхши билишлари керакки, ҳеч вақт бундай йўллар билан фанни эгаллаб бўлмайди! Уни фақат машаққатли ҳалол меҳнат, тинмай риёзат чекиш билангина қўлга киритиш мумкин!

Ақсинча, «енгил йўл» билан юрмоқчи бўлганлар ўзларини алдаган бўладилар. Ҳақиқатда ҳам бундай «йўллар» билан «диплом»га эга бўлган айрим кишиларнинг кейинча аҳволларини ҳам кўрдик! Вақти билан уларнинг «миси» чиқиб қолади. Ҳолбуки, болага «ёрдам» қилмоқчи бўлиб, уни бузмаганда, балки у боладан йирик мутахассис ёки олим чиқиши мумкин!

ХУШОМАД ВА ҲУРМАТ

Эски, синфий жамият иллатларининг илдизлари ғоят чуқур тарқалган. Бу сарқитлардан энг зарарли ва энг разили *хушомадгўйлик, лаганбардорликдир*. Илгари катта амалдорлар (масалан, амирлар) дастурхонда турган лагандан бирор нарса олмоқчи бўлганда (ҳатто назар солганда ҳам), унинг атрофидаги махсус кишилар дарҳол лаганини кўтариб турганлар. «Лаганбардор» деган сўз ҳам шундан келиб чиққан.

Саъдий хушомадгўйни бундай характерлайди: «Агарда амалдор ёп-ёруқ кундуз кунни инкор қилиб, у қоронғи кеча» деса хушомадгўй осмонга қараб: «тўғри айтасиз, тақсир, ана ой, ана униси ҳулкар», дейди. Хушомадгўйнинг типларини айниқса Шекспир, Гоголь, Крилов асарларида учратиш мумкин. Бундай тип кўп вақт кулимсираб, «ширин», огуланган

сўзлар билан кишининг юрагидан ўз мақсадига мувофиқ жой топишга уринади ва кўп вақт уни топади.

Машҳур рус шоири И. А. Крилов «Ворона и лисица» («Қарға ва тулки») деган масалида буни жуда ёрқин ифода қилган. Бу масаланинг мазмуни мана шундан иборат:

Бир куни қарға бир парча пишлоқ топади. Дарахтнинг шохига қўниб, уни емоқчи бўлади. Бироқ пишлоқни оғзида тишлаб турганча ўйлаиб қолади. Шу пайтда қаердандир тулки пайдо бўлиб қолади ва пишлоқ ҳидини сезиб, секин-аста дарахт остига келади ва қарғага қараб, уни мақтай бошлайди:

«Эй чирогим, қандай гўзалсан! Агарда кўзларинг ва бўйинчанг ҳусни таъриф қилинса, катта бир эртақ бўларди. Патларинг ва бурунчанг янада чиройли. Шунинг учун овозинг ҳам фариштаникидек жуда ёқимли бўлса керак.

Уялма чирогим сайра! Бундай гўзал ҳусни жамолнинг билан сен албатта сайрашга ҳам уста бўлсанг керак. Шундай бўлгач, сен барча паррандаларнинг маликаси бўлар эдинг!»

Тулкининг бундай мақташидан маст бўлган қарға «қағ» деб юборибди ва шу замон оғзидан пишлоқ тушиб кетибди. Тулки эса ўз мақсадига эришипти: пишлоқни еб олибди.

Хушомадгўй ҳам доимо ана шундай тулки ролини ўйнайди. Шунинг учун кўп вақт унинг интонацияси, ҳаракати, қараши, ҳатто, овози ҳам бошқалардан ажралиб туради. Мен бундай типларни, хусусан, раҳбарлик ишларда бўлганимда учратган эдим.

Мен билан бирга ишлаган ўртоқларнинг ҳаммалари менинг «фожиам»ни яхши билсалар керак. У ҳам шундан иборатки, мен хушомадгўйнинг ашаддий душманман. Ҳатто, бошқаларга қилинган хушомадгўйликнинг шохиди бўлганимда, асабиятим кўзгаб, кўнглим беҳузур бўлади. Шунинг учун мажлисларда ҳам менинг «шамол» эсан томонга қараб юрмаслигим ҳаммага маълум. *Мен доимо тинмай ҳалол меҳнат билан машғул бўлдим ва камтарин муваффақиятга шу меҳнат туфайли эришдим.* Шунинг учун бўлса керак, хушомадгўйликка муҳтож ҳам бўлмадим.

Хушомадгўй ўзининг шахсий манфаати учун ҳар қандай қабих ишдан тортинмайди. Баъзи ифлос кишиларда, айниқса,

бировнинг муваффақиятларини кўролмайдиган шахсларда уларнинг ўзига қарашли махсус хушомадгўйлари бўлади. Унга гоҳо суяк ташлаб қўядилар ва керак бўлган ҳолларда уни кўролмаган кишига қарши қўйиб юборадилар. Ўз вақтида мен ҳам бундай аблаҳларга дуч келган эдим. Шуниси характерлики, *хушомадгўйнинг «хожа»си одатда жуда қўрқоқ, номард киши бўлади ва ўзини доимо четда, қоронғида олиб юради.* Лекин минг усталик қилган билан унинг разил кирдикори эртами-кеч ошкор бўлади. Ҳаётнинг кўрсатишига қараганда, бундай шахслардан қутулиш учун икки метод мавжуддир: ё яхшилаб унга танбеҳ бериш, ёки айрим ҳолларда унинг вағиллаганини писанд қилмай кетавериш керак. Тажрибанинг кўрсатишича, биринчисига анча қимматбаҳо вақт сарф бўлади. Иккинчи метод эса минглаб йиллар мобайнида халқ тажрибасидан ўтган, яъни ит ҳуради, карвон эса ўтаверади. .

*Ҳасадчилар қай нарсага қарамасинлар,
ҳамиша вовиллайдилар;*

Сен эса ўз йўлингда кетавер:

Улар вовиллаганча қолаверадилар¹.

Хуллас, мен ҳеч нарсага қарамай, ўз йўлимда кетавердим...

Эски жамиятнинг энг разил сарқити бўлган хушомадгўйликнинг ҳаётимизда зарари гоят каттадир. У, айниқса тажрибасиз, айрим ёш кадрларни тўғри йўлдан адаштириши мумкин. Шунинг учун ҳам бизнинг партиямиз бу ҳодиса билан ҳамма вақт шафқатсиз курашиб келмоқда. Айниқса, коммунизмга яқинлашган сари, лаганбардорликни томири билан йўқотмагунча, бу кураш янада кучайиб боради.

Бироқ ҳурматни хушомаддан ажратиш лозим. Аввало шунни таъкидлаб ўтиш керакки, хушомадга қарши ҳурмат ғаразсиз бўлади. Иккинчи томондан, ҳурматнинг асосида кишининг маълум фазилати бўлиши лозим. Масалан, кишининг принципиаллиги, ростгўйлиги, виждонлилиги, халқни баҳраманд қилаётган билими, меҳнатсеварлиги, инсонпарварлиги, ватанпарварлиги, камтарлиги, ғаразсиз хушмуомалалиги, жамият

¹ Ё. А. Қрилов шеъри. Таржима меники.

томонидан қабул қилинган одоб нормаларига риоя қилиши, ҳақиқат йўлида кураш олиб бориши, астойдил, садоқат билан халққа, партиёга, коммунизм қуриш йўлида меҳнат қилиш каби фазилатлардан ҳар бири маълум даражада ҳурматга сазовордир. Айни замонда кишининг ўз-ўзига ҳурмат сезгиси бўлиши лозим.

САМИМИЯТ ВА МАНТИҚ

1963 йилда капиталистик мамлакатларнинг биридан келган олим билан Тошкент астрономия обсерваториясининг директори профессор В. П. Шчеглов кабинетида бир масала юзасидан суҳбат бўлган эди. Суҳбат чўзилиб кетди. Гарчи ҳақиқат очикдан-очик бизнинг томонда бўлса-да, лекин меҳмон билан умумий фикрга кела олмадик.

Ниҳоят, суҳбатни якунлаштириб, мен ўз фикримни меҳмонга бундай ифода қилишни лозим топдим.

Маълумки, ҳақиқий фаннинг моҳияти, унинг қонунлари объектив бўлиб, маълум мантиққа суянади. Шунинг учун фикр фанний асосда бўлса, мунозарага ўрин қолмайди, чунки бу ҳолда кишининг фикри субъектив эмас, балки объектив бўлади ва ҳар икки томоннинг фикри ҳам айни замонда маълум кайфиятни тасдиқлайди. Акс ҳолда мунозара бизни ҳақиқатдан узоқлаштиради. Демак, бу ерда: ё илмий асосда нуқсон бор, ёки фикрда субъективлик элементи бор.

— Балки, — деди меҳмон, ўйлаб туриб.

Хуллас, шунинг билан суҳбат тугади. Фурсатдан фойдаланиб мен бу ерда шу фикрни давом эттиромоқчиман. Аввало шуни қайд қилиш керак: ҳақиқий фаннинг ўзи ҳеч вақт хато қилмайди. У ақл-идроққа мухалиф бўлмаган маълум мантиқ ва моддий асосга суяниб, кетма-кет ҳақиқатдан ҳақиқат сари ривожланиб боради. Бундай фанда «хато» содир бўлса, у фақат бизнинг хатомиз туфайлигина келиб чиқади.

Хуллас, музокара ҳар икки томондан объектив бўлганда, тезда умумий бир фикрга келиш мумкин.

Бироқ, масала шундаки, бир ёки ҳар икки томонда ҳам самимият бўлмаслиги мумкин. Табиий, бундай вақтларда иккала томоннинг умумий фикрга келиши жуда қийин, албатта.

Аксинча, бир ёки ҳар икки томоннинг фикри самимий бўлса-да, лекин у янглиш бўлиши ҳам мумкин. Табиий, бу ҳолда ҳам бир фикрга келиш қийин.

Юқорида қайд этилган ҳоллардан, айниқса, иккинчиси, яъни самимият бўлмаган ҳол алоҳида диққатга сазовордир. Бу эса эски синфий жамиятнинг сарқити бўлиб, унинг асосида бирор шахсий манфаат туради. Шунинг учун ишда, ўзаро алоқада самимий бўлмаган кишиларга қарши раҳмсиз кураш олиб бориш керак, чунки булар кўп иллатларнинг манбаидир.

Самимият инсоннинг энг олижаноб фазилатларидан биридир. Ҳақиқатан ҳам, у инсоннинг табиатдаги мавқеига муносибдир.

Самимият ростгўйлик билан чамбарчас боғланган: бу тушунчаларда ҳар бири иккинчисига олиб келади. Афсуски, ёлғон гапириш бир хил кишиларга одат бўлиб қолган. Бундай кишилар, ўзларининг жамиятга келтирган зарарлари устида мутлақо ўйламайдилар. Ҳолбуки, буларнинг жамиятга, айниқса, ёш авлоднинг тарбиясига келтирган зарарлари жуда катта.

КУЗАТИШ ВА ТАЖРИБА

Ижодий ҳаёт билан яшаган ҳар бир кишининг айниқса, олимнинг хусусиятларидан бири кузатиш қобилиятидан, кўринишда «арзимайдиган», «майда-чуйда»ларга диққат қилиб юришдан иборатдир. Дарҳақиқат, кўришда кўриш, қарашда қараш бор. Яъни бирор ҳодисани айни замонда кўп киши кўрган билан, ундан ҳар бири тўғри хулоса чиқара олмаслиги мумкин.

Масалан, машҳур сайёҳ Колумбнинг кемасидаги кишилар кўп вақт океанда сузиб юриб ҳаддан ташқари қийналгандан кейин, қуруқликка етиб боришдан бутунлай умидларини узиб қўзғолон кўтарганлар. Шунда Колумб, сувнинг кемага тегиб турган сатҳида бақатўни деган ўсимлик сузиб юрганини кўрсатиб:

— Ана, қаранглар, қуруқликнинг яқинлик аломати! — дейди.

Ҳолбуки уни, яъни бақатўнини, Колумбдан бошқалар ҳам кўрган, лекин диққат қилмаган, унга аҳамият бермаган ва ундан тегишли хулоса чиқара олмаган. Натижада Колумб сўзидан кейин қўзғолон босилиб, охири янги дунё — янги ер очилган.

Шунингдек, Абу Али ибн Сино жуда зийрак, яъни унда кузатиш қобилияти ғоят кучли бўлган. Бир куни унинг бу хусусиятини синаб кўриш мақсадида Ибн Сино уйдан ташқарига чиққанда, унинг одатда ўтирадиган кўрпачасининг остига бир варақ қоғоз қўйганлар. Ибн Сино қайтиб келиб, жойига ўтириши билан, ўйланиб қолади, сўнгра гоҳо тепага, гоҳо ерга қарай бошлайди. Буни кўриб турганлардан бири:

— Тақсир, нима бўлди: ўйланиб қолдингиз ва гоҳо ерга, гоҳо тепага қараб қолдингиз? — дейди.

Бунга жавобан Ибн Сино:

— Назаримда ё ер бир газ баланд бўлиб қолганга, ёки осмон бир газ пастга тушиб қолганга ўхшайди,— дейди.

Ёш авлоднинг маънавий ўсиши билан машғул бўлган кишилар аynи замонда психолог ҳам бўлиши керак. Иккинчи томондан, олий мактабда психология курсини ўқиган билан турмушда бу соҳадан мутлақо узоқ бўлиш мумкин. Ҳолбуки психологиянинг ҳақиқий мактаби ҳаёт, тажриба, кузатишдир. Ҳаёт кенг маънода ижодий бўлиб, фақат унинг ҳодисаларига қараш билангина чегараланмасдан, балки уларни кузатиб бориш ҳам лозим. Бу эса ўзига яраша машқ талаб қилади. Машқ қандай соҳада бўлмасин, такомиллаштишнинг асосий воситасидир.

Мисол тариқасида мен ушбу воқеа устида тўхтаб ўтишни лозим топаман. Лекция тамом бўлгандан кейин, гоҳо уйда ишлаш учун студентларга вазифа берар эдим. Ниҳоят, бундай ҳолларда навбатдаги лекцияни бошлаш олдида энг аввал берилган вазифанинг бажарилган ёки бажарилмаганлигини студентлардан суриштириб, агарда ечилмай қолган масалалар бўлса, уларни қандай қилиб ечиш тўғрисида тегишли кўрсатма бергандан кейин янги лекцияни бошлар эдим.

Бир куни навбатдаги лекцияни бошлаш олдида, ўтган лекцияда берилган масалаларнинг ишланган-ишланмаганли-

ги тўғрисида студентларга савол берган эдим, бунга жавобан бир оғиздан:

— Ечдик! — деган гуриллаган овоз эшитилди.

— Ечганлар қўлини кўтарсин! — дедим.

Аудиторияда юзга яқин студент бор эди. Ҳаммаси қўлини кўтарди.

Лекин мен яхши билар эдимки, берилган масалаларни ечиш ҳар кимнинг қўлидан келмас эди. Шунинг учун минбардан тушиб, ўтирган студентларнинг олдига бордим. Улардан бирининг кўзига тикилиб туриб:

— Сен масалани ечмапсан-ку! — деган эдим, у дарҳол ўрнидан туриб:

— Ечолмадим! — деди.

Шундан кейин, айланиб иккинчи бир студентнинг олдига бориб:

— Сен ҳам ечмапсан! — дедим.

У ҳам ирғиб ўрнидан туриб:

— Ҳа, ечолмадим! — деди.

Хуллас, шундай қилиб, бир неча студентдан сўраган эдим, уларнинг ҳар бири ҳам «ечолмадим» деб жавоб берди.

Шундан кейин, қайтиб минбарга чиқиб ростгўйлик тўғрисида бирмунча насиҳат қилишга тўғри келди. Ниҳоят, навбатдаги лекцияни бошламоқчи бўлганимда, студентлардан бири қўлини кўтариб:

«Менинг саволим бор, — деди.

— Қандай?

— Мумкин бўлса, — деди студент, — айтиб берсангиз, шунча болаларнинг ичида масала ечмаганларини қандай қилиб билдингиз?

— Мен сизлардек ёшлар билан, — дедим, табассум қилиб, — қарийб ярим асрдан буён шуғулланиб келаман. Шунинг учун сизлардан қайси бирингиз менинг ўрнимда бўлганда, у ҳам албатта биларди, — деб қисқа жавоб беришга тўғри келди.

Яна бир воқеа. Педагогика институтининг давлат имтиҳонида педагогикадан имтиҳон бўлаётган эди. Мен эса унда равслик қилаётган эдим. Гарчи имтиҳон билетида психология

дан савол бўлмаса-да, имтиҳон бераётган йиғитнинг диққат лаёқатини синаб кўриш мақсадида, мен унга савол бердим:

— Институтда неча йил ўқидингиз?

— Тўрт йил!

— Мана шу имтиҳон бўлаётган аудиторияда тўрт йилдан буён кўп марта дарс эшитган бўлсангиз керак. Шундай эмасми?

— Шундай!

— Ундай бўлса, мен сизга бир савол бераман, тезда жавоб беринг: аудиториянинг нечта деразаси бор?

Студентнинг берган жавоби тўғри чиқмади. Шундан кейин унга иккинчи савол бердим:

— Шу аудиторияда нечта электр лампочка бор?

Ҳамон тўғри жавоб берилмади. Ниҳоят учинчи савол бердим:

— Тўрт йил мобайнида ҳар куни бир неча мартадан институтга зина билан чиқиб тушгансиз. Айтингчи, зинанинг неча поғонаси бор?

Бу саволга ҳам тўғри жавоб берилмади. Албатта, қўйилган саволларга жавоб берилмаганини эътиборга олганим йўқ, яъни бу воқеа имтиҳон натижасига мутлақо таъсир қилгани йўқ. Лекин мен айтиш замонда «кўриш» билан «кузатиш»нинг фарқини эртага ўқитувчи бўладиган ёш йиғитга амалий равишда таъсир қилмоқчи бўлдим.

Кузатиш қобилиятини машқ воситаси билан ривожлантириб бориш мумкин. Шунинг учун умуман ўқитувчилар, айтишчи, ёш ўқитувчилар, энг аввал ўзларининг кузатиш қобилиятларини ривожлантириб, сўнгра ўз шогирдларини ҳам бу соҳада системали равишда тарбия қилишлари лозим.

КАТТА ҒАМ ВА УНИНГ ИФОДАСИ

Менимча энг мураккаб ҳодисалардан бири, балки энг мураккаб ҳодиса — психологик, руҳий ҳодисадир. Умуман бу соҳа айтиш мумкин, ҳали қониқарли даражада ишланмаган.

Менинг табиатимда мавжуд бўлган хусусиятлардан бири *оптимизм* бўлса, иккинчиси чидамлиликдир. Масалан, бошга

бирор кулфат тушганда мен ҳамма вақт кўнгилга тасалли берадиган ҳаёт ҳодисаларини эсга келтириб, ғамни бошдан ҳайдашга ҳаракат қиламан. Албатта, бу хусусият бирданига пайдо бўлмай, балки уни секин-аста ҳаётнинг ўзи ва унинг ҳодисаларига танқидий қараш тажрибаси ривожлантириб борса керак.

Иккинчи томондан, гоҳо ифода қилиниши мумкин бўлмаган шундай ҳоллар ҳам бўладикки, кўздан ихтиёрсиз суратда ёш чиқиб кетади. Масалан, мен шу асарни ёзаётганда, гоҳо шундай ҳоллар содир бўлган эди. Ҳолбуки, менинг меҳрибон отам, кейинча онам вафот этганда биринчи кунни йиғлай олмаган эдим! Бу ҳодисани кўмиш маросимида қатнашган ҳамма кишилар кўрган ва табиий таажжубда қолган бўлсалар керак, чунки бу ҳодиса одатдаги «традиция»га тўғри келмайди. Ҳатто менинг ўзим ҳам ўз вақтида бу ҳодисага тушунмаган эдим. Бунинг сабаби мен эллик ёшларда бўлганда ошкор бўлган эди.

Ғам, қайғу фавқулодда катта бўлганда, киши гўё карахт бўлиб қолса керак. Шунинг учун ҳам уни ифода қилишга кишининг қурби келмай, ожизлик қилса керак. Ҳақиқатда ҳам мен бу ҳодисани очиқ равишда тасвирлаган ушбу ҳикояни учратган эдим.

Бир вақт Псамметих деган Миср фиръавни бирмунча аскар билан форс подшоси Қамбизга асир бўлиб тушган. Бир кунни қараса, унинг қизи чўрилар киядиган либосда сув олиб кетаётган экан. Бу воқеани кўрган Псамметихнинг яқин кишилари йиғи-сиғи кўтарган, фиръавннинг ўзи эса индамай, ерга тикилганича, қимирламасдан туриб қолган. Шундан кейин унинг олдидан ўғлини дорга осиб учун олиб ўтганлар. Псамметих эса шунда ҳам ўзини йўқотмай, ҳалигидек жим тураверган. Ниҳоят унинг кўзи асир дўстига тушиб қолган ва шундагина Псамметих бошига уриб, дод-фарёд кўтарган.

Бу аҳволни кўрган Қамбиз таажжубланиб, Псамметихдан: «Нега, ўғил ва қизингизнинг шундай фожиали аҳволни кўриб индамай турдингизу, лекин асирдаги дўстингизни кўрганда дод-фарёд қилдингиз?»— деб сўради. Бунга жавобан Псамметих: «Шунинг учуни, фақат кейинги ҳолни кўз ёши

билан ифода қилиш мумкин, бироқ аввалги икки фожиани эса ифода қилиш учун ҳеч қандай усул йўқ!»— деди. Менимча, бу жавоб жуда тўғри.

Ҳақиқатда ҳам, отам ва онам вафотининг биринчи кунда кўздан ёш келмаган ҳолда, бироқ ўзимга келгандан кейин оққан ёшимни тўхтатиб бўлмас эди!

Мана шунинг учун ҳам вафот маросимларида баланд овоз билан бақариб йиғлашлар менинг кўзимга жудаям хунук кўринади. Бироқ, менинг сўзимга тўғри тушунишларини истар эдим, яъни кишининг яқини, айниқса, ота ё онаси вафот қилганда йиғламасин деган фикрдан узоқман. *Фақат мен «хўжа кўрсин» бақаришларга қаршиман*, чунки чин, ҳақиқий қайғунинг ифодаси учун бундай усул ярамайди. Чин муҳаббат юракда бўлгани ҳолда ҳақиқий қайғу ҳам юракдагина бўлади.

ЭСКИЛИК, ЯНГИЛИК, МОДА

1965 йилда бўлса керак, тарбия темасида ёшларга лекция ўқиганимда, одатдагича бир неча савол тушган эди. Мана бу саволлардан бири:

— Сизнинг модага муносабатингиз қандай?

— Моданинг нимадан иборатлигига ва қандайлигига қараб, — деб жавоб берган эдим.

Умуман айтганда, мода — маишатда, айниқса, кийиниш формаларида вақтинча ҳукмронлик қиладиган маълум муҳитнинг дидидан иборат.

Юқорида, менинг берган жавобимни бошқача қилиб ифода қилганда: мен мода тарафдори ҳам эмасман, модага қарши ҳам эмасман, яъни *агарда мода менинг эстетик дидимни қаноатлантирса — мен уни қабул этаман, акс ҳолда — рад этаман*. Мен жуда ёш йигит бўлганимда ҳам модага кўр-кўрона тақлид қилмас эдим (бунга ҳозирги вақтда ҳаёт бўлган менинг шогирдларим шоҳид).

Инсонда мавжуд хусусиятлардан бири шундаки, у доимо чиройга, гўзалликка интилиб боради; жамият тараққий этган

сари, маданият ва санъат ривожланиб борган сари, ижодий меҳнат процессида кишининг эстетик диди ҳам ўсиб боради.

Шуниси диққатга сазоворки гўзаллик асослари аввало бизни қамраб олган табиатда ҳамда инсоннинг ўзида мавжуддир, Бунинг ёрқин мисолларидан бири симметрия бўлиб, у табиатда, тасвирий санъатда, архитектурада ҳукмронлик қилади, Лекин бу ҳодиса айниқса инсоннинг ташқи қиёфасида кўзга ташланади.

Фараз қилайлик иккала қошнинг тенг ўртасидан, бурун учидан ва умуртқа суяги устидан хаёлий текислик ўтказилган бўлсин. Бу ҳолда бизнинг ташқи қиёфамиздаги: қош, кўз, қулоқ, кўкрак, қўл, оёқ ва бармоқларимиз ҳалиги текисликка нисбатан симметрикдир. Бу ҳодиса бизга шу даражада сингиб кетганки, биз унга аҳамият бермаймиз. Ҳақиқатда ҳам, фараз этинг, масалан, кишининг бурни — бетида, бир кўзи — пешонасида бўлсин. . . Бу ҳодиса устида қанча ўйлаб қарасангиз, шу нисбатда эстетик дид аҳамияти равшанлашиб боради.

Шунингдек инсоннинг анатомик тузилишида «олтин бўлиш» қонуни мавжуд бўлган ҳолларда кишининг хушқомадлиги ва аксинча хушқомад бўлганда бу қонуннинг ҳукмронлиги тўғрисида китобнинг 4-бобида сўз бўлиб ўтган эди.

Энди ҳамон мода масаласига қайтамиз. Одатда кўп вақт «янгилик» билан «эскилик» орасида низо содир бўлиб туради. Ҳамма гап ана шу низони тўғри ҳал қилишда. Аввало шунини таъкидлаб ўтиш керакки, «эскилик» деб ҳар қандай эскини инкор қилмоқ ёки «янгилик» деб ҳар қандай янгиликка тақлид қилмоқ — фавқулодда мантиқсизликдир.

В. И. Ленин Қлара Цеткин билан бўлган бир суҳбатда бундай деган: «Гўзал нарсани сақлаш керак, уни намуна қилиб олиш керак, у гарчи «эски» бўлса-да, уни асос қилиб олмоқ керак. Нега биз чинакам гўзал нарсаларни, у фақат «эски» бўлганлиги сабабли, бундан кейинги тараққиёт учун асос қилиб олмасдан, ундан юз ўгиришимиз, ундан ваз кечишимиз керак экан? Нега янги нарса олдида худога сажда қилган сингари сажда қилиш, у фақат «янги» бўлгани учун унга мафтун бўлиш керак экан? Бемаъни гап, бошдан-оёқ бемаъни

гап. Бунда бадний мунофиқлик ва, албатта, Фарбда ҳукмрон бўлган бадний модага онгсиз равишдаги ихтиром кўп»¹.

Мен ёшларимиздан Улуғ доҳининг бу сўзлари устида яхшилаб ўйлашни ва тегишли хулоса чиқаришни истардим.

ФАН ВА ОНГ²

Фан! Учтагина ҳарфдан иборат бўлган бу сўзнинг моҳияти ва унинг босиб ўтган тарихий йўли устида ўйлаган сари ҳайратда қолади, киши. Шахсан мен ҳар дафъа бу борада ўйлар эканман, ўйим мухтасар бўлмайди, чунки фан деб аталган бу чексиз муҳитга фарқ бўлиб, унинг интиҳосига ета олмайман.

Албатта, бу ерда сўз ҳақиқий фан устида, яъни турли инсу жинсдан ва субъектив қарашлардан озод бўлган, фақат объектив қонунлар ва мантиқий муҳокама натижасида вужудга келган *илғор тафаккурнинг яқуни устида боради*. Инсон планетамизда вужудга келгандан буён ҳаёт учун, яшаш учун табиат билан курашиб, бу кураш туфайли унинг сир ва ҳикматларини ошкор этиб келди. Бу кураш ғоят мураккаб бўлиб, унинг натижасида қўлга киритилган ютуқ ва муваффақиятлар — қонли фожиалар, мислсиз қурбонлар, чексиз тажрибалар, саноқсиз кузатишлар, уйқусиз кечалар туфайли вужудга келди.

Шундай қилиб, фан — минглаб, ўн минглаб, ҳатто юз минглаб йиллар мобайнида заррама-зарра, томчилаб вужудга келган, *асли табиати мусаффо ва муаззам муҳитдан иборат*. Бу эса ҳақиқий, чиндан ҳам «оби ҳаёт» муҳитидир, чунки ҳаммамиз, каттаю кичик, ёшу қари бу муҳитдан кундалик ҳаётимизда баҳраманд бўлиб келмоқдамиз. Шунинг учун фан, айниқса, *халқ хизматига қаратилган илғор совет фани чексиз ҳурматга сазовордир*.

Модомики шундай экан, ахлоқ нуқтаи назаридан, ана шу ҳурмат туфайли аввало фан намояндалари, яъни унинг ижод-

¹ Клара Цеткин, Из воспоминаний о Ленине, Сб. «Ленин о культуре и искусстве», Изогиз, 1938, стр. 298.

² Авторнинг бу мақоласи «Совет Ўзбекистони» газетасида босилган эди. 1967, 21 апрель. Бир оз қисқартиб, қўшимча билан берилди.

чилари ва тарқатувчилари қандай муҳитда бўлмасин (ўрта, олий мактабларда, академияларда, омма ўртасида) ўзларининг кундалик ҳаётлари, феъл-атворлари, ўзгаларга муносабатлари, камтарлик ва ростгўйликлари, тил ва дил бирлиги билан намуна бўлишлари лозим. Онг ва виждон шуни тақозо қилади.

Ҳақиқий фаннинг табиати, шундайки, у ҳалол бўлмаган озикни ўзига яқинлаштирамайди, уни рад қилади. Шунинг учун ҳам ҳалигача ҳақиқий фанда, унинг қонунларида қарама-қаршилик ошкор бўлгани йўқ ва ҳеч вақт бўлмайди; бўлган тақдирда эса у фаннинг хатоси бўлмай, балки бизнинг хатомиз туфайлигина содир бўлиши мумкин.

Масалан, механикада Нютоннинг умумий жозиба қонуни, астрономияда Кеплернинг самовий қонунлари, химияда Менделеевнинг даврий қонуни, физикада Бойль-Мариотт қонуни ва шунингдек кўп қонунлар, улар кашф этилган вақтдан юз минглаб йиллар илгари мавжуд бўлиб, фақат кейинча ошкор қилингандир. Булар бизга боғлиқ бўлмай, балки табиатда мавжуд бўлган объектив қонунлардан иборат, Шунга ўхшаш табиатда шубҳасиз мавжуд бўлиб, лекин ҳалигача ошкор бўлмаган қонунлар кўпдир ва фан ривожланиб борган сари, улар ҳам ошкор бўлиб боради ҳамда шу билан фан ривожланиб боради. Бу — абадий процессдан иборат.

Юқорида келтирилган фикр ва мулоҳазаларни назарда тутганда ҳақиқий фаннинг босган тарихий йўли, унинг вужудга келиши, асли табиати, умуман моҳияти — поклик ва принципиаллик нуқтаи назардан идеал ахлоқнинг ёрқин тимсолидир.

Модомики ҳақиқий фан пок бўлиб, ахлоқ тимсоли экан, ажабо бир томондан уни талқин этиб, иккинчи томондан ўзлари нопок бўлган айрим «муллоий беамал»ларнинг унга номуносиб кирдикорларига қандай баҳо берса бўлади? Шуниси шубҳасизки, бундай шахсларнинг тарбия, ахлоқ нуқтаи назардан жамиятга, айниқса ёш авлодга келтирган зарарлари гоят каттадир.

Камолот! Менимча, паталогик касалликка мубтало бўлмаган ҳар бир нормал кишининг ана шу чўққига — камолотга

интилиши табиий ва юксак ӯрзудир. Бироқ бу чўққинга етиш учун олий маълумот, ҳатто олимлик ҳам кифоя қилмайди, чунки камолот тушунчасига энг аввал кенг маънодаги ахлоқ тушунчаси киради. Улуғ Навоий айтгандек:

*Камол эт касб ким, олам'уйидин,
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ.
Жаҳондан нотамом ўтмак биайни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.*

Ҳолбуки, ҳақиқий фаннинг ўзи, унинг асрлар мобайнида вужудга келган якуни покликнинг, демак ахлоқнинг ёрқин намунасидир.

Шунинг учун ҳам бу таълимотни билатуриб, лекин кишининг кирдикори унга зид бўлса — ахлоқсизлик демак. Аксинча, киши бу таълимотдан хабарсиз бўлса «жаҳондан нотамом ўтмак» демак. Соғлом мантиқ шу хулосага олиб келади.

Адолат, ҳаққоният ҳар бир кишининг ҳаётида муҳим роль ўйнайди. Унинг тантанаси кишини нақадар ҳаяжонга келтирса, аксинча адолатсизлик эса кишининг қаҳру-ғазабини қўзғатади. Бироқ ҳаққоният тушунчаси абадий бўлмай балки турли синфларда, турли даврларда турличадир (масалан, расизм масаласи).

Ҳолбуки, энг ҳақиқий адолат коммунистик ахлоқ бўлиб, бунинг асосида эса аввало поклик ва юксак онг каби кишининг олижаноб фазилатлари туради.

Афсуски, эски жамиятнинг сарқитлари билан мубтало бўлган айрим кишилар ҳали йўқ эмас. Ҳатто, гоҳо олимлар орасида ҳам учраб қолади. Кунлардан бирида шундай бир «олим» билан суҳбатда бўлишга тўғри келган эди:

— Қори-ака эсингизда борми, бир вақт менга хитоб қилиб «одам бўлиш осон эмас» деган эдингиз,— деди, ҳалиги «олим» кулимсираб.

— Эҳтимол, айтгандурман, хўш, нима демоқчи бўласиз?— деб, мен ҳам кулимсираб, «олим»га савол бериб қолдим.

— Мана, ахир биз ҳам олим бўлдик,— деди, ҳалиги «олим».

— Жуда тўғри айтган эканман, чунки дарҳақиқат олим бўлиш мумкин, аммо том маънода одам бўлиш осон эмас,— дедим, ҳамон кулимсираб...

— Менимча, олим бўлиш осон эмас, чунки мен билан бирга ўқиганлардан ҳаммаси олим бўлгани йўқ! Мен эса олим бўлдим!

— Ана, холос! Сизнинг бу сўзингиз менинг фикримни янада яққол исбот қилмоқда: ахир сиз олим бўлатуриб, ҳали ҳам масаланинг моҳиятига тушунмапсиз!..

Табиатда ажойиб, ғоят даражада оқилона қонун ҳукмронлик қилади: ҳар бир баромадга қарши даромад ва аксинча ҳар бир даромадга қарши буромад мавжуддир. Фақат масала шундаки, бу алмаштиришда форма ўзгаради, холос. Миқдор эса — абадийдир. Шунингдек механиканинг «олтин қонуни»га мувофиқ ричагда: кучдан қанча ютилса, «аксинча масофадан шунча ютқизилади ва масофадан қанча ютилса, кучдан шунча ютқизилади.

Бу қонунлар кишининг кундалик ҳаётида ҳам турли тарзда ҳукмронлик қилади. Шунинг учун ўз наздида «усталик» ёки тўғриси — айёрлик қилиб, гўё «ютуқ»қа эга бўлганларнинг кирдикорлари *аҳмоқликдан, ўз-ўзини алдашдан* иборат.

Халқ таъбири билан айтганда: «сувники сувга, қолди қатиқнинг пули». Бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, доимо мувозанат сақлаган ҳақиқат тарозиси гоҳо ўз мувозанатини йўқотиб қолиши ҳам мумкин. Лекин бу ҳодиса вақтинча бўлиб, у албатта эртами-кечми ҳамон мувозанат ҳолатига қайтади, чунки бунда ҳақиқат «автомати» ишлаб туради.

Фан — принципиаллик намунаси бўлиб, уни эгаллашда, у қандай киши бўлмасин, истисно қилмай, фақат сарф қилган меҳнатига қараб мукофотлайди.

Бизнинг мамлакатимизда киши шахсининг ривож топиши учун тарихда мисли кўрилмаган шароит мавжуддир. Совет тузумининг олижаноб фазилати туфайли совет кишисининг дунёқарashi ва умуман маданий савияси юксак даражага кўтарилди. *Афсуски, шундай шароитда айрим кишилар ўз шахсий манфаатларини давлат, яъни халқ манфаатидан ус-*

тун қўядилар. Бу эса, юқорида келтирилган асосларга мувофиқ, ахлоқсизлик демак.

Хуллас, ахлоқ тушунчаси кенг маънода бўлиб, онг ва виждон нуқтаи назаридан фан билан ўзаро боғлиқдир. Шунинг учун ҳам фан аҳлларининг халқ олдида жавобгарлиги ҳам ғоят даражада каттадир.

ВАҚТ ВА МЕҲНАТ

Менинг иш столим ёнида соат бор: унинг «тик-тик» товуши эшитилиб туради. У ҳар бир соатда занг уради. Бундай ҳолларда у гўё менга хитоб қилиб: «Ҳой, нима қилаяпсан? Менинг босиб кетаётган қадамларимни эшитаяпсанми? Ҳозир бўл, қўлингдан келса мени ушла! Бўлмаса кетиб қоламан!» дегандек бўлади.

Ҳақиқатда ҳам, вақт ғоят даражада мураккаб ва муҳим тушунчалардан бири бўлиб, у модда мавжудлигининг асосий формаларидан биридир; у чексиз бўлиб, на боши ва на охири йўқдир. Вақтнинг энг характерли хоссаси шундаки, уни мутлақо қайтариб бўлмайди; унинг оқими ўтмишдан келгусига қараб, доимо бир йўналишдадир. Табиатда ҳеч қандай куч, қудрат йўқки, вақтнинг оқимини, ҳатто унинг бир лаҳзасини қайтара олса!

Кишининг ҳаёти эса вақт билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, у, яъни вақт — соғлиқдан сўнгра энг қиммат ёки тўғриси баҳосиздир! *Менимча ҳаётнинг калиди ҳам ана шу бебаҳо вақтдан тўғри, рационал фойдаланишдадир.*

Жамиятнинг ибтидоий, бошланғич давридаги ҳаёт билан ҳозирги ҳаётнинг фарқини сўз билан ифода қилиб бўлмайди. Инсон тафаккурининг, ақлу гидрокининг чегараси йўқ. У қуруқликни, денгиз ва океанларни, ҳаво ва ер ости бойликларини қўлга киритди. Ҳатто у кўзга кўринмаган зарранинг ичидаги ажойиб ва мураккаб бир дунёни ошкор этди, ундаги ҳаракатлар ва кучларнинг қандай қонунларга итоат қилишини, унинг яширин сир ва ҳикматларини ўрганиб, фавқуллодда катта энергиясидан ўз манфаати учун фойдаланишга муваффақ бўлди. Хуллас, бир вақтлар табиатнинг қули бўл-

ган инсон унинг объектив қонунларини, яширин сирларини ўрганиб, табиатнинг ҳоқими бўлмоқда. Бу эса юз минглаб йиллар мобайнида кишиларнинг самарали меҳнати туфайли эришилган муваффақиятдир.

Баъзи вақт туғма қобилият ёки талант устида бўлаётган мунозара устидан чиқишга тўғри келади. Шубҳасиз, бундай табиий сифатларга эга бўлган кишиларнинг бўлиши мумкин. Бироқ башарият тарихи шуни кўрсатадики, ҳатто, бундай сифатларга эга бўлган кишилар ҳам системали, машаққатли меҳнат билангина муваффақиятга эришганлар.

Масалан, Микеланджело, Леонардо да Винчи, Рафаэль каби санъат арбобларининг; Беруний, Абу Али ибн Сино, Ньютон, Менделеев, Циолковский, Павлов каби олимларининг; Рудакий, Навоий, Пушкин, Некрасов каби шоирларининг; Шекспир, Лев Толстой, Горький каби ёзувчиларининг; Рубенс, Шишкин, Левитан, Верещагин каби rassomларининг; Моцарт, Бетховен, Чайковский каби композиторларининг бутун ҳаётлари зўр ижодий меҳнат билан ўтган. Айниқса, бутун жаҳон меҳнаткашларининг гениал доҳийлари — Маркс, Энгельс, Ленин ҳаётлари тарихда мисли кўрилмаган қаҳрамонона меҳнат билан ўтган.

Юқорида зикр қилинган машҳур ҳайкалтарош Микеланджело ёзади: «Кечасию кундузи ишлашдан бошқа ҳеч нарса ни ўйламайман. Ҳатто, овқат қилишга ҳам вақт йўқ».

Агарда мендан дунёда энг қаттиқ жазо нимадан иборат деб сўрасалар, мен «меҳнат қилишдан маҳрум бўлиш» деб жавоб берар эдим. Бироқ бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, меҳнатнинг ўзи бирдан-бир мақсад эмас. Гап фойдали меҳнат устида бўлиб, нима мақсад билан ва қандай меҳнат қилишдадир.

Меҳнатсиз яшаган кишининг ўғридан мутлақо фарқи йўқ, чунки у бошқаларнинг меҳнати ҳисобига яшайди. Шунинг учун ҳам «ишламаган тишламас» деган бизнинг шиоримиз чуқур маънога эга бўлиб, у меҳнаткашларнинг ҳуқуқини муҳофаза қилиш нуктаи назаридан энг олижаноб, одилона шиордир.

Айрим бекорхўжалар ўз айбларини «шароит йўқ» деган сунъий парда билан ёпмоқчи бўладилар. Ҳолбуки, бизнинг тузумда меҳнат учун, ҳар бир шахснинг ҳар тарафлама ўсиши учун барча имкониятлар мавжуд. Лекин ҳеч бир капиталистик мамлакатларда бундай шароит йўқ! Масала фақат мавжуд бўлган барча имкониятлардан тўғри фойдаланишдадир. Бироқ, бу ерда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, бу шароитлар ҳеч вақт тарелкада тақдим этилмайди ёки улар осмондан тушиб қолмайди. Аксинча, улар қандай бўлмасин қийинчиликлар билан кураш олиб бориш, яъни ҳамон меҳнат натижасида рўёбга чиқади.

Ҳатто, маълум шароитда баъзи шахсларнинг қўйган ғовлари, яъни кишининг меҳнат йўлидаги тўсқинликлари, уларни йўқотиш учун сарф қилинган меҳнат туфайли объектив равишда ёрдам қилиш ҳам мумкин. Авторнинг бошидан кечирган ҳаёти буни яққол тасдиқ этди.

Бунинг характерли мисолларидан бири менинг «Улуғбекнинг астрономик мактаби» номли монографиянинг дунёга келиш тарихидир. Улуғбекнинг илмий меросини текшириш билан 1940 йилдан, яъни унинг гўрени очган кундан бошлаб машғул бўлган эдим. Бу соҳада олиб борилган илмий ишнинг дастлабки натижалари тўғрисида Ўзбекистон Фанлар академиясининг 1947 йилда бўлган илмий сессиясининг ялпи мажлисида «Улуғбек обсерваторияси тўғрисида янги маълумотлар» деган темада доклад қилган эдим.

Маълумки, бу доклад совет илмий жамоатчилиги томонидан мамнуният билан қарши олинган ва у шу йилнинг ўзида босилиб чиққан эди. Бироқ шундан кейин бу соҳада ёзилган навбатдаги янги ишни босиш Академиядаги баъзи шахслар томонидан тўсқинликка учради. Шунга қарамай, мен янада зўр ғайрат билан ишни давом эттириб бордим. Натижада, босишга йўл қўйилмаган ишлар тўпланиб, юқорида зикр қилинган монография ҳосил бўлди. Бу ҳам «босишга ярамайди» деб, рад қилинган эди.

Мен эса бу тўғрида муҳокама қилиб ўтиришнинг фойдаси йўқлигини яхши билардим ва буни ўзимга муносиб топмадим... Иккинчи томондан, қаерда бўлса-да асарнинг босили-

шига ҳам ҳеч шубҳам йўқ эди. Шунинг учун «шул эрур айбим Ниёзий...» деб, қўлёзмани Москвага олиб бордим ва уни Иттифоқ Фанлар академиясининг президенти академик И. И. Вавиловга топшириб: «агарда яраса — босилсин, яра маса — қайтариб берилсин» дедим. Маълумки, академик И. И. Вавилов фан тарихи билан ҳам шуғулланарди. Шунинг учун, тақрибан ярим соат мобайнида ишни варақлаб, танишиб чиққандан сўнгра: «Капиталистик мамлакатлардаги баъзи иғволарга жуда яхши жавоб бўлибди» деди ва қўлёзманинг титул варақасига резолюция қўйиб, босиш учун расмийлаштиришга ҳавола қилди.

Академия редсоветининг қарорига мувофиқ тайин қилинган ҳамма рецензентлар ишга юксак баҳо бердилар. Натижада, Тошкентда «ярамайди» деб, босилмаган иш: 1) СССРнинг илмий марказида — Совет Иттифоқининг Фанлар академиясида босилиб чиқди, 2) ташкил этилган иғволарга қарамай, СССР Министрлар Советининг қарорига мувофиқ монография Иттифоқ Давлат мукофотиغا сазовор бўлди, 3) асар СССРдагина эмас, балки чет элларда ҳам илмий жамоатчиликнинг диққатини ўзига жалб этди.

Кейинги сўзларга китобхоннинг тўғри тушунишини истар эдим. Менинг бу ердаги маълум, объектив фактларни эслатиб ўтишдан мақсадим: «босишга ярамайди» деб, берилган «баҳо»нинг нақадар асосsizлигини ва иккинчи томондан юқоридан айтилганча тўсиқнинг объектив фойдасини кўрсатишдир. Ҳақиқатда ҳам, ҳар бир тўсиқчилик, унга қарши реакцияга сабаб бўлади ва тегишли ҳолларда у тўсиқчиликдан кучли бўлиши мумкин. «Некисиз бадлик бўлмайди» деган халқ матали тасодифий эмасдир.

Иккинчи мисол. Маълумки, менинг илмий ишимда икки йўналиш мавжуд: бири математика ва иккинчиси фан тарихи, жумладан, маданият тарихи. Айни замонда математика билан бирликда менинг фан ва маданият масалалари билан шуғулланишим тасодифий бўлмай, балки табиийдир. Ҳақиқатда ҳам Октябрь революциясининг биринчи кунларидан бошлаб бевосита шу соҳаларда узлуксиз равишда раҳбарлик ишларда бўлиб келдим. Шунга қарамай, айрим шахслар

«Нега Қори-Ниёзий математик бўла туриб, маданиятдан ёзади!» деб гап тарқатдилар.

Бу игвонинг нақадар асоссизлигини кўрсатиш учун энг аввал шуни таъкидлаб ўтиш керакки, жаҳон фани тарихида айни замонда бир неча йўналишда илмий иш олиб борганлар оз эмас. Масалан, ихтисоси медицина бўлган Гальванининг электрик соҳасидаги хизмати жуда каттадир; бир неча симфонияни ва машҳур «Князь Игорь» операсининг музыкасини эса асосий мутахассислиги химия бўлган профессор А. П. Бородин ёзган; ҳозирги вақтда Англияда атом физикасининг мутахассиси бўлган профессор Ч. Сноу эса Англия интеллигенциясининг ҳаётига оид бир неча роман ёзган. Бунинг каби мисолларни жуда кўп келтириш мумкин.

Шунинг учун, «Нега бошқа фандан ёзади» деган «мантиқ»нинг ўзи принцип жиҳатдан нотўғри! Ҳамма гап: қўлдан келиш-желмасликда, ижоднинг натижасида! Бироқ, шундай бўлса-да, мен 1951 йилда ўртоқ Рашидовнинг олдига маслаҳатга борган эдим. У вақтда Шароф Рашидович Ўзбекистон Олий Совети Президиумининг раиси эди. Бу кишининг олдига боришимнинг сабаби шунда эдики, Шароф Рашидович ҳам давлат арбоби, ҳам ёзувчи бўлиб, албатта масалани тўғри ҳал қилишига шубҳам йўқ эди.

Ҳақиқатда ҳам, мени диққат билан эшитиб, кутганимдек, у киши бундай деди: «Агарда сиз, Совет Ўзбекистони маданияти каби темани кўтарар экансиз, жуда муҳим иш қилган бўласиз. Шунинг учун бундай асоссиз гапларга қулоқ солмай, ишлайверинг!»

Табийй, ўртоқ Рашидовнинг бу сўзи менинг руҳимни янада кўтариб, ғайратимга ғайрат қўшди. Натижада Совет Ўзбекистони маданиятининг катта комплекс масалаларини ўз ичига олган бу асар ҳам Иттифоқ Фанлар академиясида босилишига ва матбуот саҳифаларида илмий жамоатчиликнинг юксак баҳосига сазовор бўлди.

Фурсатдан фойдаланиб, ёшларимизнинг диққатини ушбу фоят муҳим фактга жалб этишни лозим топаман. Эдмунд Стонд, камбағал бир боғбоннинг ўғли ўз устида мустақил ишлаб, у Ньютоннинг машҳур «Асослар» деган илмий аса-

рининг асли нухасини топиб ўқиган. Ҳолбуки, бу асар гоят жиддий ва мураккаб бўлиб, уни ўқиб тушуниш учун катта ва чуқур физик-математик маълумот талаб қилади. Стондан:

— Қандай қилиб сиз асли нухаси латин тилида ёзилган шундай жиддий асарни ўқиш даражасига етдингиз?— деб сўраганларида, у:

— Менимча, фақат алфавитнинг 24 ҳарфларини ўқиб ўрганиш керак. Ундан қолганларини эса кишининг ўзи ишлаб ўрганиши мумкин,— деб жавоб берган.

Умуман, жавоб жуда тўғри. Ҳақиқатда ҳам нормал қобилият мавжуд бўлганда, мустақил ишлаб, кўп нарсаларни ўрганиш мумкин: бунинг бирдан-бир ягона калиди — фақат системали меҳнатда. Фан тарихидаги кўп фактлар ва авторнинг камтарин ҳаёти ҳам бу ҳақиқатни тасдиқлайди.

Мақтабнинг роли шундаки, у мустақил ўзлаштириш лозим бўлган материални ўқитувчининг раҳбарлиги остида бирмунча тезлаштиради ва енгиллаштиради.

«ҒАРАЗСИЗ, СОДИҚ ДУСТ»

Кўп йиллардан бери менинг иш столимдаги ойнанинг остида (ёғочдан ясалган катта қалам билан) араб алифбесига ўз қўлим билан ёзилган икки мисрали ушбу машҳур шеър туради:

*Қалам гуфтоки ман шоҳи жаҳонам,
Қаламкашро бамақсад мерасонам*

яъни

*Қалам айтурки ман шоҳи жаҳон ман,
Қаламкашни эса ўз мақсадига етказарман.*

Кейинги мисрадаги «қаламкаш»нинг маъноси шубҳасиз кенг бўлиб, у, фақат хаттотларгагина оид бўлмай, балки олимлар, ёзувчилар, шоирлар ва умуман соҳиби қалам мутафаккирлари устида боради. Ҳақиқатда ҳам қаламни «жаҳоннинг шоҳи» деса муболаға бўлмайди, чунки унинг кучи ва қудрати чексиз бўлиб, у, кишининг руҳида, дунёқарашида,

умуман тафаккурида чексиз ўзгариш, яшаш қобилиятига эгадир.

Октябрь революциясидан илгари, Туркистон Россияга қўшилгунга қадар адабиётга бўлган эҳтиёж асосан қўлёзма ва онда-сонда тасодифан Шарқдан Туркистонга келган тошбосма китоблар билан маълум даражада таъмин қилинарди. Қўлёзма китобларни эса таланти хаттотлар кўчириб ёзар ва уларни миниатюристлар, китоб иши билан шуғулланадиган моҳир халқ усталари нафис гуллар ва чиройли расмлар билан безатарди. Хуллас, қўлёзма китобларнинг вужудга келиши, улардан бир неча нусха тайёрлаш иши кўп машаққатли меҳнат ва узоқ вақт талаб қиларди. Шу сабабдан қўлёзма китоблар қиммат бўлиб, уни сотиб олишга ҳар кимнинг қурби етмас эди.

Туркистон Россияга қўшилгандан кейин ўтган асрнинг 70-йиллар охирида Хоразмда тошбосма (литография) пайдо бўлди. 1880 йилда Навоийнинг «Хамса»си («Хайратул-аброр»нинг биринчи китоби), «Девони Мўнис» ва бошқа бир неча китоблар тошбосмада босилиб чиқди. Шундан кейин Урта Осиё шоирларининг асарлари ҳам шу тариқа тошбосма ёрдами билан чиқадиган бўлган эди.

Натижада Октябрь революциясигача Ўзбекистонда ҳозирги маънодаги полиграфия саноати йўқ эди. Бу ерда фақат 25-та кичик-кичик босмахона ва литография мавжуд бўлиб, улар техника жиҳатдан жуда қашшоқ эди; ҳамма иш қўл кучи билан бажариларди. Бунинг устига маҳаллий малакали полиграфия кадрлари деярли йўқ эди. Шундай қилиб, ерли халқ тилларида чиқадиган китоблар асосан литография усули билан босиларди.

Октябрь революциясидан кейин Ўзбекистонда полиграфия саноати йилдан-йилга ривожланиб, ҳозирги вақтда у техниканинг сўнгги сўзига асосланган машиналар билан жиҳозланган.

Совет ҳокимияти йилларида чиққан китобларнинг сони ва уларнинг тиражи тўғрисида сўз ушбу асарнинг 3-бобида бўлиб ўтган эди.

Энди, ҳамон юқорида зикр қилинган қаламкашларга, яъни умуман китоб бунёдкорларига қайтайлик. Дўстим китобхон, умуман китобнинг вужудга келиши тўғрисида лоақал бирор марта яхшилаб ўйлаб кўрдингми? Уйлайманки, кўп китобхонлар бу саволга қониқарли жавоб бераолмаса керак.

Қолбуки, китобнинг дунёга келиш тарихи алоҳида диққатга сазовордир. Ҳатто, «киши билганини қоғозга кўчириб бера, уни босмахона китоб формасида чиқариб беради» деган ўртоқлар ҳам йўқ эмас. Бу эса ҳақиқатдан ғоят даражада узоқ бўлиб, бундай кишиларнинг китоб яратиш «технология»-сидан хабарсизлигидир.

Бу ерда аввало шунга таъкидлаб ўтиш керакки, олимнинг, ёзувчининг, шоирнинг ёки умуман ҳар бир ижодкор арбобнинг ишига хос бўлган спецификаси бор. Бу специфика шундан иборатки, бирор тема устида ишлашни ният қилган ижодкор унинг турли томонлари, асарнинг тузилиши (структураси, архитектураси) ва унинг билан боғлиқ бўлган жуда кўп масалалар, муаммолар тўғрисида узоқ вақт ўйлаб, фикр-зикри бунёд қилинмоқчи бўлган асар билан банд бўлади. Қолбуки, бу ҳали авторнинг миёсидагина! Бироқ, қўлга қалам олиб, ўйланган ва «пишган» фикрларни ёза бошлаганда ҳам иш ҳамма вақт раван бўлиб боравермайди. Шундай ҳоллар ҳам бўладики, қайта-қайта ёзилган ва авторнинг талабига, дидига тўғри келмаган қоғозларни йиртиб ташланган корзинка бир неча мартадан тўлиб, тошиб кетади.

Шундай қилиб, қўлда ёзилган асар тамом бўлиб, машинкада босилгандан сўнгра уни ўқиш процессида авторнинг бошига янги-янги фикр ва мулоҳазалар келиб, у, асарни янгидан ишлаб, «ранда»лаб чиқади. Бундан кейин яна машинкада босилади ва шунга ўхшаш «ранда»лашнинг айтиш мумкин, чегараси бўлмайди! Шундан кейин нашриётнинг, сўнгра босмахонанинг ўзига хос бўлган яна бирмунча процессларидан ўтади.

Хуллас, босилиб китобхон қўлига етган китоб машаққатли ижодий меҳнатнинг, кўп ўй-хаёлларнинг, турли фикр ва мулоҳазаларнинг, доимий изланишнинг, уйқусиз кечаларнинг маҳсулидир!

Шуниинг учун ҳам Фирдавсий, Жомий, Навоий ва шуниингдек бошқа улуг мутафаккирлар яхши китобни «ғаразсиз дўст, доно устод» дейдилар. Айниқса, СССРда чиқадиған китоб илғор инсоният тафаккурининг бебаҳо мевасидан, тараққиёт омилларидан биридир, чунки совет авторларининг бирдан-бир йўлбошчи юлдузи марксизм-ленинизм таълимоти бўлиб, бизнинг китоб (айримларининг жузъий камчиликларини истисно қилганда) халқ манфаатига, унинг маънавий савиясини кўтаришга қаратилган ва жаҳонда энг юксак ғоявий ижоддан иборатдир.

Шуниинг учун ҳам китоб тарқатувчи ташкилотлар, айниқса бевосита китоб сотувчиларнинг олдида ғоят даражада муҳим, савоб ва олижаноб вазифа туради. У ҳам бўлса, китобхоннинг маънавий эҳтиёжини, нима билан шуғулланишини, дид ва рағбатини билиб, китоб олувчига мувофиқ бўлган китобни тавсия қилишдан иборат. Бунинг учун энг аввал китоб сотувчининг ўзи, сотадиган китобдан ҳеч бўлмаганда умумий тасаввур бўлиши лозим.

Шахсан мен фавқулодда китобпараст бўлиб, баъзи китобларни ойлаб эмас, ҳатто йиллаб излаб юраман. Шуниинг учун Москва, Ленинград каби катта шаҳарларга борганимда букинистлардан бошлаб мен кирмаган китоб магазини қолмайди. Шундай вақтларда менинг дидим ва талабимни билган китоб сотувчи ходим, мени кўрган ҳамон: «мана, худди сизга боб китоб бор» деб, менга китоб тавсия қиладилар. Агарда китоб савдоси билан бевосита машғул бўлган ҳамма ўртоқлар ҳам шундай бўлганларида янада катта савоб иш қилинган бўларди.

ҲАММАНИНГ ОРЗУСИ — БАХТ

Табиий, *ҳамманинг орзуси — бахтдир*. Бошқалар сингари, менга ҳам бу сўзни жуда кўп эшитишга тўғри келади, айниқса кишиларни бирор муносабат билан табрик этганда, тўйларда, юбилейларда, хуллас, бу ғоят даражада «оддий», машҳур ва муҳим тушунчадир,

Китобхон дўстим, бу тушунчанинг моҳияти тўғрисида бирор марта ўйлаб кўрдингми? Шубҳа йўқки, қўйилган саволга айрим кишиларгина мусбат жавоб берса керак. Бу эса тасодифий эмасдир, чунки бунинг каби ҳаётда деярли ҳар кун ишлатиладиган, кўринишда жуда оддий бўлган тушунчалар борки, киши улар устида ўйламайди. Ҳолбуки кўп вақт у тушунчаларнинг моҳиятлари етарли даражада равшан эмас.

Аристотелнинг фикрича, бахт маълум энергиядан ёки бошқача ифода қилганда — меҳнатдан иборат, чунки бунинг учун энергия сарф бўлади. Табиий, бу ерда сўз ижодий яъни фойдали меҳнат устида боради.

Карл Марксдан: «Бахт нима?» деб сўрашганда, «кураш» деб жавоб берган. Ҳақиқатда ҳам бахт ўз-ўзидан пайдо бўлиб қолмайди, у осмондан «мана мен» деб тушиб қолмайди! Дунё вужудга келгандан буён бундай «бахт» бўлмаган ва ҳеч вақт бўлмайди ҳам. Шунинг учун ҳаётда содир бўлиши мумкин бўлган айрим, тасодифий ҳодисаларни «бахт» деб бўлмайди. *Мустаҳкам замини бўлмаган бундай «бахт» узоққа бормади.* Ҳақиқий бахт фақат кураш натижасида келиб чиқади.

Бахтни излашда табиат ва унинг ҳодисалари ҳам ибратли бўлиши мумкин. Табиат эса доимо ҳаракатда бўлиб, у ҳамма вақт янгиланиб туради ва шунинг учун ҳам халқ таъбирича «ҳаракатда баракат» бўлади. Илғор ҳаёт ҳам ҳаминша «олға, олға!» деб даъват этиб туради, чунки бир жойда турмоқ, агарда яхшилаб ўйлаб қаралса, орқага кетмоқ яъни инқирозга дучор бўлмоқ демак.

Менимча, ҳақиқий бахтнинг моҳиятига тушуниш — кишининг онгига, виждонига ва маънавий савиясига боғлиқ. Баъзи кишиларнинг фикрича бахт — яхши маишатда бўлиш, яъни: яхши ейиш-ичиш, яхши кийиниш, яхши уй-жойга эга бўлиш каби ҳаёт омилларидан иборат. Табиий, буларнинг ҳаммаси ҳам ҳаёт учун керак, албатта. Лекин бахт тушунчасига кенг маънода қараганда, ҳаётнинг бу омиллари мавжуд бўлган ҳолда ҳам, *агарда киши ўз ҳаётининг маъносини билмаса, бундай кишини бахтли деб бўлмайди.*

Гоҳо айрим кишилардан: «Дунёга бир марта келасан, киши» деган сўзни эшитишга тўғри келади. Ҳа, жуда тўғри, ҳақиқатда ҳам киши дунёга бир марта келади. Бироқ, ҳамма гап шундаки, бу дунёга келишдан мақсад нима? Агарда мақсад фақат юқорида зикр қилинган омиллардангина иборат бўлса, у ҳолда булар кишининг дунёга келишига арзимас эди.

Модомики бир вақтлар табиатнинг қули бўлган инсон унинг ҳокимлик даражасига кўтарилган экан, ундай инсоннинг ана шу юксак даражага муносиб бўлган олий мақсади ҳам бўлиши керак. Бунинг учун аввало тор, шахсий манфаат доирасидан ташқарига, халқ олдига чиқиб, унинг ижодий меҳнатидан баҳраманд бўлганинг учун, унга миннатдорчилигининг амалда, халқ манфаатига қаратилган ҳалол меҳнатинг билан оқлашинг керак. Акс ҳолда, қандай бўлмасин, олий мақсад тўғрисида сўз бўлиши мумкин эмас! Айни замонда шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки, биз, совет кишилари ҳаётнинг ҳузур-ҳаловатидан воз кечган аскет (зоҳид) эмасмиз.

Шундай қилиб, кишининг фаолияти юқорида зикр қилинган шахсий манфаат доирасидан чиқиб, бу фаолиятнинг йўналиши жамиятнинг ривожланишига қаратилган ҳолдагина шахснинг ошкор бўлмаган барча имкониятлари, лаёқати, одамийлиги тўлиқ равишда ўсиб, унинг тафаккур доираси кенгайди ва бунинг натижасида дунёга келишдан мақсад нимадан иборатлиги аён бўлиб боради.

Бизнинг шароитда эса олий мақсад: ақл-идроққа ва адолатга асосланган энг илғор жамият қуришдир. Чин бахт эса ана шу улуғ мақсад йўлида жон-дил билан меҳнат қилиб, ҳақиқат тантанасининг яъни шод-хуррам ҳаётнинг ҳузур-ҳаловатига ва завқ-шавқига муяссар бўлишдан иборатдир¹.

Умар Хайём ўз рубойларидан бирида бундай дейди:

¹ Уйлайманки, менинг бу таърифим ғоят кенг маънолидир, чунки унга кўпгина тушунчалар киради (масалан, оила ҳаётидаги шод-хуррамлик ва бошқалар).

*Дилим илмлардан маҳрум бўлмаган
Бирор сир қолмади мафҳум бўлмаган.
Туну кун ўйлагач етмиш икки йил,
Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган.*

Бироқ бошқа рубойида бу фикрга зид бўлган ушбу хулосага келади:

*Қаро қаъридан то авжи Зуҳал —
Коинот мушкулин барин қилдим ҳал.
Кўп мушкул туғунни англадим, ечдим,
Ечилмай қолгани биргина ажал¹.*

Хуллас, биринчи рубой бўйича мафҳум бўлмаган бирор-та ҳам сир қолмаган, яъни ҳамма сирлар мафҳумлигича қолиб, «ҳеч нарса маълум бўлмаган». Ҳолбуки иккинчи рубойда ажалдан бошқа масалаларнинг ҳаммасини «қилдим ҳал» дейилган. Шундай қилиб, Хайёмнинг юқорида келтирилган иккала рубойида ифодаланган фикр — иккита ўзаро қарама-қарши бўлган қутбдан иборат. Уйлайманки, ҳақиқат қарерда бўлмасин, ҳар ҳолда иккала қутбнинг орасидадир. Шунинг учун мен жасорат этиб, айтар эдимки, гарчи менинг билмаганларим саноқсиз кўп бўлса-да, аммо бахтнинг нима эканлигини (юқорида ифодаланган маънода) билдим ва унга муяссар бўлдим.

¹ Ш. Шомуҳамедов таржимаси.

Олтинчи боб

ПЛАНЕТАМИЗ БУЙЛАБ

Кўрмоқ ва тушунмоқ шодлиги — табиатнинг энг гўзал мукофотиدير.

А. Эйнштейн

ЯПОНИЯ ХОТИРАЛАРИ¹

Бир минг тўққиз юз эллик еттинчи йилнинг кузида Япония пойтахти Токиода, сўнгра Киото шаҳрида Шарқ ва Ғарб илмий алоқасига бағишланган халқаро симпозиум бўлиб, унда 21 мамлакатнинг, жумладан, Япония, Хитой, Ҳиндистон, СССР, Америка, Австралия, Франция, Британия, Камбоджа, Цейлон, Индонезия, КХДР, Янги Зеландия, ВДР ҳамда бошқа давлатнинг вакиллари қатнашган эди. Совет делегациясининг составида уч киши бўлиб, жумладан, ушбу сатрларнинг автори ҳам бор эди. Симпозиумда совет делегацияси томонидан қилинган учта докладнинг бири каминаники эди.

Табиий, Москвадан Владивосток орқали Токиога яқин бўлса-да, лекин 1957 йилда бундай ҳаво трассаси ишламас эди. Шунинг учун узоқ, айланма йўл билан боришга тўғри келди. Октябрь ойининг охирида Москвадан — Внуково аэропортидан совет ҳаво кемаси бизни Дания пойтахти Копенгагенга олиб бориб қўйди. Бу ерда бир кеча ётиб, эртасига

¹ Бу бобдаги эсдалик лавҳалари Ҳиндистон, Япония, Италия, Болгария ва Афғонистонга бағишланган. Буларнинг ҳар бирига турли вақтларда борилгани учун бу лавҳаларда учрайдиган баъзи рақамлар ҳам, табиий, у мамлакатларга борилган йилларга оиддир.

SAS шеркатининг ҳаво кемасида: Гамбург, Дюссельдорф, Цюрих, Женева, Рим, Қоҳира, Карачи, Рангун, Банкок, Манила орқали Токиогача тақрибан 19 минг километр йўл бо-сиб ўтдик.

Бир томондан, йўл узоқ бўлса, иккинчи томондан, кеч куз мавсумига қарамай, айниқса, Карачидан бошлаб ҳаво жуда иссиқ, дим ва нам эди. Карачи аэропортига тушганимизда, гўё ҳаммомдагидек ердан иссиқ ҳаво чиқиб турар эди. Гоҳо эсган шамол кишига аланга каби таъсир қиларди. Тердан бадан ёпишқоқ, нафас олиш оғир. Ресторанга кириб сув ичиб ўтирганимизда, кўзим шифтда юрган иккита катта калтаке-сакка тушиб қолди. Официантга кўрсатиб:

— Қаранг, қаранг!— десам, у кулимсираб:

— Бу, биз учун одатдаги нарса,— деди.

Ресторанда вентиляторлар ишлаб турган бўлса-да, фой-даси жуда оз эди. Сув ичган сари терлаш авжга чиқиб, на-фас олиш янада оғирлашиб кетди, фақат самолёт ҳавога кў-тарилгандагина нафас олиш ўз нормасига келди, деб айтиш мумкин.

Самолётда Токиога учиб кетаётган бир неча японлар ҳам бор эди. Манила устидан учиб кетаётганда, японлардан бири бизга томон имлаб:

— Қаранг, қаранг! Окинава!— деб қолди.

Самолёт ойнасида пастга қарасак орол кўринди.

— Окинава ороли,— деди ҳалиги япон қовоғини солиб.

— Окинава Японияга қарашли орол бўлса ҳам, бу ерда Американинг ҳарбий денгиз базаси жойлашган.

— Окиनावанинг қанча аҳолиси бор?— деб сўрадим.

— Бир миллионга яқин,— деди ҳалиги япон.

— Окинавадаги Американинг ҳарбий базасида япон сол-дат-офицерлари ҳам борми?

— Йўқ, чунки Америка пентагони бизга ишонмайди,— деди, бир оз ўйлашиб, сўнгра,— Токиода ҳам Америка ҳарбий кучларининг казармалари кўп, борганларингизда ўз кўзла-рингиз билан кўрасизлар.

— Америкалик ҳарбийлар Японияда ўзларини қандай ту-тадилар?

— Жуда ёмон; кўп вақт маст бўлиб, тартибсизлик қилдилар. Халқ улардан жудаям норози! Токиога борганда бу аҳволни ресторанларда ва кўчаларда кўришингиз мумкин.

Симпозиумнинг иш плани шундай тузилган эдики, унинг мажлислари ҳар кун бўлмай, ишдан бўш вақтларда турли учрашувлар, банкетлар, экскурсиялар бўлиб турарди. Бу эса япон халқи, унинг ҳаёти, фан ва маданияти, қадимий шаҳарлари ва улардаги ёдгорликлар билан танишишга имкон берди.

Токио ер юзидаги энг катта шаҳарлардан бири бўлиб, аҳолиси тақрибан саккиз миллионга боради¹. У XV асрнинг ўртасида барпо бўлган. Четдан келган кишининг диққатини дарров шаҳардаги контрастлар жалб этади. Масалан, катта кўчалар ва уч-беш қаватли биноларнинг орасида бир қаватли оддий, ёғочдан қурилган уйлар, тор кўчалар, катта магазинлар билан бирликда ҳар хил майда-чуйда дўконлар, катта ресторанлар билан бир қаторда оддий, кичкина ошхоналар ва ҳоказо... Эрлар асосан европача кийинган, хотин-қизларнинг кўпи эса миллий кимонода, оёқларида эса ёғочдан қилинган кафш. Шунинг учун кўчаларда хотин-қизларнинг юришидан доимо «тақ-тақ» товуши эшитилиб туради.

Японияга биринчи марта келган кишининг диққатини магазин, дўкон ва идоралардаги вивескаларнинг ёзуви жалб этади, чунки у ғоят мураккаб шаклли бўлиб, хитой ёзувиغا ўхшайди. Ҳатто, кўчаларда иш излаб юрган турли касбдаги ишчиларнинг орқаларида ҳам иероглиф кўриш мумкин. Ҳақиқатда ҳам япон ёзувининг асоси хитой иероглифидан иборат; у бирмунча ислоҳ қилингандан сўнг япон тилига мослаштирилган.

— Ҳозирги япон ёзувида неча белги саналади?— деб бир япон олимидан сўраган эдим, у:

— 1946 йилдан бошлаб 1850 та, ундан илгари 4000 та эди. Бундан бошқа япон сўзларини хитой иероглифи ёрдами билан ифода қилиш қулай бўлсин учун қирқ еттита белгидан

¹ 1968 йилда Токионинг аҳолиси 11 миллиондан ортиб кетди.

иборат фонетик алифбе ҳам бор, бундаги ҳар бир белги маълум бўгинни тасвир қилади,— деб жавоб берди.

— Ахир, европа принципадаги алфавитни қабул қилинса бўлмайдами?— деб сўраганимда у:

— Бизда шундай фикр ҳам бор; ҳақиқатда ҳам япон тили учун кўп белгига эҳтиёж йўқ,— деди.

Япония пойтахтидаги олий мактабларнинг орасида машҳурлари: 1877 йилда барпо бўлган Токио Давлат университети, 1882 йилда ташкил этилган Васэда университети, 1858 йилда барпо бўлган Кейо университети. Булардан бошқа кўп хусусий университетлар ҳам бор. Лекин, умуман университетларга кириш йўлида кўп тўсқинликлар бўлиб, уларнинг асосийлари — моддий қийинчиликлардан иборат. Шунинг учун ҳам университетга киришни истаган ёшлардан ҳар йили тақрибан ярми киролмай қолади.

Илмий текшириш муассасаларидан — Япония Фанлар академияси, Астрономик обсерватория ва бошқалар; музейлар, библиотекалар, ботаника ва зоология боғлари, театрлар, жумладан, опера театри, машҳур япон қадим театри — Кабуки, телестанциялар ва ҳоказо. Шунини характерлики, бу илмий ва маданий муассасалар орасида Америка оккупацион аскарларининг ҳўмрайиб турган казармалари жойлашган.

Университетларда ва интеллигенция ўртасида биз ўқиган лекция ва докладларнинг диққат билан эшитилиши ва тушган саволларнинг кўплиги ва уларнинг характери япон халқининг Совет ҳукуматининг миллий сиёсати, фан ва маданият соҳасида эришган муваффақиятлари билан нақадар қизиққанлигини яққол акс эттиради.

Шунингдек, «Япония—СССР» жамиятининг рус тилини ўрганиш учун пойтахтда очган кечки мактаблари ҳам япон халқининг Совет Иттифоқи халқларининг ҳаёти билан қизиққанлигидан далолат беради. Бу мактабларнинг ўқувчилари ишчилар, студентлар, илмий ходимлар ва уй иши билан банд бўлган аёллардан иборат. Мен бу мактаблардан бирида бўлганимда М. Шолоховнинг «Тинч Дон» романининг мазмуни таҳлил қилинаётган экан. Рус тили бир неча олий мактаб-

ларда ҳам ўқилади. Масалан, Васэда университетига бир неча юз студентлар рус тили билан шуғулланадилар.

Токиодан кейин симпозиум мажлислари Хонсю оролидаги Нара ва Киото шаҳарларида давом этди. Булардан биринчиси — Япониянинг энг қадим шаҳри бўлиб, у VIII асрда мамлакатнинг пойтахти бўлган. Бу ерда қадимдан сақланиб келган кўп ибодатхоналар, маданий ва тарихий ёдгорликлар мавжуддир. Япония ибодатхоналаридаги будда ҳайкаллари-нинг катталиқ жиҳатдан иккинчиси шу ерда, яъни Нара шаҳрида бўлиб, унинг баландлиги 16 метрдир.

Киото эса мамлакатнинг энг катта шаҳарларидан бири саналади. У VIII асрнинг охиридан бошлаб то 1868 йилгача япон императорларининг резиденцияси бўлган. Бу ерда қадим замонлардан буён ҳунармандчилик, айниқса, чиннисозлик, ипакчилик, чеварлик ривожланган. Киото — мамлакатда сунъий ипак саноатининг йirik маркази саналади.

Киотода VIII асрнинг охирида қурилган синто ибодатхонаси «Хейан», XIII асрнинг биринчи ярмида қурилган Будда ибодатхонаси «Тоинин» бор. Булар ва бошқа шулар каби ибодатхоналарнинг ҳаммаси ёғочдан қурилган бўлса-да, лекин улар жуда ҳашаматли бўлиб, кишининг диққатини ўзига жалб қилади.

Аммо Япониядаги миллий ёдгорликлардан энг ажойиби Камакура деган курорт шаҳридаги «Улуғ Будда» ҳайкалидир. У 1252 йилда мисдан қуйилган. Оғирлиги 100 тонна, баландлиги 20 метр, бетининг узунлиги 4 метр. Ҳайкалнинг ичида нарвон бўлиб, унинг ёрдами билан Будданинг бошига чиқиш мумкин.

Япон халқи меҳнатсевар, қўл ҳунарига ғоят моҳир, талантлидир. Магазинларда, дўконларда ва кўчаларда жуда кўп қўлда ясалган ва кишини ҳайратда қолдирадиган ажойиб нарсаларни учратиш мумкин. Гарчи савдо суст бўлса-да, лекин катта магазинларда сотувчилар эҳтиёжга нисбатан кўп. Ҳақиқатда халқнинг мол сотиб олиш қобилияти жуда паст, чунки у ерда пулсизлик ҳукмронлик қилади.

Япония (Токио), 1957 йил. Ўнгдач чапга: Т. Н. Қори Ниёзий, совет олимиди П. П. Толеха ва япон олимлари.

— Кўриниб турибдики, харидорлар магазинда оз, сотувчилар эса кўп: кўплари бекор ўлтиришибди. Нега бундай?— деб бизни олиб юрган япондан сўраган эдим, у:

— Бу ҳол, бизнинг катта магазинлардаги одатдаги кўришиш, чунки иш ҳақи Японияда жуда оз,— деди.

Ҳақиқатда ҳам ишчининг бир ойлик иш ҳақи ўрта ҳисоб билан 14—14,5 минг иен, яъни ойда 40 доллар. Бу эса кун кечириш учун зарур бўлган миқдорнинг тақрибан ярмига тўғри келади. Бу ҳодиса тасодифий эмас: Японияда ишсиз ва ярим ишсизларнинг сони олти миллионга боради. Ҳатто университетни битирганлардан тақрибан олти процентигина ўз ихтисосига мувофиқ ишга жойлашади. Қолганлари эса — официант, шофер, магазинларда сотувчи каби ишларга кириб кетади. Япон газеталарининг ёзишига қараганда, ёшлар орасида ўз-ўзини ўлдиришлар ўсиб кетмоқда.

Япон халқи жуда ҳам хушмуомала. Уларнинг миллий одати бўйича қўл бериб кўришиш расм эмас. Иккига япон учрашганда ҳар бири икки қўлини ўз тиззасига сал тегизиб, эгилганча таъзим қилади ва тезда бошини кўтармайди. Портфель олиб юриш ҳам расм эмас, унинг ўрнига китоб, ҳужжат ва бошқа майда-чуйда нарсаларни рўмолчага ўраб, боғлаб оладилар.

Японларнинг яшайдиган уйлари ёғочдан ясалган енгилгина бир ёки икки ошёналик бўлиб, деразанинг ўрнига мойланган қоғоз ишлатилган. Шунинг учун япон уйи кечаси катта фонусга ўхшайди. Иссиқ вақтларда уйнинг деворларини силжитиб, очиш мумкин. Натижада уй очиқ шийпонга айланиб қолади. Шаҳардаги бойларнинг уйлари эса кўпинча бамбук девор билан ўралган, ҳовлисига паст бўйли дарахтлар экилган, унда, ҳатто, чашма ёки кичкина қўл ҳам бор. Ер жуда танқислигидан боғчаларнинг саҳни жуда ҳам тор.

Японларнинг турадиган уйлари бўш бўлиб, уйнинг ўртасида турган биттагина паст хонтахтадан бошқа мебеллар, масалан: стол, стул, кровать кўринмайди. Рўзғорга керакли ҳамма нарсалар махсус уйда туради. Японлар ишдан уйга қайтиб келганда, қандай бўлмасин устларидаги кийимларини ечиб, ўзларининг миллий кимоноларини кийиб оладилар.

Уйга эса оёқ кийимини ечиб кирадилар. Одатда ерга, бўйра-нинг устига ўтирадилар, чунки ерга гилам солиш расм эмас.

Японларнинг миллий ошхоналарида овқат кишининг кўз олдида тайёр қилинади. Овқатнинг порциялари жуда ҳам оз. Кўп овқатлар балиқлар ва кўкатлардан, чунки гўшт камчил ва қиммат (қўй-молларни, ҳатто, қишлоқда ҳам кўрмадик). Японларнинг энг машҳур миллий овқати «ксияки» саналади. Буни пишириш учун кўз олдимизда хонтахта ўртасига ўрна-тилган қозончага юпқа қилиб кесилган гўшт парчаларини со-либ, уни бир неча минут соусда қовурилди. Сўнгра устига анчагина оқ нарса сепилди. Мен бу овқатни пишираётган ки-шидан:

— Нима сепдингиз?— деб сўраган эдим.

— Қанд,— деб жавоб берди.

Ҳайрон бўлиб «иш расво бўлдику» деб, рус тилида ҳам-роҳлардан бирига шама қилган эдим, у ҳам:

— Ишингиз бўлмасин, бўлганча бўлар,— деди.

Овқат тайёр бўлгандан кейин, гумонсираб эҳтиётлик би-лан уни оғизга солиб, аста-секин чайнай бошладик. Биринчи луқма ютилгандан сўнг бир-биримизга қараб, бир овозда:

— Дуруст-ку!— дедик.

Ҳақиқатда ҳам кутганимизга қарши овқат анчагина маза-ли бўлиб чиқди. Хуллас, яна икки порциядан буюришга тўғ-ри келди (лекин ҳар бир порциянинг гўшти эллик граммдан ортмас эди).

Чой ичиш маросими жуда тантана билан ўтади. Махсус курс битирган гейша энг аввал пиёлани яхшилаб қайноқ сув билан кўз олдингизда ювади, сўнгра унга майда қилиб ту-йилган кўк чой солади, ниҳоят, бунинг устидан қайноқ сув қуйиб, уни чўтка билан бирмунча вақт эзади. Хуллас, чой мутлақо ўтга қўйилмаса-да жуда ичимли бўлади. Гейшалар эса маълумотли, ашула, рақс ва музикани биладиган ҳам суҳбат ва хушодоб хотин-қизлардан иборат.

Деярли ҳар қадамда япон халқининг машаққатли меҳна-ти кўриниб туради. Масалан, Япония тоғлик мамлакат бўл-гани учун темир йўли кўп туннеллардан ўтган. Токиодан Киотога боришда туннеллар шу даражада кўпки, уларни

қурган япон меҳнаткашларининг сабру матонатига ҳайрон бўласан, киши. Умуман, Японияда 700 дан ортиқ туннель бор.

Япония далаларида трактор ёки комбайн каби ҳозирги замон машиналари кўринмайди. Ер оддий омов билан ишланади. Асосан, деҳқонларнинг ерлари жуда кичик парчалардан иборат. Ернинг танқислигидан шлопооялар биноларнинг пойдеворигача ва темир йўлларга бориб етган.

Хиросима ва Нагасаки фожиасининг азобини чеккан япон халқи урушни хоҳламайди. Аксинча у тинчлик учун кураш олиб бормоқда. Бу ҳаракат миллий озодликни, Япониядан оккупацион ҳарбий кучларни чиқаришни, миллий демократик маданиятни ривожлантириш каби муҳим масалаларни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Бу мақсадга эришиш учун япон халқида барча имкониятлар мавжуддир.

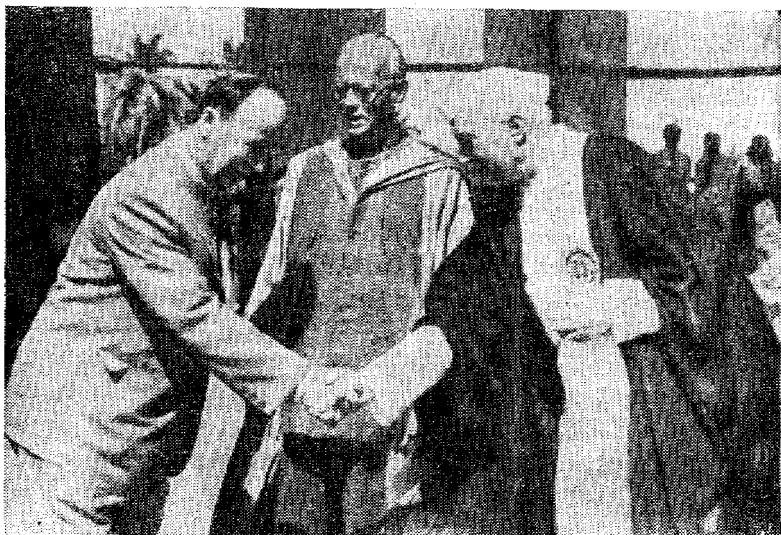
ҲИНДИСТОН ХОТИРАЛАРИ

1960 йил 3 январдан 8 январгача Ҳиндистоннинг Бомбай (Манбай) шаҳрида Умумҳиндистон конгрессининг 47-илмий сессияси бўлган эди. Бунга ҳинд олимларидан ташқари, бир неча мамлакатлардан, жумладан, СССР, Америка, Хитой, Франция, ГДР, Япония, Покистон ҳамда бошқа мамлакатлардан келган олимлар ҳам қатнашган эди. Етти кишидан иборат бўлган Совет Иттифоқи делегацияси составида каминна ҳам бор эди. Конгрессда бизнинг делегация аъзоларимиздан турли темаларда беш киши доклад қилганди, менинг докладим эса аниқ фанлар соҳасидан эди. Фурсатдан фойдаланиб, бу ажойиб мамлакат тўғрисида баъзи мулоҳазалар ва эсдаликлар устида тўхтаб ўтмоқчиман.

Ҳиндистон ер юзининг энг қадимги маданият ўчоқларидан биридир. Тарихий ёдгорликларнинг кўрсатишига қараганда, Ҳинд дарёси водийсида, хусусан, Панжоб ва Моҳанжо-Даро каби жойларда эраимиздан илгариги 3—2 минг йилликда суғориш каналлари, пишиқ ғиштдан ясалган учтўрт қаватли бинолар, пахтадан маҳсулот ишлаб чиқарадиган тўқимачилик корхоналари, ҳунармандлик ва заргарлик каби нафис санъат мавжуд бўлганки, булар ўша қадим за-

монларда ҳинд халқи маданиятининг юксак даражада эканлигини яққол тасвирлайди.

Умуман, Шарқ халқларининг, айниқса Ҳиндистон халқларининг жаҳон фани ва маданияти хазинасига қўшган ҳиссаси алоҳида диққатга сазовордир. Ҳиндларнинг эрамиздан VIII аср илгари вужудга келган «Ҳаёт китоби» («Аюрведа») асари асосан ички касалликларга бағишланган бўлиб, бу асарнинг

Ҳиндистон (Бомбай), 1960 йил. Ўнгдан чапга: Ҳиндистон бош вазири Жавахарлаъл Неру, конгресс президенти профессор Пария ва Қори-Ниёзий.

Суфра деган ҳинд олими (эрамиздан IV аср илгари) таҳрир қилган нусхасида 760 хил дори тўғрисида сўз боради. Яна бир ҳинд олими Чораканинг (I аср) медицинага оид асари 800 йилларда араб тилига таржима қилинган. Ҳинд олими Панини тузган (эрамиздан илгариги IV—III асрларда) санскрит тилининг грамматикаси XIX аср ўрталарида Европада лингвистик муқояса методининг ривожланишига ёрдам берди. Қадимги ҳиндлар математика соҳасида (IV—V асрларда) квадрат ва куб илдизларни чиқариш, иккинчи даражали

аниқмас тенгламаларни ечиш ва арифметик қаторларни йиғиш учун лозим бўлган эмпирик қоидалар билан таниш бўлганлар. Бу соҳада айниқса ҳинд математиклари кашф этган позицион ҳисоблаш усули диққатга сазовордир.

Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халқларининг тарихи ўзаро чамбарчас боғлангандир. Дарҳақиқат, эрамыздан аввалги биринчи асрнинг бошида, Ўрта Осиёда Сугдиёна ва Бақтрия территориясида барпо бўлган Кушон давлати Кадфиз I даврида, яъни биринчи асрнинг биринчи ярмида кенгайиб, Қашмир, Қобул дарёсининг водийси, Хоразм, Чоч каби бирмунча ерларни ўз ичига олган эди. Бу давлат бора-бора кенгайиб, ниҳоят территорияси бир томондан Сугдиёнадан Ҳинд дарёсининг бош қисмигача ва иккинчи томондан Помирдан Парфиягача бўлган қадим замоннинг энг катта империяларидан бирига айланган эди. Кадфиз I нинг ўғли Кадфиз II даврида бу империяга Ҳиндистон кириб, у то Банорасгача бориб етган эди. Кадфизлардан кейин ўтган Қанишка даврида эса, яъни 78 йиллардан 123 йилларгача, бунинг составига Қашқар, Ёркент ва Хўтан ҳам кирган бўлиб, империянинг пойтахти Ўрта Осиёдан Пешоварга кўчирилган эди.

Амударёнинг боши билан Шимолий Ҳиндистон орасида эрамызнинг биринчи асрига оид бўлган архитектура ва скульптура ёдгорликлари топилган. Буларнинг кўплари Гандҳар территориясида топилгани учун одатда уларни гандҳар санъати дейилади. Шуниси диққатга сазоворки, бу характердаги санъат, Ўрта Осиё қабилалари Шимолий Ҳиндистонга кириб борган вақтдан бошлаб вужудга келган, яъни гандҳар санъатининг ривожланишида Шимолий Ҳиндистон ва Ўрта Осиё халқларининг бадий традициялари муҳим роль ўйнаган.

Ўрта Осиёда буддизмнинг тарқалиши ҳам шу даврга тўғри келади. Худди шу вақтда Бақтрияда катта будда ибодатхонаси қурилган. Умуман, Ўрта Осиёда буддизм билан боғланган кўп ёдгорликлар топилган (масалан, Термизда, Самарқандда ва бошқа жойларда).

Демак, юқорида зикр қилинган Кушонлар ҳукмронлиги даврида Ўрта Осиё ва Ҳиндистондаги баъзи қабилаларнинг

Ҳиндистон (Бомбай), 1960 йил. Конгресс президиуми (Юқорилги қаторда ўнгдан учинчи
Т. Н. Қори-Ниёзий). Минбарда Ж. Неру.

савдо ва маданий алоқалар натижасида ўзаро аралашиб кетиши табиийдир. Шарқ шоирларидан Шамси Табризийнинг ажойиб ва ғоят даражада чуқур маъноли бир шеъри бор. У шундан иборат:

*Чи ибрат э мусулмонон бахудро ман намедонам,
На габру, на мусулмонам, на тарсоу яхудонам!*

Яъни: «Эй мусулмонлар! Бу қандай ҳикмати, мен ўзимнинг ким эканлигимни билмайман: мен кофирми, мусулмонми, тарсоми, яхудийми!».

Шуниси диққатга сазоворки, бунда сўз ватан устида эмас, балки турли динларга мансуб бўлган кўп халқлар тўғрисида боради (габр, мусулмон, тарсо). Бу ердаги «яхудон» сўзининг моҳияти ҳам дин нуқтаи назаридан айтилган бўлиши керак, албатта. Бу эса табиий, чунки у вақтларда миллат тушунчаси иккинчи, учинчи ўринда бўлиб, биринчи ўринда дин турарди. Шундай бир замонда, яъни диний фанатизм авж олган вақтда Шамснинг талқини фавқулодда жасоратли бўлиб, у турли динларга мансуб бўлган халқлар орасидаги диний тўсиққа қарши қаратилган.

Дарҳақиқат, халқларнинг ўзаро дўстлиги учун «мусулмонми, кофирми, тарсоми, яхудийми» ёки бошқами, ҳеч қандай роль ўйнамайди, чунки буларнинг ҳар бири одам фарзанди бўлиб, дунёда яшаш учун тенг ҳуқуқли бўлиши лозим. Ахир, буларнинг ҳар бири ўз ота-онасининг азиз фарзанди, улар онанинг мусаффо сути билан ва унинг тинмай уйқусиз кечирган кечалари, чеккан азобу уқубатлари натижасида вояга етади. Мана шунинг учун ҳам инсонпарварлик ва дўстлик совет халқларининг энг олижаноб фазилатларидандир.

Ўрта Осиё ва Ҳиндистон олимлари ижодларининг ўзаро таъсири ва уларнинг ҳамкорлиги ғоят самаралидир. Масалан, зикр қилинган позиция ҳисоблаш асосида ёзилган Муҳаммад Мусо Хоразмийнинг «Қитоби ҳисоб ал ҳинди» асари фан тарихида ғоят даражада катта ва муҳим аҳамиятга эгадир, чунки бу асар туфайли аввало Шарқ мусулмонлари, сўнгра Европа халқлари қадимги Ҳиндистоннинг бу соҳадаги

муаззам кашфиёти билан биринчи марта танишишга муваффақ бўлдилар.

Шунингдек, Абу Райҳон Берунийнинг Ҳиндистонни бутун дунёга танитиш йўлидаги роли муҳим ва каттадир. Беруний энг аввал ҳиндларнинг қадим тили — санскритни ўрганиб, сўнгра XI асрнинг биринчи ярмида Ҳиндистон бўйлаб узоқ вақт саёҳат қилади ва бу саёҳат натижасида унинг «Ҳиндларга мансуб бўлган ва ақлу идрок асосида қабул қилиниши мумкин ёки мумкин бўлмаган таълимотлар» деган ёки қисқача «Ҳиндистон» номи билан машҳур бўлган муфассал монографияси вужудга келди. Бу асарда Ҳиндистон тўғрисида тарихий-географик маълумотлар, унда яшовчи халқларнинг урф-одатлари, хулқ-атвори, диний эътиқодлари ва фалсафий қарашлари мукамал баён қилинган.

Беруний Ҳиндистонда саёҳат қилган пайтда у ердаги тоғнинг устига чиқиб, оригинал метод ёрдами билан Ер шарининг радиусини аниқлаган.

Шунинг каби рус савдогари Афанасий Никитин 1469—1472 йилларда Ҳиндистонда яшаб, «Уч денгиз оша саёҳат» («Хождение за три моря») деган асар қолдирди. Бу асар Ҳиндистон ва Россия тарихи ҳақида муҳим ва қимматли манбадир. Берунийнинг узоқ вақт Ҳиндистонда саёҳат қилиши Ўрта Осиё ва Ҳиндистон халқларининг орасида, Афанасий Никитиннинг Ҳиндистонда бир неча йиллар яшаб туриши, Ҳиндистон ва Россия халқлари орасида иқтисодий ва маданий алоқа қуриш йўлида анчагина ёрдам қилди, бу алоқа кейинча янада ривожланиб кетди.

Шунинг учун ҳам ҳозирги замон Ҳиндистони билан бевоҳита танишиб чиқиш совет олимларида катта қизиқиш туғдирди.

1959 йил 30 декабрь эрта билан соат 7 да «ТУ-104» ҳаво лайнери билан Москвадан учиб, сал кам 4 соатдан кейин Тошкент аэропортига келиб қўндик ва бу ерда бир соат туриб, сўнгра Ҳиндистоннинг пойтахти Деҳлига қараб учдик. Қудратли, илғор совет фани ва техникасининг ажойиб ютуқларидан бири бўлган бу ҳаво кемаси Афғонистон ва Покистон усти билан парвоз этди. Остимизда эса муаззам Ҳимолай,

Ҳиндиқуш ва Қорақурум тоғлари, кўллар, дарёлар ва чўлу биёбонлар... Кўп фурсат ўтмай, 2 соат 10 минут мобайнида Деҳли аэропортига келиб тушдик.

Ажабо, Урта Осиёнинг берунийлари ўз даврида Ҳиндистонга бориш учун қанча вақт юрганлар? Шубҳа йўқки, улар гоҳ дарёдан, гоҳ кўлдан, гоҳ ўрмондан, гоҳ қумдан, гоҳ чўлдан, гоҳ тоғ ораллиқларидан ва гоҳ тоғ устидан катта хавфу хатар остида минг азоб-уқубатлар билан ойлаб юрганлар! Берунийлар каби фан ва маданият арбоблари ана шундай машаққатлар билан юриб, ёғчиروқнинг ёки шамнинг хира нури остида ижодий меҳнат қилганлар.

Деҳлида бир кеча ётиб, 31 декабрь куни эрталаб, «Эр Индия» ҳаво кемаси билан шу куннинг ўзида соат икки яримда Бомбайга келиб тушдик. Деҳли ва Бомбай аэропортларида Ҳиндистон олимларининг вакиллари бизларни катта қувонч ва самимият билан кутиб олдилар. Айниқса, Бомбайдаги «Ҳиндистон ва СССР дўстлиги жамияти»да совет делегацияси билан жамият аъзоларининг учрашиш маросими СССР ва Ҳиндистон халқларининг дўстлик таянчасига айланди.

Бомбай Ҳиндистоннинг энг катта шаҳарларидан бири, савдо, саноат ва молия маркази бўлиб, бунда ҳозирги вақтда уч миллионга яқин аҳоли яшайди. Бу ерда энг катта ҳинд банклари ва савдо фирмалари, Англия ва Америка банкларининг бўлимлари мавжуддир. Ҳиндистоннинг энг эски ва энг йирик тўқимачилик саноатининг маркази ҳам шу ерда бўлиб, у айни замонда ишчиларнинг колониализмга қарши миллий озодлик ҳаракатининг маркази ҳам саналади.

Шаҳарга тегишли қадим ёдгорликлардан Элефанта оролидаги ҳинд ибодатхонаси диққатга сазовордир. Бу ибодатхона VIII асрда қурилган бўлиб, у бутун тоғдан ўйилган муттасил монументдан иборатдир. Ибодатхонанинг ости ва усти, девор ва устунлари, ундаги турли ҳайвонлар расмлари тоғнинг ўзидан ўйиб қилинган. Бундаги ҳайкаллар орасида хусусан, индуизм пантеонига мансуб бўлган уч юзли Шива ҳайкали ажралиб туради.

Шунинг каби қадим ҳинд санъатининг марказларидан бири Аджанта шаҳри ёнидаги ёдгорликлар саналади (Шимоллий Ҳайдарободда). Бу ерда Вакхора дарёчасининг соҳилидаги тоғларни ўйиб, 29 та ибодатхона қурилган. Бу ибодатхоналарнинг деворлари ва улардаги ҳайкаллар эса рангли расмлар билан безатилган. Бу катта комплекс эрамиздан илгариги III асрда бошланиб, эрамизнинг VII асридагина битган, яъни тақрибан минг йил мобайнида вужудга келган. Буларни қурган талантли халқ усталарининг сабру матонати кишини ҳайратда қолдиради! Бу ёдгорликлар — ҳинд халқи қадим санъатининг нақадар юксак даражада эканлигини яққол ифода қиладиган муҳим кўрсаткичлардан биридир.

Бомбайнинг қиёфаси, умуман, европача бўлиб, бунда учбеш қаватли бинолар, магазинлар, меҳмонхона ва рестороанлар қаторида ҳар одимда букчайган, ғарибона кулбалаф, чайлалар ҳам оз эмас. Бу чайлаларда оч-яланғоч қашшоқлар яшайди. Четдан келган кишининг кўзига энг аввал ана шу контраст — қарама-қаршилиқ ташланади. Бироқ бу кўриниш ёлғиз Бомбайгагина хос бўлмай, балки у умумийдир, чунки бу каби манзарани биз кейинча Ҳиндистоннинг бошқа ерларида, масалан, Калькутта, Мадрас, Банорас, Деҳли каби шаҳарларида ҳам кўрдик. Бу ҳол икки аср мобайнида ҳукмронлик қилган инглиз колонизаторларидан қолган оғир мероснинг характерли кўринишларидан биридир.

Ўз вақтида ҳинд халқининг фарзанди Жавоҳарлал Неру ёзган эди: «Шундай кун келадики, инглизлар тақдир амрича ўзларининг ҳинд колониясидан воз кечишга мажбур бўладилар. Бироқ ўзларидан кейин, улар қандай Ҳиндистонни, қандай чидаб бўлмайдиган гадойликни қолдириб кетадилар! Ниҳоят, Англия ҳукмронлик асрларининг оқими қуриб бўлгандан кейин, унинг ўзанида қанча ифлослик ва лойқа қолади!»¹.

Мана шунинг учун ҳам 1942 йилда инглиз колонизаторларига қаратиб, «Йўқол, Ҳиндистондан!» деган шиор, сабр

¹ Джаваҳарлал Неру, Открытие Индии, М., 1956, стр. 512.

Бомбай, 1960 йил, январь. СССР-Ҳиндистон дўстлик жамаиатида Совет-деlegationини қабул этиш маросими.

жосаси тўлиб тошган ҳинд халқининг чексиз ғазабини ифода қилган эди.

«Атрофга қараганимда,— деб ёзган эди Ж. Неру,— фахрланган маданиятнинг ҳечкимга керак бўлмаган лаш-лушдек синиқ парчаларини кўраман. Бироқ шундай бўлса-да, мен туноҳқор бўлмай, инсонга ишончимни йўқотмайман. Шундай кун келадики, бўйсунмаган инсон ҳамма тўсқинлик ва қийинчиликни енгиб, ўзининг йўқотган инсоний меросини эгаллаш учун янада ўз ғолибона йўли билан кетажак»². Бизлар эса Ж. Неру ёзган қадим маданиятнинг «синиқ парчаларини» ўз кўзимиз билан кўрдик.

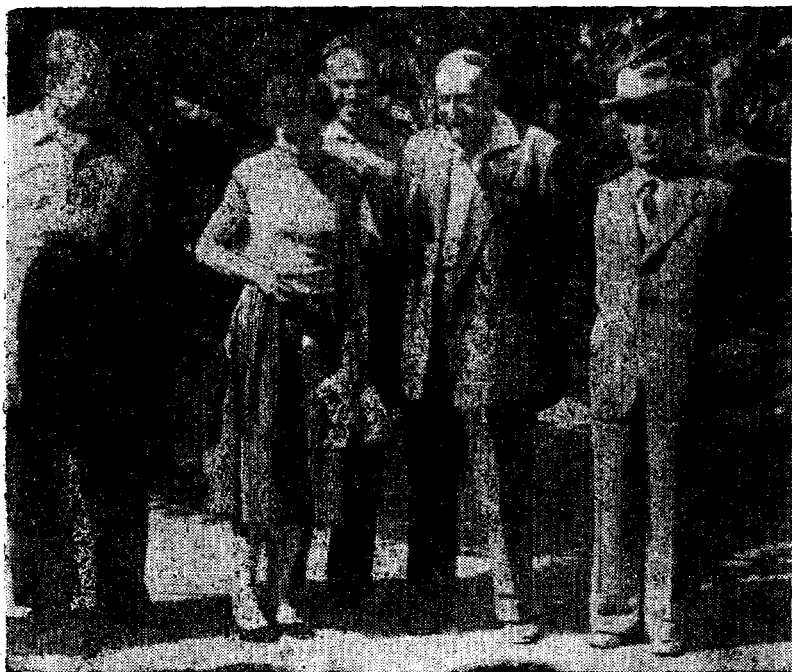
Энди юқорида зикр қилинган Конгресснинг илмий сессиясига ўтайлик. Сессия учинчи январда эрта билан соат 10 да Бомбай университетининг олдидаги катта майдонда очилди. Майдоннинг усти қуёшдан соябонлар билан тўсилган, унинг остига сессия қатнашчилари учун скамейкалар қўйилган бўлиб, қатор-қатор байроқлар ҳилпилаб турар, фонтандан эса ранг-баранг сувлар жўш уриб турар эди. Соат тўққиз яримда ҳамма ўринлар делегатлар билан лиқ тўлди. Конгресснинг президиумида СССР ва бошқа мамлакатлардан келган делегатлар бор эди.

Соат 10. Беш мингга яқин сессия қатнашчилари бирданига ўринларидан турдилар, миллий ҳинд музикаси садоси остида Ҳиндистоннинг бир группа атоқли олимлари ерга солинган махсус пояндоздан аста-секин, салмоқ билан қадам ташлаб президиум томонга қараб равона бўладилар. Бу тантанали юришнинг биринчи сафида Ҳиндистон бош вазири Жавахарлал Неру, Бомбай губернатори Пракаса ва Конгресс сессиясининг президенти, профессор П. Пария бўлиб, буларнинг ҳаммалари традицион докторлик либоси — қора мантия кийган эдилар.

Булар президиумга келиб, ўрин олганларидан кейин, Бомбай губернатори сессияни очиб, Ж. Неруга чет эл делегацияларини таништирди. Сўнгра сессия президенти П. Пария нутқ сўзлади. Ниҳоят Ж. Неру нутқ сўзлаб, Ҳиндистон

² Ж. Неру, зикр қилинган асар, 513-бет.

Ҳозирги вақтда (1960) Ҳиндистон мактабларида ўқиш тегишли районнинг ўз миллий тилида олиб борилади ва ҳинд тили давлат тили сифатида ўқитилади. Шунинг билан бирга, қонда тариқасида ҳамма мактабларда инглиз тили ҳам ўқитилади. Юқорида келтирилган программага мувофиқ, Ҳин-

Ҳиндистон, 1960 йил. Ўнглам чапга: Т. Н. Қори-Ниёзий, академик Д. И Шчербаков ва бошқалар.

дистон мактабларининг асосий йўналиши амалий бўлиб, халқнинг специфик турмуши билан бевосита боғлангандир.

Масалан, кўп вақт мактабда «магазин ўйини» ўтказилади. Бунда ўқувчилардан бири сотувчи, қолганлар эса харидор ролини ижро этиб, этикеткаларда баҳолари ёзилган турли «мевалар» ва «моллар»ни сотиш-олиш билан шуғулланадилар. Ўқувчилардан ҳар бири навбат билан бирор нарсани

«сотиб олган» бўлади ва қолганлари эса «олувчи» билан «сотувчи»нинг ҳисобини назорат қиладилар. Шунингдек, мактабларда бошқа хилда амалий машғулотлар ҳам тез-тез ўтказиб турилади.

Ҳиндистоннинг катта шаҳарларида, жумладан, Деҳли, Мадрас, Калькутта, Оллоҳобод, Банорасда университетлар бўлиб, булардан энг эскилари XIX асрнинг ўрталарида қурилган. Ҳозирги вақтда (1960) буларнинг сони 37 та, шундан 9 таси биринчи ва иккинчи беш йиллик йилларида вужудга келган. Ҳиндистон университетлари инглиз университетларининг типида бўлиб, уларнинг хусусияти шундаки, бу университетларнинг ҳузурида кўп колледжлар мавжуддир. Колледжлар эса олий (ёки ўрта) мактаблардан иборат бўлиб, улар тақрибан биздаги факультет ролини ўйнайди.

Мисол учун Банорас университетини олайлик. Ҳозирги вақтда (1960) ўнда 10 минг студент бўлиб, ўқитувчиларнинг сони 700 кишига боради. Ўқиш — пуллик, йилига 300 рупия. Студентлардан тахминан 15 проценти университетнинг турли ташкилотларида хизмат қилади ва 5—7 процентигина ёрдам (стипендия) олади. Шунинг учун маълум даражада моддий томондан таъмин қилинмаган киши бу университетларда ўқишдан маҳрумдир.

Биз турли шаҳарларда кўрган мактаблар ва бу соҳада маҳаллий олимлар билан қилган суҳбатларимиздан Ҳиндистон ўзига мустақил бўлгандан буён ўрта ва олий мактабларни ривожлантиришга алоҳида аҳамият бераётганлиги яққол кўриниб туради. Биринчи беш йилликдаёқ бундай мактаблар сони сал кам икки марта ортган. Булардан етмиш бештаси олий ва юз йигирма еттитаси ўрта техник мактаблардан иборат.

Калькутта яқинидаги Қхарагпур шаҳарида ташкил этилган Ҳиндистон технология институти Парламент қарорига мувофиқ «Миллий аҳамиятга эга бўлган институт» ҳисобланади. Бу ерда 1400 студент ва 100 аспирант: кимё, тоғ ишлари ва металлургиянинг турли соҳалари билан шуғулланмоқда. Институтнинг ўқув ва илмий ишларини ташкил қилишда совет олимларининг роли катта. Шунингдек, Бомбайдаги Тех-

нология институтини қуришда, уни лаборатория ускуналари ва бошқа асбоб-ускуналар билан жиҳозлашда Совет Иттифоқи катта ёрдам кўрсатди.

Калькутта шаҳридаги Статистика-экономика институти алоҳида диққатга сазовордир. Бу шаҳарда бўлганимизда шу институтнинг ҳузуридаги меҳмонхонада истиқомат қилишга тўғри келди. Институтнинг иши юксак даражада бўлиб, бундаги экономик текширишлар математик статистика воситаси билан бажарилади. Бизлар бу ерда тез ҳисоблайдиган совет «Урал» электрон машинасининг ишлаб турганини кўрдик. Институтнинг раҳбари машҳур ҳинд олими Махаланобис бўлиб, унинг экономика соҳасидаги илмий текшириш ишлари катта аҳамиятга эга. Шунингдек, Янги Деҳли шаҳаридаги Марказий физика лабораторияси муҳим илмий марказлардан бири ҳисобланади. Бу лаборатория катта илмий тадқиқот институтидан иборат бўлиб, у ерда 600 га яқин киши ишлайди. Институт ҳозирги замон асбоб-ускуналари, такомиллашган машиналар билан жиҳозланган.

Ҳинд адабиётининг ривожланишида ҳинд адабиёти миллий академиясининг аҳамияти каттадир. Бу Академия 1954 йилда ташкил қилинган бўлиб, унинг вазифаси — ҳинд адабиёти соҳасидаги илмий текшириш ишларини координация қилишдан ва Ҳиндистоннинг маданий бирлиги учун ёрдам беришдан иборат. Академиянинг энг катта ва муҳим ишларидан бири «Ҳинд адабиётининг миллий библиографияси» бўлиб, у XX асрда Ҳиндистоннинг асосий тилларида ва ҳинд авторларининг инглиз тилида ёзган адабий асарларини ўз ичига олади. Академиянинг 72 аъзоси бор (1960).

Мустамлака даврида инқирозга юз тутган қадим ҳинд драматургия санъати кейинги йилларда тикланиб, ривожланиб бормоқда. Масалан, 1953 йилда ташкил этилган «Миллий рақс, драма ва музика академияси» санъатнинг ривожланишига ёрдам қилиш билан бирга, маҳаллий санъат ташкилотларининг ишларини координациялаштирмоқда. Ҳиндистонда ҳар йили — Республика кунда, яъни 26 январда Деҳли шаҳаридаги «Миллий стадионда» халқ рақсининг фестивали ўтказилади.

Ҳиндистоннинг сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши натижасида кинематография санъати ҳам ривожланиб бормоқда. 1960 йилнинг маълумотига мувофиқ республикада ишлаб чиқарилаётган фильмлар сон жиҳатидан Ер юзида учинчи ўринда туради. Айниқса, кейинги йилларда ишланиб, экранга чиқарилган фильмларда ҳинд халқини ҳаяжонга келтираётган муҳим проблемалар кўтарилмоқда. Бундай кинофильмлардан бирини Бомбай шаҳарида кўрдик.

Ҳиндистонда жуда кўп касталар бор. Уларнинг сони тақрибан 3,5 мингга етади. 60 миллион киши энг тубан кастани ташкил қилади. Булар билан алоқа қилиш, уларнинг қўлидан овқат олиш юқори табақалар томонидан ман этилган бўлиб, ҳаром саналади. Ҳиндистон республикасининг 1950 йилда қабул қилинган Конституциясига мувофиқ бу ҳол ман қилинган бўлса-да, лекин амалда ҳали давом этмоқда. Биз Бомбайда кўрган кинофильм ана шу масалага бағишланган бўлиб, унинг қисқача мазмуни қуйидагичадир.

Юқори табақа кастага мансуб бўлган оилага бир етим қизни келтириб, уни қиз қилиб олишни илтимос қилишади. Бу оила болани қабул қилиб олади. Қиз шу оилада тарбияланиб, вояга етиб, ҳуснига ҳусн қўшилади.

Айни замонда қиз сақлаган оилада ўзларининг қизи ҳам вояга етиб қолади; уни юқори табақада бўлган бир йигитга муносиб кўриб, фотиҳа қилиб қўядилар. Аммо йигит эса асранди қизни яхши кўриб қолади ва унга уйланмоқчи бўлади. Бунга қиз асраган хотин жиддий қаршилик қилади. Шу вақт у хотин касал бўлиб қолади. Касалнинг аҳволи жуда оғирлашиб қолади, натижада врачлар унга тезлик билан қон қуйишга қарор қилади. Бир неча кишиларнинг қонлари текшириб кўрилади, аммо уларнинг қони тўғри келмайди. Ниҳоят, унга ўзи асраб олган қизнинг қонигина тўғри келиб қолади ва касалга шу қизнинг қонидан олиб қўядилар; бемор тузалиб кетади ва у йигитнинг асранди қизга уйланишига розилик билдиради, фильм тўй тантанаси билан тамом бўлади.

Ҳиндистонда қадим архитектура ёдгорликлари жуда кўп бўлиб, улар маҳаража ва шоҳларнинг, турли сарой ва мақ-

бараларидан, масжидлардан ва ҳинд ибодатхоналаридан иборат. Биз кўрганларнинг орасида, хусусан, Аградаги Шоҳжаҳон мақбараси (Тожмахал), Деҳлидаги Қизил форт, яъни Шоҳжаҳоннинг саройи, Қутб Минор, Масжиди жоми каби архитектура ёдгорликлари шоён диққатга сазовордир.

Шоҳжаҳон саройининг пештоқида икки мисрадан иборат ушбу шеър ёзилган:

*Агар фирдавс бар рўйи заминаст,
Ҳаминаст, ҳаминаст, ҳаминаст.*

ёки ўзбекчага таржима қилинса бундай бўлади:

*Агар ер юзида жаннат бўлса,
У, шу ерда, шу ерда, шу ерда.*

Саройдан чиқиб, то меҳмонхонамизга боргунча бу шеър устида ўйлаб, хаёлга ботиниб кетдим. Ниҳоят Шоҳжаҳонга нисбатан қалбим фикран тилга кириб қолди:

— Эй, хом суг ичган шоҳи жаҳон! Агарда шеър ёзилган пештоқ тилга кирганда, у нималардан сўзлаб бермас эди! Афсуски, унинг тили йўқ. Тарих эса даҳшатли воқеаларнинг шоҳидидир. Дарҳақиқат, ҳашаматли саройдаги кайфу сафо билан бирликда мамлакатдаги очарчиликларни, Шоҳжаҳоннинг ўз ўғли Аврангзеб қўлидан умрининг қолган қисмини қамоқда ўтказилганлигини кўз олдига келтирилса, сарой пештоқида ёзилган шеърдаги «фирдавс», яъни жаннат сўзининг ниқоби йўқолиб, унинг остида нима борлиги яққол ошкор бўлиб қолади. Хуллас, қалбнинг амирга мувофиқ пештоқдаги шеърга жавобан, бундай шеър вужудга келди:

*Эй, шоҳи жаҳон бидонки фирдавси ту
фандаст¹,
Нисбат ба онки кулбайи ман фирдавси
ҳалоласт.*

¹ Фанд — форсча ёлғон, айёрлик маъносида.

ёки буни ўзбекчага айлантирилса:

*Эй, шоҳи жаҳон, билсанг агар фирдавсинг ёлғондир,
Менинг кулбам эса зоти пок ҳақиқий жаннатдир.*

Шоҳжаҳон мақбараси XVII асрнинг биринчи ярмида Агра шаҳари ёнида Жамна дарёсининг соҳилида қурилган. У Бо-бирийлар давридан қолган энг гўзал ва мумтоз ёдгорлик саналади. Тожмахал баландлиги 75 метрдан иборат бўлган беш гумбазли ва тўрт минорали архитектура ансамблини ташкил этади. Бинонинг ўзи тамомила оқ мрамрдан ишланган бўлиб, деворлари эса қадама ранг-баранг тошлар, чиройли орнаментлар ва қуръондан келтирилган каллиграфик ёзувлар билан безатилган. Катта ҳовуз фонтанлар, гулзор ва кипарислар билан зийнатланган боғ мақбара билан birlikда ажойиб, гўзал ансамбль ташкил этади. У меҳнаткашларнинг, моҳир усталарнинг куч-қуввати билан, оғир ва машаққатли меҳнати, пешана тери билан вужудга келган.

Бизга маълум қилишларича, Тожмахални қуришда 20 мингдан ортиқ киши ишлаган бўлиб, буларнинг орасида ҳинд ишчи ва усталари билан birlikда Урта Осиёнинг истеъдодли ишчи ва усталари ҳам қатнашган. Шунинг учун ҳам бу ажойиб ёдгорлик Ҳиндистон ва Урта Осиё меҳнаткашларининг дўстлигини ифодалайдиган тарихий ёдгорликдир.

Фан ва маданият ёдгорликларидан қадимги астрономия обсерваториялари билан танишиб чиқдик. Булар Кўҳна Деҳлида, Жайпурда, Мадрасда, Банорасда ва Уджаинда бўлиб, XVII асрнинг охирлари ва XVIII асрнинг бошларида қурилган. Ҳозирги вақтда эса булардан бир нечаси реставрация қилинган. Уша даврда яшаган машҳур ҳинд астрономи Савоӣ Жай Сингнинг ёзишича, Кўҳна Деҳлидаги обсерваториянинг асбоблари «Самарқанддаги Мирза Улуғбек обсерваториясидаги асбобларга ўхшатиб қилинган» экан. Биз бу олимнинг шу тўғрида ёзган қўлёзмасининг бир нусхасини Деҳли музейида кўрдик. Унинг яна бир нусхаси Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

Бомбай музейида Урта Осиёга дахлдор жуда кўп миниатюралар ва тарихий ҳужжатлар сақланмоқда.

Юқорида айтилганларнинг ҳаммаси Ҳиндистон ва СССР, айниқса, Урта Осиё халқларининг қадим замонлардан бошлаб ўзаро маданий алоқаларда бўлиб келганликларини, кейинроқ эса бу алоқаларнинг янада юксак босқичга кўтарилганлигини кўрсатади.

ИТАЛИЯ ХОТИРАЛАРИ

1964 йилда Италиянинг машҳур олими Галилейнинг туғилганига 400 йил бўлган эди. Планетамизнинг прогрессив жамоатчилиги бу санани муносиб равишда нишонлаб ўтди. Жумладан, Галилейнинг ватани — Италиянинг Рим, Венеция, Флоренция, Падуя ва Пиза шаҳарларида олимнинг ижодига бағишланган халқаро симпозиумлар бўлди. Бу симпозиумларда қатнашиш учун бир группа совет олимлари билан бирликда менинг ҳам Италияда бўлишимга тўғри келди.

Италян халқи жаҳон маданияти ва санъати хазинасига ўзининг муносиб ҳиссасини қўшиб келган. Бутун ер юзига доғи кетган Микеланжело ва Леонардо да Винчи, Рафаэль ва Браманте каби санъат генийлари, Данте ва Петрарка каби шоир ва мутафаккирлар, Джордано Бруно ва Галилей каби олимлар, Марко Поло ва Колумб каби сайёҳлар, Гоцци ва Верди каби драматург ва композиторлар италян халқи орасидан чиққан муаззам арбоблардир.

Россия билан Италия орасидаги сиёсий алоқаларнинг илдизлари Киев Руси давридан бошланган бўлса, Петр I давридан эса маданий алоқалар ҳам кенгайиб борди. Айниқса, XIX асрнинг биринчи ярмида италян халқининг машҳур қаҳрамони Гарибальди Россияда ва революцион-демократ Герцен Италияда бўлган вақтдан бошлаб, иккала мамлакатда ҳам ривожланиб бораётган миллий озодлик ҳаракати бир-бирига таъсир этди.

Италиядаги миллий озодлик ҳаракати ҳамма вақт Россияда прогрессив кишиларнинг диққатини ўзига жалб этган ва улар Гарибальдининг бу йўлда олиб борган қаҳрамонона

курашига турли йўллар билан ёрдам қилганлар. Бунинг далолатларидан бири Италия қабристонларига дафн этилган, итальян халқининг озодлиги учун курашда қурбон бўлган рус қаҳрамонларидир.

Шунинг каби Россиядаги 1905 йил революцияси Италия прогрессив арбобларининг диққат марказида бўлиб, бу революцион ҳаракатни улар табрик этган ва Қонли якшанба воқеасидан қаттиқ газабланиб, мустабид қонхўрларга кескин норозилик баён қилган эдилар.

Италия ишчилари ва барча прогрессив кишилари Октябрь революциясини катта қувонч билан қарши олдилар. Бу эса иккала мамлакатнинг илмий ва маданий алоқасида янги давр очди. Шунинг учун ҳам бу алоқалар йилдан-йилга ривожланиб бормоқда.

Италийн халқининг талантли фарзанди Галилейнинг жаҳон фани тарихида тутган ўрни ва ўйнаган роли ғоят муҳим ва катта бўлиб, унинг илмий фаолияти табиий фанлар тарқиётида, айниқса, механика, физика ва астрономия соҳаларида янги давр очиб берди. Ҳақиқатда ҳам Коперник гелиоцентрик системасининг ғалаба қилиши йўлида Галилейнинг ўйнаган ролі, унинг ясаган телескопи ва бу телескоп воситаси билан астрономия соҳасида қилган кашфиётлари, жисмининг тушиш қонунлари каби тадқиқотлари жаҳон фани тарихининг ёрқин саҳифаларидандир.

Галилейнинг ўз қўли билан ясаган телескопи ва механика соҳасида ўтказган экспериментал тадқиқотларига оид унинг кашф этган асбоблари Италиянинг Флоренция шаҳридаги «Фан тарихи» музейида сақланмоқда. Улар олимнинг тажрибакорлигидан, гениал тадқиқотчилигидан далолат беради.

Галилей «тезлик» ва «тезланиш» каби кинематиканинг асосий тушунчаларини ва нисбий ҳаракат идеясини биринчи марта ифода этиб, механикага оид бирмунча муҳим проблемаларни ҳал қилди. Масалан, Аристотелнинг таълимотига

мувофиқ оғир жисмлар тезроқ ва енгил жисмлар сустроқ ерга тушиши лозим. Лекин Галилей бу таълимнинг нотўғрилигини ва ҳавонинг қаршилигини истисно қилганда, ҳамма жисмларнинг бир хил тезликда ерга тушишини исбот қилди.

Шуниси диққатга сазоворки, Галилейдан беш аср муқаддам бу фикрни Беруний ҳам баён қилган эди. Бироқ Галилей бу билангина қаноатланмай, ҳодисанинг яна бир ғоят муҳим томонини топди: юқоридан пастга озод тушган жисмнинг босган масофаси унга сарф бўлган вақтнинг квадратига пропорционал эканлигини аниқлади.

Шунингдек, отилган оғир жисмнинг бошланғич йўналиши уфқ билан бурчак ташкил этган ҳолда, ҳавонинг қаршилиги истисно қилинса, парабола деб аталган эгри чизиқ чизилишини биринчи марта Галилей топди. Айни замонда, зикр қилинган бурчакнинг катталиги қанча бўлганда, отилган жисмнинг энг узоққа бориб етиши масаласи ҳам биринчи марта Галилей томонидан ҳал этилди. Бу масалалар баллистика (ўқ отиш назарияси)да ғоят муҳим роль ўйнайди.

Этилган тўсиннинг мустаҳкамлик даражасини аниқлаш масаласи умуман техникада, айниқса, бинокорликда ғоят муҳим аҳамиятга эга. Фан тарихида бу масала биринчи марта Галилей томонидан қўйилди ва унинг тадқиқоти натижасида «материаллар қаршилиги» деб аталган янги фаннинг асоси вужудга келди.

1609 йилда Голландияда дурбин кашф этилганлигини эшитиб, Галилей аввал уч марта ва сўнгра 32 марта катта қилиб кўрсатадиган телескоп ясайди ва унинг ёрдами билан Юпитернинг тўртта йўлдошини, Венера фазаларини, Кўёш доғларини ва Ой сиртининг тузилишини аниқлайди. Бу ерда шуни таъкидлаб ўтиш керакки, Қоинотни текшириш учун телескопни биринчи марта ишлатган Галилейдир.

Шарқ астрономларининг Галилейгача олиб борган кузатишлари телескопсиз бўлса-да, бу соҳада айниқса Улуғбек обсерваториясининг эришган тарихий муваффақиятлари ўзининг интиҳосига бориб етган эди. Шунинг учун ҳам Улуғбекнинг астрономик мактабидан кейин бевосита телескопик

астрономиянинг бошланиши тасодифий бўлмай, балки навбатдаги қонуний босқичдир.

Ҳақиқатда ҳам, планетамизнинг ҳамма ерларида, жумладан, бу сатрларнинг автори бўлган мамлакатларда (Франция, Япония, Ҳиндистон, Италия, Польшада) астроном Улугбекни билмайдиган олим йўқ деса бўлади.

Бироқ XV асрда Ўрта Осиёда феодал тузуми ва руҳонийлар Улугбекнинг астрономия мактабини давом эттиришга мусоид этмади, аксинча, тўсқинлик қилди: XVI асрнинг бошларидаёқ унинг обсерваторияси вайрон бўлиб кетган эди. Ҳолбуки, бу вақтда Европада, айниқса, Италияда капиталистик муносабатлар вужудга келди. Капиталистик ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ўз навбатида табиий фанларнинг ривожланишига боғлиқ эди. Галилейнинг илмий кашфиётлари бунинг ёрқин ифодасидир.

Италия планетамизнинг энг чиройли мамлакатларидан бири бўлиб, уни бешта денгиз, яъни Ўрта, Лигурик, Тиррен, Ионик ва Адриатик денгизлари ўраб олган. Шунинг учун ҳам бу мамлакатнинг табиати чиройли ва иқлими юмшоқдир. Айниқса, унинг меъморий ёдгорликлари, расм галереялари ва умуман санъати алоҳида диққатга сазовордир.

Италияда XV асрнинг иккинчи ярмидан бошланган даврни Ф. Энгельс «муаззам прогрессив ўзгариш» даври деб тасвир этади. Бу давр италия санъатининг энг юксак босқичидир.

Италиянинг шаҳарлари тарихий ва табиий жиҳатдан бир-бирдан ажралиб туради. Хусусан, Неаполь, Флоренция, Венеция, Рим, Пиза шаҳарлари, қадимги Помпей шаҳри ва Капри ороли киши диққатини ўзига жалб этади.

Масалан, Неаполь аҳолиси бир миллион 200 минг киши бўлган катта порт шаҳри, Жанубий Италиянинг сиёсий ва иқтисодий марказидир. У гўзал Неаполитан кўрфазининг соҳилида бўлиб, Италиядаги энг чиройли шаҳар саналади.

Шаҳарнинг шарқ томонида, тахминан 10 километр масофада баландлиги 1200 метр бўлган машҳур Везувий вулканининг тутунлари кўриниб туради.

Неаполь шаҳри 2,5 минг йил муқаддам греклар томонидан бино қилинган ва ўз вақтида «Неополис», яъни «янги шаҳар» деб аталган. Бу ерда антик скульптура ва расм галереяси музейи, «Сан-Карло» опера театри, 1224 йилда барпо этилган ва Европада энг кекса бўлган университетлардан бири, турли асрларда қурилган ибодатхоналар бор.

Неаполнинг ғарб қисми шарқ қисмидан анча фарқ қилади. Унинг ғарб қисми ўзининг ҳашаматли саройлари, чиройли бинолари, парк ва музейлари билан машҳур бўлиб, бу ерда шаҳар аҳолисининг асосан буржуазия қисми яшайди. Шаҳарнинг шарқ қисмида эса катта майдон ва кенг кўчалар билан бирга камбағаллар яшайдиган, на сув ва на канализацияси бўлган тор ва ифлос кўча, маҳаллалар кўзга ташланади.

Неаполга яқин ерда, зикр қилинган Везувий вулканининг пастида қадим Италиянинг Помпей шаҳри бўлган. Биринчи асрда Везувийнинг фавқулодда куч билан лава отишидан бугун шаҳар 8—9 метр қалинликдаги вулкан жинслари ва кул остида кўмилиб кетган эди. Ниҳоят, XVIII айниқса XIX асрлардаги археологик қазишмалар натижасида шаҳарнинг умумий қиёфаси, архитектура ва санъати маълум бўлган. Бу маданият ёдгорлиги ҳозир табиий музейга айлантирилган. Ундаги юзага чиққан бинолар, кўчалар, уйлар ва буларнинг деворларидаги расмлар, фонтан ва скульптуралар қадимги Помпей халқининг маданиятидан далолат бериб туради.

Капри ороли — Неаполитан кўрфазининг жанубий қисмида. Шунинг учун унга катер билан сузиб боришга тўғри келди. Оролнинг остида бир неча ғорлар мавжуд бўлиб, уларнинг орасида машҳури «Ложувард ғори» саналади. Бу ғордан қайиқ билан сузиб оролнинг бир томонидан иккинчи томонига ўтганимизда, фавқулодда табиий ҳодисанинг шохиди бўлди: горга кун ёруғи тушиб, сув устида сўз билан тасвир этиш қийин бўлган ложувард ранг ялтирар эди.

Капри ороли ўсимликка бой, Италиянинг бошқа ерларидан ўзининг майдончалари, боғчалари, кичкина узумзорлари, кичик-кичик иморатлари билан ажралиб туради. Иқлими ёқимли, гўзал курорт жойдир. Бу ерда улуғ рус ёзувчиси Максим Горький яшаган ва 1908 йилда унинг уйида бир неча кун Владимир Ильич Ленин турган. Горький турган бу уй ҳозирги вақтда меҳмонхонага айлантирилган.

Флоренция шаҳри Италия санъатининг хазинаси, халқ талантининг мужассам тимсоли саналади. Унинг ҳашаматли саройлари, майдон ва ибодатхоналари машҳур санъат усталарининг ижодлари билан безатилган. Масалан, Флоренцияга келган ҳар қандай кишининг диққатини Жоми майдонидаги Санта-Мария дель Фиоре номи билан машҳур бўлган ибодатхона ўзига жалб этади. XIV—XV асрлар давомида қурилган бу архитектура ёдгорлигининг гумбазли ғоят муаззамдир. Ибодатхона деворларининг сирти ранг-баранг мраммлар билан қопланган бўлиб, улар ажойиб орнамент ташкил этади. Бу майдондаги Санта-Мария билан бирликда умумий ансамбль ташкил этган архитектура ёдгорликларидан яна бири Дантенинг машҳур «Илоҳий комедия»сида зикр қилинган бабтистерия (чўқиниш манзили) дир.

Флоренция ҳукмдорлари бўлган Медичи сулоласининг онлавий мақбараси санъат нуқтаи назаридан алоҳида диққатга сазовордир. Микеланжелонинг машҳур «Тонг», «Кундуз», «Оқшом», «Тун» скульптуралари шу ерда туради.

Шунингдек, Флоренциядаги Уффици ва Питти галереяларини машҳур санъат арбобларининг ижоди, жумладан, Рембранд, Рубенс, Власкес, Ван Дейка ва бошқа рассомларнинг расмлари, Микеланжелонинг скульптуралари безатиб туради.

Симпозиум мажлисларидан бири Италиянинг Пиза шаҳрида бўлган эди. Галилейнинг болалик йиллари шу ерда ўтган, у Пиза мактабида, сўнгра Пиза университетида ўқиган. Пиза шаҳри, айниқса, Жоми майдонидаги «Йиқилиб кетаётган минора»си билан машҳур. Баландлиги 54,5 метр бўлган саккиз ошёнали бу архитектура ёдгорлиги XII асрнинг иккинчи ярмида қурилган. Минора замини бўшлигидан йилдан

йилга оғиб кетмоқда. Масалан, XIV асрнинг ўртасида унинг вертикал ўққа нисбатан оғиши 2,1 метр бўлган бўлса, ҳозир у 4,8 метрга етган. Сўнгги йилларда бу архитектура ёдгорлигини сақлаш проектини тузиш мақсадида халқаро конкурс эълон қилинган.

Венеция Италиянинг шаҳарлари орасида махсус ўрин ишғол этади. Аҳолиси 350 минг киши бўлиб, йирик порт шаҳридир. Шуниси характерлики, бу шаҳарнинг асоси 118 та орол ва 160 та каналдан иборат. Каналларнинг устидаги кўприклар сони 400 га боради.

Венециянинг вокзалига келиб тушганимизда, бизларни қайиқларга ўтқазиб канал орқали меҳмонхонага олиб бордилар. Умуман бу шаҳарда асосий транспорт каналларда юрадиган кишини кемалар, катерлар ва қайиқлардан иборат. Лекин яёв юрадиган кўчалар ҳам бор. Бироқ улар қоронғи тор кўчалардан иборат. Шунинг учун, табиий, бу кўчаларда машина юра олмайди.

Венециянинг архитектура қиёфаси асрлар мобайнида, унинг қудратли республика бўлган даврида вужудга келган. Бу жиҳатдан кишининг диққатини, айниқса, «Вали Марк» майдонидаги IX—XI асрларда қурилган ибодатхона билан IX асрда қурилган Дожлар саройи жалб этади. «Вали Марк» ибодатхонаси беш гумбазли бўлиб, у колонналар, рельефли расмлар, арklar, скульптуралар ва мозаикалар билан безатилган. Дожлар саройи эса ҳашаматли бўлиб, унинг залларида катта фрескалар, Тициан ва бошқа венециан мактаби расомларининг ижодлари бор.

Бу ҳашаматли кўринишга қарши, сарой остида бошқача, контраст кўриниш мавжуд: у ҳам бўлса харсанг тошлардан ясалган ва камралари қафасдек тор, қоронғи ва зах қамоқхонадир. Бу кўриниш ўз вақтида юз берган даҳшатли фожиани эслатади: юқорида, ҳашаматли саройда кайфу сафо, унинг остидаги турмада оҳу вой!

Италиянинг пойтахти Рим жаҳоннинг энг қадим, чиройли ва машҳур шаҳарларидан биридир. Бу қадим маданият ўчоғи, баъзи ҳужжатларга кўра, бундан уч минг йил муқаддам Палатин тепалигида вужудга келган. Шаҳарни безатишда Ми-

келанжело, Рафаэль, Браманте, Бернини ва бошқа санъат ар-боблари қатнашган.

Римда XVI асрнинг биринчи ярмида ва XVII асрда энг реакцион руҳонийлар (иезуитлар) билан бирликда ҳукмрон-лик қилган феодал аристократларнинг ҳаёти учун ҳашамат-ли бинолар, дабдабали саройлар, серҳашамат ибодатхона-лар ва фавқулодда катта томоша жойлар характерлидир.

Зикр қилинган Палатин тепалигининг пастиди тўрт бур-чакли катта майдон — Форум бўлиб, у ўз вақтида Римнинг савдо, сиёсий ва ижтимоий ҳаётининг маркази бўлган. Бу ерда оқ мәрмардан ясалган катта ибодатхонанинг, ҳашамат-ли биноларнинг, тошдан ясалган колонна (устун) ва арк-ларнинг вайроналари усти очиқ майдонда ажойиб музей таш-кил этади.

Форумга яқин жойда машҳур Колизей жойлашган. 50 минг киши сиғадиган бу тўрт ошёнали цирк гоят ҳаша-матли бўлиб, у биринчи асрда қурилган. Археологик қазиш-малар натижасида Колизей остида коридорлар ва уларда йиртқич ҳайвонларни сақлаш учун йўғон темирлардан ясал-ган қафаслар топилган. Колизей майдонида даҳшатли ва фожиали «томошалар» бўлиб турган: бу ерда ўзаро ёки йиртқич ҳайвонлар билан қуллар ёки асирлар курашган. На-тижада томошабин қулдорлар ва ҳокимларнинг кўз олдида минглаб қуллар ва асирларни йиртқич ҳайвонлар бурдалаб ташлаган.

Римдаги меъморий ёдгорликлар орасида «Вали Петр» ибодатхонаси, айниқса, ажралиб туради. Ҳақиқатда ҳам, бу ибодатхона фақат Римдагина эмас, балки бутун жаҳонда ҳам энг катта ибодатхона саналади. Микеланжелонинг про-екти билан вужудга келган бу ибодатхона қурилиши юз йил-дан ортиқ давом этиб, 1626 йилда битган. Уни қуришда Италиянинг энг кўзга кўринган меъморлари ва безатишда юзлаб санъат арбоблари меҳнат қилганлар.

Рим марказида Ватикан саройи — католик руҳонийлар бошлигининг резиденцияси жойлашган. У территорияси 44 гектар ва икки минг аҳолиси бўлган махсус бир давлатдан иборат. Ватиканда давлатга мансуб бўлган аппарат, маса-лан, суд органлари, қамоқхонаси, ўзининг гвардияси ва пули мавжуд.

Ватикан бошлигининг саройи ҳашаматли бўлиб, уни қуриш ва безатишда машҳур архитекторлар, ҳайкалтарошлар, rassomлар қатнашган. Шунингдек, Ватиканнинг музейи ер юзидаги энг бой санъат музейларидандир. Бу ерда айниқса Микеланжелонинг машҳур Сикстин капелласи, шифтга ва меҳроб деворларига ишланган расмлари, Рафаэлнинг фрескалари, мрамрдан ясалган қадим грекларнинг машҳур «Лаокоон» группаси, Аполлон ва Гермес ҳайкаллари алоҳида диққатга сазовордир.

Ниҳоят шуни айтиб ўтиш керакки, ҳар томондан турли диний расмлар ва ҳайкаллар билан ўралган, юзлаб кишилардан ташкил этилган хор ва орган садолари билан жаранлаган ҳашаматли ибодатхоналар унинг ичига кирганларга гипноз каби таъсир этган. Шуниси характерлики, бу ибодатхоналарнинг ўзи меҳнаткашларнинг пешана тери билан вужудга келган маблағларга қурилган бўлса-да, улар, яъни бу ибодатхоналар ўз навбатида ҳамон меҳнаткашларни алдашга хизмат қилиб келмоқда.

Ҳозирги вақтда эса аҳвол бутунлай бошқачадир. Ҳақиқатда ҳам Ватиканнинг — католик руҳонийларнинг таъсири йилдан-йилга заифлашиб бормоқда. Шуни айтиш кифоя қиладики, Италиянинг биз бўлган ҳамма шаҳарларидаги минглаб киши сиғадиган ҳашаматли ибодатхоналарида, улар ибодат учун очилган соатларда 5—10 кишидан ортиқ кишини кўрмадик. Бу тасодифий эмас, балки ҳаётнинг ўзи олиб келган қонуний ҳодисадир.

Дарвоқе, мен бошқа мамлакатлардаги ибодатхоналарда, жумладан, Париждаги машҳур Нотр-Дам ибодатхонасида бўлганимда ҳам худди шундай ҳодисани учратган эдим. Демак, умуман бу ҳодиса замоннинг тақозоси, унинг қонуниятидир.

БОЛГАРИЯ ХОТИРАЛАРИ

1966 йил июнь ойида Болгарияда ўтказилган ўзбек маданияти декадасида, ўзбек халқининг вакиллари орасида мен иштирок этган эдим. Натижада кўп болгар дўстларимиз билан, айниқса, партия, давлат, фан ва маданият арбоблари

билан самимий суҳбатда бўлишга, қаҳрамон болгар халқининг бошидан кечирган тарихий кунлари, унинг сўнгги 22 йил мобайнида эришган муваффақиятлари билан танишиб чиқишга муяссар бўлдик.

Аввало шуни қайд қилиб ўтиш керакки, қаҳрамон болгар халқининг босиб ўтган тарихий йўли ғоят мураккаб ва машаққатли бўлиб, у кўп асрлар мобайнида ташқи ва ички душманларига қарши курашиб борди. Болгар халқи беш аср давомида турк истилочилари зулмини тортди. Ниҳоят, рус армиясининг болгар кўнгилли лашкари билан бирликда олиб борган қаҳрамонона кураши натижасида 1878 йилда Болгария турк мустамлакачилиги асоратидан озод қилинган бўлса-да, лекин Болгарияда монархия ҳокимияти ҳукмронлик қила бошлади.

1941 йилда Болгарияда Германия аскарлари жойлашди. Бу эса аслида ҳарбий оккупациядан иборат эди. Бу воқеа ва Германиянинг Совет Иттифоқига қилган хонпона ҳужуми болгар халқининг фавқулодда қаҳр-ғазабини кўзга ташлади.

1944 йил 8 сентябрда совет аскарлари Болгарияга кирганда бу ерда катта партизан кучлари ҳаракатда эди. Болгария халқи совет жангчиларини камол ҳаяжон ва шоду хуррамлик билан қарши олди. Ниҳоят, 1944 йил 9 сентябрда болгар партизанлари Болгария Коммунистлар партиясининг раҳбарлиги остида совет ҳарбий қисмларининг ёрдами билан Болгарияда ўрнатилган фашист тузумини ағдариб ташлашга муваффақ бўлди.

Шундай қилиб, 1944 йил 9 сентябрь кунини қаҳрамон болгар халқи тарихининг энг ёрқин саҳифаси бўлиб, унинг ҳаётида янги, порлоқ давр очди. Қаерда бўлманг, ҳар бир ерда меҳнатсевар, талантили болгар халқининг муваффақият билан бажараётган ижодий меҳнатининг шоҳиди бўласиз. Болгар халқи завқ-шавқ билан Болгария Коммунистлар партиясининг раҳбарлиги остида янги, социалистик ҳаёт қурмоқда.

Ўйлайманки, сатҳи у қадар катта бўлмай, лекин ўзи ажойиб гўзал манзараларга эга бўлган Болгария каби мамлакат ер юзида кам бўлса керак. Ҳақиқатда ҳам у, қояли тоғлар, қалин ўрмонзорлар, кенг водийлар, чиройли даралар, гулзорлар, кўмкўк ва гўзал манзаралар мамлакатидир.

Болгария, 1966 йил. Болгар дўстларимиз билан учрашувлардан бири: нон-туз билан.

Бизлар кўрган Болгариянинг ҳар бир шаҳри, жумладан унинг пойтахти София, Плевен, Русе, Бургас, Варна, Ямбол, Хасково каби ҳар бир шаҳри ўзига хос ва такрор бўлмайдиган қиёфаси, эртаклари ва қаҳрамонлари билан машҳурдир.

Болгарияда ўтказган кунларимиз чиндан ҳам унутилмас бўлиб, кўп жойларда болгар дўстларимиз бизларни нон-туз билан, йўлларимизга эса сепилган гуллар билан қарши олдилар.

Бир вақтлар Ғарбий Европа капиталистик давлатларининг хом ашё манбаи бўлган фавқулодда қолоқ Болгария халқ ҳукумати йилларида ҳозирги замон саноати гуриллаб ривожланаётган индустриал-аграр давлатга айланган. Совет Иттифоқининг беғараз ёрдами туфайли Болгарияда энг йирик қора ва рангли металлургия заводлари, машинасозлик, химия саноати, қудратли энергетика базаси ва бошқалар бунёд этилган.

Социалистик революциянинг ғалабаси туфайли, мамлакатнинг экономикасида ва жамиятнинг структурасида катта ва муҳим ўзгаришлар содир бўлган: асосий ишлаб чиқариш воситалари шаҳарда ва қишлоқда социалистик бўлиб, давлат ва колхоз-кооператив мулкига айланган.

Биз Болгариянинг катта химия саноати билан муфассал равишда танишиб чиқдик. Бунга оид комбинатлар ҳозирги замон фан ва техникасининг энг сўнгги ютуғига асосланган бўлиб, 1939 йилга нисбатан 55 марта кўп маҳсулот чиқармоқда. Булар, айниқса, минерал ўғитларни кўп ишлаб чиқармоқда. Ҳолбуки, 1939 йилда Болгарияда минерал ўғит мутлақо ишлаб чиқарилмас эди.

Шунингдек, ҳозирги вақтда Болгарияда ишлаб чиқарилаётган электр энергия Туркия ва Греция каби қўшни мамлакатларнинг иккаласида ишлаб чиқарилаётган электр энергиядан ортиқдир. Ҳолбуки, 1939 йилда бу иккала мамлакатда ҳам илгариги монарх-фашист тузуми йилларидаги Болгариядагига нисбатан кўп электр энергия ишлаб чиқарилган.

Болгария қишлоқ хўжалиги катта ютуқларга эришди. Шунини айтиш кифоя қиладики, 1944 йил сентябригача Болгарияда ёғоч омов билан ишлайдиган қолоқ ва майда хўжаликлар ўрнига бугун кооперациялашган ва механизациялашган йирик

хўжаликлар мавжуддир. Агарда 1939 йилда кулак хўжаликлариди 3 минг трактор бўлса, ҳозирги вақтда кооператив хўжаликлариди 67 минг комбайн, 12 минг трактор ва бошқа техника қуроллари ишламоқда.

Саноат ривожланишининг суръати жуда ўсиб кетаётгани туфайли саноат ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзаро нисбати саноат фойдасига ўзгариб бормоқда. Масалан, 1939 илда саноат маҳсулоти 24,7 процент ва қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 75,5 процент бўлса, 1963 йилда эса аксинча: саноат маҳсулоти 78,3 ва қишлоқ хўжалик маҳсулоти 21,7 процент бўлган.

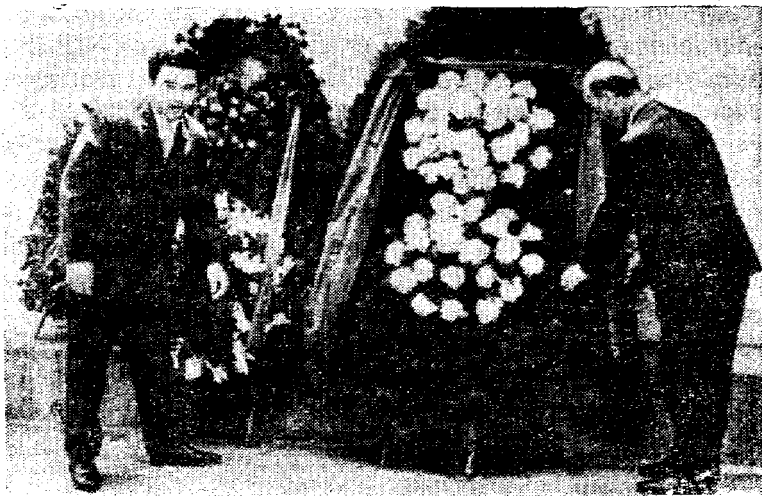
Болгарияда пахтачилик ривожланиб бормоқда. Бу соҳада махсус илмий тадқиқот Пахтачилик институти мавжуд бўлиб, бу институт Болгария шаронтида пахта ўстириш устида самарали ишлар олиб бормоқда. Шуниси диққатга сазоворки, Болгарияда йилдан-йилга сунъий суғориш ишлари ривожланиб бормоқда. Масалан, Болгарияда буржуазия ҳукмронлик қилган 66 йил мобайнида ҳаммаси бўлиб 35 минг гектар ер суғорилган бўлса, 22 йил ичида бир миллион гектар ер суғорилган!

Биз Хасковога яқин бўлган «Узунжово» колхозиди бўлдик. Бу колхозда муваффақият билан пахтачилик ривожланиб бормоқда. Колхозчиларнинг ҳаёти, уй-жойи билан танишиб чиқдик. Улар яхши жиҳозланган уйларда яшайдилар.

Бизнинг Андижон ва Тошкент областларининг пахтакорлари Болгария пахтакорлари билан, жумладан Ямбол ва Хасково колхозчилари билан доимий алоқада бўлиб, пахтачилик соҳасиди бои тажрибаларни баҳам кўрмоқдалар. Биз Болгарияда бўлганда Андижон область пахтакорларининг вакиллари келишган эди. Бизнинг маданият декадаси делегациямиз ва пахтакорлар вакилларининг Болгар колхозчилари билан учрашуви Болгария ва Ўзбекистон халқларининг ёрқин дўстлик намойишига айланиб кетди.

Болгарияда айниқса фан, маданият ва санъат ривожланиб бормоқда. Шахсан мен Болгария олимлари билан, жумладан София университети физика-математика факультетининг ва Русе шаҳридаги Қишлоқ хўжалигини электрофикация ва механизациялаш институтининг олимлари билан учрашиб, улар

билан самимий суҳбатда бўлган эдим. Суҳбатда шу нарса маълум бўлдики, бизнинг касбдошларимиз ҳам совет олимлари каби фаннинг муштарак проблемалари устида илмий тадқиқот ишлари олиб боришаётган экан, бу эса тасодифий бўлмай, балки қонуний ҳодисадир, чунки бизда ва қардош Болгарияда ҳам фан халққа хизмат қилади. Ҳозирги вақтда Бол-

Болгария, 1966 йил. София Ўзбекистон делегацияси номидан Георгий Димитров мақбарасига гулчамбар қўйиш пайти. Чапдан ўнга: делегация бошлиғи Ўзбекистон Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг секретари Р. Н. Нишонov, Т. Н. Қори-Ниёзий.

гарияда 26 олий ўқув юрти, 117 илмий тадқиқот институти мавжуд бўлиб, уларда 4 мингга яқин илмий ходимлар тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар. Бу ерда саводсизлик тугатилган бўлиб, мажбурий саккиз йиллик умумий ва политехник таълим жорий этилган.

Совет Иттифоқининг катта дўсти Георгий Димитров айтган эдики: «Қуёш ва ҳаво ҳар қандай жониворга қанчалик зарур бўлса, ўз Ватанини севган ҳар бир болгар учун Совет Иттифоқи билан дўстлик ҳам шундай зарур» деб. Шунингдек, Болгария Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ва Болгария Министрлар Советининг Раиси ўр-

тоқ Тодор Живков: «мамлакатимизда киши яшайдиган ҳеч бир жой йўқки, у ерда болгар-совет дўстлиги моддий жиҳатдан ифодаланган бўлмаса», деб таъкид қилади.

Хуллас, Болгария ва совет халқларининг дўстлиги ёрқин тарихга эгадир. Бутун Болгария, унинг майдонлари бу мамлакатни озод қилган рус жангчилари шарафига ўрнатилган ҳайкаллар билан безатилган бўлиб, уларнинг сони 450 дан ортади. Бу ҳайкалларнинг пойига қўйилган гулларни ва уларнинг олдида сукут этган миннатдор болгар ўғил-қизларини доимо кўриш мумкин.

Плевен шаҳрида ажойиб парк-музей, яъни бирмунча мақбаралар ансамбли бунёд этилган. Бундаги дахмалардан бирида бундай сўзлар ёзилган: *«Болгар, жимгина бошингни эгиб, сукут этгин, бизнинг озодлигимиз учун қурбон бўлган рус қардошларимизнинг хотирасини ҳурматла! Болгар халқи, даҳшатли хунрезлик жангларда қурбон бўлган Скобелев солдатларининг суяқларини авлодлар томонидан ҳурмат билан эсда тутмоқ учун бу ерда сақлайди...»*

Машҳур Шипка тепалигида муаззам ҳайкаллар ёдгорлиги қад кўтарган. Бу, Болгарияни турк истилочилари зулмидан озод қилишда қурбон бўлган рус ва болгар кўнгилли қаҳрамонларининг сўзсиз рамзидир. Бу ёдгорлик олдида сўзсиз ҳаяжонликда турасан, киши. Унга қараган сари, қардош Болгария ерида рус ва болгар қаҳрамонларининг қаҳрамонона олиб борган шиддатли жанглар манзараси кишининг кўз олдида намоён бўлади. Шунинг каби турли катта-кичик ёдгорликлар Болгарияда жуда кўпдир.

9 сентябрь 1966 йилда қардош болгар халқи Совет Иттифоқи халқлари, жумладан Ўзбекистон халқи билан бирликда Болгариянинг тарихий кунини — Болгария социалистик революциясининг 22 йиллигини нишонладилар. Айни замонда, яъни худди шу куннинг ўзида Ўзбекистонда Болгария маданиятининг декадаси очилган эди. Ўзбекистон меҳнаткашлари қардош болгар халқининг вакилларини самимият билан қабул қилиб, халқ Болгариясининг эришган муваффақиятлари ва кўзга кўринган фан, маданият ва санъат арбоблари билан танишишга муяссар бўлди.

ҚПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов Ўзбекистонда Болгария маданияти декадасининг очилишига бағишланган тантанали

Болгария, 1966 йил. Ўзбекистон делегацияси Болгария Халқ Мажлиси президиумининг раиси ўртоқ Г. Трайков хузурида.

мажлисда сўзлаган табрик нутқида айтган эдики: «Йиллар ўтар, лекин бу декада бизнинг хотирамизда болгар ва совет халқлари бузилмас дўстлигининг ёрқин кўриниши бўлиб, сақланиб қолади.

Мамлакатимиз халқларининг дўстлиги узоқ асрлардан бери давом этиб келмоқда. Бу дўстлик чет эл босқинчиларига

ва ички душманларга қарши, мамлакатимизнинг озодлиги ва мустақиллиги учун, халқ бахт-саодати учун биргалликда олиб борилган курашда ўсиб мустаҳкамланди. Халқларимизнинг порлоқ келажаги учун олиб борилган жангларда тўккан қони, улуғвор мақсадимиз бўлган коммунизмга эришиш йўлида уларнинг қаҳрамонлик билан қилган меҳнати бу дўстлик алоқаларини чамбарчас қилиб мустаҳкамлади.

Бизнинг совет Ўзбекистонимиздаги кишилар болгар халқининг қаҳрамонона тарихини яхши билдилар ва юксак даражада қадрлайдилар, болгариялик дўстларнинг шопли Болгария Коммунистлар партияси раҳбарлигида эришган муваффақиятлари билан фахрландилар.

Болгар халқининг турклар асоратига қарши курашга бошчилик қилган Левский, Ботев ва бошқа революцион демократларнинг номларини чуқур ҳурматлаймиз. Жаҳон революцион ҳаракатининг тарихи Болгария социал-демократик ишчи партиясининг асосчиси Благоев номи билан чамбарчас боғланган, жаҳон пролетариатининг улуғ йўлбошчиси Владимир Ильич Ленин Благоевнинг фаолиятига юксак баҳо берган эди. Оташун революционер, болгар халқининг танилган йўлбошчиси Георгий Димитров хотирасини совет кишилари болгар меҳнаткашлари билан бирликда муқаддас билиб ҳурматламоқдалар.

Болгария Коммунистлар партияси Марказий Комитетининг биринчи секретари, Болгария Халқ Республикаси Министрлар Советининг Раиси, жаҳон коммунистик ҳаракатининг атоқли арбоби, совет халқининг қалин дўсти Тодор Живков номини чуқур миннатдорчилик билан тилга олмоқдамиз.

Ўртоқ Живков бошчилигида Болгария Коммунистлар партияси пролетар интернационалиزمни байроғини баланд кўтариб, марксизм-ленинизм таълимотининг софлиги учун, қардош партиялар сафларини жипслаштириш учун социалистик мамлакатлар халқларининг дўстлигини ва ҳамкорлигини мустаҳкамлаш учун қатъият билан курашмоқда, болгар халқини социализм ва коммунизм қуриш йўлидан дадил олиб бормоқда.

... Халқнинг «қушнинг кучи қанотида, одамнинг кучи дўстликда» деган ҳикматли гапи бор. Қуёш нури ер бағрини иситиб тургандек, халқлар дўстлиги ҳам бизнинг қалбимизни

Болгария, 1966 йил. Ўзбекистон делегациясининг болгар жамоатчилиги билан учрашувлардан бирининг президиуми. Трибунада Т. Н. Қори-Ниёзий.

Болгария, 1966 йил. Колхозда учрашуь.

иситиб турибди. Халқларимизнинг самимий ва беғараз дўстлиги ҳамма жойда ва ҳамма нарсада намоён бўлмоқда. Бу дўстлик бизнинг ижодий ғайратимизга жуда катта куч бағишламоқда, кучимизга-куч қўшмоқда, қаҳрамонона ишлар, фидокорона меҳнат қилишга илҳомлантирмоқда.

Ҳеч шубҳасиз бу янги учрашув халқларимизни бир-бирига тагин ҳам кўпроқ яқинлаштиради, уларнинг дўстлиги ва қардошлигини мустаҳкамлайди. Декада кунлари совет-болгар дўстлигининг унутилмас кунлари бўлиб қолади»¹.

Ҳақиқатда ҳам Ўзбекистонда катта муваффақият билан ўтган Болгария маданияти декадаси унутилмас совет-болгар халқлари дўстлигининг намоёнишига айланди.

АФҒОНИСТОН ХОТИРАЛАРИ

1967 йилда Алишер Навоийнинг туғилганига 525 йил тўлиши муносабати билан шоирнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятини ўрганиш соҳасида кенг, атрофлича илмий ишлар олиб борилган эди. Шу сабабдан улуғ Навоий яшаган, ижод қилган Ҳирот шаҳрини шоирнинг номи билан боғланган жойларни кўздан кечириб, уларни ўрганиш учун 1966 йилда бир группа Ўзбекистон олимлари билан бирликда дўст қўшнимиз Афғонистонга сафар қилган эдик.

5 декабрь совет ҳаво кемаси Тошкент аэропортидан Афғонистон пойтахти Кобулга қараб парвоз этмоқда. Остимизда тоғлар, кўллар, дарёлар, чўл-биёбонлар... Кўп фурсат ўтмай, 2 соат 20 минутда Кобул аэропортига келиб тушдик.

Ҳолбуки, ўз даврининг илм-фан маркази ва «сайқали рўйи замин» бўлган Самарқандга таҳсили илм учун Ҳиротдан Навоий ва Жомдан унинг дўсти Абдурахмон Жомий каби билим фидокорлари ана шу, биз ҳаводан кўрган машаққатли йўлларни кўп азоб-уқубатлар билан босиб келганлар. Булар ва буларнинг замондошлари Самарқанд мадрасаларининг тор ва қоронги ҳужраларида, бўйра устида чордона ўтириб, милтиллаб ёниб турган шамнинг нурлари остида фавқулудда сабр-матонат билан риёзат чекиб «ўн саккиз минг олам»нинг

¹ Ш. Р. Рашидов, «Совет Ўзбекистони», 10 сентябрь 1966 йил.

сир-асрорларини ўрганишга интиланлар... Ниҳоят фалакнинг гардиши уларни яна Ҳиротга келтирган.

Мана, бизлар ҳам, яъни Алишер Навоий авлодлари ҳам, Ҳиротга яқин бўлган манзилда — Кобулда. Афғон дўстларимиз бизларни қувонч билан кутиб олдилар. Шу куннинг ўзидаёқ бизларни Афғонистон маданият ва информация министри жаноб Муҳаммад Усмон Сидқий қабул этди. Самимий ва биродарона ўтган суҳбатда: «Бизлар Алишер Навоийни шунинг учун ҳам яхши кўрамизки, — деди жаноб Сидқий, — у, биринчидан донишманд, иккинчидан кўзга кўринган давлат арбоби ва учинчидан халқ маорифи ва маданиятини ривожлантиришда гамхўрлик қилар эди».

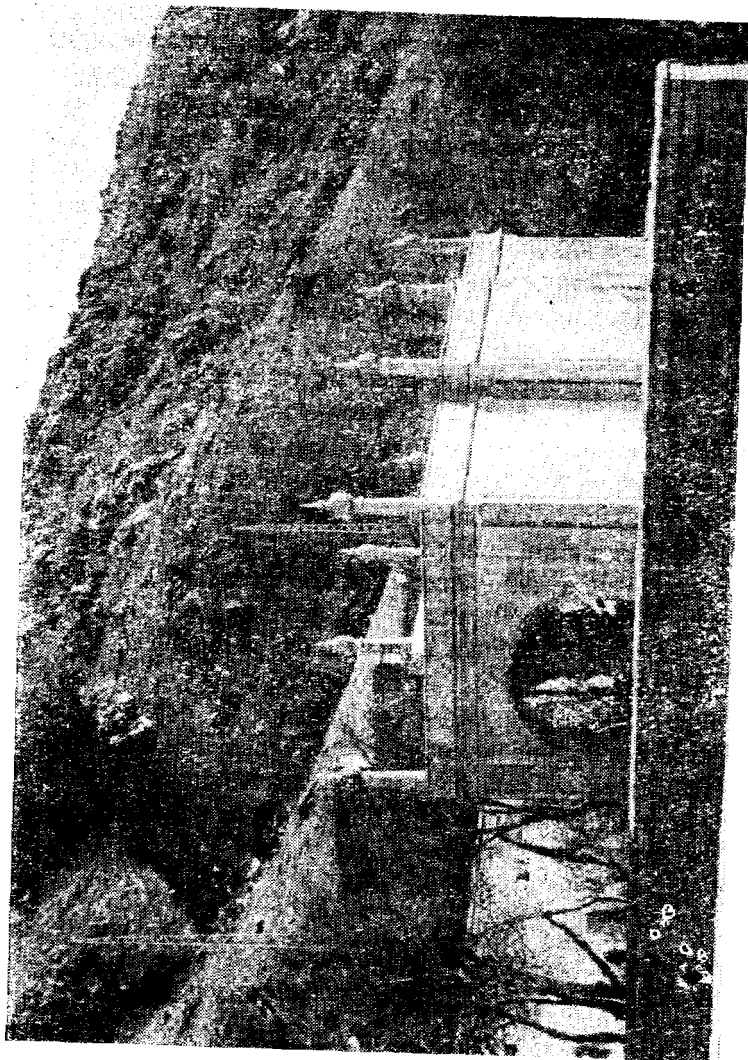
Қабул маросимидан кейин пойтахт ва унинг ёдгорликлари билан танишиб чиқдик. Кобул — мамлакатнинг йирик савдо, молия, саноат, сиёсий ва маданий маркази бўлиб, уни Қобул дарёси иккига бўлади: жанубий ва шимолий қисмларга. Шаҳарнинг жанубий қисмида лойдан ясалган бинолар ва тор эгри-бугри кўчалар, шимолий қисмида эса — замонавий бинолар, асфальтланган кўчаларнинг иккала томонида ҳукумат идоралари, шоҳ саройи, алоҳида уйлар, афғон ва чет эл савдо фирмалари, банклар ва бошқа муассасалар жойлашган.

Кобул атрофидаги биз кўрган қадим ёдгорликлар орасида «Боғи Бобир» алоҳида диққатга сазовордир. Бу боғ ва унга жой танлашда Бобирнинг шоирона диди йўлбошчилик қилган. Сатҳи катта бўлган бу боғнинг ўзи баланд тепаликда бўлиб, атрофида гўзал манзара очилади. Бобирнинг мақбараси ҳам шу боғнинг ўзида. Бу мақбарага қараб турган вақтда Бобирнинг ушбу шеъри эсимга келиб қолди:

Улим уйқусига жаҳондин бўлдим осуда,

Мени истасангиз, эй дўстлар, кўргайсиз уйқуда.

Мақбаранинг жануб томонида оқ мрамардан қурилган чик масжид бор. Уни, Бобирнинг ўғли Ҳумоюн бунёд этган. Боғдаги турли дарахтлардан иккита фавқулудда катта чинор киши диққатини ўзига жалб этади. Буларни, Бобир ҳаёт бўл-

Афғонистон, 1966 йил. «Боги Бобир» мармардан қурилган масжид.

ган вақтда ўтқазилган фараз қилинади. Уларнинг ёйилган шохлари остида супа, ўнг томонда катта ҳовуз, қаршисида шийпон. Эҳтимол, Бобирнинг бирмунча лирик шеърлари шу ерда ёзилгандир.

Бобир боғидан истиқомат манзилимизга қайтиб келишимиз билан қалб камол сабрсиз билан: «Ҳиротга, Ҳиротга!» деб, хитоб қиларди. Ниҳоят, Қобулнинг ғарбига қараб, яна ҳам баланд тоғлар ва водийлар устидан нарвоз этиб, Ҳиротга учиб кетдик.

Хуллас, бизлар ҳам, фалакнинг гардиши билан, унинг беш аср мобайнида айланиши натижасида Ҳиротга келиб етдик. Бу шаҳар — Осиёнинг энг қадим шаҳарларидан бири бўлиб, у Хуросоннинг жануби шарқида, Герируд дарёсининг кенг водийсидадир. Ўзининг географик вазияти туфайли бу шаҳар қадим замонлардан буён турли томонларга, жумладан Туркистонга, Хитойга, Ҳиндистонга юрадиган йўлларнинг ўзаро учрашган жойидир.

Ҳирот, турли ҳужумлар, айниқса Чингиз ҳужуми натижасида кўп марта валангор бўлган. Аммо Шоҳрух даврида Хуросоннинг пойтахти бўлган бу шаҳар ўзининг илгариги шуҳратига эга бўлибгина қолмай, балки унинг ободонлиги янада ривожланиб борган. Масалан, ҳашаматли бинолар, чунончи саройлар, мадрасалар, масжидлар, хонақолар, гўзал боғлар, карвонсаройлар бунёд этилган.

Улуғбек даврида Самарқандда адабиёт ва санъат билан бир қаторда табиий фанлар, айниқса астрономия ва математика ривожланган ҳолда, Ҳиротда эса Шоҳрух даврида асосан миниатюра, каллиграфия, музика ва архитектура ривожланган. Масалан, Шоҳрух саройида созанда Абдуқодир, rassом Мавлоно Халил, архитектор Қавомаддин каби санъат арбоблари, Ҳофизи Обру, Абдураззоқ Самарқандий каби муаррихлар ижод этганлар. Шунинг каби кейинча Навоийнинг дўсти машҳур Жомий, Ҳилолий, Биноий каби машҳур шоирлар ҳам Ҳиротда ижод этганлар. Айниқса Султон Ҳусайн ва Навоий даврида Ҳиротнинг каллиграфия ва миниатюра мактаби юксак даражада бўлган. Каллиграфларнинг шоҳи саналган машҳур Султон Алининг, Навоий ҳомийлигида бўлган машҳур rassом Беҳзоднинг ижоди ҳам шу даврга тўғри келади.

Афғонистон, 1966 йил. „Боғи Бобир“, Бобирнинг қабри.

Шундай қилиб, Темурийлар даврининг йирик маданият марказларидан бири бўлган Ҳирот шаҳрининг тарихи ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг номи ва ижоди билан чамбарчас боғланган. Ҳақиқатда ҳам, бу даврнинг маданият арбоблари орасида Навоий фахрий ўрин ишғол этади. Шунинг учун ҳам Ҳирот деганда кишининг кўз олдида аввало улуғ Навоийнинг сиймоси ҳозир бўлади.

Навоий ўзининг ижодида, яратган дурдона асарларида, дово тафаккурида барҳаётдир. Унинг ажойиб донишмандлик хазинаси беш асрдан бери ўзининг ҳаётбахш нурларини сочиб келмоқда. Шуниси алоҳида диққатга сазоворки, Навоийнинг навоси улуғ давримизнинг инсонпарварлик навоси билан ҳамоҳангдир.

Табиий, Ҳиротга келиб тушган ҳамон, Навоийнинг мақбара-расига қараб равона бўлдик. Мана, узоқдан унинг гумбази, сўнгра ўзи ҳам кўриниб қолди. Чуқур эҳтиром ва оҳисталик билан мақбарага кирдик: олдимизда улуғ мутафаккирнинг қабри, биз эса — сукунатда.

Тантанали бу сукунатда қандайдир жимжитлик ҳукмронлик қилар; фақат вақт оқими, қўлдаги соатнинг «тик-тики» ва қалбнинг дук-дуклаб уриб туришигина сезилиб турар. Афсус, табиат инсонни шундай яратганки, кўп вақт унинг қалб ҳолатини, унда содир бўлган мураккаб психологик ҳодисаларни, туйғу ва ҳаяжонларни ифода қилишдан тил ожизлик қилади.

Табиий, бундай минутларда тасаввур устунлик қилади. Қўзимни бир юмган эдим, хаёлимда Навоий ижодхонаси кўринди: милт-милт қилиб ёниб турган шамнинг зиёсида шоирнинг нуроний сиймоси: у, ерда, китоблар орасида ўтиргани ҳолда, қўлида қалам, кўзи эса, қандайдир узоқдаги нуқтага йўналтирилган ғоят чуқур тафаккурда. Қўзимни очишим билан ҳодиса ғойиб бўлиб кетди. Ажабо, шоир нима устида ўйлаётган экан? Бу саволга жавоб излаб: тафаккур муҳитига фарқ бўлиб кетдим. Ниҳоят, эсимга Навоийнинг ушбу икки мисраси келиб қолди:

*Одами эрсанг, демагил одами,
Оники, йўқ халқ ғамидин ғами.*

Навойнинг бу олижаноб навосига беш аср ўтган бўлса-да, у айниқса бизнинг инсонпарвар давримизга муносиб жанр-жанрларга эришди.

Тафаккурнинг давоми натижасида шоирнинг яна ушбу икки мисраси эсимга келиб қолди:

*Гарчи қуёшдан парвариш олам юзига ом эрур,
Саҳрода қомғоғу тикан, бўстонда сарву гул битар.*

Ҳолбуки, бизнинг давримизда, ленинизм қуёшининг ҳаётбахш нурлари остида асрлар мобайнида тикан босиб ётган чўлималиклар ўзининг ҳақиқий хўжасининг қўлида боғу бўстонга айланди.

Ниҳоят, сукунат ўтди, тафаккур муҳити тай этилди, кўз очилди: олдимизда ҳамон улуг Навойнинг қабри. Шу пайт, биз унга камол ҳурмат билан мурожаат қилиб, қалб амрини фикран баён этдик. Агарда буни қоғозда тасвир қилинса, қуйидаги икки рубой вужудга келади:

*Эй, азизи аъзам, сени зиёрат этгани келдик,
Даргоҳи қадиму, сайқали рўйи заминдан келдик,
Номидир Ўзбекистону, ўзи боғу бўстондан келдик,
Манбаи маърифату, маркази илму фандан келдик.*

*Ширин шартин бажариб, чўлни бўстон айладик,
Фарҳод эса барҳаёт, бўлмиш азамат қаҳрамон,
Фикру зикримиз эса халқ бахтидир ҳар замон,
Шу хушxabарни сенга баён этгани келдик.*

Хиротда бир кеча ётиб, эртасига машинада Қобулга қараб жўнадик. Машинада ҳам гоҳо кўзни юмиб, хаёлга берилиб кетдим. Бироқ бу ҳолдаги тасаввур бутунлай бошқача эди: кўз олдимга Афғонистон ва афғон халқининг бошидан кечирган мураккаб тарихи, бу ерда бўлиб ўтган қонли воқеалар, жумладан афғон халқининг инглиз босқинчиларига қарши олиб борган қаҳрамонона кураши ва кўзни очиб, атрофга қараганда эса — ноз-неъмат бунёдкори бўлган меҳнаткаш халқнинг ижодий меҳнати кўринарди.

Афғонистон, 1966 йил. Ҳирот, Навоий мақбараси ёнида.

МЕНИНГ ВАТАНИМ

Маълум маънода ер юзини шарқдан ғарбгача ва шимолдан жанубгача кездим десам бўлади, чунки юқорида зикр қилинган мамлакатлардан бошқа яна Франция¹, Дания ва Польшада ҳам бўлган эдим. Натижада кўп шаҳарлар ва қишлоқларни, водийлар ва тоғларни, кўллар ва дарёларни, денгизлар ва океанларни кезишга тўғри келди. Шунинг учун, табиий, турли халқларнинг ҳаёти, фан, маданият ва санъат ёдгорликлари билан танишишга, турли кишилар билан суҳбат қилишга мурасар бўлдим.

Шуниси характерлики, бирмунча жойларда энг аввал кишининг диққатини ўзаро қарама-қарши манзара жалб этади: бир томонда эксплуататорларнинг дабдабали ва исрофгарчилик ҳаёти ва иккинчи томонда моддий маданият ёдгорликлари ва ноз-неъмат ижодчилари бўлган меҳнаткашларнинг қашшоқлик гирдобидаги саргардонлиги.

Менинг доимий йўлдошим — тафаккур. Шунинг учун ҳам мен қаерда ва қандай шароитда бўлсам-да ажойиб руҳий ҳодиса рўй берарди. Масала шундаки, ҳатто ўзининг нодир санъат ёдгорликлари билан машҳур бўлган Италия каби мамлакатда бўлганимда ҳам бир ҳафта ўтмай *Ватаннинг бебаҳо фазилатлари, унинг гўзал ва муқаддас образи кўз олдимда намоён бўлиб турарди. Уйлайманки, бундай руҳий ҳолатни сўз билан ифода қилиб бўлмаса керак. Бу ҳолат фақат киши ўз бошидан кечиргандагина аён бўлади.*

Ҳамиша мен чет мамлакатлардан уйга қайтишимда чегарадан ўтган ҳамон гўё наздимда: *«Марҳабо, қадамингга ҳасанот, йўғлим!»* деган Ватаннинг меҳрибон, ёқимли овози эшитилгандай бўлади.

Ватанимизнинг азиз ва муқаддаслиги шундаки, у бизни йс-тирган, тарбия қилиб, вояга етказган; унда аجدодларимизнинг, ота-боболаримизнинг асрлар мобайнида меҳнати сарф бўлган, пешана тери тўкилган; ер қаватларида суяклари кўмилган, киндигимизнинг ҳамда душманларига қарши олиб

¹ Францияда биринчи марта 1957 йилда ва иккинчи марта 1968 йилда бўлган эдим.

борган жанларда ҳалок бўлган қаҳрамонларимизнинг қони тўкилган.

Бобирнинг бегона юртаарда, ҳатто, Ҳиндистонда ҳукмронлик қилган йилларида ҳам Ватанини соғиниб:

*Ўз ерни Ҳинд сари юзландим,
Ераб нетайин, не юзқаролик бўлди!*

Ёки ҳижрон аламини:

*Борми экан ҳеч нима оламда ҳижрондан ёмон,
Ҳар неким ондин ёмонроқдир будур андин ёмон!*

Ёки:

*Кўнглим бу ғарибликда шод бўлмади, оҳ,
Фурбатда севинмас эмиш албатта киши!*

деб нола қилиши тасодифий эмасдир.

Ҳақиқатда ҳам ҳар биримизнинг илдимиз Ватанда, она Ерда, шунинг учун ҳам бундан бошқа жойда ўсиш ғайри табиий бўлиб, эҳтимолдан узоқдир: ҳатто, қандай «шоҳона шаронгта» бўлмасин, руҳан қуриб, чўпга айланади.

Менимча, айниқса, кишининг ёши улғайган сари, унинг ватанига муҳаббати янада, ифода қилиб бўлмайдиган даражада, ортиб борса керак. Ота-боболаримизнинг:

Хори ватанам аз тахти Сулаймон беҳтараст,

яъни:

Ватанимнинг тикани Сулаймон тахтидан афзалдир,

деганлари ҳам асрлар мобайнида ҳаёт тажрибасидан келиб чиққан.

Мен гоят даражада табиатни яхши кўраман. Шунинг учун гоҳо, вақт мусонд этганда, бепоён Ватанимизнинг дала ва тоғларида кезиш — менга одат бўлиб қолган.

Истироҳат кунларидан бирида ўз машинамда ёлғиз Тошкент областининг Хумсон ва Боғистон томонларига чиқиб кетдим. Ҳазалкентдан ўтгандан кейин, бирданига кўзга ташланиб турган ва кўкка етган азамат тоғларнинг фонид ажойиб ва улуғвор манзара очилади.

Машинани тўхтатиб, ариқ бўйидаги катта бир толнинг

тагига бориб ўтирдим. Еқимли шаббодада атрофимдаги манзарани кузатиб, хаёлга шўнғиб кетдим ва ниҳоят қалбим гўё тилга кириб, ўз-ўзидан сўзлай бошлади. Дарҳол чўнтагимдан қалам-қоғоз олиб, мен бу таъсиретни ёза бошладим. Кечқурун уйга келганда мен уни қайта ишлаб чиқдим. Натижада ушбу м о н о л о г вужудга келди:

Ватан!.. Қандай азиз, улғувор муқаддас сен! Ҳаётимнинг боиси, қувватимнинг манбаи, ижодимнинг илҳоми сен! Жонажон, меҳрибон онам сен! Кўзимнинг қораси сен! Нури-дийдам сен!

Наслу насабим, тасаллою таянчим сен! Абадий фикру зикрим, ифтихорим, самимий муҳаббатим сен! Қалбимдаги ниятларимнинг, орзу-ҳавасларимнинг тимсоли-муҷассами сен!

Ҳақиқат учун курашган боболаримнинг, улғу олимларнинг, талантли шоирларнинг, олижаноб мутафаккирларнинг, маданият ва санъат арбобларининг Ватани сен! Оромбахш наво ва мақомларнинг, талантли ҳофизларнинг, ажойиб халқ булбулларининг Ватани сен!

Рудакий ва Навоийларнинг, Низомий ва Фузулийларнинг, Толстой ва Пушкинларнинг, Чехов ва Горькийларнинг, Хоразмий ва Форобийларнинг, Беруний ва Ломоносовларнинг, Мавлоно Ҳусайн ва Чайковскийларнинг Ватани сен!

Халқларнинг бахту саодати учун курашган оташин инқилобчиларнинг: Радищев ва Чернишевскийларнинг, Халтурин ва Ульяновларнинг Ватани сен!

Бутун жаҳон меҳнаткашларининг доҳийси ва устози, Коммунистлар партиясининг ва Совет давлатининг яратувчиси улғу Лениннинг ва ленинизмнинг Ватани сен!

Мавж уриб гуллаётган илғор фан, техника, маданият ва санъат Ватани сен! Коинотга биринчи бўлиб йўл очган совет кишисининг, жоҳондаги биринчи космонавт Гагарин ва гагаринчиларнинг Ватани сен! Бутун жаҳон хотин-қизларидан биринчи бўлиб Коинотга парвоз этган совет қизи Валентина Терешкованинг Ватани сен!

Халқларнинг бузилмас биродарларча дўстлик намунаси сен! Тинчликсеварларнинг, инсонпарварларнинг, жаҳонда

биринчи бўлиб коммунизм қураётган қаҳрамонларнинг Ватани сен!

Бепойн сен! Шону шавкатли, қудратли ва ҳашаматли сен!
Гўзал манзараларга ва ажойиб наишъу намога эга сен!

Азамат тоғларинг, оби ҳаёт билан тўлиб-тошган дарёларинг, булоқ-чашмаларинг, чаманзорларинг, ўрмонзорларинг, майсаю долазорларинг, боғу бўстонларинг ҳаётбахидир!

Табиий бойликларинг саноқсиздир: нефть ва газларнинг, мис ва темирларнинг, кумуш ва олтинларнинг, ранг-баранг қимматбаҳо тошларнинг, нодир гавҳарларнинг ҳисобсиз хазинаси сен!

Ажойиб нозу неъматларинг, оби новвоат каби меваларинг, анору анжирларинг, олмаю нокларинг, шафтолию узумларинг, бодому писталаринг, тарвузу қовунларинг — фидокор меҳнаткашларга муносиб бўлган марҳаматингдир, ғаразсиз ҳимматинг ва лутфу карамингдир!

Кўкка етган тоғларингнинг ёқимли шаббодаси, азамат дарахларингнинг жилваю таъзими, ариқларингда оқиб турган мусаффо сувларнинг ажойиб оҳанги, далалардаги гийёҳларнинг хушбўйи, боғларингдаги қушларнинг навоси жонимга ором, завқимга завқ, ижодимга илҳом, кучимга куч, ғайратимга ғайрат қўшади!

Қолхоз ва совхозларда, фабрика ва заводларда, лаборатория ва архивларда, университет ва академияларда, денгиз ва осмонда ҳаётбахш ижодий меҳнат садолари эшитилиб туради. У коммунизм қурувчи азамат совет кишиларининг ажойиб симфонияси! У Ватанимнинг улуғвор симфониясидир!

Бу ҳаётбахш, тантанали симфониянинг садолари остида сукут этдим, ердан бир чимдим тупроқ олиб кўзимга суртдим ва қалбим ила қасамёд этдим: эй, жонажон, меҳрибон, севгили она-Ватаним! Сен менга нону туз бердинг, бағрингда тарбия қилиб, вояга етказдинг, доно Партиям туфайли бахту саодат даврига олиб келдинг, ижодий меҳнат завқига мушарраф қилдинг! Сенинг учун қоним, керак бўлса — жоним фидо бўлсин, Ватаним!

СУНГГИ СУЗ

Хулоса шул эрур дўстлар: ҳаёт ғоят мураккабдир,
Яқуни бизга боғлиқдир: саодат ё ҳалокат, ё фалокатдир.
Баёноти ҳаётда бу қалам балки адашгандир,
Тасалло шундадирки, у ғаразсиз ҳам юракдандир.

МУНДАРИЖА

«Ҳаёт мактаби»нинг иккинчи босмаси тўғрисида	7
«Ҳаёт мактаби»нинг учинчи босмаси тўғрисида	8

Кириш

Ҳаёт ва унинг сабоқлари тўғрисида	9
---	---

Биринчи боб

Болалик йиллари (Ибратли ҳодисалар)

«Милтиллаб ёниб турган ёгчироқ ёруғида». Мунозара	15
«Тақ-тақ» ва «ғум-ғум» товушлари остида	20
«Бўзчининг мокисидек», «жувозкашнинг отидек»	23
Беҳуда маросим ва унинг оқибати	26
«Қалтақдан айиқ ҳам мулла бўлади»	28
Мулла Йўлдош мирзо	31
Фалаққа осилиш ва унинг оқибати	33
Кулол ва унинг шогирди. Лойдан чиққан овоз	36
Бир бурда нон, унинг тарихи ва қадри	39
Ақл-идроққа суяниб	41
Жиноят ва жазо	45
«Берса — ҳалол меҳнатдан берсин!»	47
Орзу ва савия	49
Бунақаси ҳам бўлади	52

«Катта бўлсанг, кейин биласан»	55
Ҳийлаи шаръий ва лайлатулкадр	56

Иккинчи боб

Янги муҳитда

«Ҳар бир ёмонликда бир яхшилик бор»	59
Янги муҳитда. Отамнинг фарёди	68
Замоннинг тақозоси	75
Янги тушунчалар дунёсида	81
«Худоё, подшони дафн қилгайсан!»	86
Аламзаданинг кинояси ва унинг оқибати	88
«Ок кўтарган эшак ҳурматга сазовор»	89
Икки кўриниш, икки мақсад	92
«Қиши ақлу идрок ила мўътабар	97
«Нега доимо дафтарчангизга ёзасиз-у, лекин ҳеч нарса олмайсиз?»	99
«Бу ердан шайтон ҳам қочса керак!»	101
Уйқу ҳисобига	106
«Худонинг газаби»	109
«Бу, ўша... бола эмасми?»	111
Ишсизлик ва иқтисодий қийинчилик чангалида	113
«На А пунктда ва на Б пунктда»	116
«Бояги-бояги — бойхўжанинг таёғи»	119
Сабр косаси тўлиб-тошди	121

Учинчи боб

Социалистик маданият қуриш тажрибалари

«Ҳақиқат эгилса-да, аммо синамайди»	124
«Уз миллий ҳаётингизни озод ва монесиз қуринглар!»	125
Мўъжиза даражасидаги биринчи тажриба	127
Тажриба янада оғирлашган шаронда	133
Бир қўлда миллик, иккинчисида китоб	136
«Эшон адашди, лекин совет театри тўғри йўлда»	138
Яша Шўро!	142
Изланиш ва мустақил ишлашнинг завоқи ва азоби	144
Ижодий изланиш самаралари. Эҳтимолдан узоқ бўлса-да, аммо со- дир бўлган факт	150
«Табиатдан бир парча»	153
Ҳам юрак, ҳам ақл-идрок амрича	158
«Ҳазрат Али авлодлари»нинг кирдикори	163
Фаргона областида педагогик марказ қурилиши	168
Яна бир муҳим тажриба	174

Муҳаббат ва онла	177
Қурол билан ҳазиллашиб бўлмайди!	181
В. И. Лениннинг тарихий фармони туфайли	183
Тақдир ёки мўъжиза?	186

Тўртинчи боб

Социалистик фан қурилиши йўлида

Йўқ, адашмадим!	195
Фан — ғоявий кураш шаронтида	198
Ажойиб ҳикмат! Математика ва моддий олам қонуниятлари	200
Изланиш давоми — университетда	205
Фан ва маданият — янги босқичда	209
«Етиб олиш, сўнгра ундан ўзиб кетиш»	211
Муҳим жанговар проблема	213
Ўзбек халқининг фан тарихида биринчи марта	216
Камоли ҳурмат билан эслайман	219
Ўзбекистон Халқ Маориф вазирлигида	224
Ўзбекистонда фан марказлари қуриш йўлида	227
Маданий революциянинг қонуний амри	231
Темурийлар мақбарасини очиш экспедицияси	239
Ўзбекистон Халқ Қомиссарлар Советида	250
Оптимизм туфайли	260
Ўзбекистон Фанлар академиясининг барпо бўлиши	262
Биринчи Ўзбекистон оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев	267

Бешинчи боб

Баъзи ҳодисалар ва мулоҳазалар

Маданийлик даъво қилган жанобларнинг ахбори учун	272
Ўзингни алдама, дўстим	277
Хушомад ва ҳурмат	280
Самимият ва мантиқ	283
Қузатиш ва тажриба	284
Катта ғам ва унинг ифодаси	287
Эскилик, янгилик, мода	289
Фан ва онг	291
Вақт ва меҳнат	295
«Ғаразсиз, содиқ дўст»	300
Ҳамманинг орзуси -- бахт	303

Олтинчи боб

Планетамиз бўйлаб

Япония хотиралари	307
Ҳиндистон хотиралари	315
Италия хотиралари	333
Болгария хотиралари	341
Афғонистон хотиралари	352
Менинг Ватаним!	360
Сўнги сўз	365

На узбекском языке

*Ташмухамед Ниязович
Кары-Ниязов*

ИЗБРАННЫЕ ТРУДЫ

в 8 томах

Том восьмой

ШКОЛА ЖИЗНИ
(Дополненное 3-е изд.)

Издательство „Фан“ УзССР
Ташкент-1970

Муҳаррирлар: *Ҳ. Бектемиров, Ҳ. Сағдуллаева*
Техмуҳаррир *Ҳ. Қорабоева*
Корректор *О. Абдуллаева*

Р 06364. Тершига берилди 2/Х-1969 й. Боснига рухсат этилди-10/III-1970 й. Формат 60×90¹/₁₆—11,5
қоғаз—23,0 босма л. Ҳисоб нашриёт л. 18,6 (1 вкл.) нашриёт № 280. Тиражи 30.000.
Баҳоси 1 с. 60 т.

ЎзССР „Фан“ нашриётининг босмахонасида тайёрланган матрикадан ЎзССР Министрлар Совети
Матбуот Давлат комитетининг 1-босмахонасида босилди. Ҳамза 21, Заказ № 141.
Нашриёт адреси: Гоголь кўчаси, 70.